

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**Розвиток і взаємодія
єврейських громад
на європейському просторі**

КИЇВ – 2017

УДК 323.13 (=411.16), (4) “312”

ББК 63.3 (4) (=611.215)

Р 64

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України (протокол № 6 від 29 грудня 2016 р.)

Рецензенти:

М. М. Гон, доктор політичних наук, професор, Рівненський державний гуманітарний університет МОН України

В. А. Войналович, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Авторський колектив:

М. І. Михальченко, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук

А. Ю. Подольський (керівник авторського колективу), кандидат історичних наук

О. В. Заремба, кандидат історичних наук

О. В. Козерод, доктор історичних наук

І. В. Туров, доктор історичних наук

Ф. Л. Левітас, доктор історичних наук

В. Р. Нахманович, провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва

П. К. Охотін, політолог, Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. – К.: 2017. – ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 464 с.

ISBN 978-966-02-8321-3

Пропонована наукова праця розглядає проблематику розвитку та взаємодії єврейських громад на європейському та пострадянському просторі кінця ХХ – початку ХХІ століття. В роботі представлені дослідження, що присвячені політичним, соціальним та історичним аспектам життя єврейської громади України в порівнянні з громадами інших країн Європи на сучасному етапі. Колективна монографія розрахована на політологів, істориків, студентів гуманітарних спеціальностей, усіх, хто цікавиться дослідженнями в царині української юдаїки та сучасної єврейської громадсько-політичної думки.

УДК 323.13 (=411.16), (4) “312”

ББК 63.3 (4) (=611.215)

ISBN 978-966-02-8321-3

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017

З М І С Т

Передмова (М. І. Михальченко)	4
-------------------------------------	---

ЧАСТИНА І

1.1. Нові парадигми формування пам'яті про Голокост в Україні. Місце пам'яті про Бабин Яр у загальній мапі (А. Ю. Подольський)	6
1.2. Основні тенденції та характерні особливості розвитку антисемітизму в Європі у ХХІ столітті (О. В. Козерод).....	27
1.3. Розвиток і взаємодія єврейських громад країн Європи. Специфіка Великої Британії (О. В. Козерод)	73
1.4. Євреї Чехії: соціальний та політичний аспекти життя громади (О. В. Заремба, Ф. Л. Левітас)	182

ЧАСТИНА ІІ

2.1. Сучасний хасидизм: трансформація ідеології і практики під впливом чинника протистояння сіонізму (І. В. Туров).....	312
2.2. Єврейський образ і українські політтехнології: проблеми дослідження. Методи і успішні кейси (П. К. Охотін).....	353
2.3. Росія і єврейське питання на тимчасово окупованих територіях Сходу України (І. В. Туров)	369
2.4. Єврейське питання в Україні: ставлення населення (В. Р. Нахманович)	386
2.5. Українські академічні студії з історії Голокосту: нові теоретичні тенденції і політичні підтексти (А. Ю. Подольський).....	442
Післямова.....	461

ПЕРЕДМОВА

Дискусії про роль єврейської цивілізації у глобальному цивілізаційному процесі мають багатостолітню історію. Тривають вони і сьогодні у світлі великих катастроф, які пережила ця цивілізація, коли вона створила свою державу – Ізраїль, яка і надалі здійснює свій глобальний вплив на науку, економіку, політику світу.

Цей аспект розвитку єврейської цивілізації досліджують в Україні. Але в останні роки українські науковці зосереджують увагу на аналізі найбільшої катастрофи єврейського народу у XX сторіччі – Голокосту та його наслідків. Автори цього дослідження пішли далі. Вони дослідили роль єврейських громад у ХХІ столітті у Європі (на прикладі декількох країн Західної, Центральної, Східної Європи). Безумовно, кількісно єврейські громади у деяких країнах скоротилися, але їх вплив на суспільне життя, наприклад, у постсоціалістичних країнах – не зменшився. В Україні навіть цей вплив зріс.

«Єврейське питання» розглядається у позитивному і негативному аспектах у світі і Європі, зокрема на пострадянському просторі, на базі не подоланого до цього часу побутового антисемітизму. Але загальний процес антисемітизму значно «втратив градус» напруги, особливо в Україні.

Дослідження свідчить, що єврейські громади займають активну життєву позицію у політиці реформ з євроінтеграції, насамперед у економічному і політичному плані.

Процес інтеграції України до європейського співтовариства неможливий без ретельного вивчення різних аспектів існування державної та політичної системи ЄС і окремих європейських країн. Особливе місце у сучасному житті Європи на сьогодні займають міжнаціональні відносини та захист прав громадян – представників різних національностей, а також релігій з боку держави. Це є не тільки складовою міжнаціонального миру та єдності, але й, у деяких випадках, і цілісності країни. Тому вивчення досвіду розвитку та взаємодії єврейських громад Європи, до складу яких, безумовно, входить і єврейська спільнота України, є досить важливим і актуальним завданням. Уперше у вітчизняній науці автори

монографії роблять спробу узагальнити досвід політики провідних європейських країн щодо такої вразливої громади, з погляду безпеки стосовно терористичних загроз, як єврейська.

Причому, автори монографії не йдуть шляхом аналізу існуючої теоретичної частини законодавчої бази європейських держав щодо національних меншин і, зокрема, євреїв. Вони вперше в історіографії роблять спробу аналізу та вивчення ситуацій (case studies), які пов'язані із сучасним розвитком єврейських громад Європи. Основний акцент у цьому дослідженні робиться насамперед на вивченні реакції суспільства та влади на прояви політичного, культурного або релігійного антисемітизму на основі існуючої правової бази та норм моралі, які діють у суспільстві. По-друге, вони зупиняються на досі неврегульованих питаннях та викликах, які супроводжують життя євреїв Європи протягом останніх місяців.

Ця колективна праця дає можливість уперше започаткувати діалоги щодо відповідності рівня міжнаціональних відносин та зрілості української влади тим реаліям, які присутні на сучасній мапі Об'єднаної Європи. Це дає надію на позитивні зрушення в Україні в сфері національної політики, яка має відповідати європейським стандартам та нормам, які можуть бути оцінені лише відповідно до практики їх використання, а не до існуючої «букви закону».

Новим також є те, що автори об'єктивно, без «рожевих окулярів» вивчають ситуацію, яка склалася в сучасних єврейських громадах Великої Британії, Данії, Франції, зокрема, безпрецедентний рівень антисемітської риторики представників політичних партій та націоналістичних організацій, терористичні акти, спрямовані проти представників єврейських громад. Вони зосереджують свою увагу на проблемах релігійних громад, які розпадаються та розпродують своє майно, тому що люди перестають ходити до синагоги, а також на розвитку єврейської освіти, благодійності, допомоги євреям країн, які перебувають у скрутному становищі. Вперше в історіографії порушується питання матеріальної і політичної допомоги євреїв Великої Британії українській єврейській громаді, в тому числі під час військової агресії проти України на Сході.

ЧАСТИНА І

1.1. НОВІ ПАРАДИГМИ ФОРМУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ. МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ ПРО БАБИН ЯР У ЗАГАЛЬНІЙ МАПІ

Останні чверть століття, за часів суверенної України, вже склалася певна традиція вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, котру фактично неможливо було уявити в часи радянського режиму, до 1991 року, в Києві та інших місцях масових вбивств українських євреїв в роки Другої світової війни та нацистської окупації України. Важко чи майже неможливо було уявити правду культуру пам'яті про моторошні злочини гітлерівської Німеччини проти євреїв, українців, ромів, поляків, росіян, представників інших народів, етнічних груп, військовополонених. Їхнім родичам часто-густо було заборонено вільно приходити на місця, де були масові вбивства, і вони побоювалися передавати пам'ять про своїх близьких, замордованих нацистами, своїм дітям.

Така ситуація страху та вимушеного забуття в післявоєнній Україні була наслідком політики пам'яті про Другу світову війну (Велику Вітчизняну війну в тодішніх термінах) радянської влади, сформованої ще під час війни Сталіним та його оточенням. Згідно з цією політикою всі жертви нацизму (мовою радянської ідеологічної машини – фашизму) маркувалися таким евфемізмом, як «мирні радянські громадяни» чи «радянський народ». Влада забороняла виокремлювати загиблих за етнічною, національною, релігійною ознакою, передовсім євреїв. Так, жертви Бабиного Яру були визначені тільки як радянські громадяни. Таким тоталітарним, брехливим політичним концептом була спалюжена пам'ять, зокрема, про жакливу кількість вбитих євреїв на теренах України у свідомості декількох післявоєнних поколінь.

У сучасній Україні правдива пам'ять, зокрема про події в Бабиному Яру, переживає процес складного, доволі болісного фор-

мування та часто-густо має суперечливий характер. Активізується ця пам'ять в українському суспільстві та державі зазвичай напередодні сумних дат, комеморативні практики в цей час стають активними, всілякі державні органи видають розпорядження про заходи з вшанування, стають активними ЗМІ, політична, культурна, освітня сфери тощо. Після цих дат втрачається інтерес до цих подій минулого, увага та повага до культури пам'яті. Це, на жаль, дивним чином нагадує нам підходи тоталітарної доби, бажання залишатися в тенетах забуття, незнання.

Для держави та значною мірою для сучасного українського суспільства робота на місцях пам'яті, зацікавленість власною історією, важкими спогадами про минуле не є мейнстрімом. Можливо, в цьому небажанні знати і пам'ятати важке минуле полягають одні з причин трагічних подій у нашій модерній історії, зокрема останніх двох років, військового конфлікту на Сході країни? Я переконаний, мій досвід в царині досліджень та викладання історії Голокосту допомагає це усвідомити та відчувати, що безпека України сьогодні полягає не тільки в укріпленні збройних сил, чи в енергетичній незалежності, чи в якихось надто важливих економічних речах, вона полягає також у неупередженому вивченні уроків минулого, уроків історії, вона полягає у відповідальності за пам'ять про минуле.

Якою сьогодні є пам'ять про неймовірно жахливі і трагічні події в Бабиному Яру, про людей вбитих там під час війни та німецької окупації Києва та України, що були 75 років тому? Пам'ятання про це місце та злочин, який там відбувся, як про частину власної, національної української історії чи по-іншому? Що зараз відбувається на теренах Бабиного Яру? Чи можливе створення Музею історії Бабиного Яру? Чому це спостерігається зараз у нашій країні? Про це варто поміркувати. Спробую розглянути ці та інші питання з цієї дражливої теми, використовуючи як певні літературні тексти, так і власні сімейні спогади.

З боку історії. Спираючись на німецькі та радянські документи, Бабин Яр у Києві – одне з найбільш моторошних місць масових убивств євреїв Східної Європи нацистами в роки Другої

світової війни. Саме тут, у нас у Києві, відбувався Голокост від куль, коли одні люди у військовій формі зі зброєю в руках забирали життя у інших людей, які були без військової форми та без зброї, були цивільними людьми. 29–30 вересня 1941 року в Бабиному Яру каральними підрозділами СС, а саме – Айнзатцгрупою «Ц», німецьким поліційним батальйоном «Південь» та їх помічниками була вбита 33771 людина. Це були тільки євреї: жінки, чоловіки, діти у віці менше одного року і особи похилого віку – за дев'яносто років...

Протягом двох років (1941–1943) німецька окупаційна влада та її каральні служби перетворили Бабин Яр у Києві на місце постійних розстрілів людей. За цей період окупанти насильницьки забрали життя у близько 100 тисяч людей... Вбивали весь час, упродовж двох років нацистської окупації Києва, двічі на тиждень. Останні розстріли відбулися 4 листопада 1943 року, за два дні до звільнення Києва від німецької влади військами 1-го Українського фронту Червоної Армії. Крім євреїв, жертвами нацистів, які загинули в Бабиному Яру, були військовополонені Сирецького концтраційного табору, хворі психіатричної лікарні, українські націоналісти, роми, цивільні мешканці Києва різних національностей. За даними поточних історичних досліджень, ми сьогодні надто обережно можемо казати про приблизно сто тисяч убитих у Бабиному Яру, серед яких було близько 65–70 тисяч євреїв, решта – інші жертви нацистів у Бабиному Яру.

Крім документів двох репресивних, по суті, антилюдських режимів, про Бабин Яр залишилися свідчення тих, хто пережив, а також тих, хто був свідком злочинів німецької влади в Києві проти людей. Після війни, незважаючи на ідеологічну заборону пам'ятати правду про Бабин Яр та радянську цензуру, текстів про цей злочин, що логічно витікала з цієї заборони, з'являлися літературні твори – поезія і проза про трагедію, що сталася в нашому Києві. На мій погляд, саме ці свідчення людей, що пережили та бачили цей кінець світу, художні тексти в змозі наблизити нас до розуміння того, що відбулося тоді, до справжніх емоційних рефлексій, емпатії до людей, що опинилися перед обличчям смерті, смерті неви-

мовно страшної... Ми приречені сьогодні хвилюватися і переживати, читаючи такі тексти, вчитися співпереживати, інакше ми будемо приречені на інше – падіння людини, як це сталося восени 1941 року в Бабиному Яру, може статися вже завтра чи навіть уже сьогодні...

Тому я хочу тут навести дві розлоги цитати з двох текстів, які стали одними з найперших, присвячених трагедії Бабиного Яру та загалом жертвам Голокосту в Україні. Це нарис відомого радянського єврейського письменника з Бердичева Василя Гроссмана «Україна без євреїв», що побачив світ 25 листопада 1943 року в газеті «Ейнікайт» мовою їдиш. Також вражаючий своїм боєм нарис киянина, єврейського письменника Іцика Кіпніса «Бабин Яр. До третьої річниці», що з'явився у 1944 році також мовою їдиш. Вони були перекладені російською мовою, а невдовзі заборонені. Тільки після розпаду СРСР, за часів незалежної України, можна було їх прочитати...

Спочатку Іцик Кіпніс:

«...Пройдем весь этот путь. Пройдем теми улицами, что были до краев полны еще живыми нашими братьями и сестрами. Они шли с Подола и Демиевки. Шли с Куренёвки и Шулявки. Большая и Малая Васильевские предательски выпускали из своих дворов целые семьи и одиночек, молодых и пожилых, маленьких детей и стариков. На Львовской все они стекались как бы в одну реку, реку резни и гибели. Они шли обманутые и опустошенные, плотно сбившись в кучки, они нагоняли ужас на тех, кто смотрел им вслед, хотя некоторые из них были одеты во все лучшее, что у них было. Ведь столько людей выгнали на улицы, такую массу народа, можно сказать – весь народ!

Где же были ваши сердца в этот час, сестры мои и тысячи деток моих? Да буду я искупительной жертвой за вас!

... Вот почему мне хочется, чтобы теперь, три года спустя, мы шли туда пешком...

Неполных четыре года прошло, как мы не были дома. И теперь мы встретились все вместе в этот траурный день в этом печальном шествии. Съехались и сошлись со всех концов страны в

освобожденный Дом. И родной город, как мать наша, должен нас обнять, приободрить и вернуть к жизни. Путь был тяжел и тернист, а время разлуки пропитано горечью и болью утрат.

Так чисты небеса, так приятны теплынь и богатство осенних красок, золотые листья на деревьях и на земле, как грустные прощальные приветы уходящему лету! Неужели и при немцах город так сиял? Не может быть! А дорога к Бабьему Яру три осени тому назад? Неужели солнце не померкло при виде всего того ужаса?...» [1].

Мені важко його коментувати, справді дуже важко, серце бо-
лить, а розум просто божеволіє... Сьогодні також сонце світить
над Києвом, ми маємо і далі жити, але щоразу перерахувати це...

А це Гроссман:

«...Безмолвие. Тишина. Народ злодейски убит. Убиты старые
ремесленники, опытные мастера: портные, шапочники, сапож-
ники, медники, ювелиры, маляры, скорняки, переплетчики; убиты
рабочие – носильщики, механики, электромонтеры, столяры,
каменщики, слесари; убиты балаголы, трактористы, шоферы,
деревообделочники; убиты водовозы, мельники, пекари, повара;
убиты врачи – терапевты, зубные техники, хирурги, гинекологи;
убиты ученые – бактериологи и биохимики, директора универ-
ситетских клиник, учителя истории, алгебры и тригонометрии;
убиты приват-доценты, ассистенты кафедр, кандидаты и доктора
всевозможных наук; убиты инженеры – металлурги, мостовики,
архитекторы, паровозостроители; убиты бухгалтеры, счетоводы,
торговые работники, агенты снабжения, секретари, ночные
сторожа; убиты учительницы, швеи; убиты бабушки, умевшие
вязать чулки и печь вкусное печенье, варить бульон и делать
струдель с орехами и яблоками, и убиты бабушки, которые не
были мастерицами на все руки – они только умели любить своих
детей и детей своих детей; убиты женщины, которые были пре-
даны своим мужьям, и убиты легкомысленные женщины; убиты
красивые девушки, ученые студентки и веселые школьницы; уби-
ты некрасивые и глупые; убиты горбатые, убиты певицы, убиты
слепые, убиты глухонемые, убиты скрипачи и пианисты, убиты

двухлетние и трехлетние, убиты восьмидесятилетние старики с катарактами на мутных глазах, с холодными прозрачными пальцами и тихими голосами, словно шелестящая бумага, и убиты кричащие младенцы, жадно сосавшие материнскую грудь до последней своей минуты. Все убиты, много сотен тысяч – миллион евреев на Украине. Это не смерть на войне с оружием в руках, смерть людей, где-то оставивших дом, семью, поле, песни, книги, традиции, историю. Это убийство народа, убийство дома, семьи, книги, веры. Это убийство древа жизни, это смерть корней, не только ветвей и листьев. Это убийство души и тела народа, убийство великого трудового опыта, накопленного тысячами умных, талантливых мастеров своего дела и интеллигентов в течение долгих поколений. Это убийство народной морали, традиций, веселых народных преданий, переходящих от дедов к внукам. Это убийство воспоминаний и грустных песен, народной поэзии о веселой и горькой жизни. Это разрушение домашних гнезд и кладбищ. Это уничтожение народа, который столетиями жил по соседству с украинским народом, вместе с ним трудился, деля радость и горе на одной и той же земле...» [2].

Такі емоційні, літературні, вражаючі тексти поряд зі спогадами тих, хто пережив німецьку окупацію та Голокост, здатні створити наближену картину правдивої історії про ті часи. Яким чином пробуджувалася чи існувала, в яких формах передавалася пам'ять про Голокост в Україні? Бути євреєм у повоєнній Україні – родинна пам'ять про Голокост і радянська єврейська ідентичність. Я наважуся відповісти на ці питання шляхом власних родинних спогадів, таким чином підтверджуючи тезу про важливість поєднання різних джерел, щоб спробувати хоча б наблизитися до розуміння історії Голокосту, історії Бабиного Яру.

Мій інтерес до теми пам'яті про Голокост сформувався під впливом передовсім сімейної пам'яті, персональної, а потім уже з'явилася фахова, професійна мотивація. І коли я став істориком, вивчав історію своєї родини по батьковій і маминій лінії, я зрозумів, що це долі типові, це не тільки доля моєї родини. Мої батьки: мама Фаня Подольська (до одруження – Коростишевська),

1924-го року народження; батько Юхим Подольський, 1921 року народження (хоча у всіх документах було записано рік народження – 1919). Їх давно вже немає. Батько помер чверть століття тому, мама вже майже 20. Вони були поколінням євреїв України, на яких саме припав тягар Другої світової війни. Павло Загребельний колись писав, що люди, народжені на початку 1920-х, вони більше всіх гинули і на фронті, і в окупації. Це було як, на жаль, зараз в АТО. Це завжди так буває, під час війни, коли забирають життя у молодих людей, яким 20–25 років. Вони були традиційні єврейські родини. Була родина Подольських, родина Коростишевських – дівоче прізвище моєї мами. Моя мала батьківщина: Коростишів, Коростень, Радомишль – Житомирщина. Це ареал єврейських містечок до війни і до більшовицької влади. І вони зростали в Радомишлі. Там було дві єврейські школи, одна українська. І мій батько завершив навчання мовою їдиш. У 1939 році – йому було 18 років, його забрали до Радянської армії, до Червоної. Він закінчив школу мовою їдиш, всі предмети. І взагалі, він розмовляв їдиш і розмовляв українською. Уже в армії вивчив російську мову – лексику відповідну, важку. А мама закінчила українську школу. І батько єдиний читав мовою їдиш. Тому що, наприклад, мама була на три роки молодша, і мати її, моя бабуся, казала: «Я на себя руки наложу, и ты не пойдешь в эту еврейскую школу, ты пойдешь в украинскую, лучше в русскую. Потому что ты потом сможешь учиться, профессию получить. А это кому надо, это местечко все равно сдохнет». Це був наслідок радянської національної політики, коли, власне, євреї самі дистанціювались і віддаляли своїх дітей від власної культури. Тому, що вони боялися владу. І так і вийшло. Батько був єдиний, хто читав їдишем. А мама знала лише розмовну мову. Це також цікаво. І, взагалі-то, особливість моїх знань та пам'яті про власну родину полягає в тому, що я був наймолодшим у сім'ї, яка пройшла більшість випробувань минулого століття. Мої дідусі та бабусі народилися наприкінці XIX століття (трое з них у 1889 році), батьки – в першій чверті XX століття, мій старший брат Марк (Мотл, на честь діда по батьковій лінії, що помер ще до початку Другої світової війни)

1949 року народження, коли сталінський режим розпочав антиєврейські гоніння та радянський повоєнний антисемітизм був у самому розпалі; моя сестра Галина (Голда, на честь мами батька, що була вбита в Бабиному Яру) народилася в 1953 році, коли помер Сталін; я з'явився на світ, неочікувано для родини, в 1968 році (я названий на честь бабусі по материній лінії, звали її Хая-Сура, моє єврейське ім'я – Хаскель)*, коли СРСР стверджував перемогу соціалізму танками в Чехословаччині, а в Польщі Гомулка за згодою та підтримкою Москви виганяв останніх євреїв з країни**. Зрозуміло, що це були різні покоління. Але завдяки цьому і атмосфера в родині була особливою, і пам'яталися речі ще з довоєнних часів, які я дізнавався з родинних історій. Мої батьки в ранньому віці пережили голод також, але голод на Житомирщині не був такий страшний, як, скажімо, на теренах Полтавської, Харківської, Вінницької областей, але голод був, і в єврейських родинах також він відчувався. А батько мого батька Марк (Мотл) Подольський помер ще в Радомишлі в 1934-му році. Мама його – Голда Подольська і дві його сестри – Доня і Поля, які також приїхали в столицю, не покинули Київ у 1941 р. Вони вважали, що нічого страшного не буде, коли німці прийдуть. І вони – в Бабиному Яру***, тобто, моя бабуса і мої дві тітки по батьковій лінії.

А моя материнська лінія – Коростишевських. Мирон Коростишевський – дід, 1889 року народження, помер у 1979-му.

---

* За давньою традицією ашкеназів (Ашкеназ у перекладі з іврити – Німеччина, на сьогодні так називають єврейські громади європейських країн, у тому числі й українських євреїв) дитину називали на честь померлого родича, брали чи повне ім'я, чи хоча б першу літеру цього ім'я.

** У 1967 році СРСР розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем і режим почав ініціювати та підтримувати повзучий антисемітизм не тільки на теренах Радянського Союзу, але й на підконтрольних територіях країн Східної та Центральної Європи, на теренах т.з. «соціалістичного табору».

*** Зі спогадів мого діда Мирона Коростишевського, а також зі свідчень багатьох київських єврейських родин ми можемо уявити собі, що євреї Києва (Харкова, Одеси, Дніпропетровська... маленьких містечок), особливо старшого та середнього віку, не хотіли втікати чи евакуюватися. Вони і гадки не мали, що Третій Райх – це не кайзерівська Німеччина часів Першої світової війни, яку вони пам'ятали...

В 11–12 років мого життя я ще його встиг побачити і почути. Це було покоління традиційних українських євреїв Російської імперії. Під час Першої світової війни він був у російській армії. Ходив до синагоги до кінця свого життя. Його рідною мовою був їдиш, а мовився івритом. Мій дід Мирон дотримувався суто антирадянських поглядів, тому що в нього забрали три столярні майстерні, він давав роботу українцям, полякам, євреям. У Радомишлі його знали як господаря – Мирона Коростишевського, який дає роботу людям. І ця родина у 1936–1937-му переїхала до Києва з Радомишля, тому що у них забрали все і залишили без засобів до існування. І моєму дядькові Зиновію Мироновичу передалася та антирадянщина. Це була цілком традиційна родина. Дід забороняв дітям одружуватися з неєвреями. Тому і моя мама, і брат моєї мами зазнали важких моральних потрясінь: у них були кохання, в них були свої історії. Але дід категорично заявив: «Ми не будемо визнавати, проклянемо і все». І це також складні, приховані в родині речі. І ось Мирон Коростишевський також, як і інші євреї, збирався залишатися в Києві. Він добре пам'ятав німців часів Першої світової. Хоча дружина його, моя бабуся, щось відчувала. Вона казала тоді: «Треба їхати», але він не зважав на її думку. В Радомишлі уже розстрілювали – за два місяці до Бабиного Яру. Рухалися айнзацгрупи СС *, і все було знищено з заходу на схід, передовсім єврейські громади на окупованих українських теренах. В Радомишлі були розстріли 6 серпня 1941 року, спочатку тільки чоловіків-євреїв, потім жінок і дітей. І ті, хто врятувався з Радомишля, втекли до Києва. Був серед них і товариш мого діда, він сказав: «Мирон, це не ті німці». І він повірив тільки тоді, коли почув людей, які бачили все на власні очі. Вони встигли втекти

---

* Айнзацгрупи СС – (Einsatzgruppen) – оперативні групи; мобільні поліцейські формування, призначені для знищення євреїв, військовополонених, проведення акцій з ліквідації населення на окупованих територіях. Виділялися зі складу СД, СС, поліції безпеки й підпорядковувалися Головному імперському управлінню безпеки (RSHA). За період своєї злочинної діяльності 1941–1942 рр. ці підрозділи знищили близько мільйона євреїв на окупованих радянських територіях.

наприкінці серпня 1941-го, за місяць до окупації мого рідного Києва німецькими військами. Якби ще декілька днів, вони вже з Києва не виїхали б. Поїхали до Харкова, з Харківської області далі на схід, на терени Росії. Потім за Урал, станція Айдирия*. До початку 1944 року вони жили і працювали там, мама – на елеваторі щодня, дуже сильно мерзла зимою. Звісно, прояви антисемітизму були в евакуації – «жиды киевские», це вони отримали там вдосталь. Якби б не дід, мама тоді, на початку життя за Уралом, 17-річна дівчина, не пережила б евакуацію. Таким чином, загроза євреям, антисемітизм були не тільки на окупованій території, але й в евакуації, на фронті...

А батько, Юхим Подольський, був призваний до лав Червоної Армії в 1939 році, близько десяти років він не знімав військової форми, тільки в 1948 р. був остаточно звільнений з армії. Він пройшов всю війну. Є фото його, датоване 1942 р., в районі Сталінграда, неймовірно трагічне фото, вираз його обличчя... І він ніколи про це не розповідав! Тільки перед смертю дав мені це фото. На жаль!

У тому і справа. Коли дослідники в 1990-х роках за допомогою Фонду Шоа** почали брати інтерв'ю, багато людей відмовлялися. Доктор Арон Вайс, наприклад, відмовився давати інтерв'ю. Це ж приклад відомої родини Вайсів, Шевах Вайс був головою Кнессету, а Арон Вайс був науковцем Меморіалу «Яд Вашем». І він сказав тоді: «Я нічого не буду казати». Іцхак Арад, Шмуель Краковський – знані історики, вони теж відмовлялися давати інтерв'ю. І хтось сказав: хто знає правду? – той, хто **не повернувся** з війни, той знає правду.

І от така типова історія була з моїм батьком. Він відмовлявся розповідати в родині, і ніхто до кінця так і не знає, що він бачив на власні очі. У 1939 році пішов до тієї Червоної Армії, в кінці 1945 р. – на початку 1946 р. його в Москву

---

* Айдирия – станція Південно-Уральської залізничної дороги Оренбурзької області РФ.

** Фонд Шоа Інституту візуальної історії Університету Південної Каліфорнії США – один з найпотужніших у світі архівів усної історії, свідчень тих, хто пережив Голокост.

повернули і не відпускали, він не знімав форму до 1948 року. Був у формі майже 10 років. У Москві він був ще як міліціант, і тільки в 1948 р. йому дозволили повернутися до Києва, йому віддали документи. А з 1939 р. по 1945 р. що він бачив – ми не знаємо. Він у 1942 р. в листопаді обороняв Сталінград, і писав листи додому, але в нікуди – його мама і дві сестри загинули в вересні 1941 р. в Бабиному Яру. Вони були вбиті у дні перших розстрілів – 29–30 вересня, коли 33 тисячі 771 людина за рапортом айнзацгрупи СС були вбиті в Києві.

І тому, коли мої рідні повернулися з евакуації, вони почали шукати земляків. Критерій земляцтва для євреїв був важливий тоді у київському середовищі. Тому що Київ збирав тих, які повертались. І євреї шукали пари собі. Всі ті кохання перші – вони залишилися в минулому, вони були забрані війною. І тоді казали моїй мамі: «Ти пам'ятаєш того Юхима, от він прийшов з війни». Їх заново познайомили, хоч вони знали один одного в дитинстві. У 1948 році вони побралися. Це теж було типовим тоді: євреї знаходили один одного, вони пам'ятали свої містечка, багато в Києві зібралось і зі Сквири, Шполи, Радомишля, Коростишева. І вони знаходили один одного – і то був фактор одруження. Не особисті стосунки, не приязнь чи неприязнь, а фактор того, що ми з Радомишля і ми вижили, і ми маємо бути разом.

Я раджу вам почитати, крім Василя Гроссмана «Життя і доля», нарис Іцика Кіпніса «К третьей годовщине», написаний у вересні 1944 р. [1]. Саме в цей час родина Коростишевських повернулася зі станції Айдириля із Західного Сибіру. Цей нарис дуже добре передає ситуацію цього повернення і того, що застали в Києві, і як неєврейські знайомі казали: ходімо, ми покажемо, де ваші рідні лежать. І так і моєму батькові показали.

Отже, виходить так, що складова сторінка історії родини по маминій лінії – це евакуація і всі жахи післявоєнні. По батьківській лінії – це солдатська історія, яку до кінця я можу тільки домислювати. Знаючи контекст загальний, можна уявити, що пережив Юхим Подольський під Сталінградом, а також – загибель його найрідніших в окупації в Києві, в Бабиному Яру восени 1941

року... Мій батько мав бойові нагороди, Червону Зірку, яку за кров давали. Знову-таки, коли він був під Сталінградом, йому був 21 рік. І він абсолютно містечковий єврей, з мовою їдиш, з вивченням Тори. І тут він старшина підрозділу Червоної Армії – і все зовсім інше. Тобто, 10 років життя в Червоній Армії, більша частина цього часу на фронті – і його оті 10 років змінили. Він став абсолютно радянським. У нього було братство, побратими. І він вішав портрети Сталіна у себе на роботі, бережно зберігав їх у шухляді свого столу вдома. Коли, ви знаєте, за часів Брежнєва була така інспірована владою реабілітація Сталіна. Це теж було типово. Він передплачував журнали ПУРККА*, там всі ці речі. То його було життя, тому що він пройшов війну! І він завжди був опонентом тих євреїв, які пережили окупацію. Він їх взагалі не розумів. А тих, хто був в евакуації, він взагалі їх зневажав. І то був конфлікт всередині родини. «Де ви були? А от де я був!». І ці конфлікти я побачив знову як історик, коли став вивчати і отримав величезний корпус інтерв'ю, спогадів тощо.

Мама казала згодом: «Ми не кохали один одного, ми співчували один одному». Отак, от такі пари єврейські, співчуваючі, одружувалися. Тому, що той Бабин Яр впливав, що треба було берегти якимось, треба було підтримувати тих, хто залишився. І вони розлучилися, розлучилися вже в старшому віці, коли їм було за 60 років. Я був малий, і я був свідком цього.

Батько їздив до Бреста, до Мінська. Він їздив туди, тому що ті підрозділи, де він був, вони чомусь збиралися там. У Києві майже нікого. І він їздив на паради в Москву. Якись приватні люди приїжджали, і були оповіді. Ну, і 23 лютого для нього був дуже важливий день, і 9 Травня. У нього була колекція фото Сталіна, не просто такі собі фото, а дуже знакові: Сталін молодий, Сталін разом з Троцьким... У 1970-х роках, хто з цього покоління мав приватний транспорт, іноді вішав сталінські фото на своєму авто... Така була повзуча сталінізація, все це якоюсь мірою було спрово-

---

* ПУРККА (рос.) – Политическое управление Рабоче-Крестьянской Красной Армии.

ковано владою, але і відгук у цього покоління був сильний. Я на прикладі батька це бачив, що він так вибирав для себе, і це було на почесному місці.

Мій батько, незважаючи на складну долю, був сильною людиною. А як він поведився, вже наприкінці свого життя! Він став головою осередку радянських ветеранів у Домі для старих. Він уже був безногий, і коли виїжджав на колясці, я добре пам'ятаю, весь медичний персонал, весь колектив цього Дому для старих прямо упадав: «Юхиме Марковичу, Юхиме Марковичу!». І от тут я побачив: ось таким він став у роки війни. І він ніколи не боявся: він людина, яка пройшла бойові дії. І він так поведився там, він там просто шокував всіх, і шиковав, вистроював, всі його слухалися. І він отримував пайки, всі ці пайки віддавав до копійки.

Убивство його мами і двох сестер у Бабиному Яру – це був такий біль, який він носив у собі усе життя. І він не критикував радянську владу, ніколи. Зрозуміло, німці для нього були фашистами. І «за Родіну, за Сталіна!» – це не було якесь вигадане для нього кліше, це була складова його життя. Але, поряд з тим, він упродовж усіх років читав «Советіш Геймланд»*. Тому що знав мову їдиш, це знання було для нього одним з чинників його єврейської ідентичності. З 1961 по 1991 рік це було єдине видання мовою їдиш на радянських просторах. Журнал, який починався таким славослов'ям на адресу комуністичної партії та керівників. Але там були спогади людей, що пережили гетто, табори, а цензура, не володіючи мовою, пропускала ці тексти. Вдома зберігалася вся підшивка. Коли я запитував і хотів учити мову, він сказав, щоб я навіки забув і не торкався цього журналу. Радянські євреї, які пережили Голокост, пережили війну, пережили евакуацію, потім 1949 і 1953 роки, цей сталінський повоєнний антисемітизм, справа лікарів... Вони налякалися серйозно – і я дитина цих наляканих євреїв.

---

* «Советіш Геймланд» – у перекладі з мови їдиш «Советская Родина», щомісячний літературно-публіцистичний часопис, що виходив у Москві мовою їдиш з 1961 по 1991 рр.

А мій дядько, Зиновій Миронович, ще у 1970-х роках з родичами та друзями таємно ходили брати мацу на Песах^{*}, це – коли в синагозі на Подолі в Києві переписували тих, хто заходив туди, проте незважаючи ні на що, вони все це робили, але вони були залякані. Оцей критерій заляканості, цей «Советіш Геймланд», до якого не можна було доторкнутися, і мова їдиш тільки між собою, і дітям вона не передавалась. А покоління мого брата і сестри – вони знали мову їдиш, але тільки тому, що зростали в 1950-х роках, коли були живі носії мови – дід і бабуса, які й далі спілкувалися на їдиш. Дід Мирон ходив на Щекавицьку вулицю в синагогу. Але батько ні – він радянський ветеран війни.

І цілковите мовчання про Бабин Яр. Бабин Яр всередині, воно болять. У 1974 році ми з батьком туди пішли – батько ходив туди як на цвинтар. А тоді міліціонери забороняли, і його бліде обличчя стоїть у мене перед очима досі. І все ж – ані про Бабин Яр, ані про Сталінград він нічого не говорив. Тільки вже коли я вивчав про все це на історичному факультеті, мама багато мені розповідала. Але вона сама не все знала. В Центральному державному архіві громадських об'єднань України я знайшов на початку 1990-х років ці накази, інструкції міського комітету партії, в яких йшлося про те, щоб контролювати Бабин Яр до побудови радянського пам'ятника. І щоб люди, «ліца єврейської національності», не збиралися на теренах Бабиного Яру в вересні, в кінці вересня – такі були вказівки тодішнього керівника міськкому партії. Внутрішні війська, міліція, університети, всі під контролем та керуванням заввідділом ідеології міськкому КПУ. Це була людина, яка мала владу над усіма виконавчими структурами. Так побудована система: зав. по ідеології – він вирішував долю.

Ви знаєте – добре спрацьовує, особливо в молоді роки, такий принцип, що те, що заборонено, воно цікаво. І мені було цікаво читати «Советіш Геймланд». Я сидів за дверима кухні, підслуховував, як вони розмовляли мовою їдиш. Ну, і в 1991 році я став вчити мову їдиш на перших курсах, які відкрилися вже в суверен-

---

^{*} Песах – одне з головних свят за єврейською релігійною традицією. Свято свободи, виходу з єгипетського полону.

ній Україні. І коли я став учити, то треба було бачити очі моєї мами – вона не розуміла, що відбувається! Її остання, третя дитина, яка взагалі з іншої епохи, інший контекст, ця дитина повертає національну гордість у родину. І я тоді читав, вона перекладала, для неї це був такий величезний стрес моральний, емоційний. Вона плакала...

Але ще до того, як стати істориком, я працював деякий час на взуттєвій фабриці. А коли я в 1986 році вступав до інституту, тітки, двоюрідні сестри моєї мами, запитували: «Фаня, де ти знайшла гроші дати хабаря?!». Як євреї у 1986 році міг вступити на історичний факультет?! Київський державний педагогічний інститут імені Максима Горького – це був абсолютно підконтрольний радянський ВНЗ. І лише потім виявилося – то була помилка секретарки деканату. Там була норма на євреїв. 1986 рік, столичний Київський педагогічний інститут мав неписані закони – як сто років до того, 1886 рік – офіційно процентна норма в Російській імперії щодо євреїв! Але тоді вона була відкрита, а тут вона була латентною.

І я ще встиг відслужити два роки в Радянській Армії, мене забрали студентом, у 1989 році я повернувся. Ну, слава Богу, не десять, як мій батько. І я тоді став писати курсову роботу «Антисемітизм у Російській імперії та погроми 1905 року», а потім тема дипломної в 1992 р. – «Катастрофа євреїв у Польщі». І мама, і її рідний брат Зиновій Миронович, який мене виховав як людину єврейську – і людину інтелігентну, я сподіваюсь, – вони боялися, я пам'ятаю їхні очі..., вони боялися. Отой страх 1950 – 1970 років – він перейшов на початок навіть 1990-х. Вони казали: «Що ти робиш, візьми будь-яку іншу тему!» Ну от, вони переживали і боялися. Таким чином мотивація цієї теми – це моя персональна пам'ять про моїх близьких, це мій внесок у пам'ять. І з цього боку, якщо казати відверто, – це для мене персонально важливо.

Коли я вже працював у Національній академії наук України у Відділі єврейської історії і культури, в 1996 році захистив дисертаційне дослідження – «Нацистський геноцид щодо євреїв

України 1941–1944 рр.», це була перша дисертація на цю тему в Україні. І тоді, безумовно, я став зустрічатися зі свідками Голокосту, тоді в Києві залишалися ще єврейські родини. І була родина Григорія (Гершл) Полянкера, письменника, дуже відомого. І я зустрівся з його сином, якому було тоді близько 60 років. Сам Полянкер прожив довге життя, майже 87 років. Тоді я отримав пояснення, чому моя власна родина такий шлях пройшла. То був дозволений, «разрешенный еврейский писатель», «советский еврейский писатель» Григорій Полянкер. І Григорій Полянкер свого сина відсторонив від мови їдиш. Його син був авіа-конструктор-інженер. Така радянська інтелігенція. Він жив в письменницькій атмосфері на вулиці Леніна 68, тепер Богдана Хмельницького, 68. Це так званий письменницький дім. Там жили Малишко, Гончар, Рибак, усі відомі літератори. Там, на цьому домі, живого місця нема, по колу там дошки, дошки, дошки, цікаво. І ви бачите, скільки там єврейських прізвищ – Леонід Первомайський, Наум Тихий, Натан Рибак. Усі вони занесені в Літературну енциклопедію як українські письменники єврейського походження. Шолом Алейхем казав – «я єврейський письменник з України». А Леонід Первомайський, чи Наум Тихий, чи Абрам Кацнельсон? Вони писали і думали українською, вони в Літературній енциклопедії представлені як українські письменники. Ну от, і тоді я зрозумів, коли прийшов у ту родину Полянкерів – то атмосфера була письменницької родини. Моя рідня представляла бідних містечкових євреїв. А Полянкери – це була інтелектуальна єврейська родина. Зрозуміло, що соціальне розшарування єврейського середовища також мало місце. Ну, і те розшарування за цензом освітнім, майновим, воно все було присутнє. І тут я побачив родину, де була величезна бібліотека, бібліотека в моєму домі була просто мізерною, порівняно з нею... І той радянський авіа-конструктор, Олександр Григорович Полянкер, син Григорія – Гершла Полянкера, каже: «Для мене це нічого не значить – забирай». Величезна література мовою їдиш. І він зростав у цій атмосфері, і він так виховувався, що йому все це було нецікаво. Мені

забороняли підходити до «Советіш Геймланд», а його ... взагалі. Дозволений радянський єврейський письменник свого сина відсторонив і припинив передачу культурних традицій.

Тому що Полянкер, ми довідалися, коли читали документи, в 1949, 1950 сидів, сидів, де й Іцик Кіпніс, і інші заарештовані по справі, знаєте, після вбивства Міхоелса, закритий Кабінет фар їдише гешіхте унд культур (Кабінет єврейської історії і культури при АН УРСР) Іллі Співака в Києві. І вони всі проходили по цій справі. Потім, у серпні 1952-го, розстріл Переца Маркіша та багатьох інших єврейських письменників та поетів. А це була друга когорта цих письменників. І Полянкер сидів, і М. Талалаєвський, і І. Кіпніс. А потім Полянкера відпустили. Після того його книжки друкували, премії йому давали. Він дозволений був. Але для тих людей страхи Другої світової здавалися квіточками після 1949–1953 років. І тому залякані єврейські родини перестали ходити до синагоги, читати і розмовляти мовою їдиш. Я зрозумів, що праця над цією темою – це буде внесок у пам'ять про мою родину. Це така моя персональна мотивація.

Через фотографії – мама говорила: це ж батькова мама, бачиш. Сестра названа на її честь, я названий на честь іншої бабусі, виявляється, всі імена названі на честь тих, хто загинув. Значить, ми таким чином зберігаємо про це пам'ять. І вона розповідала: «Вони тут в Бабиному Яру». Я запитував: «Як?» – «Тоді, – казала, – вбивали, а ми тоді були в евакуації, нас врятували. Він був на війні, ми були в евакуації, а вони не послухалися, Користишевські й інші радомишляни». І вона з болем говорила: «Вони там». Мама казала: «Я туди ніколи не ходила», вона туди взагалі ніколи не ходила. А батько – він, може, раз на 10 років туди приходив. Ото я попав тоді з батьком до Бабиного Яру – в 1974 році.

І знову таки цікаві речі..., це кінець 70-х – початок 80-х років ХХ ст., коли мені вже було 13–14 років – саме в цей час я вже з мамою вів такі дорослі розмови. Тому що було дуже складно, батько вже жив далеко від нас, і це вплинуло. Вони розлучилися, коли мені було 10 років. І саме в цей період я записував такий сірий

зошит про різні історії. А я був радянський хлопчик, і контекст, державна політика партії в Радянському Союзі, ви знаєте яка, на мене впливали. І я – як продукт цієї пам'яті чи як споживач цієї пам'яті. Я запитував маму: «Що ти робила 12 квітня 1961 року?». Тобто, ви знаєте, у радянських школярів був канон дат і подій, які всі були в голові, тому що про них повідомляли щодня по радіо, ЦТ, УТ-1, проводили політінформації, агітбригади, все таке інше. І ти в цьому колі, і всі ці дати, і всі ці події, і той паноптикум прізвищ, всі в тобі. І, поряд з тим, як у сім'ях, які пережили голод, чи в сім'ях, які пережили Голокост, в родині – я не міг у просторі публічному знайти підтвердження цьому, нічого. А в сім'ї, від мами, я не почув нічого про ті страхіття, побувавши там в 1974 році, лише десь в 1979-му – 1980-му я довідався про Бабин Яр. А публічний простір нічого цього не підтверджував. Ми тільки знали про 28 панфіловців, про Зою Космодем'янську...

І я запитував у мами – як радянська молода людина, яка вибудовувала хронологію ХХ століття за головними червоними датами системи. І так, я створював цей сірий зошит... «12 квітня 1961 року – перша людина в космосі». Я: «А що було вдома? А що ти робила в цей день?» – «А в цей день я несла передачу твоєму батькові в тюрму».

І тут виявляється, що він два роки провів у тюрмі. Він був засуджений за *«афёру в овощном магазине»*. До 1965 року, ви знаєте, всі ці «ветерани» – ніякі не ветерани, до них жодної поваги. Це були люди молоді – до 40 років. Цей культ війни і всі ці героїзації почалися за брежнєвських часів. Слідством він був визнаний невинним, але два роки тривало слідство, два роки він сидів на Лук'янівці. А тоді було двоє маленьких дітей, і було дуже складно, і в родині панувала дуже складна обстановка. В 1961 році мама ледь не сіла в той тролейбус, який на Куренівці змило жажливим потоком з теренів Бабиного Яру*, і я не розмовляв би із Вами. Абсолютно важкий контекст, і для багатьох був ще важчий.

---

* Куренівська трагедія – техногенна катастрофа, що сталася в Києві 13 березня 1961 року, коли потужний селевий потік із Бабиного Яру крізь прорвану дамбу затопив Куренівку й спричинив численні жертви.

Щодо Бабиного Яру – зміст оповіді був такий: що це жахливе місце, що там є родинна історія, і дуже боляче, і не хотілося говорити, але я наполягав. І мама розповідала: «Ми всі пережили, тому що ми були в евакуації. А він пережив на фронті, а вони не пережили, вони тут і все, і це таке місце, куди не треба ходити». А в 1990-ті я сам уже туди став ходити, дивитися, ще з кінця 80-х. У 1991 році той перший дозволений офіційний мітинг, 50 років розстрілів. І там я побачив людей, з якими вже в 1990-х почалися інші історії. Я побачив, наскільки історія моєї родини типова. Персональні, приватні стосунки різні, але доля спільна. В 1991 році було ще багато євреїв у Києві. Вони всі плакали, вони не вірили, – і приходили. І тоді той мітинг був, він також дуже вразив мене, тому що я побачив, скільки їх, які вони – вперше, так би мовити, з андеграунду казали про своїх родичів, називали прізвища, стояли з фотографіями – те, чого не було до цього.

Але, окрім радянського канону дат і всього, що з цим було пов'язано, мене виховував мій дядько, Зиновій Миронович Коростишевський. Учив думати, сумніватися, аналізувати... Йому передалася антирадянщина від мого діда Мирона. А я читав цілі серії: «пламенные революционеры», «дедушка Ленин» і таке інше. Цей канон персоналій, список дат, воно в публічному просторі давило. І тільки цей сегмент сімейного, який був фрагментарний і вирваний, він у середині мене заклав певний конфлікт пам'яті. Я колись своєму дядькові казав: «Смотри, Михаил Иванович Калинин – всесоюзный староста». І раптом Зиновій Миронович відповів: «Всесоюзный козел, а не староста». Це був 1981 рік. Я здивувався: «Как?! Это же его портреты во всех кабинетах, его же все знают, всесоюзный козел – говоришь». І тоді він мені сказав: «Нечего говорить о нем или о таких, как он. У него жена сидела в тюрьме, а он служил этому усатому людоеду». Від нього я вперше довідався про сталінські злочини.

І з його уст я почув: «Неизвестно, что было бы в самом начале, если бы немцы себя так не вели, то не так было бы все. Если

бы это были те немцы, если бы не убивали так людей, повернули бы оружие против Сталина...». Ну, зрозуміло, це людина, яка пережила контекст сталінських репресій, голод.

А коли він був в евакуації, то стикався з антисемітизмом. І тоді, на початку 1980-х, коли був у поважному віці, вже за 60 років, він час від часу говорив такі дивні та небезпечні речі – «ота радянська влада, котра не менше злочинна, ніж німецька». Він сам особисто і родина Коростишевських не постраждали від Бабиного Яру завдяки евакуації. І якщо у батька був біль там, у тому Яру, прихований, то у дядька Зиновія був біль і страждання від радянської влади. І, таким чином, я бачив різні досвіди. Тоді, на початку 1980-х, з його уст стільки антирадянщини я почув! Коли ховали Брежнєва, він просто радів. А мама плакала. Вона звикла плакати. Ну, тому що це була така ситуація – «как же так, кто будет».

А потім, потім розповіді мами про 5 березня 1953 року. Як пише Рафа Нахманович, батько Віталія Нахмановича: «Когда умер людоед, я пошел работать на киностудию Довженко» [3]. «Людоед» – для одних людоджер, для інших – «отец родной». Мама мені розповідала, я писав у сірому зошиті. У 1961-му носила передачі. «А що ти робила в 1953-му?» «А в 1953-м я лежала в роддоме, по поддержке беременности. Во время похорон Сталина радиоприемник был прямо в палате. Представляешь, с этой страшной музыкой и словами из него. Лежат, вот, эти беременные женщины, и репродукторы прямо им в голову. И одна зовет медсестру: «Все, делай мне аборт». Я говорю: «Ты что, дура?» – «Все, у меня жизнь кончена. Умер Сталин, рожать нечего, жизни больше не будет». Під таким впливом системи перебували люди...

Нестерпно жаль, що мої батьки пішли з життя і я не встиг запитати їх про величезну кількість подій в їхньому житті, які досі мене хвилюють, я розумію, що дізнатися вже ніколи про це не зможу... З іншого боку, мої сімейні історії та спогади створюють для мене, як для історика, простір минувшини, який мені трохи легше усвідомити завдяки оповідям моїх батьків.

Благословенна їх пам'ять...

Київські євреї, євреї України були складовою частиною українського суспільства... Не тільки були. Ті, хто сьогодні живе в Україні, сучасна єврейська громада також є складовою українського суспільства та поділяє його долю... Таким чином, історія Бабиного Яру – це частина української національної історії. Мабуть, тільки так, а якщо так, тоді вшанування пам'яті євреїв та інших жертв Бабиного Яру має бути завданням держави, суспільства, країни. Тому що це власна історія. Зрозуміло, що Меморіальний заповідник на теренах, де відбувалися розстріли, можливо, майбутній Музей історії Бабиного Яру насамперед мають перебувати під опікою Української держави. Проте, на мою думку, якщо українське суспільство за 25 років зробило доволі серйозні кроки в царині увічнення пам'яті, дослідження та викладання історії Бабиного Яру, то державі ще треба довести нам свою готовність взяти відповідальність за пам'ять про минуле. А збереження правдивої пам'яті про Бабин Яр має стати для українських державних інституцій лакмусовим папірцем... їх спроможності щось зробити для України.

Історія Бабиного Яру потребує нашої спільної відповідальної пам'яті. Держава сьогодні не забороняє наукову, освітню чи громадську діяльність у царині пам'яті про Голокост, проте вона й не виступає ініціатором таких заходів та по-справжньому, реально не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це красномовно демонструє відсутність державної політики пам'яті щодо жертв Другої світової війни в Україні. Це – виклик історичній спільноті України. Українська держава має сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні.

Насамкінець. Бабин Яр – це місце у Києві, яке донині залишається сумним символом політики геноциду нацистської Німеччини та маніпуляцій з пам'яттю, притаманних Радянському

Союзу, а також яскравим прикладом нинішнього стану пам'яті про війну у сучасному українському суспільстві.

---

1. Кипнис Ицик. Бабий Яр (К третьей годовщине) (предисловие Л. Гофштейна, Л. Дробязка) [Електронний ресурс] / Ицик Кипнис // Голокост і сучасність. – 2003. – № 10. – Режим доступу : http://holocaust.kiev.ua/news/vip10_1.htm#110_pbk.

2. Гроссман Василь. Україна без євреїв (мовою їдиш) / Василь Гроссман // Ейнікайт. 1943. – Листопад. — С. 3–5.

3. Нахманович Рафаил. Возвращение в систему координат, или Мартиролог метека / Рафаил Нахманович. – К. : Феникс, 2013. – С. 163.

1.2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АНТИСЕМІТИЗМУ В ЄВРОПІ У ХХІ СТОЛІТТІ

Актуальні проблеми розвитку антисемітизму у Європі

Протягом останніх років антисемітизм став однією з головних проблем існування єврейської громади Європи. Незважаючи на те, що правоохоронні структури більшості країн континенту застосовують додаткові заходи щодо безпеки єврейських громад, кількість інцидентів тільки зростає.

Попри те, що політичні події на Близькому Сході викликають все більше емоцій серед противників Держави Ізраїль у Європі, судова система таких країн, як, наприклад, Франція, і далі системно бореться з антисемітизмом, незважаючи на гучні імена його прихильників. Одним з останніх прикладів цього став випадок з відомими модельєром Джоном Гальяно. Він, зокрема, програв на початку листопада 2014 року справу в суді Парижа за позовом до Будинку моди Dior, намагаючись отримати як компенсацію за своє звільнення з посади креативного директора

Dior 10 мільйонів фунтів стерлінгів. Його звільнили з цієї посади у грудні 2010 року після того, як він заявив відвідувачкам одного з паризьких кафе, що «євреї повинні горіти в газових камерах» [1]. Гальяно стверджував у своїй позовній заяві до Паризького суду у справах трудових спорів, що саме його внесок у торговельну марку Dior за 17 років його роботи на цій посаді був вирішальним щодо обсягів продаж і що після звільнення його фізичне і психічне здоров'я похитнулося. Однак суд відхилив цей позов і постановив Гальяно виплатити Дому моди 1 євро, що символізує програш модельєром цієї справи. Його антисемітська витівка в 2010 році набула великого розголосу і була засуджена більшістю представників лідерів модної індустрії [1].

На жаль, проблема антисемітизму є досить актуальною також для країн, де антисемітизм не набув такої популярності, як у Франції. Зокрема, він спостерігається у Великій Британії, де молодь демонструє завзятість та наполегливість у своїй антисемітській діяльності. Вони навіть організують кампанії переслідування відомих у Європі політиків. Так, одна з найуспішніших молодих депутаток парламенту Великої Британії Лусіана Бергер протягом 2014 року піддавалася атакам расистів і антисемітів. Нещодавно десять неонацистів були заарештовані поблизу офісу Лусіани Бергер у Ліверпулі [2].

Судячи з інформації репортерів, неонацисти планували організувати якусь акцію проти Бергер на підтримку 21-річного Хелма, який уже був засуджений за антисемітизм та який не перестав сповідувати цю ідеологію. Він нібито написав у соціальних мережах: «Можете не сумніватися, моє засудження було початком довгої і кривавої кампанії проти нашого руху і волі британського народу» [2]. В соціальних мережах обговорювалося, що саме планувала ця організована група громадян. Деякі зазначають, що вони лише «хотіли зустріти Хелма з в'язниці», інші – що вони планували «провести коротку акцію протесту» [2].

Ситуація, яка склалася навколо расизму та антисемітизму у Європі, викликала у 2014 році велике занепокоєння серед провідних політиків. Так, один з лідерів лейбористів – лорд Мітчелл у

ході чотиригодинної дискусії, яка проходила на початку листопада 2014 року в Палаті лордів, спробував захистити позицію Ізраїлю у військово-політичній кризі на Близькому Сході. В рамках дискусії баронеса Тонг з партії ліберал-демократів декілька разів назвала групу парламентарів – прихильників Ізраїлю «небезпечним про-ізраїльським лобі». На це лорд Мітчелл зазначив: «У всьому світі відбувається велика кількість звірств, і ми всі складаємо руки і робимо дуже мало, але коли Ізраїль поодинокі захищає себе, це викликає протест. У кращому разі це можна назвати лицемірством, у гіршому – це можна назвати іншим словом» [3].

Депутат також підкреслив, що згоден із критикою одної з активних членів лейбористської партії Морін Ліпман на адресу лідера партії Еда Мілібенда щодо його підтримки визнання палестинської держави. «Коли ми бачимо демонстрації на вулицях Лондона, учасники яких ідуть з прохамасівськими і антисемітськими гаслами, коли я бачу, як мій хороший друг депутат Лусіана Бергер отримує антисемітські загрози від користувачів-тролів з Twitter, я розумію, до чого це може призвести... Я задаю питання: якщо демонстранти настільки стурбовані позицією країн, які скоюють злочини проти людяності, чому вони не протестують проти країн, які не приховують свого варварства?» [3].

Дебати в Палаті лордів повинні були стосуватися формування позиції Великобританії з питання ситуації на Близькому Сході, однак депутати в основному висловлювалися з приводу протистояння палестинців та Ізраїлю. Баронеса Дич навіть закликала громадськість мусульманських країн вжити зусиль, аби створити рух за мир і працювати над розв'язанням проблем Близького Сходу. «Де їх Ганді? Де їх Мандела? Ми говоримо сьогодні про провал ідеї національної держави в ісламі і невдачах в справі подолання демонізації інших» [3], – наголосила баронеса.

Слід зазначити, що феномен сучасного антисемітизму викликає велику увагу з боку представників урядових організацій та структур, які повинні захищати мир та безпеку національних громад. Так, уряд Шотландії вирішив підтримати вивчення антисемітизму, у листопаді виділивши для цього грант у розмірі 10

тисяч фунтів. Грант був присуджений Шотландській Раді єврейських громад. Він став відповіддю на стрімке зростання проявів антисемітизму в Шотландії. Зростання рівня антисемітизму в Шотландії також пов'язують із загостренням ситуації на Близькому Сході. Так, за останні три місяці було зареєстровано більше 50 антисемітських інцидентів, що більше, ніж за минулі три роки.

Така ситуація викликала велике розчарування серед членів громади, які все частіше звертаються в SCJC за захистом від переслідувань. Деякі зазначали, що змушені приховувати свою єврейську ідентичність, інші – що думають про те, щоб покинути Шотландію. Міністр у справах громадської безпеки та правових питань Розанна Каннінгем підкреслила: «Я повністю визнаю той цінний внесок, який єврейська громада робить в економіку і суспільне життя Шотландії, та рада підтримати подальшу роботу на благо єврейської громади». Нове дослідження буде проведено групою дослідників на чолі з менеджером SCJC Фіоною Франк. Воно називатиметься *How Being Jewish in Scotland has Changed*. Його результати будуть опубліковані у березні 2015 року [4].

Безумовно, подолання проблеми антисемітизму в Європі в умовах зростання напруги на Близькому Сході та поширення ідей екстремізму і тероризму у Європі є досить складним завданням. Але якщо країни Європи, які декларують своє намагання боротися з цим явищем, об'єднують свої зусилля, у них є шанс суттєво знизити рівень зростання антисемітизму. Це завдання можливо вирішити, якщо створити єдиний європейський орган, наприклад, Агентство боротьби з антисемітизмом з єдиною базою реєстрації випадків у всіх регіонах Європейського Союзу, а також налагодити тісні зв'язки між компаніями та охоронними структурами, які опікуються проблемами моніторингу антисемітизму та охороною єврейських громад, культових споруд та освітніх закладів.

Європейський досвід протидії антисемітизму у Європі: основні проблеми та виклики

Зростання напруги у регіоні Близького Сходу та поширення у Європі ідей радикального ісламу призвели до різкого підвищення

інтенсивності антисемітської риторики в Європі. Екстремістські ідеї з кожним роком захоплюють все більшу кількість членів ісламських суспільних організацій, окремих політиків, громадських та релігійних діячів. Усе це призводить до таких подій, як останні терористичні акти у Франції, коли ісламські екстремісти спробували помститися єврейській меншині Парижа та організували кривавий терористичний акт.

На жаль, більшість представників ісламістських угруповань вважає єврейську громаду Європи відповідальною за політику Ізраїлю на Близькому Сході та атакує людей, які не є громадянами цієї країни та які ніколи не поділяли поглядів її керівництва. Незважаючи на те, що державні органи Великої Британії та інших країн континенту ведуть боротьбу з антисемітизмом, його прояви бачимо досить часто у різних сферах суспільного життя, зокрема у спорті. Велику увагу європейської громадськості викликав скандал за участю власника футбольного клубу «Віган Атлетік» Дейва Вілана, який отримав у грудні 2014 року повідомлення від Футбольної асоціації Великої Британії про заборону на участь у футбольних заходах на строк у шість тижнів і штраф у розмірі 50 тисяч фунтів. Власник «Вігана» був покараний за ксенофобські висловлювання. Зокрема, в одному зі своїх інтерв'ю він зазначив, що «євреї люблять гроші більше за інших». У постанові дисциплінарної комісії Футбольної асоціації (FA) з цього приводу наголошується: «Пан Вілан порушив правило Е3 (1) FA і зробив коментарі некоректного змісту в засобах масової інформації... Мали місце обтяжуючі обставини, такі, як присутність посилань на етнічне походження, расу, громадянство, релігію або переконання» [5].

Раніше Вілан заявляв, що піде у відставку з посади голови клубу, якщо його визнають винним у расизмі. Вілан відомий у країні не тільки як власник футбольного клубу, але й колишній професійний футболіст команди «Блекбурн Роверс» та політичний діяч. Він пожертвував 1,5 мільйона фунтів на потреби Консервативної партії в 2007 році і 100 тисяч фунтів у 2014 році та звертався до Футбольної асоціації з пропозицією ввести хвилину мов-

чання перед усіма футбольними матчами в пам'ять про колишнього прем'єр-міністра країни Маргарет Тетчер, однак ця пропозиція не була підтримана.

Слід зазначити, що однією з найбільших загроз у житті єврейської громади Європи є політичний антисемітизм. На жаль, боротьба з цим явищем є досить складним завданням, з яким важко впоратися навіть впливовим політикам, членам урядів та парламентів. Зокрема, член британського Парламенту від Ліверпуля Лусіана Бергер закликала керівництво компанії Twitter Inc., яка володіє соціальною мережею Twitter, вирішити питання з расистськими коментарями, які дуже часто публікують на її адресу користувачі.

Лусіана Бергер взагалі закликала заборонити використовувати будь-які слова, пов'язані з расизмом та ксенофобією, як на сайті Twitter, так і на сайтах інших соціальних мереж. Вона підкреслила, що расизм у режимі онлайн повинен каратися так само, як і в реальному житті. Наразі Бергер листується з керівництвом Twitter у зв'язку з кампанією цькування проти неї, яка проходить за координації неонацистського сайту, що базується в США. У розпал цієї кампанії Бергер отримувала більше 2500 расистських твітів за 3 дні. «Відповідь Twitter не влаштовує мене. Він має можливість зробити більше, щоб захистити своїх користувачів... Можна було б почати цю боротьбу із запровадження активної заборони на використання расистських слів» [6], – зазначила Бергер. «Навіть коли Twitter видаляв деякі з образливих публікацій, підхід був спорадичний і дуже безсистемний»[6], – додала вона. Керівництво Twitter Inc. поки утримується від будь-яких коментарів з цього приводу.

На жаль, політичний антисемітизм у Європі пов'язаний із антиізраїльською риторикою, яку ведуть інколи дуже відомі політики. Так, прем'єр-міністр Великобританії Девід Камерон розкритикував лідера опозиції Еда Мілібенда за його активну участь у відомому голосуванні Палати громад з приводу підтримки державності Палестини. Звертаючись до 700 учасникам обіду у Вестмінстері, на якому зібралися лідери консервативної партії напередодні

Різдва, Камерон назвав Ізраїль «оазисом свободи» і «символом успіху», а також підтвердив свою підтримку Держави Ізраїль, зазначивши, що консервативна партія завжди буде на боці «батьківщини єврейського народу».

Камерон засудив рішення керівництва Лейбористської партії дозволити вільне голосування депутатам з питання про визнання Палестини, яке розв'язало руки пропалестинському лобі. Прем'єр-міністр також підкреслив своє неприйняття ідеї бойкоту Держави Ізраїль. «Ми виступаємо проти бойкоту, тому що делегітимізація Держави Ізраїль є неправильною і огидною» [7], – підкреслив прем'єр-міністр. У заході взяли участь більше десятка членів кабінету міністрів від консервативної партії, сотні депутатів Парламенту від консервативної партії, а також партійні ветерани, общинні лідери та основні спонсори цієї політичної сили.

Слід зазначити, що протидія антисемітизму є одним із важливих суспільних завдань, які сьогодні стоять перед європейським співтовариством. Це явище лише набуває сили в зв'язку із згуртованістю ісламістських угруповань, активністю сайтів та користувачів соціальних мереж, які пропагують ідеї расизму, антисемітизму і ксенофобії. У цій ситуації згуртованість європейських урядів та громадських організацій є важливою для локалізації цього явища і боротьби з ним. Велику допомогу у цьому процесі можуть надати країни Східної Європи, які тривалий час перебували в умовах державного антисемітизму та які мають великі традиції міжнаціонального миру і толерантності в місцевих громадах та суспільній свідомості громадян.

Нові тенденції та закономірності розвитку сучасного європейського антисемітизму (2015 р.)

Основні характерні особливості розвитку європейського антисемітизму на сьогодні актуальні для країн Східної Європи, особливо тих, що беруть участь у програмі Східного партнерства та готуються до того, щоб увійти до складу європейського співтовариства.

Незважаючи на те, що існування антисемітизму засудила більшість урядів Європи, в деяких частинах континенту протягом

2015 року спостерігається поживлення активності антисемітських діячів та об'єднань. Так, зокрема, «вторгненням нацистів до Лондона» назвали британські ЗМІ збори в готелі Grosvenor, які відбулися у травні. На них зібралися нацисти та антисеміти, заперечники Голокосту та інші подібні діячі з Іспанії, Канади, США та інших країн світу [8]. Кілька ораторів в ході заходу проголошували відверто антисемітські гасла і називали євреїв «ворогами» і «дітьми темряви». Співчуваючі нацизму сміялися із подій в редакції газети Charlie Hebdo в Парижі, а також обговорювали питання про те, «чому євреї володіють усім золотом світу». Те, що відбувалося на заході, стало відомим завдяки виданню Mail on Sunday, редакція якого впровадила до складу учасників свого агента.

Експерти підкреслюють, що подібної зустрічі за участю найбільш активних заперечувачів Голокосту в світі на території Великобританії ще не було. Агент, зокрема, розповів, що люди хихикали при згадці «диму, що піднімається з таборів смерті», аплодували при згадці оратором «необхідності занотовувати прояви єврейсько-сіоністського панування і запобігати їм» [8].

Центральною фігурою заходу був 57-річний іспанський нацист Педро Варела, який обожає Гітлера і довгі роки заперечує Голокост, незважаючи на те, що відбув за це тюремний строк. Варела був арештований в Австрії в 1992 році за вихваляння Гітлера, за заяву про те, що «не було ніяких газових камер в Освенцимі». Серед учасників був присутній відомий ревізіоніст і заперечувач Голокосту 63-річний Марк Вебер з Каліфорнії. Великобританія була представлена колишнім лідером BNP Річардом Едмондсом, экс-редактором газети BNP Джоном Морсом, діячем Національного фронту Джоном Морісом, відомим симпатиком Освальда Мослі, 69-річним учителем Майклом Вудбріджем та іншими. Багато з британських учасників уже відсиділи у в'язниці за звинуваченням у расизмі. Всього на зустрічі були присутні 113 осіб [8]. Як зазначив видавець антифашистського журналу Searchlight Джеррі Гейбл, «це найбільша і найзначніша зустріч заперечувачів Голокосту, яку коли-небудь бачила Великобританія, і це дуже тривожно» [8].

Великою небезпекою на сьогодні, на думку більшості експертів, є те, що ідеї антисемітизму та заперечення Голокосту можуть поширитися дуже швидко завдяки Інтернету, соціальним мережам, хакерським атакам. Розуміючи цю небезпеку, у травні 2015 року британський уряд оголосив про те, що виділить 1,2 мільйона фунтів на програму розробки заходів, спрямованих на зміцнення кібербезпеки країни. У проєкті візьмуть участь дві британсько-ізраїльські команди: перша – у складі вчених Бар-Іланського університету в Рамат-Гані спільно із дослідниками Брістольського університету та Університетського коледжу в Лондоні; друга – вчених Кентського університету за участю Міністерства науки і техніки Ізраїлю [9]. В рамках цієї програми вчені зосередять свою увагу на вивченні таких напрямів, як криптографія, анонімність даних і розпізнавання осіб. Міністр кабінету міністрів відповідає в британському уряді за цей напрям роботи. Протягом останніх двох років він кілька разів відвідав Ізраїль, щоб обговорити спільну роботу вчених двох країн.

На сьогодні Великобританія разом із Ізраїлем, поряд з Новою Зеландією, Південною Кореєю та Естонією входять до п'ятірки світових лідерів у галузі цифрових технологій, і це дає можливість прогнозувати велике майбутнє для подібних програм співробітництва. Міністр також анонсував новий проєкт, спрямований на поліпшення безпеки в британському кіберпросторі, який базуватиметься за ізраїльською схемою «Тальпіот» [9].

Важливим для сучасного єврейського життя Європи є об'єднання зусиль громад Великої Британії та Франції, які є найбільш чисельними та найвпливовішими на континенті. Однією з найбільш важливих подій у житті двох єврейських громад став виступ барона Давида де Ротшильда на заході «Об'єднаної єврейської допомоги Ізраїлю» (UJIA), який відбувся у Лондоні у травні. Давид де Ротшильд підкреслив небезпеку таких явищ сучасного життя, як загроза тероризму і поширення расової ненависті в Інтернеті. Виступаючи перед аудиторією з 280 спонсорів організації UJIA, відомий банкір і лідер єврейської громади Франції попередив про значне зростання кількості осіб, які займаються терористичною діяльністю в країнах Заходу.

«Це є жахливим... Загроза тероризму знаходиться на передньому краї існування багатьох країн, і доморощений тероризм збільшує ризик для єврейських громад у всьому світі», – зазначив банкір. «Є мінуси в Інтернеті. Деякі веб-сайти є небезпечними для нас», – додав він. Всесвітньо відомий бізнесмен підкреслив, що все більше французьких євреїв вирушає до Ізраїлю через різке зростання антисемітизму. «Люди страждають у громаді. Матері не хочуть посилати своїх синів у школу в кіпі... Армія чи поліція охороняють єврейські школи і кожен єврейський об'єкт у Франції», – підкреслив барон де Ротшильд. Глава Rothschild Group також наголосив, що хотів би побачити мир на Близькому Сході упродовж свого життя [10].

Слід зазначити, що антисемітські організації планують протягом 2015 року досить велику кількість заходів з метою пропаганди ідей ненависті до євреїв. Одним з найбільших заходів стане мітинг проти «євреїзації» району Гольдерс Грін у Лондоні, який представники правих і екстремістських партій планують провести 4 липня. Цей район на півночі британської столиці довгі роки є місцем компактного проживання єврейської ортодоксальної громади. Організатори заходу – лідери партії New Dawn – спеціально вибрали датою його проведення день, що припадає на суботу, коли представники ряду охоронних організацій, зокрема «Шомрей», не знаходитимуться на патрулюванні вулиць району. Проте представник Охоронного Общинного фонду, що опікується охороною єврейських об'єктів на всій території Великобританії, підкреслив, що зможе захистити громаду. Лідер New Dawn, ультраправий лідер Джошуа Бонехілл-Пейн, уже закликав «звільнити район від окупаційної сили у кількості 50 тисяч євреїв». Він закликав ультраправих боротися з групою охорони громади «Шомрей», які є «злими виконавцями законів Талмуда» [11].

Слід зазначити, що, незважаючи на наявність суворих законів та системи неминучих покарань, антисемітизм та ненависть на ґрунті расизму дедалі більше набирають силу у країнах розвинутої демократії у Західній Європі. Владі та правоохоронним органам цих країн ще доведеться протягом тривалого часу удосконалювати

систему охорони громадських і релігійних об'єктів на території європейських країн для того, щоб запобігти терористичним актам та нападам на членів єврейської громади у майбутньому.

Безумовно, подолання проблеми антисемітизму в Європі в умовах зростання напруги на Близькому Сході та поширення ідей екстремізму та тероризму у Європі є досить складним завданням. Але якщо країни Європи, які декларують своє намагання боротися з цим явищем, об'єднують свої зусилля, у них є шанс суттєво знизити рівень зростання антисемітизму.

Актуальні проблеми боротьби з антисемітизмом у Західній Європі у 2015 році

Боротьба з антисемітизмом у Європі є одним з важливих суспільно-політичних завдань, яке вирішується владними органами більшості країн континенту на сучасному етапі. Антисемітизм та ксенофобія викликають напругу та недовіру у суспільстві, сприяють появі тенденцій до розколу держави. Тому правоохоронні органи європейських країн сприймають антисемітизм та ксенофобію як реальну загрозу національній безпеці країни. У законодавстві більшості країн Західної Європи передбачені дуже жорсткі міри покарання щодо тих громадян, які публічно висловлюють ксенофобські та антисемітські погляди. Так, лише за публічну образу представників інших національностей, навіть надіслану електронною поштою, передбачена карна відповідальність. Такі жорсткі міри, які існують у Західній Європі, викликають здивування серед представників еліт інших держав ЄС, але з року в рік законодавство Євросоюзу уніфікується, і ці закони стають все більш суворими.

Слід зазначити, що наявність такого законодавства, звичайно, не гарантує повну перемогу над ксенофобією та антисемітизмом. Судова практика свідчить про те, що жодні заходи не зупиняють осіб, які сповідують антисемітські погляди та, незважаючи на суворе законодавство, намагаються висловити їх прилюдно. Одним з найпоширеніших проявів антисемітизму наприкінці 2015 року було надсилання образливих антисемітських листів представ-

никам єврейської громади, у тому числі за допомогою електронної пошти. Кожен з цих випадків розслідували поліцейські, незважаючи на скорочення 2015 року штатів служб, які займаються цією роботою.

Інколи антисемітські повідомлення надсилають навіть людям, які не мають стосунку до єврейської громади. Член британського Парламенту Стела Крізі, зокрема, отримала напередодні Різдва 2015 року поштою різдвяну листівку антисемітського змісту. На листівці були зображені двоє людей, один з яких запитує іншого: «Ви все ще вірите в Діда Мороза?». При цьому другий відповідає: «А Ви все ще вірите в Голокост?». Всередині листівки також лежала записка, на якій було написано: «Єврей не може стати прем'єр-міністром Англії, єврей не може бути депутатом. Ми всі перебуваємо в Голокості, вся біла раса людей США, Росії, Європи...» [12]. Обрана від округу Уолтемстоу від лейбористської партії Стела Крізі написала про цей випадок у Twitter та отримала численний відгук з боку обурених громадян Великої Британії. Раніше, у грудні 2015 року їй також погрожували місцеві ісламісти через її голосування за завдання авіаударів по позиціях ІДІЛ у Сирії.

Слід зазначити, що, незважаючи на усі труднощі, поліція працює сумлінно та доводить усі випадки антисемітизму до суду. Так, активіст правого руху Джошуа Боні Хілл-Пейн був засуджений у грудні 2015 року за статтею «розпалювання расової ненависті». Приводом для судового процесу стала публікація в Інтернеті антисемітських матеріалів. Расист активно розміщував карикатури антисемітського змісту, заклики спалити всіх євреїв у концентраційних таборах тощо. Він також стверджував, що «люди з обмеженими можливостями мають бути знищені», і називав себе «гордим антисемітом».

Бонехілл-Пейн був заарештований перед запланованим антисемітським мітингом, який повинен був відбутися в районі Гольдерс Грін у Лондоні в липні. Під час судового процесу в Суді Корони Саутворка підсудний намагався виправдати публікацію антисемітських матеріалів «темною частиною свого почуття гумору» і посилався на те, що це було «в рамках свободи слова». Однак

суд не оцінив почуття гумору підсудного і визнав його винним у наявності «злісних расистських поглядів по відношенню до єврейської громади», засудивши до трьох років і чотирьох місяців тюремного ув'язнення. Як підкреслив головний інспектор поліції Лондона Енді Барнс, «цей випадок демонструє, що в нашому суспільстві немає місця для людей, що розпалюють расову ненависть під маскою протесту, і ті, чії справи будуть доведені до суду, відповідатимуть за подібні злочини» [13].

Великою проблемою для сучасної Європи є швидке поширення антисемітизму у сучасній Франції. Слід зазначити, що навіть театр Bataclan був обраний терористами як мішень для своєї атаки не випадково. Як зазначають джерела в єврейській громаді Франції, тут проходила велика кількість заходів на підтримку Ізраїлю, в яких брали участь члени єврейської громади Парижа. Представник Охоронної організації єврейських об'єктів (SPCJ) зазначив, що атаки в Парижі викликали «дуже серйозну стурбованість» у французьких євреїв. У листопаді 2015 року на Facebook експерти SPCJ розмістили докладні інструкції для керівників громад, що стосуються поведінки людей у разі проведення терористичних атак. Серед них є такі: введення графіка чергувань та використання запасних дверей, замість головного входу. Також прихожанам синагог рекомендується не приносити з собою сумки великих розмірів.

Театр Bataclan, що знаходиться в центрі Парижа, довгі роки і до вересня 2015 року належав члену єврейської громади Джоелу Лалу, який часто отримував погрози вбивством через проведення проізраїльських заходів. У жовтні приміщення театру стало місцем зібрання для 500 налаштованих до сіонізму християн, які прийшли сюди для того, щоб висловити підтримку Державі Ізраїль. У 2010 році французька поліція вже попереджала керівництво театру про те, що Jaish Islam готує в ньому терористичний акт. Також з'ясувалося, що група Eagles of Death Metal останнім часом гастролювала в Ізраїлі, незважаючи на заклики до неї приєднатися до бойкоту єврейської держави [14].

Зростання рівня антисемітизму у Європі та його тісний зв'язок із розвитком терористичної загрози стали причиною пуб-

лічної дискусії, яка відбувається у Англії, Франції, Бельгії та інших країнах ЄС з цього приводу. Так, голова Міжпарламентської групи боротьби з антисемітизмом Джон Манн у своєму виступі на конференції «Лімуд», яка проходила в Бірмінгемі наприкінці грудня 2015 року, виділив три види антисемітизму у Великобританії. Член парламенту від лейбористської партії зазначив: «Великобританія має три види антисемітизму: традиційний антисемітизм, «лівий» антисемітизм і антисемітизм з боку мусульманського співтовариства». Джон Манн окремо зупинився на лівому антисемітизмі, зокрема, на антисемітських висловлюваннях члена своєї партії Джеральда Кауфмана, який підкреслив, що «Ізраїль придумав «ножові теракти» для того, щоб стратити палестинців». «Кауфман є ганьбою для парламенту, ганьбою для лейбористської партії...» [15], – зазначив Джон Манн. Оцінюючи загрозу антисемітизму в Європі, парламентарій також наголосив: «Ця ситуація небезпечна і дуже мінлива та має серйозні потенційні наслідки» [15].

Слід зазначити, що 2015 рік став досить складним для єврейської громади Європи. Деякі громади, зокрема французька, зіткнулися з жорстокими терористичними нападами, інші – перебували під постійною загрозою з боку антисемітів та терористів. Безумовно, поширення антисемітизму є загальною проблемою як для Західної, так і Східної Європи. Тому уніфікація законодавства країн усього європейського континенту та наявність великої кількості правозахисних та моніторингових організацій, які б займалися разом з правоохоронними органами зазначеною проблемою, дозволять зупинити цей небезпечний процес.

Антисемітизм у лавах лейбористської партії Великої Британії: характерні особливості та наслідки

Проблема антисемітизму в британському істеблішменті не є новою та досить давно дискутується серед широких кіл європейських експертів і науковців. Останні події, які відбуваються у Великій Британії протягом останніх місяців, показали актуальність питання боротьби з антисемітизмом для керівництва і політичної еліти країни, а також стали позитивним прикладом суспільної реакції на цю проблему.

Слід зазначити, що протягом другої половини ХХ століття антисемітизм став досить популярним явищем у середовищі британських політиків, особливо молоді, перш за все завдяки поширенню ідей філософа Артура Тойнбі, погляди якого були надзвичайно популярними серед інтелігенції у 1960–1970 роки. Тойнбі навчався у Балліол-коледжі у Оксфорді, де потім викладав, тому його ідеї перш за все стали популярними серед представників студентської еліти. Вчений у своїх роботах завдяки своєрідному аналізу історичних подій та політичної ситуації у світі створив власну концепцію антисемітських поглядів, яку називав «антисіонізмом». Він, зокрема, стверджував, що «євреї гірші за нацистів», тому що вони «переслідують палестинців та висилають їх з Ізраїлю» [16].

Саме завдяки Тойнбі серед студентської молоді стали модними, по суті, антисемітські ідеї, які маскувалися під антиізраїльську риторику та антисіонізм.

Пізніше цю «антисемітську естафету» підхопили британські ліві, зокрема, троцькісти. Вони на початку 1990-х років активно пропагували ідеї боротьби з «пануванням глобального капіталізму, американського імперіалізму та сіонізму». Потім ці ідеї проникли у лейбористську партію і профспілки та набули великої популярності у період, починаючи з приходу до влади Тоні Блера [17].

Але слід зазначити, що 2016 рік став періодом нової та дуже потужної хвилі антисемітизму у лавах лейбористської партії, яка, як не дивно, розпочалася саме з Оксфорду.

Феномен появи антисемітизму у лавах еліти лейбористів пов'язують з декількома чинниками. З одного боку, лейбористи програли більшість виборів консерваторам у останні роки і знаходяться у глибокій опозиції та у пошуку винуватців у цьому. З іншого – лейбористи нещодавно змінили керівництво, і на зміну братам Мілібендам, євреям за походженням, які були на чолі партії довгі роки, прийшов відомий своїми зв'язками з палестинським рухом Джеремі Корбін.

Формально, скандал, пов'язаний із антисемітизмом у лавах партії, розпочався у березні 2016 року із офіційної заяви керівника Лейбористського клубу при Оксфордському університеті (OULC).

Він розповів громадськості про антисемітизм серед студентів, які входили до керівництва організацією, та пояснив, чому він не бажає очолювати цю організацію. Відразу ж була призначена парламентська комісія, яка розслідувала прояви антисемітизму у Оксфорді. Вона дійшла висновку, що студенти елітного університету на своїх зборах справді регулярно «знущалися над жертвами терористичного акту в Парижі». За свідченням одного з членів клубу, вони також презирливо називали євреїв-студентів «Zios», співали пісні про ракети над Тель-Авівом і називали меморіал жертвам Голокосту в Освенцимі «дійною коровою». Ці факти були оприлюднені лондонським виданням Sunday Times, після чого розпочався національний скандал, який став однією з основних подій у сфері британської політики першої половини 2016 року. Слід зазначити, що антисемітизм серед студентів Оксфорду парламентарі спробували зам'яти, але втрутилася ініціативна група єврейських студентів Оксфордського університету, яка не допустила цього та звинуватила лідера лейбористів Корбіна у підтримці антисемітських ідей. Один зі студентів наголосив: «Абсолютно неприпустимо, що партія намагається приховати це. Була довга і горда традиція перебування євреїв, що мають лівоцентристські погляди, в лейбористській партії, і вона втрачена для цілого покоління» [18].

Скандал, який розпочався в лейбористському клубі студентів Оксфордського університету (OULC), поступово привів до великої політичної дискусії щодо справжнього місця антисемітизму в сучасній ідеології лейбористської партії Великої Британії. Відразу ж один з найвпливовіших членів партії лорд Леві заявив, що може залишити її, якщо політичне керівництво «не подасть чіткий і недвозначний сигнал з приводу протистояння антисемітизму». Лорд Леві, який обіймає також посаду президента організації Jewish Care, зробив таку жорстку заяву після того, як була відновлена в партії та обрана заступником голови виконавчого комітету Вікі Кірбі, виключена з партії в 2014 році за свої антисемітські твіти. Лорд Леві, який був близьким соратником колишнього прем'єр-міністра Тоні Блера, підкреслив: «Антисемітизм у

будь-якій політичній партії не може сприйматися терпимо, і це для керівництва має бути абсолютно ясно. Якщо цього не роблять, то зрозуміло, що я почну задавати собі питання і сумніватися в тому, чи повинен я бути лейбористським лідером і гордим членом лейбористської партії» [19].

Разом з тим, «молоді лейбористи» з Оксфорду зробили спробу припинити антисемітські дискусії у своїй організації та обрали нового президента OULC – Брахму Моханті, який мав досить помірковану позицію з цього приводу. Але Моханті досить швидко покинув свою посаду, зазначивши, що серед молодих лейбористів «дискримінаційні настрої занадто сильні» [20].

Усе це призвело до того, що консерватори відкрито закликали лейбористів припинити антисемітську риторику. Вперше за довгі десятиліття існування двопартійної системи в Великій Британії лідер консерваторів публічно дорікнув лідеру лейбористів щодо наявності антисемітизму в лавах його політичної сили. Зокрема, під час парламентських дебатів прем'єр-міністр Девід Камерон підкреслив, звертаючись до Джеремі Корбіна: «...це його партія. Він повинен розібратися». Камерон також додав: «Антисемітизм є абсолютним злом у нашому суспільстві, і ми повинні знати, що коли він зростає, то це сигнал того, що ситуація в суспільстві погіршується. Спостерігається, на жаль, зростання антисемітизму в нашій країні, і ми відчуваємо це за кількістю нападів на євреїв і єврейських студентів». Камерон звернув увагу на наявність антисемітизму у лавах молодих членів партії, а також зазначив, що існує перелік «ворожих лідеру Джеремі Корбін депутатів-лейбористів», більшість серед яких – депутати-євреї [21].

Допомагати лейбористам у боротьбі з антисемітизмом узялися деякі єврейські лідери. Зокрема, свій спеціальний план, який передбачає очищення лейбористської партії Великої Британії від антисемітизму, представила громадська організація «Єврейський робітничий рух». Активісти організації, яка веде свою історію з 2004 року, розпочали роз'яснювальну роботу із парламентаріями і представниками партії по всій країні. Крім того, керівництво Jewish Labour Movement внесло зміни до статуту партії для того, аби ті члени,

які пропагують антисемітизм, були б в короткі терміни виключені з партії, після чого їм було б заборонено довічно відновлювати своє членство. Останнім часом спостерігається приплив нових членів в JLM, серед яких багато неєвреїв. Всіх їх об'єднує стурбованість проблемою зростання антисемітизму в рядах лейбористів і британській політиці в цілому. Глава JLM Джеремі Ньюмарк зазначив: «Усі говорять про нульову терпимість до антисемітизму, але це стало очевидним через низку інцидентів, які відбувалися за останні кілька місяців, коли всі зрозуміли, що правила партії не забезпечують адекватного розв'язання цієї проблеми» [22].

Незважаючи на усі зусилля щодо боротьби з антисемітизмом серед лейбористів, на початку травня 2016 року деякі лейбористські лідери знову спровокували скандал. Так, зокрема, один з лідерів лейбористів, колишній мер Лондона Лівінгстон заявив, що шкодує про те, що його висловлювання щодо нацистського лідера було сприйнято як прояв антисемітизму, однак відмовився взяти свої слова про «сіонізм Гітлера» назад. «Я дуже шкодую, що це викликало такий скандал», – наголосив один з ветеранів партії. При цьому він послався на слова прем'єр-міністра Ізраїлю Бін'яміна Нетаньяху, який «робив аналогічні зауваження». Лівінгстон був тимчасово виключений з лейбористської партії після того, як заявив, що Гітлер спочатку хотів перемістити євреїв до Ізраїлю і «підтримував сіонізм, перш ніж збожеволів. Унаслідок чого, в кінцевому підсумку, загинуло шість мільйонів євреїв». При цьому Лівінгстон, давній союзник лідера лейбористів Корбіна і мер британської столиці з 2000 по 2008 рік, також додав, що він не є антисемітом, підкресливши, що «впродовж свого часу перебування в політиці захищав меншини» [23].

Прем'єр-міністр Ізраїлю Бін'ямін 21 жовтня 2015 року в своєму виступі на Всесвітньому сіоністському конгресі зазначив, що Гітлер спочатку не планував знищувати євреїв, а хотів лише вигнати їх, поки в 1941 році в Берлін не приїхав муфтії Єрусалиму Амін аль-Хусейні. Муфтії тоді заявив фюреру в Берліні: «Якщо ви їх виженете, вони всі приїдуть сюди». «Що ж мені з ними зробити?» – запитав Гітлер. «Спалить їх», – була відповідь муфтія. То-

ді цей виступ ізраїльського прем'єра широко критикували, і він пізніше заявляв, що не мав ані найменшого наміру тим самим реабілітувати Гітлера [24].

Слід зазначити, що мер Лондона досить давно відомий своїми заявами та неоднозначними висловлюваннями на адресу представників різних релігійних конфесій. У травні 2014 року його висловлювання щодо євреїв викликало великий скандал у середовищі лейбористів, але тоді суспільна ситуація була іншою і скандал вдалося швидко зам'яти. Як, зокрема, заявив тоді мер під час виступу на BBC Newsnight, «євреї Великої Британії протягом останніх десятиліть стали голосувати за Торі через те, що... розбагатіли». Колишній мер Лівінгстон підкреслив: «Люди голосують відповідно до їх доходів... Якби про це йшлося десь 50 років тому, то римо-католицька спільнота Великобританії та єврейська громада міцно підтримували б лейбористів. При цьому ірландська католицька громада ще активно підтримує лейбористів, тому що не дуже багата... Коли єврейська громада стала багатшою, вона переїхала і голосувала за Тетчер, як вони це робили у Фінчлі» [25]. Керівник Єврейського форуму в Лондоні Адріан Коен, зокрема, заявив у відповідь, що є багато незаможних євреїв, а ще таких, які ледве зводять кінці з кінцями. Він додав, що у будь-якому разі є багато факторів, які впливають на те, як людина голосує на виборах, і не треба вважати, що євреї Лондона всі однакові.

Поява великої кількості антисемітських висловлювань серед лідерів лейбористів викликала реакцію з боку релігійних лідерів Великої Британії. Так, зокрема, головний рабин країни Ефраїм Мірвіс закликав лідера лейбористської партії перестати заперечувати наявність проблеми антисемітизму в її лавах і перейти до рішучих дій з його викорінення. Заява рабина пролунала у важливий момент, коли лейбористам вдалося перемогти на виборах мера Лондона і новим міським головою став мусульманин Садік Хан, який переміг єврейського кандидата Зака Гольдшмідта. Під час виборів кандидат-лейборист Садік Хан потрапив під шквал критики через расистський коментар. Він зазначив декілька місяців тому в інтерв'ю Press TV: «Ви не можете просто вибрати

того, кого ви хочете. Ви не можете просто так поговорити з дядьком Томом». Команда Хана вже заявила, що шкодує з приводу цієї фрази, адже вислів «дядько Том» використовується зазвичай щодо темношкірих людей [26].

Загалом, слід зазначити, що основним політичним наслідком широкої суспільної дискусії щодо антисемітизму у пресі, Парламенті та багатьох політичних клубах стало зменшення кількості громадян, які готові підтримати лейбористів на виборах, зокрема, громадян єврейської національності. Так, згідно з даними соціологічного опитування, проведеного редакцією видання *Jewish Chronicle* у травні 2016 року, тільки 8,5% британських євреїв проголосували б за лейбористів, якби загальні національні вибори відбулися б завтра. Ця цифра в період лідерства в цій партії Еда Мілібенда становила близько 18%. 38,5% поставили найгіршу оцінку – «5» з «5» за антисемітизм серед членів цієї партії і її лідерів. 66,4% також зазначили, що, на їхню думку, нинішній лідер лейбористів Корбін недостатньо зробив для боротьби з антисемітизмом в її лавах, і лише 20,5% опитаних зазначили, що Корбін доклав багато зусиль у цьому напрямі. 87% також заявили, що антисемітизм наявний в лавах лейбористів і їх представників в органах влади. При цьому, тих, хто вважає, що «високий рівень антисемітизму присутній у лавах консерваторів», знайшлося лише 1%. Слід зазначити, що на останніх загальних національних виборах, які проходили рік тому, 64% євреїв проголосували за представників консервативної партії.

Крім того, під час опитування з'ясувалося, що понад 80% євреїв Великої Британії «почуваються безпечно або досить безпечно». Опитування було проведено за репрезентативною вибіркою соціологами компанії *Survation* серед 1000 британських євреїв [27].

Незважаючи на те, що заяви лейбористів з «єврейського питання» викликали такий резонанс у суспільстві, це, судячи з усього, не вплинуло на ставлення до цієї проблеми самих членів лейбористської партії. Так, проблему наявності антисемітизму у лавах лейбористів визнає на сьогодні лише кожен десятий її член. Про це стало відомо після публікації даних соціологічного опи-

тування, проведеного YouGov на замовлення видання The Times. При цьому, 49% зазначили, що пов'язана з антисемітизмом криза в партії була створена штучно засобами масової інформації для того, аби атакувати Джеремі Корбіна. 10% опитаних визнали, що проблема з ненавистю до євреїв у лейбористів присутня і ЗМІ вчинили правильно, повідомивши про неї. Так, 35% зазначили, що «певний антисемітизм у партії має місце, але ЗМІ роздувають скандал». Опитування було проведено серед 1031 члена лейбористської партії за репрезентативною вибіркою [28].

Попри наявність скандалу з антисемітизмом у лавах лейбористів, їх керівництво протягом останніх місяців намагалося діяти за старим правилом – замовчувати інцидент або захищати своїх провідних лідерів, незважаючи ні на що.

Зокрема, наприкінці травня 2016 року керівництво лейбористської партії ухвалило рішення не застосовувати жодних санкцій щодо члена парламенту, який порівняв Ізраїль з нацистами. Інцидент мав місце в серпні 2014 року, коли депутат Афзал Хан, який представляє в парламенті виборців північно-західній Англії, написав у своєму акаунті в Twitter: «Ізраїльський уряд діє в секторі Гази як нацисти». Група депутатів Парламенту Великої Британії і представники єврейських організацій закликали наприкінці 2015 року керівництво лейбористської партії вжити заходів щодо Хана. Зокрема, депутати від партії консерваторів Ендрю Персі і сер Ерік Піклз закликали лейбористів призупинити членство в партії Хана, який є одним із засновників міжконфесійної манчестерської організації The Muslim Jewish Forum. Вони заявили, що його коментарі є «глибоко образливими для єврейського народу». Однак представник партії відповів, що Хану «нагадали про його обов'язки як представника лейбористів», проте жодних дисциплінарних заходів до нього не застосували. Як зазначила депутат Джоан Райян, «Єврейський форум з антисемітизму ясно дав зрозуміти, що порівняння сучасної ізраїльської політики із нацистами абсолютно неприйнятне» [29]. Віце-президент Ради депутатів Марі ван дер Зіл і президент Manchester Jewish Representative Council Шарон Банністер у спільній заяві також підкреслили: «Ми глибоко роз-

чаровані цими твітами, які, хоча і не нові, але все ще надто образливі. Ми просимо Афзала видалити коментарі та публічно вибачитися за це. Немає місця для антисемітизму в нашій політиці».

Скандальним став ще один крок керівництва лейбористів. Заступниця голови руху Momentum (радикальної групи всередині лейбористської партії, лояльної її керівнику Джеремі Корбіну) Джекі Уокер була відновлена у травні в партії, незважаючи на її недавні антисемітські заяви. Раніше вона заявила, що «євреї були головними фінансистами торгівлі цукром і работоргівлі». Після цього репортери лондонського видання *Jewish Chronicle* звернулися до керівництва лейбористів з листом-протестом, і її членство в партії було припинено. Однак їй дозволили повернутися в партію після проведення партійного розслідування. Причому, сама пані Уокер відмовляється визнавати свій антисемітизм. «Якщо ви запитаете, що я думаю з приводу наявності антисемітизму в лейбористській партії, я дам відповідь: його немає... Ізраїльські пропагандисти і їх попутники, які сумлінно використовують кожну хвилину свого робочого дня і навіть більше, щоб розкрити таких расистів, як я, після розслідування йдуть геть, щоб продовжити свою брудну роботу» [30], – підкреслила сама Уокер, маючи на увазі служби, які опікуються у Великій Британії моніторингом антисемітизму.

Ще одним свідченням того, що сам Корбін не бажає починати діалог із суспільством з цього приводу, стало те, що він не відповідає на листи та запити, які надсилаються йому від єврейських організацій. Зокрема, дуже показовим стало те, що лідер лейбористів проігнорував запрошення ізраїльських колег відвідати із візитом Державу Ізраїль, яке надійшло на його адресу. У квітні 2016 року лідер ізраїльської опозиції й Ізраїльської партії праці («Авода») Іцхак Герцог запросив групу лідерів британських лейбористів на чолі із Джеремі Корбіном приїхати до країни і, зокрема, відвідати Яд Вашем як нагадування про те, до чого призводить антисемітизм у суспільстві. Однак, як повідомила лондонська газета *The Guardian*, британські лейбористи порушили

етику міжнародного листування і нічого не відповіли на це запрошення. Деякі депутати-лейбористи висловили своє невдоволення цим фактом і підкреслили, що згідно з усіма дипломатичними правилами І. Герцогу повинні були б відправити хоча б ввічливу відмову [31].

Слід зазначити, що проблема антисемітизму в британському істеблішменті не є новою. Протягом останніх десятиріч вона з'являлася на різних рівнях політичного життя країни та викликала скандали на місцевому або загальнонаціональному рівнях. Зокрема, войовничий антисемітизм на політичній арені країни протягом десятиріч постійно демонструє член британського Парламенту з 1987 року Джордж Галлоуей, який регулярно бере участь у пропалестинських кампаніях.

На думку цього британського політика, революційний потенціал британців уже вичерпав себе, тому його треба шукати у середовищі мусульманський мігрантів, які можуть «замінити пролетаріат та відродити силу міжнародного соціалістичного руху». Це, на його думку, неможливо зробити без протидії «єврейському чиннику» британського життя. Втім, сподівання Галлоуея на широкую підтримку мусульманських мас не виправдалися і він втратив підтримку свого електорату [32].

Загалом, твердження, що антисемітизм серед політичної еліти Великої Британії властивий лише членам лейбористської партії, не є коректним. Представники правлячої консервативної партії багато разів також ставали мішенню для критики з цього приводу, але, звичайно, не в таких масштабах, як лейбористи.

Класичним прикладом цього є випадок з прем'єр-міністром країни, який трапився у 2013 році. Великою несподіванкою для багатьох політиків та єврейських лідерів у Великій Британії стала заява голови уряду країни Девіда Камерона щодо вживання слова «жид» на стадіонах. У вересні 2013 року він, зокрема, заявив, що осіб, які вживають слово «жид» («yid») на британських стадіонах у рамках скандування речівок, не слід залучати до відповідальності у межах закону. Ця заява політика прозвучала вже після того, як Футбольна асоціація, по суті, завершила вирішення цього питання

у рамках своїх повноважень, заборонивши уболівальникам будь-яких клубів вживати це слово, запровадивши кримінальну відповідальність [33].

Безумовно, стрімке зростання антисемітизму у лавах британських лейбористів у цьому році стало одною з основних подій у політичному житті Великої Британії та великим сюрпризом для багатьох лідерів лейбористів. У лавах однієї з двох найвпливовіших політичних партій такого явища не спостерігалось протягом багатьох десятиріч. Але завдяки адекватній та швидкій реакції суспільства й, зокрема, керівництва правлячої консервативної партії процес вдалося зупинити. Експерти у галузі міжнародних відносин та ксенофобії завчасно діагностували цю проблему, а суспільство і представники еліти розпочали роботу з її подолання. Це може слугувати прикладом для політичних еліт та партій інших країн Європи, які досить часто використовують антисемітську риторичку у своїй діяльності під час виборів та навіть включають антисемітські ідеї до своїх передвиборчих програм.

Політичні наслідки скандалу щодо антисемітизму у лейбористському клубі Оксфордського університету

Скандал з приводу антисемітизму у лавах студентського клубу Оксфордського університету став одним з найбільш гучних у сфері британської політики протягом останніх місяців. Молоді лейбористи, які навчаються у цьому виші, традиційно вважаються кадровим резервом для однієї з провідних політичних сил Великої Британії та частиною її молодіжної еліти. Тому питання щодо проявів антисемітизму на засіданнях Лейбористського клубу відразу ж стало центром дискусій у суспільстві, політичних колах, парламенті країни, а також основною темою провідних британських газет.

Керівництво лейбористської партії почало розслідування у зв'язку з фактом антисемітизму в Лейбористському клубі Оксфордського університету відразу після того, як у пресі розпочався скандал з цього приводу. Як стало відомо, колишній лідер фракції лейбористів у Палаті лордів баронеса Джанет Роял очолить комісію, яка буде займатися цим розслідуванням. Трохи раніше

студент Алекс Чалмерс, який не є євреєм, подав у відставку з посади співголови клубу, зазначивши, що у його колег є «якісь проблеми з євреями». Чалмерс заявив, що він залишає «отруйний» Oxford University Labour Club (OULC), який схвалив участь в акції під назвою «Israel Apartheid Week». Він також розповів про те, що старші члени клубу часто допускали антисемітські висловлювання, критикували Ізраїль і ганьбили єврейських членів клубу. Це викликало скандал у Парламенті [34].

Парламентарій-лейборист Джон Манн зажадав від керівництва партії призупинити всі відносини із клубом до закінчення розслідування з цього приводу. «Це дуже незручно для партії праці. Це те, що Джеремі Корбін повинен розслідувати особисто», – зазначив політик [35]. Керівники OULC досить швидко склали звіт з цього приводу, який був переданий керівництву партії. Тепер Лондон проведе своє розслідування на підставі цього звіту. Прес-секретар лейбористської партії підкреслив: «Звинувачення, пов'язані із поведінкою окремих членів Молодіжного крила лейбористів, були отримані партією. Лейбористська партія зараз проводить розслідування. Баронеса Роял призначена керівником цього розслідування» [35].

Баронеса Роял брала участь у декількох акціях організації Labour Friends of Israel і вперше відвідала Ізраїль у 2007 році. Вона є прихильником проведення переговорів між «Хамас» і Ізраїлем і мирних шляхів врегулювання близькосхідної проблеми. OULC був заснований в 1919 році, на сьогодні він є найбільшим університетським клубом лейбористської партії. До нього приєднуються ті студенти, які поділяють ідеї соціалізму і захисту інтересів трудящегося народу, його членами були колишні лідери партії Ед Міллібенд і Девід Міллібенд і інші відомі політики.

Слід зазначити, що виникнення цього скандалу не стало несподіванкою. Градус критики і нападків на Державу Ізраїль на сьогодні в університетських кампусах Великобританії дуже високий, і уряду доведеться з цим щось робити, якщо він не хоче отримати через кілька років те, що є зараз у Франції. Обнадіює реакція керівництва лейбористів, яке розуміє, що боротьба з антисемітиз-

мом у лавах молодих лейбористів – це набагато важливіше, ніж боротьба з антисемітизмом в лавах нинішніх лейбористів, тому що молоді лідери визначають політичну перспективу цієї партії.

Зрештою, керівництву лейбористської партії не залишалося нічого, окрім як оприлюднити доповідь.

Згідно з даними звіту баронеси Джанет Роял з приводу антисемітизму в Оксфорді, повний текст якого був опублікований редакцією лондонської газети *The Jewish Chronicle*, члени університетського Лейбористського клубу заплямували себе антисемітизмом. «Там спостерігалися деякі випадки антисемітської поведінки. Деякі єврейські члени не відчували себе комфортно під час відвідувань засідань OULC, не кажучи вже про участь... Я шкодую, що випадки антисемітизму не були доведені до відома інших організацій, у тому числі Лейбористської партії, по свіжих слідах. У деяких випадках тепер це дуже важко перевірити» [36], – зазначила вона. Баронеса також підкреслила наступне: «Немає жодних сумнівів у тому, що доповідь буде великим розчаруванням для єврейської громади, про представників якої я дуже високої думки... Протягом усього процесу розслідування я зустріла багато дуже інтелігентних людей, і я з нетерпінням чекаю продовження відносин з ними, як і спільної роботи з подолання лиха антисемітизму всюди, де він має місце» [36].

У ході свого розслідування баронеса Роял отримала понад 300 сторінок з описом того, що відбувалося, від більш ніж 40 членів OULC. Вона провела інтерв'ю з 8 членами Лейбористського клубу Оксфордського університету. Представник *Oxford University Jewish Society* зазначив: «Ця доповідь нарешті підтвердила, що антисемітські інциденти мали місце. Ми сподіваємося, що дисциплінарні процедури лейбористів, в решті-решт, приведуть до справедливості щодо жертв оксфордських антисемітських зловживань... Ми стурбовані тим, що було потрібно майже шість місяців і власне рішення баронеси Роял для того, щоб опублікувати цю доповідь і дістатися до цієї точки. Це викликає серйозні сумніви стосовно ширості намірів лейбористів щодо боротьби з антисемітизмом у своїх лавах» [36].

Антисемітизм як чинник розвитку терористичного руху в Європі

Значне пожвавлення терористичного руху в Європі пов'язують з цілим комплексом причин, однією з яких є активізація антисемейської та антиізраїльської пропаганди.

Слід зазначити, що у Європі на сьогодні активно працює велика кількість пропалестинських та інших лобістських організацій, які, зокрема, поширюють антисемейські лозунги та організують суспільні кампанії, спрямовані проти єврейської громади. Одним з майданчиків, на яких відбувається ця боротьба, є Європейський парламент. Зокрема, редакція щомісячного бельгійського видання *Joods Actueel* висловила свій протест проти деяких тез, що містилися у виступі лідера палестинців Махмуда Аббаса в будівлі Європарламенту, під час якого він заявив про «єврейських поселенців, які намагаються додавати отруту в воду палестинцям» [37]. Видання єврейської громади Бельгії опублікувало з цього приводу відкритого листа за підписом головного редактора Майкла Фрейліха на адресу канцлера Німеччини Ангели Меркель, в якому закликала її та інших провідних європейських лідерів засудити неправдиву заяву Аббаса [37].

22 червня 2016 року, виступаючи в Європарламенті, лідер Палестинської автономії, зокрема, сказав: «Буквально тиждень тому деякі рабини, які вирости в Ізраїлі і є явно ангажованими, вимагали від свого уряду отруїти воду в колодязях для того, щоб вбити палестинців» [37]. Пізніше офіс Аббаса вибачився за цю заяву і фактично визнав, що це було брехнею. Однак його заява, зроблена перед настільки представницькою аудиторією членів Європарламенту, вочевидь була частиною PR-кампанії, що викликало обурення серед єврейської громади Бельгії. Тим більше, що тема отруєння євреями є відомим мотивом середньовічних «кривавих наклепів», які часто приводили до єврейських погромів.

Майкл Фрейліх через це назвав всю промову Аббаса «кривавим наклепом». Євреїв Бельгії ще більше образило те, що голова Європарламенту Мартін Шульц і координатор ЄС з питань боротьби з антисемітизмом Катаріна фон Шнурбейн ніяк не відреагували на заяву Аббаса ані під час його виступу, ані після нього.

Редакція Joods Actueel звернулася до Ангели Меркель з цього питання, зазначивши, зокрема, що Шульц і фон Шнурбейн є етнічними німцями, а тому повинні пам'ятати про наслідки антисемітизму в Німеччині. У листі було зазначено, що бельгійські євреї не намагаються когось контролювати чи вводити цензуру, але вони вимагають недвозначної відмови від антиєврейського підбурювання в самому серці Європи. Офіс Меркель підтвердив одержання листа, проте відмовився давати будь-яку відповідь [37].

Слід зазначити, що після великої кількості терористичних актів, які відбулися у Франції, мусульманська громада вперше вирішила дистанціюватися від них.

Відправлення відкритого листа відомих французьких мусульманів, опублікованого у багатьох французьких ЗМІ, стало одним з найважливіших антитерористичних акцій у Франції.

Уперше видатні мусульмани країни, що входять в її еліту, відкрито засудили терористичні акти, що проводяться ісламістами у Франції. Однак відсутність згадки про такі теракти, як захоплення заручників в кошерному магазині й інші, викликала критику з боку лідерів єврейської громади.

Відкритий лист лідерів мусульман було опубліковано в «Журналь де діманш» під назвою «Ми, французькі мусульмани, готові взяти на себе відповідальність» [38]. Відомі мусульманські вчені, імами і знаменитості, які підписали листа, зазначили, що їхня ініціатива є частиною «культурної боротьби проти радикального ісламу». Цей крок викликав великий позитивний відгук серед звичайних французів. Адже багато хто з них був упевнений, згідно з даними соціологічних досліджень, що точиться війна ісламу з Францією і мовчання з боку відомих мусульман означає їх пасивну підтримку того, що відбувається.

Однак впадає у вічі відсутність згадок про теракти проти євреїв Франції в листі, що викликало питання з боку ряду громадських діячів. У листі були згадані різні терористичні акти ісламістів, у тому числі напад на офіс Charlie Hebdo, атака на набережній в Ніцці тощо. Проте не було жодної згадки про теракти, спрямовані проти євреїв – теракт у кошерному магазині у Порт-де-

Венсене, у єврейській початковій школі в Тулузі та інші. Представник Конференції європейських рабинів Пінхас Гольдшмідт назвав це упушення «очевидним» і «непристойним» [38].

«Ви готові взяти на себе обов'язки, але ви зробили поганий старт», – підкреслив голова Ради єврейських організацій Франції (CRIF) Роберт Ейнес:

«У вас довгий шлях, друзі мої. Ви повинні зрозуміти одного прекрасного дня, що ці антисемітські напади були здійснені проти... усього єврейства, й ви не зможете уникнути пам'яті про ці антисемітські вбивства» [38].

Чи може Європейський Союз виконати те, що обіцяла велика кількість його лідерів, і перемогти антисемітизм в умовах наростаючої терористичної загрози? Для відповіді на це питання слід звернутися до історії ідеї єдиної Європи. Концепція і рух під назвою Рар-Енгора був створений ще у 1926 році одним з австрійських аристократів Ріхардом фон Куденхове-Калергі, який вважав, що саме аристократи і євреї будуть елітою та локомотивом розвитку єдиного Європейського співтовариства. Концепцію Рар-Енгора вважають основним планом створення Європейського Союзу, який перетворився поступово в єдину наддержавну структуру з 28 держав зі своєю судовою системою, парламентом і урядом, а Куденхове-Калергі – його батьком. Саме він запропонував ввести європейську валюту і організувати європейський Центральний банк. Коли в 1955 році постало питання про те, яким повинен бути гімн Єдиної Європи, Куденхове-Калергі запропонував «Оду радості», покладену на музику Бетховена, і його пропозицію було прийнято [39].

Ріхард фон Куденхове-Калергі був близьким товаришем засновника сіонізму Теодора Герцля, з яким вони часто обговорювали тему європейських духовних основ та інших видатних представників європейського єврейства. Не дивно, що такі видатні євреї, як Альберт Ейнштейн і Зігмунд Фройд схвалювали цю загальноєвропейську концепцію аристократа з самого моменту її створення. Традиційно євреї Європи були дуже прихильні до втілення у життя ідей фон Куденхове-Калергі з його сильною антирасистською риторикою і мультикультуралізмом [40].

Однак зростаючий вплив ксенофобів, невдачі в справі інтеграції і робота пропалестинського лобі призвели до того, що багато хто з представників європейської еліти на сьогодні розчарувався в ідеї Єдиної Європи. Багато британських інтелектуалів стверджують, що рішення про Brexit було прийнято від ксенофобії та невігластва. Євреї ж, які, за словами англійського єврейського соціолога Девіда Хірша, традиційно виступають за «свободу пересування, вільну можливість працювати там, де вони хочуть, і свободу торгівлі», вважаються основною цілью ісламістських терористів у Європі [41].

Багато хто з європейських політиків розуміє, що план ісламістів полягає у тому, щоб вичавити євреїв з Європи та, замість культури та духовності Біблії, нав'язати інші цінності. «Якщо немає майбутнього у євреїв в Європі, то немає ніякого майбутнього для Європи» [42], – підкреслив Франс Тіммерманс, перший віцепрезидент Європейської комісії. На думку низки експертів, у тому числі англійського історика і громадського єврейського діяча Джефрі Альдермана, ЄС не вдалося створити політико-соціальні умови для того, щоб утримати антисемітизм у стані спокою.

Кнаан Ліпшиц у своїй статті для ЖТА, що вийшла наприкінці липня 2016 року, зазначає: «Пробудження нестабільності пов'язане з відродженням антисемітської риторики і насильства в Західній Європі. Вона була створена за ініціативи мусульман, які були запрошені іммігрувати як дешева робоча сила в обмін на обіцянку, що країни будуть інтегрувати їх, а іммігранти, в свою чергу, приймуть післявоєнні європейські цінності. Мільйони мусульман зробили це, але джихадисти, з вини яких загинуло багато людей, у тому числі під час 12 терактів у Бельгії і Франції, що відбулися за останній час, – ні» [43].

Високопоставлені чиновники ЄС обіцяють боротися з антисемітами, однак про те, як вони уявляють собі цю боротьбу, інформації досить мало. «Неприпустимо, що євреї відмовляються носити традиційний одяг і демонструвати релігійні символи громадськості через страх», – зазначив глава Європарламенту Мартін Шульц у січні 2016 року. «Євреїв знову вбивають через те, що

вони євреї. Ми будемо боротися з демонізацією, антисемітизмом, ультра націоналізмом, нетерпимістю» [44], – додав він.

Загалом спадщина фон Куденхове-Калергі, який вважається батьком нинішнього ЄС, є дуже важливою для розуміння шляхів розвитку Європи в найближчому майбутньому. Куденхове-Калергі сам народився в змішаній австрійсько-японської сім'ї і вважав, що за подібними людьми – майбутнє. У своїй книзі «Практичний ідеалізм» (Praktischer Idealismus), яка вийшла у світ в 1925 році, він, зокрема, зазначав: «Людина майбутнього буде змішаної раси. Сьогоднішні раси і класи будуть поступово зникати через перетворення в нуль простору, часу і забобонів». Куденхове-Калергі був затятим юдофілом і називав євреїв «духовним благородством Європи». «Нова раса благородства за благодаттю Духа сформується тоді, коли феодалська аристократія Європи постаріє...» [45], – писав він.

Слід зазначити, що на сьогодні ідеї свободи віросповідання та духовної єдності Європи на основі біблійної моралі перебувають під загрозою винищення.

Серія терористичних актів, проведена бойовиками ІДІЛ в Європі, викликала дискусію щодо безпеки населення у європейському суспільстві і вселила в багатьох європейців страх і нерозуміння причин цих подій. 31 липня в 15-му номері журналу терористів Dabiq вийшла програмна стаття, яка повинна пояснити європейцям причини, через які їх вбивають ісламські терористи. Вона називається «Чому ми ненавидимо вас?». У ній перераховуються 6 причин того, чому бойовики ІГІЛ повинні вбивати звичайних європейців. У статті аналізуються терористичні акти бойовиків, у тому числі згадується про «блаженні напади на блудника в нічному клубі». «Ми ненавидимо вас в насамперед тому, що ви невіруючі. Саме через це ми відкрито заявляємо про свою ненависть до вас і нашу ворожнечу по відношенні до вас» [46], – наголошується у преамбулі статті.

При цьому, автор статті попереджає, що ненависть триватиме до тих пір, поки Захід не прийме іслам. Далі наводяться такі причини, як права людей із гомосексуальною орієнтацією, азартні ігри, пристрасть до алкоголю. Однією з причин є також те, що Захід робить «злочини

проти ісламу, вторгаючись на його землі». Також терористи ненавидять Захід через те, що він не дає істинної свободи віруючим.

Виходячи з аналізу програмних документів джихадистів, європейці не мають іншого виходу, ніж боротися за своє життя і свободу, в тому числі свободу віросповідання, з тими, хто вважає, що може диктувати їм, хто вірний, а хто невірний. Слід зазначити, що несприйняття ісламістами іншої точки зору на сучасне життя Європи дуже ускладнює можливу дискусію з ними та не дає можливості для маневру. Вишикуватися мільйонними чергами в мечеті для прийняття ісламу – ось єдиний мирний вихід, який влаштує протилежну сторону.

Тому Захід не має іншого виходу, окрім того, як повністю перейняти досвід Ізраїлю щодо знищення терористів задовго до того, як вони одягнуть на себе пояси шахідів. На жаль, європейські країни тільки починають будувати систему захисту від джихадистської загрози. Так, поки що тільки Франція склала секретний список потенційних ісламістів «Fiche S», до якого увійшли відразу 10 000 громадян [47]. Основною проблемою є відсутність взаємодії між спецслужбами європейських країн, які в умовах відкритості кордонів ніяк не можуть завадити проведенню терористичних актів у сусідній країні, навіть якщо владі відомо, що той або інший джихадист готується до їх проведення.

Антисемітизм у сучасній Франції: характерні особливості і тенденції розвитку

Проблема французького антисемітизму є однією з найактуальніших для сучасного європейського єврейства. Велика кількість терористичних актів, спрямованих проти представників єврейської громади Франції, які відбулися протягом останніх років, поставили під питання подальший розвиток єврейської громади цієї країни.

Незважаючи на те, що рівень антисемітизму у цій країні є дуже високим, судова і виконавча влада за допомогою суспільства робить спроби боротися з цим явищем. За прояви антисемітизму у країні може постраждати кар'єра, причому не тільки відомої особи, як у випадку із Джоном Гальяно, а й молододі людини, яка тільки починає свій життєвий шлях [47].

Так, кувейтська студентка, 21-річна Аміра Джумаа, була засуджена у 2016 році Високим судом Парижа за антисемітські повідомлення, залишені в соціальній мережі Facebook. Як зазначає сьогодні Le Monde Juif, Джумаа також втратила своє місце в престижному Science Po в Парижі і була позбавлена можливості стажування у французькому консульстві в Нью-Йорку через написання антисемітського поста на Facebook. Після того як Аміра створила ці свої пости, їх скріншоти були опубліковані одним американським сайтом, після чого почався скандал.

«Ви не повинні мати місця де б то не було в цьому світі – ось чому ви, щури, маєте бути дискриміновані всюди. І не звинувачуйте в цьому бідних палестинців» [48], – написала студентка, звертаючись до євреїв і громадян Ізраїлю в соціальній мережі. Коли її пост побачили інші користувачі і звинуватили студентку в расизмі, вона також додала: «Перш за все, ви, дисперсний щур, я не іммігрант з Франції. Я з Кувейту, так що моя країна може купити вас і ваших батьків і відправити вас у піч». Після того, як ця інформація була надрукована у ЗМІ, прокуратура провела розслідування і передала справу до суду.

Незважаючи на приклади успішної боротьби з проявами антисемітизму, у тому числі в Інтернеті, рівень побутового антисемітизму у Франції є дуже високим, про що досить часто розповідають євреї, які приймають рішення щодо еміграції з країни до Ізраїлю, США або інших країн, які знаходяться далеко поза межами Європи.

Так, зокрема, європейський антисемітизм виявився занадто жорстким для євреїв з Кот-д'Івуару. На початку листопада 2016 року, рятуючись від антисемітизму, африканська єврейська сім'я переїхала із Франції на постійне місце проживання до Держави Ізраїль. Сімейна пара з Кот-д'Івуару Емі і Джордж Камара і їх четверо дітей переїхали до французького Лілю у 2012 році. Причиною переїзду стала ситуація в їхній рідній країні, в якій відбувається громадянська війна. Вони є чорношкірими і не подібні до євреїв, тому думали, що сплеск антисемітизму у Франції не торкнеться їх. Однак незабаром Камара побачили, що ситуація у

Франції та Європі взагалі не є кращою, ніж у Африці. Як розповіла 53-річна Емі, донька івуарійця і французької єврейки, яка пережила Голокост, вони зіткнулися з тим, що їхні знайомі, сусіди і друзі, не знаючи, що вони євреї, «говорили найжахливішу брехню про Ізраїль і євреїв». На її думку, рівень антисемітизму, з яким їм довелося зіткнутися, був набагато вищим, ніж у Кот-д'Івуарі, де у євреїв до громадянської війни 2011 року була можливість порівняно спокійно виховувати дітей в єврейському дусі і не стикатися з проявами антисемітизму. «У Франції з нами поки що не було жодного інциденту, який би змусив нас прийняти рішення виїхати, але це мало більше кумулятивний характер» [49], – додала Емі.

Слід зазначити, що на такій ситуації, пов'язаній з високим рівнем побутового антисемітизму, намагаються спекулювати і наживати політичний капітал деякі політики. Розуміючи, що антисемітизм є однією з тенденцій розвитку французького суспільства, ці політики намагаються підігравати подібним настроям, не порушуючи при цьому законодавства. Одним з найбільш активним представників таких політиків є лідерка Національного фронту Марін Ле Пен, яка, зокрема, пообіцяла у жовтні 2016 року в разі її приходу до влади заборонити усі публічні прояви релігійності громадян. Прагнучи на наступних виборах 2017 року зайняти пост Президента Франції, Ле Пен уточнила, що весь одяг і всі символи релігійності, включаючи єврейські кіпи, будуть поставлені поза законом.

На сьогодні Національний фронт є третьою за величиною партією країни. Ле Пен хоче розширити вже існуючий закон про заборону на носіння хіджабу, який не дозволяє використання помітних проявів релігійності і релігійних символів у державних школах. Вона хоче піти далі і заборонити їх у всіх громадських місцях. Ле Пен підкреслила, зокрема, що, незважаючи на те, що закон спрямований проти радикального ісламу, єврейські і християнські символи також повинні бути заборонені в ім'я рівності і «національних інтересів». «Я розумію, що це жертва, але я думаю, що ситуація жахлива у нас в ці дні... Я знаю, що кожен французький громадянин, у тому числі євреї, повинні зрозуміти, що ми просимо цю жертву у них заради битви проти просування ісламського екстремізму, і сподіваюся, що вони зроблять зусилля і зрозуміють» [50], – заявила вона.

Загалом ситуація з антисемітизмом у Франції протягом останніх 2-3 років залишається досить напруженою. Протягом 2015 року до інших країн з цієї причини емігрувало 7 900 французьких євреїв, що є рекордним показником та на 10% перевищує показники 2014 року [51]. Зростання антисемітизму пов'язане перш за все із діяльністю ісламістських організацій, які вважають єврейську громаду «джерелом усіх проблем мусульманського світу».

Зростання впливу таких організацій разом із лобістською діяльністю пропалестинських організацій створюють атмосферу ненависті до євреїв Франції та змушують їх шукати притулку у Великій Британії, Сполучених Штатах, Державі Ізраїль та інших країнах світу.

Нові тенденції та закономірності розвитку антисемітизму у сучасній Данії

Данія протягом минулого року разом з такими країнами, як Франція і Бельгія, стала однією з тих європейських країн, в якій відбулися терористичні акти, спрямовані проти членів єврейської громади. Це зробило проблему протидії антисемітизму та тероризму актуальною для суспільства Данії та його еліти, яка протягом останніх місяців робить досить багато для розв'язання цієї проблеми. Вивчення досвіду Данії у цій сфері є корисним для інших країн Західної та Східної Європи та зумовлює актуальність досліджуваної автором теми.

Слід зазначити, що датські політики першими у Європі на політичному рівні розпочали дискусії щодо протидії імамам, які закликають до насильства над євреями. Так, депутати парламенту Данії у березні 2016 року вирішили звернути увагу на діяльність імама мечеті в Орхусі, який закликав до тотального знищення євреїв і побиття жінок камінням, і провели навіть спеціальні дебати з цього питання. Депутат від правлячої в Данії партії Venstre Маркус Кнут, який виступив в ході дискусії, зокрема, запропонував заборонити роботу всіх іноземних імамів у країні. Лідер опозиції, соціал-демократ Метте Фредеріксен запропонував урядам усіх європейських країн створити спільну систему безпеки,

спрямовану на боротьбу з імамами-екстремістами, що спричинить депортацію тих, хто виступав проти демократії і заохочував насильство в інших країнах.

Слід зазначити, що така дискусія в парламенті стала першою в своєму роді в Європі. Після депортації з Великобританії екстремістського проповідника Абу Катади, що було поодиноким випадком, а також дискусій в британському парламенті з цього приводу більше таких прецедентів в останні роки не було. Парламентарії Данії до цього часу висунули чимало ініціатив, які стосуються безпеки та протидії тероризму, та вже мають загальноєвропейську практику. Тому початок пошуку шляхів вирішення цього питання в Копенгагені дає надію, що проблема радикалізації ісламу в Європі буде подолана [52].

Важливим напрямом боротьби з терористами, які планують терористичні атаки проти мирного населення та єврейської громади Данії, стає протидія радикалам, які вербують для виконання своїх планів дітей та підлітків. У березні 2016 року, зокрема, була розкрита секретна інформація, що стосується подробиць затримання 16-річної дівчини, яку влада підозрювала в підготовці до вчинення терористичного акту на території Данії. У юної мешканки села Кундбі, розташованого на острові Зеландія, в середині січня поліція виявила вибухові речовини, детонатори і пропагандистські матеріали. Поліція встановила, що переходу дівчини в іслам і подальшої підготовки її до скоєння теракту сприяв їй 24-річний друг, а також місцеві імами. Як з'ясувалося з заяви поліції Західної Зеландії і спецслужби Politiets Efterretningstjeneste (PET), школярка готувала теракти в двох школах – денній єврейській школі Carolineskolen в Копенгагені і школі Sydskskolen у Західній Зеландії.

За задумом терористів, юний вік терористки повинен був допомогти їй безперешкодно увійти до будівлі шкіл і привести в дію вибуховий пристрій. Після терористичного акту, що стався в лютому 2015 року в синагозі Копенгагена, ісламісти, як і раніше, розглядають єврейську громаду основною ціллю для здійснення теракту, постійно будують криваві плани і шукають реальні шляхи для їх реалізації [53].

Експерти та політики Данії все частіше критикують владу країни, яка веде протягом останніх років ліберальну політику щодо ісламістів та дозволяє вільно працювати радикальним імамам, які закликають до вбивства євреїв. «Данія є тихою гаванню для ісламістів», – заявив, зокрема, консервативний член парламенту Данії Насер Хадер [54]. Політик, який сам народився в Сирії, підкреслив, що керівництво країни, насправді, не має ані найменшого уявлення про те, як впоратися з кризою переселенців і перемогти радикальний іслам. «У нас в Данії дуже ліберальні закони, що робить життя тут дуже легким для екстремістів... При цьому, в зв'язку з тим, що газети Данії опублікували в 2006 році карикатури на Мухаммеда, ми зараз входимо в п'ятірку основних ворогів радикальних ісламістів у світі», – зазначив Хадер. «Нам потрібні законні методи, які б дозволили вислати радикальних проповідників геть... Близько 30 чоловіків, які виїжджали до Сирії та Іраку для джихаду, відвідували мечеть, яка діє як турагент «Ісламської держави» ...Чоловік і жінка, заарештовані за плани щодо вбивства єврейських дітей в Копенгагені, були пов'язані з мечеттю» [54], – додав він в інтерв'ю виданню *Der Spiegel*. Насер Хадер переїхав до Данії з Сирії у віці 11 років. Він є частиною невеликої групи відомих громадських діячів-мусульман Європи, які попереджають суспільство про небезпеку радикалізації мусульман на континенті та бажають робити щось для боротьби з цим небезпечним явищем.

Зовсім недавно інший відомий громадський діяч – арабський поет Адоніс заявив на всю Європу, що «іслам не може бути модернізований», оскільки є «релігією, заснованою на тоталітарному фундаменті» [54].

Як стало відомо нещодавно, депутати парламенту та уряд Данії дійшли згоди щодо радикальних імамів та будуть позбавляти громадянства тих, які закликають до терористичних актів і міжнародної ненависті. У березні 2016 року після консультацій між основними партіями Данії таке політичне рішення попередньо було ухвалене. Ініціатором цього заходу виступила Датська народна партія, члени якої таким чином вирішили боротися з такими радикальними імамами, як Абу Білал Ісмаїл з мечеті *Grimhøj* в Орхусі. Ідея була підтримана прав-

лячою Ліберальною партією, опозиційними соціал-демократами та Консервативною партією [55].

Ісмаїл став широко відомим в Європі після того, як у липні 2014 року в мережі Інтернет з'явилося відео, зроблене під час його проповіді в Берліні із закликами «знищити сionістських євреїв». Тоді заява імама залишилася без покарання поліції Німеччини і Данії. Він благополучно повернувся в Орхус, де був підтриманий головою Асоціації мечеті Grimhøj Куссамою ель-Сааді, який, зокрема, наголосив репортеріві TV2: «Ісмаїл не сказав нічого такого, чого б не сказали будь-які імами; вони думають також, як і інші в усьому світі» [55]. З цього приводу депутат від Данської народної партії Мартін Хенріксен наголосив: «Конституція Данії дозволяє певні обмеження на свободу віросповідання... Конституція говорить, що кожен може сповідувати свою віру до тих пір, поки це не суперечить моралі або не порушує громадський порядок... деякі з імамів є громадянами Данії, і ми думаємо, що повинні позбавити їх громадянства» [56]. Глава громади мечеті Grimhøj Куссама ель-Сааді, відомий своїми антисемітськими поглядами, заявив про свою незгоду з такими кроками уряду. «Ми не вирішимо проблему таким чином, але ризикуємо створити ще більшу радикалізацію» [56], – зазначив він виданню Politiken. Протягом найближчого часу парламентарії проведуть серію зустрічей з прем'єр-міністром країни Л. Люкке Расмуссеном для створення програми боротьби з радикальними ісламістами в Данії. Судячи з усього, теракти у аеропорту та метро в Брюсселі, які відбулися 22 березня, змусять датських політиків діяти швидше.

Загалом проблема ісламістської загрози в Данії є однією з найактуальніших у сучасній Європі. Країна занесена ісламістами де переліку «ворогів ісламу», тому терористичні акти, спрямовані, зокрема, проти представників єврейської громади, можуть відбутися у будь-який час. Слід зазначити, що, на відміну від інших європейських країн, у Данії політична еліта намагається вирішити питання діяльності ісламістських організацій, незважаючи на позицію деяких ліберальних політиків, які звинувачують владу у «порушенні прав національних меншин та прав людини» під час антитерористичних заходів. Разом з Великою Британією та

деякими іншими країнами у Європі Данія є лідером у розробці законодавчих ініціатив щодо боротьби з антисемітськими силами та радикальними ісламістами, досвід якої можуть використовувати інші країни, зокрема, Східної Європи, які тільки починають будувати систему безпеки та протидії ісламському тероризму.

Висновки

Єдності суспільства неможливо досягти автоматично будь-якому уряду. У розвинутих країнах це є результатом кропіткої роботи з покращення міжнаціональних та міжконфесійних відносин, які цементують суспільство, привносять єдині цілі, спільні цінності та досягнення. Тому основним завданням дослідження проблеми антисемітизму у сучасній Європі є формулювання рекомендацій щодо покращенню стану справ у цій сфері.

Ситуація з антисемітизмом та міжнаціональними відносинами в сучасній Європі є досить складною. Незважаючи на наявність суворих законів та системи неминучих покарань, антисемітизм та ненависть на ґрунті расизму і далі набирають силу у країнах розвинутої демократії Західної Європи. Цьому не можуть зарадити високий рівень взаємодії єврейських громад на європейському просторі та вплив єврейський громадських структур на органи влади. Разом з тим, влада та правоохоронні органи цих країн постійно удосконалюють систему охорони громадських і релігійних об'єктів для того, щоб запобігти терористичним актам та нападам на членів єврейської громади у майбутньому. Це може стати прикладом для українського єврейства, яке за своєю структурою та особливостям розвитку стає дуже схожим на єврейські громади країн Європи. Єврейська громада України, яка завершила процес масової імміграції до Ізраїлю та інших країн світу, почала формуватися як стійка спільнота, яка розвивається в умовах розвитку демократичного суспільства та інтегрується до української політичної нації.

Великою проблемою в Україні є відсутність застосування правових заходів, які передбачені законодавством щодо антисемітизму. Стаття 161 Карного кодексу практично ніколи не застосовувалася, а відсутність судових прецедентів дає змогу представ-

никам політичних сил, партій та неформальних об'єднань не зважати на судову і правоохоронну систему, скоюючи подібні правопорушення.

Необхідно розпочати втілення в життя досвіду європейських країн щодо боротьби із антисемітизмом в Інтернеті, зокрема – в соціальних мережах. Відсутність такої практики сприяє можливості проведення масових кампанії антисемітського спрямування проти політиків, суспільних діячів єврейської національності, розпалювання міжнаціональної ненависті та розколу суспільства за національною ознакою. В умовах відсутності інтересу правоохоронної та судової систем до цього явища можливе застосування таких заходів, як засудження з боку влади, ЗМІ, громадськості.

Основною проблемою на сьогодні у єврейському житті Європи є безпека та протидія ісламському тероризму. Виходячи з цього, в Україні потрібно створити єдину організацію, яка б дбала про безпеку усіх єврейських установ за прикладом країн Європи. Також потрібна координація зусиль спеціальних служб України та країн Європи з метою запобігання масових терористичних актів щодо єврейських установ та окремих громадян єврейської національності в великих містах України. На жаль, загальна ситуація в Україні є нестабільною і з країни за останні два роки виїхала досить велика кількість євреїв, перш за все зі Сходу України, де терористичні угруповання знищили деяких керівників єврейської громади, а десятки тисяч єврейських громад на чолі з їх релігійними лідерами були змушені евакуюватися.

Перед європейськими країнами постало завдання об'єднати зусилля та створити єдиний європейський орган з повноваженнями правоохоронної структури – Агентства боротьби з антисемітизмом з єдиною базою реєстрації випадків антисемітизму в усіх регіонах Європейського Союзу, а також осіб, які можуть застосовувати зброю проти євреїв через свої переконання, на кшталт списку потенційних терористів «Fiche S» у Франції. Необхідно налагодити тісні зв'язки між громадами та охоронними структурами, які займаються проблемами моніторингу антисемітизму та охороною єврейських громад, культових споруд та освітніх закладів.

Україна мала б приєднатися до цього органу для того, щоб розпочати обмін такими даними з Агентством та європейськими спеціальними службами.

1. Уволенный за антисемитизм из Модного дома Dior Джон Гальяно проиграл дело в Парижском суде по трудовым спорам // Достижения. – 2014. – 6 ноября.

2. Антисемиты травят еврейского политика // Агентство еврейских новостей. – 2014. – 13 ноября.

3. В Палате лордов дискутировали по поводу ситуации на Ближнем Востоке и необходимости поддержки Израиля // Достижения. – 2014. – 6 ноября.

4. Грант для изучения антисемитизма // Агентство еврейских новостей. – 2014. – 23 ноября.

5. Рассуждавший о «любящих деньги евреях» владелец футбольного клуба оштрафован на 50 тысяч фунтов // Достижения. – 2015. – 1 января. – С. 3.

6. Лусиана Бергер призвала Твиттер начать бороться с расизмом // Достижения. – 2014. – 19 декабря. – С. 2.

7. Дэвид Кэмерон подчеркнул, что консервативная партия всегда будет на стороне Государства Израиль // Достижения. – 2014. – 16 декабря. – С. 11.

8. Самая многочисленная встреча нацистов и отрицателей Холокоста за всю историю Великобритании состоялась в Лондоне // Достижения. – 2015. – 19 апреля. – С. 5.

9. Израильские и британские ученые станут в авангарде борьбы с мировым кибер-террором // Достижения. – 2015. – 25 марта. – С. 5.

10. Барон Ротшильд об угрозе терроризма // Агентство еврейских новостей. – 2015. – 26 апреля.

11. Антисемитский митинг // Агентство еврейских новостей. – 2015. – 20 мая.

12. Антисемитская открытка // Агентство еврейских новостей. – 2015. – 24 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.aen.ru/?page=brief&article_id=75221.

13. Far right activist Joshua Bonehill–Payne jailed for anti–Semitic posts // BBC. – 2015. – 17 December [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/news/uk-england-somerset-35124370>.

14. Организовав террористический акт в театре Bataclan исламисты думали, что мстят евреям // Достижения (Манчестер). – 2015. – 15 ноября [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://achievementsnews.co.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=4600:-bataclan-&catid=40:2010-11-16-09-09-30&Itemid=59.

15. Парламентарий Джон Манн рассказал о трех видах антисемитизма в Великобритании // Достижения (Манчестер). – 2015. – 30 декабря [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://achievementsnews.co.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=4730:2015-12-30-12-54-53&catid=35:2010-11-16-09-07-59&Itemid=54.

16. Arnold Toynbee on Judaism and Zionism: a critique by Oskar K. Rabinowicz. –London : W.H.Allen, 1974. – 372 p.

17. Antisemitism Embedded in British Culture by Robert S. Wistrich // Jerusalem Centre for Public Affairs. – 2008. – № 70. – 11 June.

18. Labout students ‘jeered’ Jewish victims in Paris by Sian Griffiths // The Sunday Times. – 2016. – 16 March. – P. 17.

19. Lord Levy warns he could quit Labour over anti–Semitism by Rowena Mason // The Guardian. – 2016. – 20 March. – P. 28.

20. Second Oxford University Labour Club officer resigns by Naomi Firshst // Jewish Chronicle. – 2016. – 20 March [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/news/uk-news/-154883/second-oxford-university-labour-club-officer-resigns>.

21. David Cameron acknowledges growth of Anti–Semitism in Britain, calls it ‘An absolute cancer in our societies by Jonathan Zalman // Tablet Magazine. – 2016. – 25 March [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tabletmag.com/scroll/198921/david-cameron-acknowledges-growth-of-anti-semitism-in-britain-calls-it-an-absolute-cancer-in-our-societies>.

22. Labour activists seek rule change to ban anti–Semitic members by Ross Hawkins // BBC. – 2016. – 13 April [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/news/uk-politics-36029862>

23. Ken Livingstone muddies history to support claims on Hitler and Zionism by Peter Beaumont // The Guardian. – 2016. – 1 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theguardian.com/politics/2016/apr/30/livingstone-muddies-history-to-support-hitler-and-zionism-claims>.

24. Netanyahu: Hitler Didn't Want to Exterminate the Jews // Haaretz. – 2015. – 21 October [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.haaretz.com/israel-news/1.681525>.

25. Jews vote Tory because they are rich, Ken Livingstone says // The Telegraph. – 2014. – 7 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telegraph.co.uk/news/politics/10813331/Jews-vote-Tory-because-they-are-rich-Ken-Livingstone-says.html>.

26. Chief Rabbi: Labour has a 'severe' problem with anti-Semitism by Peter Dominiczak // The Telegraph. – 2016. – 4 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/03/chief-rabbi-labour-has-a-severe-problem-with-anti-semitism>.

27. One one in 10 Labour members believes party has an antisemitism problem, poll reveals by Marcus Dysch // The Jewish Chronicle. – 2016. – 17 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/news/uk-news/158299/only-one-10-labour-members-believes-party-has-antisemitism-problem-poll-reveals>.

28. Sadiq Khan issues grovelling apology after video shows him using 'Uncle Toms' slur against moderate Muslims by James Tapsfield // The Daily mail. – 2016. – 4 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3572866/Sadiq-Khan-issues-grovelling-apology-video-shows-using-Uncle-Toms-slur-against-moderate-Muslims.html>.

29. U.K. Jewish Groups Call on Labour to Suspend member for Comparing Israel to Nazis // Haaretz. – 2016. – 23 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.haaretz.com/jewish/news/-1.720967>.

30. Anti-Semitism row: Momentum organiser Jackie Walker readmitted to Labour party following racism allegations by Caroline Mortimer // Independent. – 2016. – 28 May [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/anti-semitism-row-momentum-organiser-jackie-walker-readmitted-to-labour-party-following-racism-a7053966.html>.

31. Jeremy Corbin failed to reply to invitation from Israeli Labour Party // The Jewish Chronicle. – 2016. – 29 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/news/uk-news/158736/jeremy-corbyn-failed-reply-invitation-israeli-labour-party>.

32. Labour refuses to discipline MEP who compared Israel to the Nazis, as critics call for his suspension by Camilla Turner // The Telegraph. – 2016. – 18 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/18/labour-refuses-to-discipline-mep-who-compared-israel-to-the-nazi>.

33. Anti-Semitism row: Momentum organiser Jackie Walker readmitted to Labour party following racism allegation by Caroline Mortimer // Independent. – 2016. – 28 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/anti-semitism-row-momentum-organiser-jackie-walker-readmitted-to-labour-party-following-racism-a7053966.html>.

34. Oxford University Labour club co-chair, Alex Chalmers, resigns amid anti-semitism row by aftab ali // independent. – 2016. – 17 February [електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.independent.co.uk/student/news/oxford-university-labour-club-co-chair-alex-chalmers-resigns-amid-anti-semitism-row-a6878826.html>.

35. Labour opens inquiry into antisemitism allegations at Oxford Student Club by mark tran // The Guardian. – 2016. – 17 February [електронний ресурс]. – режим доступу : <https://www.theguardian.com/politics/2016/feb/17/labour-condemns-antisemitism-oxford-university-labour-club-claims>.

36. Anti-semitism row: labour peer says ‘ancient virus of anti-semitism has infected’ her party by Javier Espinoza // The Telegraph. – 2016. – 3 August [електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.telegraph.co.uk/education/2016/08/03/anti-semitism-row-labour-peer-says-ancient-virus-of-anti-semitis>.

37. Belgian Jewish paper demands EU action on Abbas 'blood libel' // Times of Israel. – 2016. – 8 July [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.timesofisrael.com/belgian-paper-demands-eu-action-on-abbas-blood-libel>.

38. The Muslim of France condemned the attacks, except those that were directed against the Jews // News Israel Today. – 2016. – 2 August [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://en.israel-today.ru/the-muslims-of-france-condemned-the-attacks-except-those-that-were-directed-against-the-jews.html>.

39. JÍLEK, LUBOR. PANEUROPE DANS LES ANNÉES VINGT: LA RÉCEPTION DU PROJET EN EUROPE CENTRALE ET OCCIDENTALE // RELATIONS INTERNATIONALES (PARIS-GENÈVE). – № 72 (HIVER 1992). – P. 409–432.

40. Четверикова О. О «духовном отце» Единой Европы // Российский писатель. – 2012. – 28 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rospisatel.ru/tshetverikova5.htm>.

41. Див. : Reflection on Europe: Defining a Political Order in Time and Space by Hans-Ake Persson, Bo Strath. – Peter Lang, 2007. – 426 p.

42. EU official: Without Jews, Europe has no future // The Jerusalem Post. – 2015. – 23 January [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jpost.com/Diaspora/EU-official-Without-Jews-Europe-has-no-future-388688>.

43. Can a hobbled EU live up to its promise to combat anti-Semitism and racism by Cnaan Liphshiz // JTA. – 2016. – 20 July [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jta.org/-/2016/07/20/news-opinion/world/can-a-hobbled-eu-live-up-to-its-promise-to-combat-anti-semitism-and-racism>.

44. Speech by EP President Martin Schulz on the occasion of the Holocaust Remembrance Day in the European Parliament, 27.01.2016 // European Parliament [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/the-president/en/press-room/speech-by-ep-president-martin-schulz-on-the-occasion-of-the-holocaust-remembrance-day-in-the-european-parliament>.

45. Coudenhove-Kalergi: Praktischer Idealismus // Kreidfeuer. – 2011. – 7 october [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://kreidfeuer.wordpress.com/2011/07/10/coudenhove-kalergi-praktischer-idealismus>.

46. 'Why we hate you': ISIS reveal 6 reasons why they despise Westerners in jihadi magazine. – 2016. – 31 July [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mirror.co.uk/news/world-news/why-hate-you-isis-reveal-8533563>.

47. French mayor demands terror suspects be ejected from town // The Local. – 2016. – 22 September [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thelocal.fr/20160922/french-mayor-demands-terror-suspects-expelled-from-town>.

48. 'We can buy you and put you in ovens', French embassy intern tells Israeli by Naomi Firsht // Jewish Chronicle. – 2016. – 15 January [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/-node/152377>.

49. Fleeing France, an African jewish family makes aliyah by Cnaan Liphshiz // Times of Israel. – 2016. – 4 November [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.timesofisrael.com/fleeing-france-an-african-jewish-family-makes-aliyah>.

50. Марин Ле Пен в случае прихода к власти запретит все религиозные символы, включая кипы // Содружество (Париж). – 2016. – 18 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sodruzhestvo.fr/politika/70-marin-le-pen-zapretit-kipy>.

51. Au revoir and shalom: Jews leave France in record numbers by Oren Liebermann // CNN. – 2016. – 25 January [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edition.cnn.com/2016/01/22/middleeast/france-israel-jews-immigration>.

52. Датские депутаты предложили депортировать имамов, призывающих к насилию // Скандинавский листок. – 2016. – 3 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sclistok.com/features/joomla-pages/typography/207-2016-03-03-18-10-04>.

53. Перешедшая в ислам 16-летняя датчанка хотела взорвать еврейскую школу в Копенгагене // Скандинавский листок. – 2016. – 12 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sclistok.com/88-2015-10-05-08-17-55/213-16>.

54. Парламентарий считает, что исламисты чувствуют себя в Дании вольготно // Скандинавский листок. – 2016. – 9 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sclistok.com/88-2015-10-05-08-17-55/216-2016-03-12-19-32-00>.

55. Imam at Danish mosque: Stone women to death // The Local. – 2016. – 29 February [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thelocal.dk/20160229/denmark-mosque-teaches-stoning-and-whipping>.

56. Politisk flertal: Imamer skal kunne miste statsborgerskab // Politico. – 2016. – 21 March [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politiko.dk/nyheder/politisk-flertal-imamer-skal-kunne-miste-statsborgerskab>.

1.3. РОЗВИТОК І ВЗАЄМОДІЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД КРАЇН ЄВРОПИ. СПЕЦИФІКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Сучасні єврейські громади Європи: основні характерні особливості та виклики

Вивчення сучасного стану єврейської громади Європи є одним з актуальних дослідницьких завдань. В умовах глобалізації, швидкого розвитку ісламських терористичних організацій та інших загроз для європейського єврейства проблема розвитку, взаємодії та захисту єврейських громад на континенті є важливою для їх подальшої долі. Вона викликає велику увагу з боку широких кіл суспільства. Найбільш актуальними проблемами існування сучасних єврейських громад Європи на сьогодні є безпека, між-конфесійний діалог, антисемітизм, захист прав віруючих та підтримка з боку держави. Однією з єврейських громад, які найбільш динамічно розвиваються у сучасній Європі, є громада Великої Британії, яка займає друге місце за чисельністю після Франції, проте є найбільш впливовою, фінансово незалежною та захищеною з боку держави. Разом з тим, ця єврейська громада стикається з проблемами, які є характерними для громад інших країн європейського континенту та відображають основні тенденції, які

стосуються світового єврейства. Саме тому вивчення єврейської громади Великої Британії сприяє оцінці сучасного стану євреїв Європи та ступеня розвитку і взаємодії єврейських громад на європейському просторі.

Європейська єврейська спільнота на сьогодні нараховує 1 млн, найбільш чисельні громади знаходяться у Франції – 500 тис., Великій Британії – 300 тис. та Німеччині – 100 тис. На європейському континенті є два місця компактного поселення ортодоксальних євреїв. Найбільшими з них є Північний Лондон (Стемфорд Хілл) та вулиця Меір у бельгійському Антверпені. На жаль, на сьогодні європейське єврейство перебуває у стані кризи. Вона викликана зовнішніми причинами, які й стануть об'єктом нашої дослідницької уваги.

Найбільш складне становище на сьогодні – у євреїв Франції. Основною тенденцією для життя найбільшої єврейської громади Європи є масовий виїзд її членів з країни в зв'язку з антисемітизмом. Представники ісламістських організацій, які вважають євреїв одними із найзапекліших ворогів, у своїх постановах неодноразово підкреслювали, що знищення євреїв є основним завданням їхньої терористичної діяльності. Вони також наголошують, що це стосується самих основ європейської цивілізації, яка була побудована на морально-правових нормах Біблії, основним носієм яких є «народ Книги» – євреї.

На жаль, ідея повного вирішення єврейського питання не є новою для європейського континенту. Її вже намагалися реалізувати під час нацистського панування у Німеччині. Багато хто з дослідників європейського єврейства стверджує, що все найкраще у єврейській громаді Європи вже позаду, в історії, і це недалеко від істини. Насправді, у 1933 році у Європі нараховувалося 9,5 млн євреїв, в тому числі у Польщі – 3 млн, у СРСР – 2,5 млн, Румунії – 756 тис., Німеччині – 500 тис., Угорщині – 445 тис., Чехословаччині – 350 тис., Британії – 300 тис., Франції – 250 тис., Прибалтиці – 255 тис., Австрії – 200 тис., Голландії – 150 тис., Греції – 80 тис. Ці громади практично перестали існувати саме внаслідок одного з планів «остаточного вирішення єврейського питання», який вдалося частково втілити у життя [1].

Протягом останніх років через зростання антисемітизму у Європі та велику кількість терористичних актів, спрямованих проти членів єврейських громад, відбувається активний процес їх еміграції до інших континентів та країн світу.

Згідно з даними статистики, кількість єврейської громади Європи і далі неухильно скорочується протягом останніх десятиріч. Так, 27 вересня 2016 року на спеціальних слуханнях у Європейському парламенті, присвячених євреям Європи, член групи Європейської народної партії від Італії Антоніо Таяні зазначив, що кількість євреїв на континенті зменшилася з 2 млн у 1991 році до 1,4 млн у 2010 році. «Єврейський народ повинен мати можливість жити в умовах миру в Європі, бути шанованим, як будь-який інший. Він повинен бути спроможним показати свою віру, свою ідентичність та не піддаватися нападам», – наголосив він [2].

Але, незважаючи на всі проблеми, єврейське життя в Європі усе ще існує, громади розвиваються і взаємодіють між собою, допомагаючи тим, які перебувають у скрутному становищі. Зокрема, однією з найважливіших складових сучасного єврейського життя є благодійність. Вона дуже поширена у країнах Європи, де багато релігійних та громадських організацій існують завдяки грантам. Однією з національних громад Європи, в якій благодійність розвинута досить широко, є, зокрема, єврейська громада Великої Британії. За останніми даними, у країні працюють 1 753 єврейські благодійні структури, а загальний обсяг допомоги, яку вони надають, становить на рік близька 750 мільйонів фунтів стерлінгів, або 1,5 млрд доларів. Найбільш впливовими благодійними структурами є «Всесвітня єврейська допомога» із обсягом благодійної діяльності у 24, 2 млн фунтів, а також організації «Об'єднані синагоги» – 18,2 млн, «Об'єднана єврейська допомога Ізраїлю» – 12,6 млн та «Об'єднана талмудична асоціація» – 11,3 млн фунтів [3].

Слід зазначити, що ця допомога надсилається не тільки євреям Великої Британії або країн Євросоюзу, але й в інші країни європейського континенту та світу. Так, під час російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 році, єдиною з європейських

єврейський громад, яка простягнула Україні руку допомоги, була саме єврейська громада Великої Британії. Зокрема, лондонська благодійна організація «Всесвітня єврейська допомога» практично відразу ж після початку активних дій на Донбасі розпочала у жовтні 2014 року кампанію допомоги євреям міста Маріуполя, який був у облозі військ сепаратистів. Група з 130 українських громадян єврейської національності, які проживають у місті Маріуполі Донецької області, отримала протягом лише одного місяця екстрену допомогу, яка багатьом дала змогу вижити.

Восени 2014 році керівництво організації «Всесвітня єврейська допомога» поставило завдання допомогти усім євреям України, а не тільки тим, хто мешкає на Сході країни. Саме тоді у Лондоні стартувала велика рекламна кампанія у ЗМІ, завдяки якій для України було зібрано 161 125 фунтів. Не менш важливою стала політична допомога Україні. Зокрема, у жовтні 2014 роки під час спеціального брифінгу, організованого «Всесвітньою єврейською допомогою» у Лондоні, посол України у Великій Британії Андрій Кузьменко заявив на увесь світ про те, що «російська влада відповідає за етнічні чистки, антисемітизм і ксенофобію, які процвітають у середовищі сепаратистів» [4]. Це допомогло представникам політичної еліти Великої Британії зрозуміти причини конфлікту на Сході України, а уряду країни зайняти антиросійську позицію, яка на сьогодні є однією з найбільш жорстких серед позицій усіх країн світу.

Слід зазначити, що допомога євреям України з боку британських єврейських організацій надавалася і до 2014 року. З усіх єврейських громад Європи лише британська проводила цю благодійну роботу, спрямовану на підтримку євреїв України, на регулярній основі протягом багатьох років. Цю роботу організовували такі благодійні організації, як Jewish Chernobyl Children Committee («Єврейський Чорнобильський дитячий комітет»), British Friends of Community of Lvov («Британські друзі громади Львова»), Campaign for Soviet Jewry («Кампанія на підтримку радянських євреїв»), World ORT (Світовий OPT) та World Jewish Relief («Всесвітня єврейська допомога») та інші [3, с. 5].

Традиції благодійності у житті єврейської громади Європи (на прикладі Великої Британії)

Благодійність є однією з основних складових розвитку єврейської громади Європи. Незважаючи на те, що вона присутня у житті єврейської громади протягом багатьох століть, у сучасному світі благодійність стає все більш популярною справою, яка заохочується державою.

Перші єврейські благодійні організації сучасного типу виникли у XVIII столітті у Великій Британії. Першими у світі у 1703 році притулок для сиріт створили лондонські євреї-сефарди. У 1724 році вони також заснували Товариство допомоги нужденним сиротам. При цьому, єврейські структури були у розвитку благодійної справи у Європі піонерами. Так, перша приватна благодійна організація у Європі була створена у Англії набагато пізніше – у 1741 році, коли за ініціативи англійського купця Томаса Корама був створений «Шпиталь знайд». Саме з цієї структури брали приклад європейські благодійники періоду XIX століття, яких уже було досить багато.

На початку XIX століття кількість єврейських благодійних організацій у Лондоні також значно збільшилася завдяки допомозі відомих філантропів – М. Монтефіоре, Дж. Берроуз тощо. Протягом XIX століття сформувалися дві перші великі благодійні структури – сефардська і ашкеназійська Ради опікунів. Вони допомагали родинам, які емігрували до країни, утримували будинки для людей похилого віку, видавали позики ремісникам, які потребували допомоги. Станом на 1906 рік допомогою ашкеназійської Ради опікунів скористалися 26 700 чоловік, у 1907 році – понад 24 200 [5].

Єврейські благодійні організації Великої Британії розвивалися протягом усього XX століття. Вони відігравали важливу роль у допомозі євреям Радянського Союзу, які тривалий час перебували за «залізною завісою» та не мали змоги емігрувати. Вони спасали євреїв під час Голокосту європейського єврейства, евакуювали їх до Великої Британії, США та інших країн світу тощо.

Підтримка з боку закордонних благодійних організацій як чинник розвитку єврейської громади України: 2010–2011 рр.

Становлення та розвиток єврейського життя в країнах Східної Європи, де останні десятиріччя активно відроджується єврейська культура, неможливе без всебічної допомоги закордонних громад.

Перше місце за обсягом допомоги євреям України в Європі з великим відривом займають єврейські громадські й благодійні організації Великої Британії. Організація благодійної допомоги євреям України значно поживалася у переломні періоди ХХ століття. Зокрема, в періоди завершення погромів громадянської війни, випробувань Голокосту, а також під час відновлення релігійного життя в Україні у 1990–2000 роки. Така допомога була досить суттєвою та значно впливала на долю українського єврейства.

Слід зазначити, що загалом допомога, організована зарубіжним єврейством після закінчення погромів громадянської війни, дозволила значно покращити життя представникам незахищених верств єврейського населення України. Від голоду та смертельних хвороб були врятовані десятки тисяч євреїв. Про масштаби погромів та їх наслідки, зокрема, свідчить один архівний документ – телеграма, яку надіслав у 1920 році Всеукраїнський комітет урядам, парламентам, керівникам єврейських громад багатьох країн світу. У ній західну громадськість інформували про те, що катастрофа, яку переживають євреї, «не має подібних прикладів з часів різанини Хмельницького... Усі жахи, що єврейству випали за два останні сторіччя, зокрема, всі криваві жертви в останню світову війну бліднуть перед тим, що діється зараз» [6].

У документі не заперечувалася допомога, яку надає радянський уряд України, Міжнародний Червоний Хрест тощо, але зазначалося, що «вона не може бути достатньою: при безприкладному масштабі народного нещастя, при жахливій розрусі всього навколишнього життя... Двохмільйонне єврейство вимирає, і загибель його в нинішніх умовах неминуча» [7]. Щоб цього не сталося, необхідно «негайно надсилати загони допомоги, продукти харчування, одяг, знаряддя праці, усе те, чого нам тут не вистачає і

чого не можуть замінити ніякі грошові суми» [8]. «Закличте усі народні сили на боротьбу з жахом і ганьбою, що діються з українським єврейством, пам'ятайте про це щодня, щогодини» [8], – зазначалося у цій телеграмі.

Слід наголосити, що заклик був почутий євреями в багатьох країнах Заходу. Так, з Лондона повідомляли, що місцеві євреї зобов'язалися посилати щомісяця по 1200 фунтів стерлінгів своїм братам в Україні [9]. В Нью-Йорку був організований Комітет допомоги українським голодуючим, який восени 1921 р. зібрав для цього 5 млн доларів [10]. Грошових переказів і посилок була така велика кількість, що керівництво Єввідділу Наркомнацу РРФСР і Центрального Бюро євсекцій при ЦК РКП(б) видало розпорядження місцевим органам створити комісію для їх розподілу [11].

У період, коли наприкінці 1920-х років єврейське релігійне життя було заборонене та по всій Україні почали закриватися синагоги і громади, захисниками інтересів українських євреїв стали політики Польщі та інших європейських країн. Одним з таких захисників інтересів українського єврейства був відомий сіоніст, політик та вчений депутат польського Сейму Ноах Прилуцький.

Професор Прилуцький, який народився в українському Бердичеві, відомий у політичній історії Європи як один із засновників ліберально-демократичної єврейської партії Польщі «Фолькспартай». Завдяки підтримці широких кіл єврейського населення він був обраний до польського Сейму, де брав активну участь у політичному житті країни. Одним з напрямів діяльності Прилуцького був захист інтересів євреїв України. Так, під час свого візиту до США у 1921–1922 роках він проводив зустрічі з представниками українських «ландсманшафтів» (земляцтв) у Нью-Йорку, Чикаго, Сент-Луїсі, Канзас-Сіті та Сан-Франциско та допоміг в організації фонду допомоги бездомним українським євреям, який був створений за підтримки Федерації українських євреїв Америки.

Прилуцький виступив як адвокат українського єврейства під час свого візиту до Держдепартаменту США, закликаючи розширити можливість для еміграції до цієї країни єврейських біженців з

України. Він також зустрічався з Президентом США Гардінгом та розповів йому про ситуацію у колишньому єврейському штетлі й важливість організації допомоги єврейським братам і сестрам. Під час цієї 35-хвилинної зустрічі Прилуцький підкреслив несправедливість ситуації, коли американські родичі постраждалих українських євреїв не можуть запросити їх до себе [12].

За часів радянського режиму українських євреїв підтримували представники багатьох організацій, зокрема, британських структур Campaign for Soviet Jewry, Russian Immigrant Aid Fund, які сприяли виїзду радянських євреїв на Захід та допомагали емігрантам і релігійним громадам, які діяли на території радянських республік у цей період.

Важко переоцінити роль допомоги зарубіжних благодійних організацій у відновленні життя єврейських релігійних громад періоду 1990-х років, незважаючи на те, що протягом існування радянської влади в Україні в різних містах країни продовжували свою роботу релігійні громади ортодоксального іудаїзму. Саме фінансовій допомозі зарубіжних організацій євреї України зобов'язані відновленням релігійного та культурного життя єврейської громади в країні. Зарубіжні громади допомагали релігійною літературою, атрибутикою, кадрами – до України зі Сполучених Штатів, Великої Британії та інших країн приїздили рабини, підготовлені до ведення роботи з відновлення життя громад.

Протягом останніх років Україна була об'єктом постійної уваги з боку низки благодійних організацій. Провідну роль в організації соціальної допомоги відіграє британська організація «Всесвітня єврейська допомога». Одним з перших благодійних проєктів, спрямованих на допомогу євреям України, стала програма Ukrainian Livelihood Development Programme, патроном якої став принц Чарльз. У рамках цієї програми була налагоджена допомога єврейським сім'ям України, що живуть за межею бідності. Глава WJR Найджел Лейтон у своєму зверненні на першому заході програми наголосив: «Українська єврейська громада пережила неймовірні труднощі протягом століть. Як одна з найяскравіших єврейських громад у світі, єврейська громада України

стала найбільш постраждалою від минулої в світі економічної кризи. Ми дуже вдячні Його Королівській Високості за ту підтримку, яку він надає нам у нашій роботі» [13].

Програма включає в себе, зокрема, створення спеціальних центрів боротьби з безробіттям, забезпечення підготовки кадрів і підтримки дитячих установ. Співпраця принца Чарльза з WJR в цьому напрямі була розпочата ще в 2007 році, коли на одному з благодійних обідів принц був дуже зворушений переглядом відеоролика про тяжке становище українських євреїв [13, с. 11].

Допомога єврейському населенню України є одним з напрямів діяльності єврейської громади Лондона. Особливу увагу керівництво благодійних організацій приділяє участі юнаків та дітей у цих акціях. Деякі з активних учасників процесу допомоги євреям України побували в Україні для ознайомлення з масштабами благодійної діяльності британських та європейських організацій. Так, восени 2011 року група 12–13-річних підлітків з Північного Лондона приїздили до України, щоб на власні очі побачити реалії життя місцевої єврейської громади і оцінити ефект благодійної допомоги. Підлітки відвідали Єврейський общинний центр Кривого Рога «Бейт Грехем», де змогли поспілкуватися зі своїми ровесниками і взяти участь в уроках російської мови та мистецтва.

Вони також побачили синагогу Кривого Рога і визначні пам'ятки міста. Підлітки навідалися до однієї з підопічних – 83-річної Нінель, яка через стан здоров'я не залишає свою квартиру протягом п'яти років. Завдяки фінансовій допомозі WJR працівники мають можливість приносити їй їжу та ліки щодва тижні. Один з візитерів, Бен Білефельд, зізнався: «Печаль Нінель змусила мене почуватися спустошеним, переоцінити те, що я отримував у своєму житті, без напруги маючи достатньо їжі, багато друзів і теплий, затишний будинок. Це змусить мене подумати двічі, перш ніж скаржитися на дрібниці... » [14].

Основною формою збору коштів на благодійні потреби в Європі є благодійні обіди, презентації, конференції та інші заходи. Так, лише під час одного з таких заходів, який проходив у міській ратуші Лондона у листопаді 2011 року, вдалося зібрати 1,3 мільйо-

на фунтів на допомогу нужденним членам зарубіжних єврейських громад. Кошти традиційно розділили між різними програмами допомоги євреям 13 країн, у тому числі колишнього Радянського Союзу та Східної Європи. Перед гостями заходу виступили представники єврейської громади України – співачки Марина Добровольська і Євгенія Лопатник з Харкова, які виконали пісні на ідиші. Гості з задоволенням прослухали унікальні народні пісні, які є частиною усної історії євреїв України, що пройшли шлях від шtetла до Голокосту, від комунізму до наших днів.

На заході також продемонстрували три фільми про ситуацію в єврейських громадах СНД і Східної Європи. В одному з них розповідалася історія 74-річної Луїзи з України, якій завдяки активістам WJR були встановлені душ і туалет, налагоджені нормальні побутові умови в будинку. «Я навіть не мала ванної кімнати, – зізналася Луїза в своєму інтерв'ю автору фільму, –... але тепер, завдяки вам, будівельники вже тут... Коли я побачила, як працює програма WJR, я зрозуміла, що означає бути частиною єврейської сім'ї» [15].

Особливу активність у справі допомоги євреям України проявили члени громади столиці Великої Британії – Лондона. Так, понад 70 членів єврейської громади Лондона провели 6 листопада 2011 року в Лондонській парковій зоні «Хайгейт Вудс» благодійні забіги на 2 і 6 кілометрів у рамках кампанії «Виживання взимку». Кампанія покликана допомогти соціально незахищеним євреям України, Молдови та інших країн СНД вижити в період зимових місяців. Унаслідок цієї акції, яка поклала початок низці заходів у рамках кампанії «Виживання взимку», було зібрано 5 тисяч фунтів. Глава департаменту фандрейзингу WJR Емма Сегал в інтерв'ю одному з британських засобів масової інформації повідомила: «Я щойно повернулася з України, де побачила, що є безліч літніх людей, дітей і осіб з обмеженими можливостями, для яких зимові місяці є часом боротьби за виживання. Я була вражена ізоляцією та самотністю, випробовуваними цими людьми в зимові місяці, людьми, які не тільки не в змозі вийти з будинку протягом декількох місяців, але навіть не можуть собі дозволити опалення своїх будинків». У

рамках кампанії «Виживання взимку» також проходить збір коробок гуманітарної допомоги вартістю 5 фунтів кожна, яку будь-хто може надіслати в Україну, Молдову та інші країни СНД [16].

Деякі благодійні акції мали загальнонаціональний характер. Так, 20 листопада 2011 року в рамках проведеного у Великобританії «Дня Міцви» пройшла соціальна акція збору теплих речей для євреїв країн колишнього Радянського Союзу та Східної Європи. Школярі лондонської Jewish Community Secondary School, студенти університетів, люди, що працюють, зібрали теплі шапки, рукавички, шарфи, одяг і ковдри. Багато жінок взяли участь у кампанії RomKnits, у рамках якої були вив'язані шарфи, светри і теплі ковдри для літніх людей зі східноєвропейських громад. Збиранню ковдр ініціатори акції з організації «Всесвітня єврейська допомога» приділили особливу увагу, адже в'язані ковдри зможуть допомогти тим жителям Східної Європи, в яких будуть труднощі з опаленням будинків. На кожній ковдрі було вишито: «Цю ковдру зв'язано з любов'ю прихильниками «Всесвітньої єврейської допомоги!» у Великобританії». Наприкінці листопада 2011 року 1134 ковдри, які складаються з 45 360 в'язаних квадратних шматків, були відправлені до Східної Європи. Активісти WJR заявили про свою мету – відправити у Східну Європу 25 000 в'язаних ковдр [17].

Наприкінці 2011 року члени єврейської громади Великої Британії організували кампанію допомоги євреям України напередодні релігійного свята Хануки. У зверненні, зокрема, зазначається: «Економічні потрясіння в регіоні, втрата робочих місць і гіперінфляція зробили багатьох членів єврейської громади надзвичайно вразливими... У рамках нашої програми «Сімейна допомога» організована підтримка родин, що допомагає їм вижити, у тому числі у забезпеченні харчуванням, медичним обслуговуванням та шкільними підручниками...» [18]. У зверненні був наведений приклад 8-річного хлопчика Жені, українська родина якого має дохід лише 72 фунти у місяць і який вже отримує допомогу по лінії «Всесвітньої єврейської допомоги» [18, с. 3].

У заявах керівників WJR у рамках Jewish Family Services підкреслюється, що Україна є важливим напрямом благодійниць-

кої діяльності. Так, у країні члени громади протягом 2011 року отримали 1486 продуктових наборів, 2040 лікарських препаратів, 12722 порцій гарячого харчування. Члени громади Великобританії можуть відправити до Хануки подарунок дітям Східної Європи на сайті wjrappeedup.org.uk, сплативши за подарунок платіжною картою. Директор відділу фандрейзингу WJR Пол Штейн заявив: «Це звернення розраховане на допомогу дітям з малозабезпечених сімей, Ханука повинна бути радісним періодом для дітей, незалежно від того, де вони живуть... Ми сподіваємося, що громада буде щедрою, відгукнеться на наше звернення і допоможе нам забезпечити дітей найнеобхіднішим, у тому числі їжею, теплом і одягом, яких заслуговує кожна дитина» [18, с. 4].

Для допомоги соціально незахищеним верствам населення України у Лондоні також стартував проект «Виживання взимку», метою якого є допомога малозабезпеченим членам єврейських громад Східної Європи та країн СНД, насамперед – України, Молдови, Білорусі та Грузії. Організатори кампанії Winter Survival підкреслювали у своєму прес-релізі: «Зима... це коли ми сидимо в опалених будинках і дивимося старий фільм, загорнувшись в ковдру затишніше? Це – читання гарної книги або можливість згорнутися калачиком на дивані з чашкою гарячого шоколаду?... Для багатьох сімей, літніх людей та дітей у країнах Східної Європи і колишнього СРСР зима – це період боротьби за виживання... Цієї зими в багатьох сім'ях немає грошей на опалення, щоб обігріти будинок, коли температура опускається нижче -20°C . Багато туляться в хатинах з дірявим дахом, без водопроводу і сантехніки. Літні люди, які живуть одні, повинні ходити по снігу, щоб дійти до туалету, що знаходиться на відкритому повітрі. Їм доводиться обирати між покупкою їжі та ліків. Що б Ви обрали?..» [18]. У рамках кампанії «Виживання взимку» активісти WJR за підтримки інших єврейських британських організацій провели наприкінці 2011 року благодійну «Прогулянку на підтримку тепла», яка відбулася у Лондонській парковій зоні «Хайгейт Вудс» та на якій було зібрано 5 тисяч фунтів [16, с. 2].

Допомога євреям України поступово перетворилася на один з головних напрямів діяльності «Всесвітньої єврейської допомоги». Так, першим кроком на посаді нового керівника цієї благодійної організації Джеймса Лібсона стало виділення його організацією 2,2 мільйона фунтів на нову програму соціальної допомоги єврейським біженцям від нацизму, які проживають в Україні і Молдові.

Ця програма передбачала надання допомоги євреям цих двох країн, які народилися під час евакуації в роки Другої світової війни. Допомога, у тому числі – продукти харчування, медикаменти та одяг, виділялася більш ніж 1600 жителям України та Молдови. Гроші давалися протягом трьох років. Після завершення свого візиту до України Джеймс Лібсон, зокрема, зазначив: «Шокує те, що в 21-му столітті так багато людей по всьому світу усе ще живуть у такій приголомшливій бідності. Я з нетерпінням чекаю на початок роботи в цьому напрямі».

Джеймс Лібсон заступив на посаду голови WJR наприкінці вересня 2011 року, змінивши на цій посаді Найджела Лейтона, який очолював WJR з 2002 року. До цього Джеймс Лібсон працював партнером юридичної фірми «Мішкон де Рейя», яка пропонувала з 2006 року безкоштовні юридичні послуги членам єврейської громади Великобританії [19].

Важливим кроком допомоги нужденним євреям стало надання можливості членам єврейської громади Великої Британії перераховувати допомогу в режимі онлайн. Так, новий благодійний інтернет-магазин подарунків Wjrapped Up приніс у перший місяць своєї діяльності більше 2 тисяч фунтів. Сайт створювався командою веб-дизайнерів з компанії Totally Communications протягом багатьох місяців, на що було витрачено близько 9600 фунтів спонсорських коштів. Після декількох місяців тестування сайт почав приймати замовлення і на сьогодні вже набув досить великою популярністю у членів єврейської громади Великобританії. Найбільш популярною опцією серед відвідувачів сайту є покупка 25-фунтових продуктових наборів для малозабезпечених сімей з єврейської громади України та Молдови, 6-фунтових окулярів для єврейських дітей.

Якщо ж охочий зробити подарунок має тільки 5 фунтів, він може просто оплатити ними доставку однієї благодійної посилки до країн СНД, зібраної іншим благодійником. Більш заможні спонсори зможуть покрити витрати в 500 фунтів на освіту однієї єврейської дитини з особливими потребами у харківському ліцеї «Шаалавім». Сайт має великий успіх серед учнів британських шкіл, які вже багато років допомагають своїм одноліткам з кишенькових коштів, що їм видають батьки до школи, і висилають в єврейські громади Молдови, України та інших країн Східної Європи теплий одяг, туалетне та канцелярське приладдя. Подарунки можна приурочити до дня народження, релігійного свята, Шабату. Отримувачі благодійних посилок – єврейські діти з єврейських громад багатьох країни світу, зокрема, Білорусі, Болгарії, Грузії, Гаїті, Індії, Японії, Молдови, Польщі, України і Зімбабве.

На думку Пола Штейна, директора «Світової єврейської допомоги» з фандрейзингу та комунікації, реалізація цього проекту допоможе людям робити по-справжньому потрібні подарунки для своїх друзів з громад Східної Європи і багато значитиме для тих, хто потребує благодійної допомоги. У майбутньому, за інформацією Пола Штейна, буде розширюватися асортимент подарунків, а також розроблятися додаток для мобільного телефону для зручності сплати свого подарунка користувачем [20].

Новою формою допомоги українській єврейській громаді є освітні програми, які можуть допомогти її членам у пошуку роботи та підвищенні кваліфікації. Так, завдяки гранту відомої у Британії структури Wohl Foundation розміром у 1,2 млн фунтів у Кривому Розі реалізується програма Ukrainian Livelihood Development Programme, патроном якої став принц Уельський Чарльз. Вона передбачає навчання протягом трьох років для одиноких матерів, які потребують професійних навичок для подальшого працевлаштування.

Спочатку програма реалізовувалася у Кривому Розі та Запоріжжі, з 2012 – у громаді Харкова. Всі учасниці цієї програми проходять двотижневі курси з адміністрування, отримуватимуть навички проходження інтерв'ю і безпосередньо

професійної роботи. Також жінок навчатимуть тому, як можна відкрити свою справу [21].

Разом з тим, українські бізнесмени дедалі активніше беруть участь у фінансуванні соціальних та общинних програм в єврейському співтоваристві. Деякі з них, як, наприклад, Геннадій Боголюбов, спрямовують допомогу не тільки представникам єврейської громади України, але й Австрії, Великої Британії, Ізраїлю та інших країн [22].

Слід зазначити, що благодійність є важливим елементом взаємодії єврейської громади України та зарубіжних єврейських громад. Характерними особливостями благодійної роботи західних організацій у період 2010–2012 років є підтримка структурних реформ єврейської громади, допомога щодо підвищення професійного рівня членів громади, створення робочих місць тощо. Загалом масштаби допомоги громаді України з боку західних держав неможливо переоцінити. Так, можна зазначити, що відтворення національного життя в країнах колишнього СРСР було б неможливим без неї.

Подальше вивчення цієї теми передбачає дослідження тем, які пов'язані зі співвідношенням внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування єврейської громади України, дослідження нових благодійних проєктів, які стосуються найбільш вразливих груп населення, що потребують державної та суспільної уваги.

У сучасній єврейській громаді Великої Британії є досить велика кількість видатних єврейських філантропів, які беруть активну та постійну участь у різних благодійних програмах. Зокрема, один з найвпливовіших британських громадських діячів лорд Вейденфельд організував фонд допомоги християнам, діяльність якого спрямована на порятунок християн Сирії та Іраку від бойовиків ISIS. 95-річний лорд є відомим видавцем, публіцистом і філантропом. У далекому 1938 році Вейденфельду, який прибув з окупованої нацистами Австрії, британські квакери допомогли перебратися через Ла-Манш і вижити. Після того, як він досягнув великих успіхів та став лордом, вирішив допомагати біженцям.

Лорд Вейденфельд працював на ББС, був перекладачем Набокова, створив успішний видавничий бізнес, ставши довічним пером і кавалером багатьох почесних державних нагород. Як зазначає активний член єврейської громади лорд Вейденфельд, він завжди хотів відплатити добром представникам християнської громади, і ось цей момент настав. Завдяки фінансованому їм фонду від знищення було врятовано 2000 християн, які знаходилися під загрозою насильства і вбивства з боку фанатиків ISIS. «Я повинен повернути свій борг... Квакери та інші християнські організації, які привезли дітей в Англію, багато зробили для нас. Це була дуже благородна операція, і ми, євреї, повинні бути вдячними і зробити щось для країн, що знаходяться під загрозою зникнення християн» [23], – зазначив сам філантроп.

Справа благодійності об'єднує бізнесменів різних рівнів та простих членів громади. Так, на сьогодні велика кількість британських бізнесменів та громадських діячів беруть участь у культурно-освітніх програмах, спрямованих на збереження історичної пам'яті. Зокрема, відомий громадський діяч Джеррі Спрінгер вирішив допомогти «Всесвітній єврейській допомозі» (WJR) створити цифровий архів, який стосується історії спасіння євреїв континентальної Європи в період Голокосту. Батьки відомого американського телеведучого прибули до Великобританії з Німеччини в 1930-ті роки за програмою «Кіндерттранспорт». Завдяки програмі оцифрування архіву WJR надбанням громадськості стане інформація, що стосується допомоги Центральним Британським фондом 40000 євреям континентальної Європи в переїзді до Великої Британії. В архіві WJR – сотні тисяч документів, що свідчать про порятунок європейських євреїв. Всі документи протягом десятиліть перебували в London Metropolitan Archives в Клеркенвеллі і доступ до них мали тільки окремі фахівці. Тепер нащадки тих, хто втік з нацистської Німеччини, зможуть більше дізнатися про історію своїх родин. «Ми хочемо, щоб ці сімейні архівні документи стали доступні безкоштовно членам єврейської громади по всьому світу» [24], – підкреслила Лінда Розенблатт.

Благодійністю у Великій Британії займаються не лише єврейські бізнесмени, але й відомі у всьому світі особи, в тому числі члени королівської родини. Зокрема, як уже зазначалося, принц Чарльз нещодавно став патроном усієї організації «Всесвітня єврейська допомога» (WJR), яка упродовж багатьох років підтримує єврейські громади Східної Європи, в тому числі України [25]. Президент «Всесвітньої єврейської допомоги» Джеймс Лібсон з цього приводу зазначив: «У цей критичний момент для спільнот, коли ми допомагаємо, зокрема, Україні і Непалу, заступництво Його Королівської Високості прийшло дуже вчасно. Ми дуже вдячні за його довгострокову прихильність гуманітарним цінностям, які ми поділяємо і які ми будемо більш ефективно відстоювати завдяки його підтримці» [25]. Раніше принц Чарльз опікувався лише двома програмами «Всесвітньої єврейської допомоги» – обштинного центру в Кракові, який він відкрив у 2008 році, та програмою Wohl Livelihood development, під час якої допомогу отримало понад 2000 членів єврейської громади України.

Розвиток благодійності є невід'ємною частиною життєдіяльності сучасної єврейської громади Європи. Єврейські структури, які стояли біля витоків благодійної справи на континенті, і дали активно підтримують нужденних у різних куточках світу, допомагаючи створювати нові робочі місця, вивозити людей з регіонів, де точаться війські дії, допомагати сиротам та людям похилого віку. Вивчення особливостей благодійної справи у Європі є корисним для формування у Східній Європі й, зокрема, в Україні єврейських громад нового типу, які утримуються за рахунок власного бюджету та працюють у межах єдиного європейського простору задля досягнення миру та міжнаціональної злагоди.

Допомога українському єврейству з боку єврейської громади Великої Британії в період збройного конфлікту на Сході України

Єврейська спільнота України перебуває на сьогодні у складних умовах, коли декілька громад великих міст опинилися у скрутній ситуації під час збройного конфлікту на Сході України та виникнення загрози окупації Збройними силами сусідньої дер-

жави. Єврейські громади таких міст, як Донецьк, Луганськ, Маріуполь та інших, були евакуйовані під час просування російських та сепаратистських військ углиб української території. Членам громад доводиться перебувати у тимчасових таборах, організованих представниками благодійних організацій, в яких зусиллями благодійників створені основні умови для життя до того періоду, поки східна частина України не буде звільнена.

Єдиною з європейських єврейських громад, яка простягнула Україні руку допомоги у цей кризовий період, стала єврейська громада Великої Британії. Зокрема, лондонська благодійна організація «Всесвітня єврейська допомога», яка вже кілька років надає підтримку євреям Східної Європи, розпочала у жовтні кампанію допомоги євреям взятого в облогу Маріуполя. Група з 130 українських громадян єврейської національності, які проживають в місті Маріуполі Донецької області, отримала протягом жовтня 2014 року екстрену допомогу [26]. Так, кожному з членів громади Маріуполя було виділено по 250 доларів на їжу та витрати, пов'язані з можливим від'їздом з міста в разі подальшого наступу проросійських військ. Як підкреслила керівник програми «Всесвітньої єврейської допомоги» в Україні Адва Родоговскі: «Ми зазвичай не видаємо готівку, але в зв'язку з ситуацією, в яку потрапили люди, ми вирішили, що це кращий спосіб їм допомогти. Це – соціально незахищені люди, і вони не зможуть виїхати, якщо ми не допоможемо їм ... Більшість з них залишається в Україні, вони дуже не хочуть залишати свою країну, але вони оселяться в громадських таборах на Північному Заході країни, а ті, хто має родичів, які живуть в іншому регіоні, переїдуть до них» [26].

Керівництво «Всесвітньої єврейської допомоги» у своєму спеціальному прес-релізі зазначало, що Маріуполь є ключовим для ведення військових дій портом з півмільйонним населенням. У місті проживає єврейська громада, яка налічує тисячу чоловік. На сьогодні, за даними «Всесвітньої єврейської допомоги», вже більше двох тисяч євреїв з Донбасу були змушені покинути свої будинки й переїхати в інші регіони України. Активний член єврейської громади Маріуполя Натан Крючков розповідав: «Моя

донька досі страждає від стресу, викликаного нічним обстрілом і необхідністю сидіти в бомбосховищі, розташованому неподалік. Ми покидаємо Маріуполь і їдемо до Дніпропетровська. Це було дуже важке для нас рішення» [26].

Британська організація «Всесвітня єврейська допомога» протягом жовтня 2014 року також звернулася до членів єврейської громади країни з проханням допомогти євреям України пережити холодну зиму. Незважаючи на те, що кампанія допомоги євреям України, яка проводилася на Рош а-Шана, стала досить успішною – було зібрано 161 125 фунтів, – натхнена успіхом британська громада вирішила почати нову благодійну кампанію під назвою «Ukraine Crisis Appeal». Зокрема, виконавчий директор «Всесвітньої єврейської допомоги» Пол Антіконі зазначив: «Ми знаємо, що всякий раз, коли в світі стається надзвичайна гуманітарна ситуація, британська єврейська громада швидко реагує. Я звертаюся до спільноти із закликом підтримати нашу діяльність щодо євреїв України. Тисячі людей залишилися без даху над головою, без майна. Попереду буде дуже холодна зима» [27].

За задумом керівництва World Jewish Relief, отримані пожертви будуть спрямовані на реконструкцію будинків перед холодами, забезпечення поставок палива та зимового одягу, а також навчальні програми, що допомагають людям знайти роботу. Зібрані в ході кампанії Rosh Hashanah appeal гроші вже дозволили отримати їжу, воду, одяг і притулок сотням євреїв, які були змушені покинути свої будинки через військові дії на Сході України [27].

Великою проблемою для членів єврейської громади Великої Британії стало отримання об'єктивної інформації щодо подій, які відбуваються на Сході України.

Наприкінці жовтня 2014 року в офісі лондонської організації «Всесвітня єврейська допомога» відбувся спеціальний брифінг, присвячений подіям в Україні. Більше 80 лідерів, активістів та спонсорів WJR взяли участь в обговоренні актуальних подій у цій країні, в тому числі – виборів до українського Парламенту. В дискусії взяв участь посол України у Великобританії Андрій Кузьменко. Під час заходу було організовано телеміст зі США, в рам-

ках якого директор програми Єврейської теологічної семінарії доктор Девід Фішман у прямому ефірі з Нью-Йорка проаналізував сучасний стан, зазначивши, що нинішній період є одним з кращих періодів для українсько-єврейських відносин і українці сприймають євреїв як патріотів [4].

Посол України Андрій Кузьменко наголосив, що «російська влада відповідає за етнічні чистки, антисемітизм і ксенофобію, яка процвітає в середовищі сепаратистів». Він також зазначив, що парламентські вибори в Україні показали широку підтримку в країні політиків, які репрезентують проєвропейські партії. Директор програми українських досліджень при Кембриджському університеті Рорі Фіннін закликав не застосовувати до аналізу ситуації в регіоні спрощених ярликів, таких, як «проєвропейський» або «антиросійський».

Багато учасників зустрічі закликали допомогти єврейським громадам Донецька та Луганська, які змушені були евакуюватися в інші регіони України під час масштабної атаки, яку проводили артилерійські та танкові підрозділи російської армії. Також активісти WJR призвали звернути увагу на процес евакуації громади міста Маріуполя, яка перебуває під серйозною загрозою через плани бойовиків «прорубати коридор з Донбасу до Криму».

Менеджер програми WJR в Україні Адва Родоговські розповіла про ті труднощі, в якими стикаються звичайні євреї й українці в ситуації війни, коли озброєні угруповання бродять вулицями міст Донбасу, а люди живуть в умовах небезпеки випадкових арештів, бомбування автобусів, мінування доріг. Головуючий на брифінгу виконавчий директор «Всесвітньої єврейської допомоги» Пол Антіконі, подякувавши доповідачам, зазначив: «Останні кілька місяців єврейська громада України переживає величезні потрясіння, подібних яким не було за останні двадцять років. Тисячі людей втратили свої домівки і потребують підтримки єврейської громади Великобританії більш, ніж будь-коли» [4].

Слід зазначити, що допомога Україні з боку громадських благодійних структур Західної Європи під час найбільших випробувань у історії країни має велике моральне і зовнішньополітичне значення.

У ситуації демократизації усіх сфер життя в Україні в сучасний період зв'язки між громадами України та Великої Британії відіграють важливу роль як у справі підтримки України в усьому світі, так й у долученні національних меншин до процесу зростання відкритості суспільства, зміцненні громадських організацій, будівництві системи гарантій свобод національних меншин.

Допомога благодійних організацій Європи єврейській громаді України на сучасному етапі

Взаємодопомога та благодійність є одними з найбільш характерних рис сучасних єврейських громад Європи. Тому протягом тривалого часу представники багатьох єврейських структур Європи допомагають українським євреям у побудові власної незалежної громади в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні та його інтеграції. Особливе місце у процесі допомоги українським євреям протягом останніх років займає єврейська громада Великої Британії.

Зокрема, лише протягом 2014 року почали діяти декілька нових програм допомоги євреям України. Так, громади малих міст країни почали отримувати фінансову допомогу від лондонської організації «Всесвітня єврейська допомога» завдяки програмі The Together Plan, заснованій за ініціативи лондонської активістки Дебри Бруннер. Ця програма передбачала виховання лідерських і ділових якостей у членів єврейських громад, які допомагають людям знайти роботу та не залежати від допомоги держави або приватних благодійних структур. Дебра Бруннер підкреслила: «Це дуже небезпечно, коли вони покладаються тільки на допомогу, не знаючи, як взаємодіяти із зовнішнім світом, адже допомога, яку вони отримують, може перестати надходити до них. Якщо це відбудеться, громади малих міст України зникнуть» [28].

Активістка вибрала цей напрям роботи не випадково. Вона веде свій родовід від польських і російських євреїв, тому взаємодія з українською єврейською громадою допомагає їй зрозуміти свою східноєвропейську ідентичність, знайти коріння. Це є одним із чинників взаємодії громад Західної та Східної Європи. Люди, які

походять з країн Східної Європи та СНД, роблять, таким чином, благодійну справу, яка дає їм можливість оцінити шлях, який пройшла їхня родина протягом останніх десятиріч та століть.

Як виявилось, освітній напрям допомоги з боку WJR євреям країн колишнього СРСР став найбільш реальним у сьогоденних умовах. Так, за даними виконавчого директора WJR Пола Антіконі, програма передачі посилок у 2014 році у зв'язку з війною на Сході України була практично призупинена. «WJR стало набагато складніше доставляти товари за кордон. Чотири з контейнерів WJR були конфісковані в Україні та Молдові протягом останніх 12 місяців... Ми на деякий час випробували альтернативний підхід, продаючи одяг, щоб отримати кошти для підтримки наших міжнародних програм, але прибутку від цього занадто мало в умовах жорсткої конкуренції в секторі роздрібної торгівлі» [28], – наголосив Антіконі. Програма The Together Plan стосується не тільки України. Вона стартувала у червні 2014 року з Білорусі, де пройшла її урочиста презентація, яка включала концерт та фотовиставку.

Протягом літа 2014 року «Світова єврейська допомога» також відреагувала на події на Сході України, оголосивши про збір коштів для єврейських біженців, вимушених виїхати з Донецької та Луганської областей через військові дії, які точаться в цьому регіоні. У спеціальному прес-релізі, опублікованому на сайті цієї організації, наголошувалося: «Агентство ООН у справах біженців...повідомило про те, що більше 34 тисяч чоловік були переміщені в межах України. Тисячі людей були змушені покинути місто Слов'янськ поодиночі. Це люди, які за триваючої військової операції...просто більше не можуть жити у своїх рідних містах і змушені шукати притулок в інших регіонах країни...За останні кілька тижнів все більше і більше переселенців звертаються в нашу організацію за допомогою...Протягом останніх кількох днів п'ятеро вимушених переселенців прибули в наш офіс Livelihood Development Programme в Харкові. Багато з тих, хто приїхав з Донецька, шукають способи, щоб отримати роботу. Наші співробітники в Харкові переговорили з нашими діловими пар-

тнерами, які погодилися найняти перемішених осіб на сезонній основі з потижневою оплатою, замість щомісячної, з тим, щоб полегшити економічні труднощі, які вони переживають» [29]. Такі події в Україні змусили членів WJR розпочати масову кампанію зі збору всього необхідного для допомоги українським братам та сестрам.

Загалом благодійні організації Великої Британії та окремі волонтери відігравали та відіграють велику та важливу роль у розвитку єврейської громади та підтримці ідей демократії, свободи та міжетнічного миру в Україні. Ця позиція була сформована британським єврейством ще у радянські часи, коли група волонтерів вела боротьбу за можливість вільного виїзду євреїв з СРСР. Деякі з британський волонтерів стали всесвітньо відомими завдяки своїй праці на цій ниві.

Зокрема, одним з найактивніших лідерів кампанії за виїзд євреїв з СРСР в період 1970–1980 років у світі був Майкл Шерборн, який помер нещодавно у Лондоні у віці 97 років. Саме Шерборн ввів в обіг слово «рефузнік», яким називали радянських громадян єврейської національності, що отримали відмову у виїзді з країни Рад. Він народився в 1917-му році і служив в британських Збройних силах в період Другої світової війни, пізніше – приєднався до армії оборони Ізраїлю як іноземний доброволець і воював у війні за Незалежність Ізраїлю в 1948 році. Після служби в армії Майкл Шерборн навчався в університеті, де вивчав російську мову. Саме знання російської мови стало йому у пригоді під час допомоги радянським євреям у період їхньої боротьби за право для виїзду з СРСР.

У 2013 році Натан Щаранський, вручаючи активісту під час семінару «Ліммуд» пам'ятну нагороду підкреслив: «Кожна людина може зробити свій внесок у загальну справу, і ось одна людина – Майкл Шерборн – була протягом 20 років нашим єдиним каналом інформації із зовнішнім світом...У в'язниці КДБ намагалися зламати ваш дух, переконавши вас, що ніхто не думає про вас і ви в повній самоті...Але я був абсолютно впевнений, що єврейський народ бореться за мене» [30]. Майкл Шерборн протягом багатьох років

зробив майже 6000 телефонних дзвінків до СРСР для підтримки «відмовників», які боролися за виїзд з Радянської імперії.

Слід зазначити, що і сьогодні британська єврейська громада є основним донором багатьох благодійницьких програм, які спрямовані на покращення умов життя євреїв України на сучасному етапі. На відміну від інших громад країн Європейського Союзу, допомога від яких є фрагментарною і ніколи не мала регулярного характеру, у Великій Британії сформувалися структури, які системно допомагають євреям України. Основною тенденцією розвитку цього процесу є те, що в умовах формування власної потужної єврейської громади та зростання рівня життя в Україні британські організації будуть робити особливий акцент на освітніх програмах, які допоможуть представникам соціально незахищених верств населення краще пристосуватися до реалій сучасного життя.

Розвиток єврейської громади Європи у 2012 році: характерні особливості та виклики

Зростання рівня ксенофобії і антисемітизму є однією з основних проблем життя єврейських громад Європи. На сьогодні важливими чинниками боротьби з цим явищем є захист з боку владних структур держав Європи та підтримка з боку керівництва провідних громадських організацій континенту.

У 2012 році декілька європейських лідерів зуміли продемонструвати своє ставлення до проблеми антисемітизму та ворожого ставлення до членів єврейської громади. Так, Президент Франції соціаліст Франсуа Олланд висловив принципову позицію з цього приводу, зокрема, позбавив своїм наказом відомого модельєра Джона Гальяно Ордена Почесного Легіону, який той отримав у 2009 році. Це стало адекватною реакцією на події 24 лютого 2011 року, коли модельєра затримала поліція після антисемітських висловлювань на адресу єврейської родини, яка відпочивала в одному з популярних кафе кварталу «Мааре» в Парижі. Підсумком судового процесу було засудження Гальяно до штрафу в 6 тисяч фунтів. Також модельєр зазнав значних іміджевих збитків, втративши авторитет у світі моди та роботу в Будинку моди Dior [31].

Незважаючи на масштабну боротьбу з антисемітизмом у Європі й, зокрема, у Великій Британії, зростає рівень поширення цього явища протягом останнього часу. Так, кількість антисемітських інцидентів у країні збільшилася за першу половину 2012 року. Згідно з даними статистики Community Security Trust – організації, яка захищає єврейські об'єкти на території Сполученого Королівства – за цей період відбулося 299 антисемітських інцидентів, що на 2% більше, ніж минулого року. Але, все ж таки, рівень антисемітизму значно нижчий, ніж у рекордному 2009 році, коли на території країни зареєстрували 628 інцидентів [32].

Велику увагу органи влади Великої Британії приділяють проблемі боротьби з антисемітизмом у мережі Інтернет. Так, два жителі Дербішира були арештовані за свою розмову у соціальній мережі Twitter, яка мала расистський характер та містила антисемітські коментарі на адресу єврейської громади Манчестера. Цими коментарями 21-річний британець обмінявся зі своїм 20-річним другом улітку, коли вони були на рок-концерті групи *The Stone Roses* в Хітон парку. Але вже восени обом друзям довелося відповідати у суді згідно з законом про расову та релігійну ненависть, незважаючи на те, що обидва молодики вибачилися за свої коментарі, пояснивши у поліції, що вони були викликані вживанням великої кількості алкоголю [33].

Значного поширення ідеї расизму та антисемітизму набувають у соціальних мережах Інтернету. Правоохоронні органи Великої Британії останні місяці звертають особливу увагу на прояви антисемітизму на таких сайтах, як Facebook та Twitter, та проводять моніторинг сайтів, які є найбільш популярними серед широких верств населення. Внаслідок саме такої роботи восени був заарештований 33-річний житель графства Гемпшир, який поширював антисемітські висловлювання в Twitter стосовно футболіста клубу «Портсмут» Таля Бен Хаїма. Нещодавно Бен Хаїм покинув разом з дев'ятьма ключовими гравцями цей клуб через наближення фінансового краху «Портсмута». Користувач соціальної мережі Twitter, зокрема, написав: «Таль Бен Хаїм відмов-

ляється зрушити з місця через його зарплату в 34 тисячі фунтів на тиждень. Чого ви очікуєте? Він єврей...». Відразу після публікації цього висловлювання житель міста Ендовер в Гемширі був заарештований місцевою поліцією [34].

Великою проблемою на сьогодні залишається антисемітизм в університетських кампусах для низки регіонів Великої Британії, зокрема, Шотландії. Наприкінці 2012 року ситуація з антисемітизмом в кампусах університетів Шотландії загострилася до такої міри, що студенти та аспіранти єврейської національності були змушені переривати навчання і виїжджати з цього регіону. Постійні антиізраїльські виступи, пікети, мітинги в університетських кампусах створили, на думку офіційного представника Единбурзького університету, «токсичну атмосферу», в якій важко проводити навчальний процес. Досить складна ситуація на сьогодні склалася в кампусах Единбурзького університету, в якому дуже активно діють пропалестинські організації. За даними Товариства єврейських студентів Шотландії (SCJC) кількість запитів від батьків і потенційних студентів зі США та Європи щодо безпеки єврейських студентів постійно зростає. При цьому, як зазначає видання *Jewish chronicle*, за останні три роки кількість випадків антисемітизму в кампусах зросла в 5 разів [35].

Незважаючи на те, що усі ці випадки були поодинокими, протягом останнього часу у Великій Британії було розкрито серйозні злочини, пов'язані з підготовкою до проведення масштабних терактів на ґрунті антисемітизму. Так, зокрема, британська громадськість була вражена рівнем фанатичності тільки однієї сімейної пари з Манчестера, яка на наступний день після свого весілля у серпні 2010 почала готуватися до проведення теракту біля місцевої синагоги. Романтичний період медового місяця пройшов у молодят за переглядом відео «Аль-Каїда» з кадрами страт «невірних» і вибухами машин на вулицях міст. Сімейна пара – Шаста і Мохаммед Хан, які познайомилися на ісламському сайті знайомств – дуже ретельно готувалася до проведення вибуху в одній з синагог Манчестера. Вони закупили детонатори, будильник, хлорат натрію та інші вибухові речовини згідно з інструкцією, опублікованою на

одному з ісламістських сайтів. Пані Хан розповіла суду, що вони двічі приїжджали до синагоги Прествіча і, сидячи на прилеглий стоянці, спостерігали, як члени єврейської громади йдуть на службу. Її чоловік заявив у цей момент, пославшись на вірш з коранічної літератури, в якому євреї називаються «брудними»: «Ми повинні вбити їх усіх». На щастя для міської громади, Манчестеру вдалося уникнути масштабного теракту з сотнями жертв. Цю сімейну пару було затримано та засуджено до декількох років тюрми [36].

Слід зазначити, що поєднання моніторингу антисемітизму, яке проводиться у співробітництві з поліцією та громадськими організаціями, та чіткої роботи єдиної охоронної організації у Великій Британії створило у країні єдину систему запобігання злочинам, які відбуваються на ґрунті расової ненависті. Велику увагу у країні приділяють профілактиці антисемітизму, методам реєстрації його проявів за допомогою стандартизованих форм, а також наданню політичної підтримки цій діяльності від держави і громадських структур. У Лондоні регулярно проводяться семінари за участю фахівців з проблем ксенофобії, іудаїки, протидії тероризму, на яких розглядаються питання запобігання терактам антисемітськи налаштованими громадянами. Зокрема, регулярно проводяться у Лондоні навчальні курси під егідою організації Jewish Contribution to an Inclusive Europe (CEJI). Експерти цієї провідної у Європі організації вважають, що британська система запобігання проявам антисемітизму є найбільш ефективною у ЄС. Зокрема, голова CEJI Робін Склафані зазначив: «Підходи британської Community Security Trust до боротьби зі злочинами, які відбуваються на ґрунті ненависті, знаменують собою «золотий стандарт» для інших країн Європи ...Такі організації дуже далеко просунулися, причому настільки, що подібним організаціям у Східній Європі навіть важко повірити, що вони можуть повторити їх успіх» [37].

Слід зазначити, що, незважаючи на усі загрози, єврейська громада Великої Британії живе своїм життям, підвищуючи рівень національної самосвідомості, розвиваючи освітньо-культурні заклади, релігійні установи. Зокрема, велика увага приділяється

розвитку єврейської релігійної освіти у громадах. Так, керівництво єврейської громади Лідса ухвалило рішення про ускладнення іспиту для хлопчиків, які будуть проходити обряд бар-міцва. Так було вирішено на тлі падіння стандартів освіти в британських загальноосвітніх школах, у тому числі і єврейських. Тепер хлопчикам, які складають тест для проходження обряду повноліття (бар-міцва), потрібно буде швидко читати на івриті та орієнтуватися в текстах молитовника (Сідура). При цьому, в керівництві громади Лідса зазначили, що нескладання тесту не буде приводом, щоб не проводити обряд бар-міцви. «Очікується, що це допоможе підвищенню базових стандартів освіти в співтоваристві і сім'ї намагатимуться допомогти дитині в досягненні цієї мети», – наголосив рабин Даніель Леві з організації «Об'єднані єврейські громади» [38].

На життя громади Великої Британії, як й усіх країн Європи, значно впливають сучасна фінансова криза та зменшення бюджетів релігійних організацій. Усе це призводить до скорочення мережі єврейських релігійних установ. Так, зокрема, єврейська громада одного з великих міст Західного Йоркшира Бредфорда не змогла проводити заходи і здійснювати молитви через закриття синагоги, що пов'язано з неможливістю регулярно збирати міньян і зменшенням кількості єврейського населення міста. Голова місцевої єврейської громади Альберт Ваксман, який очолював її протягом 25 років, повідомив, що у місті залишилося лише 35 зареєстрованих членів громади. «Ми не змогли отримати підтримку в справі проведення служб на регулярній основі і тепер члени громади будуть їздити в синагогу Лідса або Харрогейту», – зазначив Ваксман. Бредфорд є 13-м містом Великобританії за кількістю жителів, яких налічується близько 300 тисяч осіб. Перші євреї прибули в місто для поселення в 20–30-х роках 19-го сторіччя [39].

Релігійна громада протидіє основним викликам, які мають місце у сучасному житті. Так, 30 британських рабинів у Манчестері на своїх зборах підтримали релігійну постанову Даяна Габріеля Крауча з Бейтдина Манчестера щодо заборони вико-

ристання Інтернету з неробочою метою. Інформація про заборону «використання Інтернету для розваг, соціальної та іншої неробочої мети» була оприлюднена перед аудиторією з 2500 членів ортодоксальної єврейської громади на конференції, яка пройшла в приміщенні Trafford Parks Event Centre на півночі Манчестера. Учасники форуму були одностайні в тому, що Інтернет таїть у собі велике зло. На думку рабина Симхи Бабергера з Манчестера, Інтернет є одним з основних елементів «духовного Голокосту». Даян Крауч зазначив: «Поява мережі Інтернет є одним з найсуворіших випробувань для євреїв, з якими їм доводилося стикатися ...Сатана сіє хаос за допомогою нової зброї, яка глибоко проникає в наші кола і духовно вбиває людей. Усі без винятку перебувають у небезпеці. Аморальність є єдиним гріхом, через який Бог може залишити нас». У результаті дискусії була зроблена поправка про те, що заборона вводиться на «будь-які Інтернет-пристрої без застосування сильного та ефективного фільтра». Парафіянам синагог і членам єврейської громади Північного Заходу Великобританії рекомендовано звертатися в компанію TAG, що спеціалізується на таких фільтрах [40].

Подібна конференція, присвячена проблемам місця Інтернету в житті сучасної єврейської ортодоксальної громади Великобританії, відбулася також у Лондоні. В ній взяли участь понад 6 тисяч осіб, у тому числі з Великобританії, США, Бельгії, Ізраїлю та інших країн. Під час конференції дискусії були присвячені актуальним проблемам сімейних відносин і місцю Інтернету в них. Учасники дійшли висновку, що «всесвітня павутина не може бути заборонена, але необхідно виробити керівні принципи для гарантування безпеки та негативного впливу на підростаюче покоління» [41].

Важливою частиною життя громади Великої Британії є благодійність, основи якої були закладені що у біблійних текстах, зокрема, що стосується ідеї десятини та допомоги нужденним у своїй громаді. На сьогодні у країні існує 1753 єврейських благодійних організацій, що є рекордним у світі показником серед національних меншин. На долю кожної організації припадає понад

421 тисяча фунтів благодійної допомоги. Щорічно на потреби єврейських громад жертвується близька 739 мільйонів фунтів [42].

Знаковою для громади стала відома на усю Європу кампанія з допомоги мешканцю Лондона Аарону Біберу. Цей 90-річний житель практично втратив свій бізнес під час погромів 2011 року у Східному Лондоні. Кампанія допомоги літньому лондонцю під назвою *Keer Aaron Cutting* об'єднала усе британське суспільство. Громадяни зібрали 35 тисяч фунтів. За рік у перукарні Бібера побувало багато британських знаменитостей, включаючи футболіста Пітера Крауча, архієпископа Кентерберійського і мера Бориса Джонсона [43].

Багато уваги щодо благодійної допомоги британські євреї приділяють підтримці закордонних громад. Так, лондонська благодійна структура «Всесвітня єврейська допомога» регулярно організовує акції, спрямовані на допомогу інвалідам України. Понад 180 любителів гри у гольф взяли участь у традиційному 5-му Дні гольфу, проведеному лондонською організацією «Всесвітня єврейська допомога» у середині липня 2012 року в гольф-клубі Хартсбурн. Під час заходу було зібрано 35 тисяч фунтів, які були спрямовані на закупівлю і відправку гуманітарної допомоги інвалідам та членам єврейської громади України. Глава департаменту фандрейзінгу та комунікацій *World Jewish Relief* Пол Штейн зазначив: «Організація надзвичайно вдячна Мелвіну Новаку та іншим членам «Комітету гольфу» за їх напружену роботу, що допомогла зібрати понад 150 тисяч фунтів протягом останніх 5 років». В Україні близько 70 тисяч дітей-інвалідів перебувають у державних установах у жахливих умовах, не маючи змоги жити нормальним життям у суспільстві. *WJR* працює, щоб допомогти багатьом з цієї соціально вразливої категорії населення через мережу єврейських громадських центрів, включаючи медичну допомогу, освіту і навчання у сфері ІТ. Допомога буде сприяти їх інтеграції в суспільство, що дасть їм надію на краще майбутнє [44].

До благодійної допомоги українським євреям останнім часом долучаються найменші представники лондонської громади – діти. Так, наймолодші учасники благодійної кампанії *Operation Winter*

Survival –лондонці Макс Альберт, Натан Джессел, Робін Альберт, Даніель Коуен і Олівія Коуен відкрили сезон допомоги мало-забезпеченим євреям країн СНД, зокрема, в зимовий період. Ця кампанія вже кілька років традиційно стартує в осінній період. Як зазначив директор організації «Всесвітня єврейська допомога» з фандрейзингу Пол Штейн, пожертвування в 35 фунтів допоможе профінансувати ремонт старих дверей чи вікна в будинку незможних, а запас продуктів для тих, хто їх потребує на зиму, може бути куплений за пожертву в 70 фунтів. Протягом останніх трьох років у рамках кампанії Operation Winter Survival було зібрано понад 100 тисяч фунтів [45].

Протягом осінніх місяців 2012 року у Лондоні стартувала кампанія благодійної допомоги «Прожени бідність-2012», покликана допомогти нужденним членам єврейської громади України. Як, зокрема, зазначалося на сайті лондонської організації «Світова єврейська допомога»: «Іспанія стала чемпіоном Європи після рішучої перемоги 4:0 над італійцями у Києві. У той час, коли гравці і вболівальники покидають Україну, оцінюючи турнір як дуже успішний, необхідно пам'ятати, що кожен третій житель України настільки бідний, що не може забезпечити свої життєві потреби, в тому числі в їжі, теплі, опаленні та медичному обслуговуванні». WJR оголосило про допомогу єврейським дітям України, запропонувавши членам єврейської громади Великобританії зробити пожертвування їм на вибір в 10, 20, 50, 100 і 250 фунтів, кожне з яких допоможе в соціальній адаптації дітей, їхній фізичній та психологічній підтримці та в допомозі дітям з інвалідністю [46].

Благородна справа допомоги єврейській громаді України останнім часом дістала політичну підтримку, зокрема, з боку членів королівської родини Великобританії. Так, у вересні 2012 року спадкоємець британського престолу принц Чарльз організував чаювання, присвячене його патронату над програмою допомоги євреям України. Чаювання відбулося в Кларенс-хаусі – вестмінстерської резиденції членів королівської сім'ї в присутності вісімдесяти активістів лондонської організації «Світова

єврейська допомога». У ході чаювання відбулася дискусія з приводу важливості такої благодійної програми, як «Ukrainian Livelihood Development Programme». Представники благодійного фонду The Maurice and Vivienne Wohl Foundations, які взяли на себе турботу з її фінансування, підкреслили важливість нових форм допомоги євреям України, і, зокрема, програм підвищення кваліфікації, професійного навчання, які допоможуть вибратися з зубожіння і мати в майбутньому гідну заробітну плату. На сьогодні це є реальною альтернативою вже популярного надсилання в Україну посилок з гуманітарною допомогою і здебільшого стосується східних регіонів України. Виконавчий директор «Всесвітньої єврейської допомоги» Пол Антіконі зазначив: «Підтримка Його Королівської Величності принца Уельського має неоціненне значення в справі розвитку Livelihood Development Programme...Допомогти окремо взятим людям вирватися із замкнутого кола бідності і розширити їх можливості – ось що лежить в основі діяльності WJR, яку проводить ця організація по всьому світу» [47].

Актуальним для єврейської громади Європи є гендерне питання, зокрема, участь жінок у процесі формування важливих рішень у житті громади та керівництві єврейськими організаціями. Ця проблема досить активно дискутується протягом останніх місяців у Великій Британії. Так, участь жінок у формуванні політики розвитку єврейської громади Великобританії стала об'єктом нового програмного документа, який з'явився у Лондоні. Експертна доповідь, складена на базі річних досліджень, в яких брали участь британські соціологи, економісти і політологи, була видана за ініціативи однієї з відомих активісток руху за гендерну рівність в єврейській громаді – Лаури Маркс. 30-сторінкова доповідь «Жінки-лідери, які надихають: ствердження гендерної рівності у єврейському житті» містить конкретні рекомендації щодо виправлення гендерної нерівності, що панує у цій сфері. Активісти жіночого єврейського руху підкреслюють: той факт, що всього 7 з 54 лідерів єврейської громади та організацій країни – жінки, «є сумним і несправедливим». При цьому 90 відсотків з 1600 опи-

таних членів громади відповіли, що жінки мають право керувати єврейською організацією. Президент Ради депутатів британських євреїв Вівіан Вайнман так прокоментував ці дані: «Важливо те, що ми переходимо від благочестивих висловів про наміри до конкретних прогресивних заходів» [48].

Основним напрямом роботи керівництва єврейської громади Великобританії в найближчому майбутньому буде регіональна політика. Це, зокрема, відзначається у програмному документі з приводу реформування цієї громади: «Ми схильні виявляти себе тільки в умовах великих єврейських центрів – Лондона, Манчестера, Ліверпуля, Лідса і Глазго. Це основні центри життя євреїв у Великобританії...Однак 20 відсотків британських євреїв живуть в інших містах. Так, наприклад, нечисленні громади знаходяться в Бірмінгемі та Ноттінгемі. Також значна кількість євреїв країни, яка налічує, можливо, до 10 відсотків, живе в дуже маленьких містечках». У зв'язку з цим основним завданням керівництва BDBJ на цьому етапі є курс на «локалізацію» і підтримку малих громад. На сьогодні великі громади мають хорошу інфраструктуру, політичні зв'язки, вплив і обізнаність щодо регіональних проблем. Малі ж є дуже уразливими, в тому числі в ситуації зростання рівня злочинності [49].

Проблема розвитку сучасної єврейської громади Європи є однією з актуальних для дослідників етнічної мапи континенту. Події Голокосту та політика провідних європейських урядів щодо єврейської громади протягом останніх десятиріч давали надію на повну перемогу над ідеями ксенофобії та расової ненависті. Проте політичні події на Близькому Сході та різке зростання антисемітських настроїв у Європі, яке пов'язане, зокрема, із підвищенням небезпеки ісламського тероризму, а також активною діяльністю прибічників уряду Палестинської автономії призвели до того, що майбутнє євреїв Європи знову стає надто невизначеним. Вивчення основних закономірностей розвитку єврейської громад Європи може допомогти у подоланні загроз щодо національних меншин європейських країн та європейського співтовариства в цілому, сприяти активній та успішній боротьбі з терористичною загрозою, яка щороку тільки посилюється.

Вплив подій операції Ізраїлю у Секторі Гази на зростання антисемейських настроїв в Європі

Зростання напруги на Близькому Сході та наземна операція, яку проводила ізраїльська армія протягом усього 2014 року, включно з наземною операцією, призвели до різкого зростання і інтенсивності рівня антисемейської та антиізраїльської риторики в Європі. Впливове ісламське лобі в різних країнах Європейського Союзу щороку дедалі потужніше відповідає на події на Близькому Сході завдяки зростанню кількості ісламських суспільних організацій, окремих політиків, громадських діячів, членів парламентів європейських країн, що репрезентують ісламську громаду або співчують їй. Не стали винятком й останні події, коли ісламські екстремісти та підтримуючі їх сили спробували помститися за операцію Ізраїлю у Секторі Гази членам єврейських громад Європи, які не є громадянами Ізраїлю, але, на думку екстремістів, повинні відповідати за дії цієї держави. Це призвело до різкого зростання у Європі кількості злочинів за ознакою расової та національної ненависті.

Ситуація з антисемітизмом, яка склалася протягом літа 2014 року, стала найбільшою загрозою для безпеки єврейської громади Європи за останні роки. Так, більше 100 злочинів, скоєних на ґрунті ненависті, були зареєстровані у липні 2014 року співробітниками Общинного охоронного фонду, які охороняють об'єкти єврейської громади на всій території Великої Британії. Це приблизно в два рази більше, ніж у липні минулого року. Різке зростання антисемітизму стало другим за величиною за всю історію спостережень у Великій Британії після подій у Секторі Гази в 2009 році.

Лише протягом липня тисячі палестинців протестували проти операції ізраїльських військ, яка проводилася ізраїльським урядом перед будівлею британського Парламенту. По всій країні прокотилася хвиля антисемейських нападів. Найрезонанснішим інцидентом став напад мусульманських підлітків на рабина в Гейтсхеді. У єдиній синагозі Белфаста дві ночі поспіль цеглою вибивалися стекла. Група палестинців викрикувала «хайль, Гітлер!» під час автопробігу вулицями Манчестера. У північній час-

тині британської столиці одна з проізраїльських організацій отримала телефонний дзвінок про закладену бомбу, а жінка у нікабі кинула в голову єврейського хлопчика, який їхав на велосипеді, камінь. Представник CST Марк Гарднер зазначив: «Інцидентів принаймні в два рази більше, ніж зазвичай, але все не так погано, як, наприклад, у Франції. Спільнота розуміє небезпеку, і про це усім повідомлено, але ніхто не панікує і життя триває, як і повинно бути» [50].

Згідно з останніми даними статистики, опублікованими Общественним охоронним фондом, за перші шість місяців 2014 року кількість антисемітських інцидентів у Великій Британії зросла на 36 відсотків. Так, лише з січня по червень включно було зареєстровано 304 випадки прояву антисемітизму. Слід зазначити, що до статистики за півріччя, яка традиційно публікується CST, не увійшли 130 інцидентів, зареєстрованих експертами у липні.

Взагалі, липень став рекордним у Великій Британії за рівнем антисемітизму після лютого 2009 року, періоду, коли також спостерігалася загострення конфлікту в Секторі Гази. Як підкреслив прес-секретар CST Марк Гарднер, «немає жодного виправдання цій хвилі расистського залякування і насильства, тому ми закликаємо всіх людей доброї волі одностайно засудити його» [51].

При цьому, кількість антисемітських інцидентів, зареєстрованих у Лондоні, зросла з 94 за перше півріччя 2013 до 144 у 2014 році, або на 54 відсотки, в Манчестері – 83 до 95 випадків, або на 16 відсотків. 42 інциденти було зафіксовано в Солфордї, 10 – в Лідсі, 7 – в Ліверпулі, 4 – в Бредфордї [51].

Загалом, європейські експерти і політики не прогнозують зміну тенденції зростання антисемітизму. На думку глави парламентської групи з антисемітизму Джона Манна, «рівень антисемітизму до кінця року значно зросте». У липні ця проблема була порушена в Палаті лордів одним з лідерів британської єврейської громади, колишнім головним рабином країни лордом Джонатаном Саксом. Він звернув особливу увагу депутатів на проблему зростання рівня антисемітизму в континентальній Європі, де ситуація склалася набагато серйозніша, ніж у Великій Британії. «В останні

кілька тижнів антисеміти атакували євреїв Франції, нападаючи на синагоги і підпалюючи магазини, які належать євреям... Я не очікував, що через 120 років після справи Дрейфуса і 70 років після Голокосту гасла «Смерть євреям» знову можна буде почути на вулицях міст Франції та Німеччини», – заявив лорд Сакс [51].

Слід зазначити, що влада та суспільство деяких країн Європи, зокрема Великої Британії, протягом останніх місяців досить жорстко реагувала на прояви антисемітизму, які спостерігалися як на вулицях міст, так й у віртуальному просторі – мережі Інтернет.

Так, агент з нерухомості Річард Ледд, який працював в одній з компаній Единбурга, був звільнений у липні з роботи через антисемітські зауваження, зроблені ним у своєму аккаунті в Twitter. У своїх твітах Річард Ледд, який обіймав посаду консультанта відділу продажів і маркетингу компанії «Мак'юен Фрейзер», коментував спір, який виник між футболістами Джої Бартоном і Йоссі Бенаюном з приводу військової операції Ізраїлю в Секторі Гази. В одному з коментарів агента з нерухомості, зокрема, зазначалося: «Брудні євреї...якби Гітлер ще був би тут, він би розібрався з вами» [52].

Користувачі Twitter, які помітили ці висловлювання, відразу ж звернулися до роботодавців Річарда в офіс компанії «Мак'юен Фрейзер» в Единбурзі. Керівництво компанії, яке було шоковане такими зауваженнями, відразу ж заявило, що співробітник звільнений. Директор компанії Ніл Морган підкреслив: «Нормальна людина немає права миритися з цими огидними висловлюваннями, і в зв'язку з тим, що фірма прагне забезпечувати рівні можливості та повагу до всіх, незалежно від раси, кольору шкіри, релігії і статі, ми засуджуємо будь-яку форму нетерпимості або дискримінаційної поведінки». Міська влада Единбурга також швидко відреагувала на цей інцидент. Голова Комітету з регіонального рівності Ради Единбурга Фойсол Чоудхурі зазначив: «Будь-яка форма антисемітської ненависті, виражена в різних формах, не повинна і не може бути терпимою... Ми б хотіли заохочувати людей, щоб у разі появи будь-якої форми злочинів на ґрунті ненависті вони повідомляли про це в поліцію» [52].

Слід зазначити, що, незважаючи на суворі закони та систему неминучих покарань, антисемітизм та ненависть на ґрунті расизму

усе ще існують у країнах розвинутої демократії у Західній Європі. Владі та правоохоронним органам цих країн ще доведеться удосконаливати систему охорони громадських і релігійних об'єктів на території європейських країн для того, щоб запобігти терористичним актам та нападам на членів єврейської громади у майбутньому.

Видатні представники єврейської громади Європи – єврейський ліберальний філософ Ісая Берлін

Ісая Берлін є одним з найвидатніших єврейських філософів світу періоду ХХ століття, який залишив після себе багату творчу спадщину та велику кількість послідовників у різних країнах світу. Незважаючи на те, що розквіт творчості філософа прийшовся на 1930–1950 роки, його роботи й сьогодні широко дискутуються у західному суспільстві, а особистість філософа викликає увагу дослідників та широких кіл населення Великої Британії.

Творчість та життєвий шлях всесвітньо відомого есеїста, історика філософії і літератури Берліна недостатньо розглянуті у роботах українських науковців, натомість його особа є предметом постійної уваги дослідників, які репрезентують різні наукові школи Європи і світу. На підставі широкого кола документальних джерел, у тому числі архівних матеріалів, мемуарів, статей у британській пресі тощо, намагатимемося дослідити основні періоди життя і творчої діяльності Ісаї Берліна.

Постать Ісаї Берліна досить популярна у сучасному британському суспільстві. Його особистості присвячують опери та книги, про нього дискутують на шпальтах найвпливовіших газет Британії. У одному з коледжів Оксфордського університету – Вольфсон-коледжі – працює центр вивчення творчої спадщини великого філософа, «Віртуальна бібліотека Ісаї Берліна», який очолює відомий історик філософії Генрі Харді. На сайті віртуальної бібліотеки друкуються документи і матеріали з особистого архіву філософа, статті і наукові розвідки, присвячені його творчості [53]. У країнах Європи, Америки та Азії регулярно відбуваються спеціалізовані наукові конференції та симпозіуми, присвячені творчості і особистості цього філософа. Зокрема, такі заходи

регулярно відбуваються у Латвії [54]. Представницькі конференції, присвячені творчій спадщині великого філософа, проводяться у Сполучених Штатах Америки. Остання з них відбулася у березні 2011 року в університеті Колорадо в США і була присвячена 101-річчю філософа [55].

У 2011 році також відбувся азійський науковий форум – симпозіум під назвою «Ісайя Берлін та сучасний Китай», який був організований фахівцями Академії вивчення китайської культури Цінхуа при університеті Цінхуа, який є одним із найстаріших навчальних закладів Китаю, заснований у 1911 році. Він підготував за роки свого існування понад 120 тисяч фахівців. Учасники форуму Isaiah Berlin and Contemporary China виступали з докладами, присвяченими життю і творчості видатного філософа [56].

Життя та творчість Ісайї Берліна ґрунтовно висвітлені у роботах істориків світової філософії. Так, у статтях Джошуа Черніса у часописі «Оксоніан Рев'ю», який є одним з провідних видань Оксфордського університету, відображені основні досягнення філософа у вивченні проблеми свободи, аналізуються ліберальні погляди Берліна [57].

Одними з небагатьох монографічних досліджень, присвячених Берліну, стали книга Роберта Косіча, присвячена політичній філософії Ісайї Берліна, та монографія канадського дослідника Клауда Галіпеї «Лібералізм Ісайї Берліна», яка була видана в «Кларендон прес» у Оксфорді у 1994 році [58]. Деякі аспекти життя та творчості Берліна були розглянуті у статті російської дослідниці Людмили Кафанової «Філософ и мудрец – сэр Исайя Берлин», яка вийшла у часописі «Вісник» [59].

Важливою роботою, присвяченою життю і творчості Ісайї Берліна, стала монографія Майкла Ігнат'єва «Ісайя Берлін: життя», яка вийшла у 1998 році [60].

Цікавими спогадами, які допомагають зрозуміти життєвий шлях та філософські погляди Берліна, стали матеріали інтерв'ю з Недом О'Горманом та професором Оксфордського університету Пітером Оппенгеймером [61].

Справді, основні ідеї цього видатного філософа ХХ століття є досить актуальними для сьогодення та заслуговують вивчення. У своїй рецензії на біографічну книгу І. Берліна «Процвітання: листи 1928–1946» у газеті «Обсервер» Д. Дж. Тейлор зазначив: «Важливою та повчальною для нас є швидкість, з якою Берлін, російський єврей, який прибув до Лондона підлітком у 1921 році, зумів стати частиною споконвічно англійської культури. П'ятнадцять років потому у Оксфордському коледжі All Souls він стає практично англійцем, здобувши визнання своїх заслуг у вищих колах суспільства у міжвоєнний період. Можливо, навіть трохи занадто англійцем» [62].

Те ж саме зазначає один з оксфордських колег філософа Вільям Вальдегрейв: «Якби Ви попросили мене пояснити, що я маю на увазі, говорячи про ідеал Англійськості, ... у цьому разі уявив Ісайю Берліна» [63].

Дійсно, біографія сера Ісайї Берліна є досить цікавою з історичної точки зору. Як потомок відомої хасидської єврейської династії та її лідера Менахема Мендла Шнеерсона зміг стати представником консервативної британської еліти та одним із засновників оксфордської філософської школи ХХ століття та філософом загальноєвропейського масштабу?

Ісайя Берлін народився у 1909 році у заможній єврейській родині. Його батько, Менахем Берлін, був великим підприємцем, який торгував лісом на території Латвії і Росії. У 1921 році його родина емігрує з країни Рад до Великої Британії. Ісайя здобуває освіту спочатку в приватній школі, а потім у коледжі «Корпус Крісті» у Оксфорді за спеціальністю «політика, економія і філософія». З того часу його життя неподільно пов'язане з філософією та Оксфордським університетом. Ученому у його наукових студіях допомагала добра мовна підготовка. Берлін вільно володів російською і англійською мовами, говорив французькою, німецькою, італійською, знав латинь і давньогрецьку мову. У 1956 році він одружився з Алін Гінцбург, племінницею відомого єврейського громадського діяча – видавника «Єврейської енциклопедії» та онучці фінансиста Горація Гінзбурга [64].

У своїх філософських працях, за часів роботи в університеті, Ісайя Берлін репрезентував новий тип лібералізму, який британський мислитель Джон Грей назвав «агонікальним лібералізмом». Цей тип ліберальної філософії контрастує з домінуючими ліберальними теоріями, які розвивають ідеї фундаментальних прав і свобод людини, він є більш трагічним, бо стверджує принципову несумісність цінностей. На думку Грея, такий підхід, як і розгляд проблеми вибору між добром і злом, моральної відповідальності письменника, є «російськими елементами доктрини філософа», які нехарактерні для англо-американського філософського дискурсу [65].

Важливим творчим доробком філософа є автобіографічна праця «Процвітання: листи 1928–1946», до якої увійшли листи молодого вченого та в якій розкривається оригінальне бачення долі європейської цивілізації у XX столітті, розповідається про життя Оксфорда та Великої Британії у 1930-ті роки, про зустрічі з Вінстоном Черчиллем, подіях Другої світової війни. Велику частину книги складають статті Берліна, надруковані у британській пресі, літературна критика філософа, есе з питань життя радянських євреїв та інші твори [66].

Взагалі критика радянського режиму і аналіз радянської історії та культури становили значну частину змісту багатьох робіт філософа, зокрема, книги «Радянське мислення: російська культура під комунізмом» (The Soviet Mind: Russian Culture under Communism) та збірки творів «Один и многие» (The One and the Many), яка вийшла у світ у 2006 році [67].

Творчість та особистість Берліна активно дискутується у сучасній британській пресі. Так, нещодавно у «Гардіан» вийшла скандальна стаття журналіста Хавела Вільямса «Англійська ліберальна маріонетка» (An English liberal stooge), у якій він звинуватив Берліна у «представництві поглядів ЦРУ». Автор також звинувачує Берліна у напускній інтелігентності і неадекватності його політичних уявлень.

«Три країни домінували над думками Ісайї Берліна, – зазначає Вільямс, – Англія, Ізраїль і Росія – і були неправильно зрозумілими ним однаковою мірою». Оцінюючи лібералізм Бер-

ліна, автор критично зазначив: «Ханжество англійського ліберального тону, його нерозуміння власного статусу, його марнославне проповідування – все це знаходить класичне втілення у особистості Берліна». Загалом ця стаття, яка мала досить провокаційний характер, відображає гостроту дискусії, присвяченої долі російського емігранта, який став одним з найвідоміших діячів єврейської громади Європи у XX столітті [68].

У 2004 році в Великій Британії з'явилася опера, присвячена життю та діяльності Ісайї Берліна «Гість з майбутнього» (Guest from the Future). В основу її сюжету покладена гіпотеза про буцімто існуюче кохання між Ісайєю Берліним та Анною Ахматовою, які були розділені «залізною завісою» між СРСР та Заходом. Насправді реальність таких відносин між Берліним і Ахматовою піддається критиці біографів [69].

Важливою роботою, яка була розпочата після смерті великого філософа, стало складання бібліографії його робіт. Така бібліографія була створена співробітником Бодлеанської бібліотеки Міхаелем Хьюджесом. Вона містить список основних робіт Ісайї Берліна (1909–1997), архівні документи його родини тощо. Робота зі складання бібліографії була проведена за допомогою співробітників Відділу спеціальних колекцій і західних манускриптів (Special Collections and Western Manuscripts) бібліотеки. Всього було зібрано і каталогізовано понад сто папок з різними документами. Бібліографія містить такі розділи, як «Академічні і літературні твори: 1929–1998», «Особисті документи: 1922–1997», «Документи Менделя и Марії Берлін: 1884–1974» та інші [70].

Найвідомішими роботами Ісайї Берліна є: «Карл Маркс» (1939), «Їжак та лисиця» (1953), «Історична неминучість» (1955), «Вік і просвіта» (1956), «Дві концепції свободи» (1958), «Чотири есе про свободу» (1969), «Російські мислителі» (1978), «Поняття і категорії» (1978), «Проти течії» (1979), «Особисті враження» (1980), «Исключенное древо человечества: главы из истории идей» (1990). Велика кількість робіт ученого присвячена історії російської філософії, зокрема, зародженню та формуванню російської інтелігенції, її внеску у розвиток лібералізму та конфлікту з західним лібералізмом.

Першою роботою великого філософа стала монографія «Карл Маркс: його життя і оточення», яка вийшла у 1939 році. Автор критичної рецензії на книгу молодого вченого у газеті «Зе Таймс» зазначив: «Автор, відтворюючи портрет Маркса, прагнув повноти і об'єктивності, хоча ніде не приховував свого неприйняття історичної, філософської і політичної доктрини марксизму» [71].

З 1932 року Берлін працює викладачем філософії у Нью-коледжі в Оксфорді, проявляючи себе як прибічник і захисник ліберальних ідей. Професор Оксфордського університету Пітер Оппенгеймер, який особисто знав Берліна, розповідав: «Він був великим захисником індивідуальної свободи і ліберальної демократії. Й очевидно те, що його вабили Герцен і Бакунін, які були рідкісними діячами, які репрезентували демократичну ідеологію у Росії. Все ж у Росії історія політики, політичного мислення досить сумна, там не могло бути й мови про особисту свободу, але оскільки вони були великими представниками літеральних ідей про свободу, Ісайя їх дуже любив» [61].

У 1941 році Берлін переїхав до США, де увесь період війни працював у британській інформаційній службі у Вашингтоні. У 1942–1945 роках він обіймає посаду 1-го секретаря британського посольства у Сполучених Штатах Америки. Регулярні доклади Берліна, які стосувалися політичної ситуації у США, надсилалися ним до британського уряду і Вінстона Черчилля. Їх дуже цінували у Лондоні, завдяки їм Берлін став досить відомою людиною у Великій Британії. «Це було особливо важливо у перші роки війни, коли Америка ще перебувала у нейтральному стані і не була нашим союзником, натомість радянська Росія була теоретичним союзником Гітлера, допоки нацисти не почали війну літом 1941 року», – зазначає професор Пітер Оппенгеймер [61].

З огляду на те, що Берлін добре знав російську культуру і мову, у 1945–1946 роках його призначили 2-м секретарем британського посольства у Радянському Союзі. Під час своєї роботи у Москві він підтримує близькі стосунки з культурною елітою Радянської Росії, у тому числі з Борисом Пастернаком і Анною Ахматовою. Остання присвятила Берліну деякі свої твори та була

його близьким другом. Зустрічі з представниками російської творчої інтелігенції суттєво вплинули на Ісайю Берліна, який присвятив московському періоду життя та спілкуванню з видатними росіянами свої цікаві спогади. У 1946 році Берлін повертається в Оксфорд, у 1950–1966 роках він викладає філософію у коледжі «Усіх душ», з 1957 року стає професором.

У 1951 році Берлін звертається до теми сіонізму та його місця у єврейському житті. У своєму есе, яке він надрукував у лондонській газеті «Джуїш кронікл», зазначив, що до створення Держави Ізраїль жоден єврей не міг вільно жити єврейським життям, без контролю і репресій. Берлін піддав жорсткій критиці думку деяких англійських інтелектуалів, зокрема, поета Т. Еліота, які вважали, що єврейська присутність в Англії «підриває християнську цивілізацію». На відповідь Еліота Берліну, що він не є антисемітом, а лише виступає за збереження однорідності англосаксонської громади, філософ запитав, чи «було б краще для громади, коли б їхніх єврейський сусідів або досить велику частину їх виставили б «за межі міста?» [72].

Берлін і в подальшому відстоював інтереси єврейської громади. Так, сорок років потому він дав інтерв'ю політичному філософу Стівену Лукесу, відповідаючи на запитання, чи можуть представники таких різних культур, як араби і євреї, жити разом: «Важко їм жити разом у мирі ...досить природно, що кожна зі сторін повинна думати, що вона не може вільно жити в інтегрованому суспільстві, якщо є велика кількість інших ...Імміграція темношкірих у Західну Європу також була «проблемою», тому що «зіткнулися культури, які розвивалися без будь-яких зв'язків один з одним»». Ці роздуми привели Берліна до висновку про оптимальність мультикультурності у західному суспільстві [73].

Філософ стверджував, що люди мають право на правду та свободу вибору навіть у найскладніші моменти життя та історії. Саме тому, зазначав Ісайя Берлін, обман нацистських чиновників, які запевняли євреїв перед розстрілами про те, що ті «будуть лише переселені», був надто пагубним. Обман, можливо, може тимчасово зменшити страждання жертв, але «збільшує їх під час

випробувань та наводить на людину жак». «Ми не можемо змиритися з думками людських істот, яким відмовляють в їхніх останніх правах – пізнанні істини ...які спроможні протидіяти їх знищенню, зі страхом або хоробрістю, згідно з їх темпераментами, але принаймні як людських істот, озброєних силою вибору» [72; 74].

Багато уваги Берлін присвятив сіонізму та значенню створення Держави Ізраїль для долі єврейського народу. На його думку, створення єврейської держави дозволило кожному єврею «вибирати свій спосіб життя з усіма супутніми наслідками». Тепер кожен єврей «має право вибору – жити в діаспорі чи на історичній батьківщині, а також бути притягнутим до відповідальності не як член нації, а як окрема людська особистість». Берлін давав відповідь на актуальні питання єврейського життя, сформулював основні положення ліберального сіонізму, який полягав у праві кожного на практику іудаїзму, участі у будівництві єврейської держави та власної єврейської самоідентифікації [75].

У 1953 році Берлін видав перше філософське дослідження «Їжак та лисиця: есе з поглядів на історію Толстого». В основу концепції цієї книги був покладений фрагмент з вірша грецького поета Архілоха «лисиця знає багато різного, але їжак знає щось одне». Ісайя Берлін проаналізував творчість великого російського письменника Льва Толстого та визначив принципову різницю між людьми, які зачаровані різнобарвністю життя та світом, який складається з різних речей (лисиці), та тих, які збирають усі речі до однієї всеохоплюючої філософської системи (їжаки). Філософ зазначає, що «лисиці» розпорошують свою увагу, намагаючись досягти висот у різних сферах життя. «Їх мислення не складається з чіткої концепції або бачення», «їжаки» ж, зі свого боку, спрощують світ, «їжак» зводить свій світогляд до однієї, але зрозумілої йому концепції. Для нього все, що не вписується у його власну концепцію, не має сенсу [76].

Аналізуючи творчість Льва Толстого, Берлін підкреслює, що російський письменник і філософ прагнув відтворити у своїх творах унітарне бачення світу, намагався створити єдину систему філософських поглядів. Але, разом з тим, Толстой не міг подолати гостре

сприйняття окремих речей у житті, які дуже талановито описував. Тому Берлін доходить згідно зі своєю класифікацією висновку, що Толстой був за своєю природою лисицею, хоча хотів бути їжаком. З першого видання ця праця Берліна стала шедевром філософської думки, у ній він продемонстрував глибоке знання російської літератури та загальної політичної філософії. «Ця невелика за обсягом книга є настільки цікавою, а також гостро актуальною, що читач добре усвідомлює, що винесе багато чого з цього твору», – зазначав інший всесвітньо відомий філософ Арнольд Тойнбі. Концепція Берліна зберегла свою актуальність. Так, зокрема, вона вивчається у Принстоні, Гарварді та інших університетах світу. Книга «Їжак і лисиця», яка була видана у 1953 році, увійшла, як зазначає один з британських засобів масової інформації, до складу 100 найкращих небелетристичних книжок XX століття.

З 1966 року Берлін був обраний першим президентом новоствореного Вольфсон-коледжу. Він обіймав цю посаду до 1975 року. У 1974 році Берлін став президентом Британської академії. Період 1970–х років був для філософа сприятливим у творчому плані, він написав три книги на філософські теми. Однією з них була робота «Поняття і категорії: філософські есе», у якій розкривається участь філософа у дискусіях навколо проблем логічного позитивізму, що відображає його інтерес до проблем політичної теорії історії ідеологій та філософії історії. Берлін аналізує такі теми, як крихкість людської свободи, характер історичного розуміння, формування системи цінностей людини тощо [77].

Іншою роботою стає монографія з історії філософії «Російські мислителі», над якою Берлін працював упродовж багатьох років. Учений розглядає феномен російської інтелігенції як унікальне явище в історії філософської думки світу. Він доходить висновку, що російська інтелігенція є «найбільш вагомим внеском Росії у соціальні зміни, які відбувалися останніми століттями у світі». Берлін у своїй книзі відтворює портрети видатних російських мислителів, зокрема, Герцена, Бакуніна, Тургенєва, Белінського, Толстого, та аналізує вплив цих особистостей на соціальний і політичний розвиток європейського суспільства протягом останніх століть [78].

Історії світової філософії була присвячена інша робота Берліна – «Проти течії: нариси з історії ідей», яка вийшла в 1979 році у видавництві «Пімлико». До книги увійшли знамениті есе, присвячені таким діячам, як Макіавеллі, Віко, Монтеск'є, Герцен, Сорель, Дізраелі та іншим. Автор розглянув такі теми, як пошук ідентичності єврейськими філософами, сучасне становище націоналізму в Європі та перспективи його розвитку, значення епохи Просвітництва для історії ідей та розвиток контр-просвітництва [78].

Дослідження історії ідей та історії філософії через вивчення окремих видатних особистостей було характерною рисою творчості Ісайї Берліна. В одній зі своїх робіт він зазначав: «Мені здається, що по натурі своїй я «геросприхильник». Я вірю, що кожна благородна, чесна, порядна людина несе з собою у світ «очисний ефект». Завдяки таким людям життя стає чистішим, а інші люди – кращими» [78].

Ісайя Берлін впродовж усього свого життя залишався прибічником держави Ізраїль та виявляв свою солідарність з єврейським народом. Він був також прибічником іудейської релігії, одним з засновників напряму гуманістичного іудаїзму. Берлін користувався великим авторитетом серед членів єврейської громади Оксфорда та брав участь у заходах, які проводила громада. Професор Оксфордського університету Пітер Оппенгеймер згадує: «У складних ситуаціях він відігравав свою роль. Хочу навести приклад. У 1967 році, напередодні війни з Єгиптом і Сирією, коли Ізраїль, як держава, як нам здавалося, перебував у небезпеці повного знищення військами Насера та його союзників, у Оксфорді, як і в інших містах Англії, зібралися єврейські громади, щоб зробити грошові внески та подумати, як вони можуть допомогти своїм одноплемінникам в Ізраїлі. І там сер Ісайя виступав промовисто і дуже зворушливо... І в таких кризових моментах він був провідною фігурою»[61].

Важливим напрямом діяльності Берліна була його участь у Раді попечителів Єврейського університету в Єрусалимі. За свою діяльність, спрямовану на підтримку ізраїльської науки, професор Берлін був нагороджений Премією Єрусалима. Він також був

відзначений званням почесного доктора таких установ, як Єврейський університет в Єрусалимі, Тель-Авівський університет, Університет імені Бен-Гуріона у Негеві, Науково-дослідницький інститут імені Х. Вейцмана [79].

Роботи Берліна почали перекладати російською мовою тільки після розпаду СРСР. Найбільш повно творчість філософа репрезентована у двотомнику, що складається з книг «Философия свободы. Европа» и «История свободы. Россия», який вийшов у 2001 році в Москві [80].

Ісая Берлін є однією з найбільш видатних постатей в історії єврейської філософії ХХ століття. Він активно працював над ідеями співіснування єврейської і арабської громад на території Ізраїлю, розвитку єврейської громади та мультикультуралізму у Великій Британії, розвитку націоналізму у ХХ столітті та зростання загрози міжнаціональних конфліктів у Європі. Основні ідеї мислителя, у тому числі ті, які стосуються поширення націоналізму та загострення міжконфесійних суперечностей, є актуальними для сучасного розвитку етнонаціональних досліджень у Європі. Подальше вивчення творчої спадщини великого єврейського ліберального філософа буде пов'язане із дослідженням ненадрукованих робіт, аналізом його ідей та концепцій.

Від єврейського біженця до професора Оксфорда: видатний британський історик Макс Белофф (1913–1999)

Іншим видатним представником єврейської громади Європи можна вважати Макса Белоффа, який передбачив вихід Великої Британії зі складу ЄС ще у далекі 1990-ті роки. Видатний британський історик передбачив кризу Європейського Союзу і ще у 1996 році заявив про непотрібність інтеграції Великої Британії та її окремих від континентальної Європи політичний шлях.

Видатний євроскептик усіх часів та народів, видатний історик Великобританії, талановитий менеджер у галузі вищої освіти – всі ці епітети стосуються єдиної людини – Макса Белоффа, який пройшов шлях від сина єврейського біженця з Росії до професора Оксфорда, спадкового пера, автора багатьох книг з історії Вели-

кобританії. Його дітище – Букінгемський університет – є одним з нових і передових вищих навчальних закладів Великобританії. Він уперше в країні ввів дворічний курс навчання на отримання бакалаврського диплома, що є успішним прикладом розвитку приватної вищої освіти в країні. Студенти і викладачі вузу пам'ятають і шанують пам'ять його засновника – професора Оксфорда Макса Белоффа.

Постать Макса Белоффа практична невідома у Східній Європі, про нього немає жодної публікації у вітчизняній історіографії. Історія життя та діяльності цього видатного політика та історика єврейського походження розглядалася у роботах британських учених Нейла Розенштейна, Невіла Джонсона, Девіда Волкера [81].

Відомий історик і політик народився в 1913 році в лондонському районі Ізлінгтон у сім'ї єврейських емігрантів з Росії. Його батьки виїхали до Британії в 1903 році в розпал антиєврейських погромів. Макс був старшим сином у родині купця Семена Белоффа і його дружини Марії, які мали п'ятеро дітей. Одним з основних пріоритетів сім'ї була освіта. Незважаючи на труднощі життя в еміграції, Семен Белофф зумів дати всім дітям хорошу путівку в життя. Макс вступив до «Сент Полс скул», потім вивчав історію в коледжі «Корпус Крісті» в Оксфорді і був залишений у ньому на посаді Junior Fellow в 1937 році. Його брат Джон – випускник Університетського коледжу в Лондоні – став відомим у країні психологом, його сестра Анна стала дружиною Лауреата Нобелівської премії біохіміка Ернста Чайна. Сім'я Белофф мала багату генеалогію, вона вела своє походження по батьківській лінії від Дому Давида, по лінії рабина Меїра Кацнельбогена, Мааарама з Падуй.

Макс почав свою наукову кар'єру в Оксфорді. У 1939–1946 роках набував досвіду лекторської роботи, працюючи асистентом професора в Манчестерському університеті. У 1940–1941 роках був покликаний в армію і служив в Royal Corps of Signals. Після закінчення Другої світової війни Белофф повертається в Оксфорд, працюючи спочатку в підрозділі Comparative Study of Institutions (1946–1956), а потім отримав посаду Gladstone Professor of Government and Public Administration (1957–1974).

Найважливішою віхою життєвого шляху видатного історика стало заснування ним в 1974 році Університетського коледжу Букінгема, який зараз називається Букінгемський університет.

Учений був одним з активних дослідників британської історії, спеціалізувався на проблемах історії Великобританії XVII–XVIII століть. Белофф був автором багатьох книг, у тому числі таких, як монографія «Громадський порядок і народні повстання, 1660–1714» (1938), двотомник «Зовнішня політика Радянської Росії в 1929–1941 роках» (1947/1949), а також «Томас Джефферсон і американська демократія» (1948), «Радянська політика на Далекому Сході, 1944–1951» (1953), «Європа і європейці» (1957), «Сполучені Штати і єдність Європи» (1963), «Майбутнє британської зовнішньої політики» (1969), «Інтелектуальність у політиці» (1970), «Держава і єврослуги» (1979), «Війни та соціальне забезпечення: Великобританії, 1941–1945» (1984), «Історик у XX столітті» (1992) та інших [61]. Остання книга вченого – «European Union: A Dialogue of the Deaf» (Європейський Союз: діалог глухих) (1996), в якій він розмірковує про провальність ідеї створення «Сполучених Штатів Європи», яка закладалася в основу Європейського Співтовариства його засновниками на чолі з Жаном Моне. Белофф міркує про геополітичний вибір для Великобританії в XX столітті – союз зі Сполученими Штатами або континентальною Європою. Він доходить висновку про поспішність дій керівництва британського уряду, спрямованих на входження в ЄС, і обґрунтовує свій погляд. Ключовою ідеєю книги стали теми взаємного нерозуміння між Британією і континентальною Європою. Як зазначає вчений, відмінності світогляду населення регіонів та економічних інтересів гарантують наявність постійних розбіжностей за участю Великобританії в ЄС. Монографія стала, по суті, пророчою і передбачила ті події, які відбувалися і відбуваються сьогодні на ниві інтеграції Великобританії в ЄС [82].

Історико-політичні погляди Макса Белоффа в процесі його особистісного розвитку зазнали значних змін. В юності він дотримувався консервативних поглядів, в університеті захопився

соціалізмом, проте після Другої світової війни став шанувальником ліберальних ідей. У 1960-х роках в ході дебатів з питань освітніх стандартів учений не знайшов підтримки своїм ідеям у таборі лейбористів і «повернувся на круги своя» – став консерватором, вступивши в цю партію в 1979 році після відходу на пенсію [83]. У 1980 році Белофф отримав лицарське звання, ставши бароном Волверкота в графстві Оксфордшир. Історик часто виступав у Палаті лордів з питань освіти і права, будучи одним з найпослідовніших євроскептиків свого часу. Він переконував колег Парламенту, що історія Великобританії не сприяє членству в Європейському Союзі і має свій власний шлях розвитку. Пам'ять про Макса Белоффа, який помер у 1999 році, увічнена в його рідному університеті – його ім'ям названо «Центр вивчення Свободи», існують також стипендії імені Белоффа на дослідження глобальних проблем сучасності.

Єврейська громада Європи як об'єкт уваги терористичних угруповань

Підготовка і проведення терактів представниками радикального ісламу на сьогодні є однією з найактуальніших проблем сучасної Європи. Однією з основних цілей лідерів та представників сучасного терористичного руху на європейському континенті є єврейські громади. При цьому ісламісти готують теракти як щодо об'єктів, де відбувається масове скупчення єврейського населення, таких, як єврейські громадські центри, Посольство Держави Ізраїль, синагоги, так і щодо окремих громадян єврейської національності.

Слід зазначити, що ісламський радикалізм на сьогодні у більшості європейських країн пов'язаний зі зростанням рівня загальної злочинності. При цьому однією з серйозних проблем суспільства залишається радикалізація ісламістів, які перебувають у європейських в'язницях, покликаних наставляти громадян на шлях виправлення. Так, згідно з даними нової доповіді «Prison Population Statistics», створеної фахівцями Кембриджського інституту кримінології та представленої в Палаті Громад, кількість мусуль-

ман, що перебувають в британських в'язницях, перевищила у 2012 році 11 тисяч осіб, у той час як у 1997 році їх було лише 3681 осіб. При цьому темпи зростання ув'язнення мусульманського населення у 8 разів швидші, ніж у середньому серед представників інших релігій. Дані цієї доповіді показують чітку тенденцію домінування мусульманських засуджених серед в'язнів. У цілому, якщо мусульманське населення становить 5 відсотків населення Сполученого Королівства, то серед ув'язнених їх – 13 відсотків, порівняно з 6 відсотками у 1997 році [84].

Експерти висловлюють стурбованість тим, що в'язниці Європи можуть стати центрами радикалізації ісламізму і підготовки нових терористів. Так, хоча більшість мусульман у британських в'язницях є іммігрантами з країн Азії, Близького Сходу та Північної Африки, зростає кількість британських громадян, що приймають іслам та долучаються до терористичного руху. За даними доповіді, складеної на замовлення МВС Великобританії, на сьогодні ув'язнені-британці знаходяться під тиском з боку ісламістів і приймають іслам в обмін на захист від фізичного насильства. У доповіді «Prison Population Statistics» наведені деякі показові приклади з життя британських в'язниць. Так, у в'язниці Whitemoor Prison в Кембриджширі була створена банда ісламістів, яка намагалася нав'язати свої закони життя в цьому закладі. У цій в'язниці на сьогодні відбувають термін 500 найнебезпечніших злочинців країни, 39 відсотків з яких є мусульманами. Зокрема, в доповіді наголошується: «Загроза нападів на ґрунті релігійного фанатизму або екстремістської ідеології вносить додаткові проблеми в атмосферу Whitemoor...Соціальні відносини між ув'язненими стали складними і менш помітними». Вчені попереджають про популярність ідей «Аль-Каїди» і доходять висновку про радикалізацію населення британських в'язниць [84].

Ісламісти пропагують ідеї расової ненависті та закликають до розправи над «невірними», якими насамперед є євреї, не тільки в Європі, а й в інших регіонах світу. Так, зокрема, під час розслідування справи бостонського терориста Джохара Цорнаєва стало відомо, що він надихався ідеями «єврейського панування у

світі», а у нього дома була знайдена книга «Протоколи сіонських мудреців». На сьогодні проблема ненависті ісламістів до євреїв набула глобального масштабу, небезпека підстерігає представників єврейської національності в будь-якій країні світу. Так, протягом серпня 2013 року було декілька випадків, які стали об'єктом уваги світової громадськості. Ісламісти плеснули в обличчя кислотою двом єврейським дівчатам, які працювали в одній з благодійних організацій на Занзібарі. 18-річні дівчата Кеті Гі і Крісті Трап з Лондона були атаковані в той момент, коли вони прогулювалися вулицями Стоун-Тауна в історичній частині Занзібару. Дівчат облили кислотою два невідомі ісламісти, які під'їхали до них на мопеді, рідина потрапила на обличчя, шию та руки. Як вважає поліція, причиною нападу став антисемітизм. Дівчата були евакуйовані до Лондона, де їх готували до операцій з пересадки шкіри. Цей випадок привернув увагу більшості світових ЗМІ і викликав хвилю обурення британської громадськості [75].

При цьому, як свідчать дані статистики та соціологічних опитувань, небезпечно бути євреєм не тільки на території інших держав, а й у «безпечній» Європі. Так, згідно з останніми статистичними даними, бути євреєм в Шотландії набагато небезпечніше, ніж мусульманином або християнином. Судячи з цифр, опублікованими урядом Шотландії, за період з квітня 2012 по березень 2013 було порушено 27 кримінальних справ, пов'язаних з нападами на євреїв. Це майже в два рази більше, ніж за попередній рік. При цьому справ, пов'язаних з нападами на мусульман, налічувалося 80, при тому, що згідно з останнім переписом мусульман у Шотландії в 7 разів більше, ніж іудеїв. Представник Шотландської Ради єврейських громад (SCoJeC) зазначив, що наведені цифри свідчать про наявність «безумовних тенденцій зростання рівня ворожнечі на національному ґрунті», при цьому євреї стикаються з цим явищем у 20 разів частіше, ніж християни, і в кілька разів частіше, ніж мусульмани [86].

На сьогодні важливим питанням, що постає перед представниками спецслужб європейських країн, які борються з терористичними актами, є запобігання нападам на єврейські громадські центри. На жаль, якщо ще два-три роки тому достатньо було відслід-

ковувати мережі ісламістів, то сьогодні великою проблемою стали терористи-одинаки, які можуть здійснити теракт під впливом ідей, що захопили їх внаслідок ознайомлення з якоюсь антисемітською літературою. Тому важливою частиною боротьби з ісламістами є моніторинг антисемітизму в Інтернеті. Так, за даними рабина А. Купера з Центру Симона Візенталя, опублікованому у «Israel National News», його установа регулярно здійснює моніторинг більше 15 тисяч сайтів, на яких постійно публікуються расистські, антисемітські та терористичні висловлювання. Зокрема, А. Купер зазначив: «Стрімке зростання кількості користувачів Інтернету в нинішньому столітті принесло з собою нові способи передачі класичних антисемітських зображень і повідомлень. Терористичні, расистські й антисемітські сайти з'явилися у великій кількості і часто пов'язані один з одним...Катастрофічні загрози з боку міжнародного тероризму призвели до великого зсуву у справі оцінки ...проблем Інтернету...Є потреба у єдиному підході до цих викликів, який включає в себе дії уряду, правоохоронних органів, спецслужб, громадських організацій та інтернет-спільноти в цілому ...Треба розуміти міру небезпеки проблеми і те, що неконтрольований Інтернет становить загрозу демократії» [87].

На жаль, загроза ісламського тероризму у майбутньому буде тільки зростати. Радикальні ісламісти все частіше оголошують ворогами людства євреїв – народ Біблії, воюючи з якими, вони хочуть перемогти всю європейську цивілізацію. Військові технології йдуть вперед, зростає добробут жителів країн арабського світу, які можуть собі дозволити купити зброю. Можливо, вже через 10–20 років терористичні організації зможуть зібрати стільки зброї масового винищення, що створить проблему глобального масштабу. На це потрібно звернути увагу керівництву урядів держав, які мають спільні кордони з Об'єднаною Європою. Так, на сьогодні Україна потребує будівництва з нуля системи запобігання загрозі тероризму і злочинів, скоєних на ґрунті расової ненависті та антисемітизму, а також створення державної або приватної структури, яка б відповідала за захист усіх об'єктів єврейської громади у національному масштабі.

Основні особливості розвитку єврейської громади Європи у другій половині 2014 року

Єврейська громада Європи переживає нелегкі часи після загострення конфлікту на Близькому Сході влітку 2014 року. Рівень антиєврейських настроїв у Європі досяг свого піку, а кількість антисемітських акцій зросла у рази. Разом з тим, важливими викликами для єврейської громади залишаються фінансово-економічна криза та зростаюча апатія до релігійного життя, яка присутня у більшості регіонів Європи. Єврейська громада Великої Британії динамічно розвивається і є однією з найчисленніших у Європі. На відміну від Франції, де еміграція до Ізраїлю стала характерною рисою громадського єврейського життя, британська громада налаштована на подальший розвиток своїх інститутів на території цієї країни.

Важливою проблемою розвитку сучасної єврейської громади Європи є формулювання основних шляхів і напрямів розвитку. Слід зазначити, що важливий внесок у цю справу роблять керівники громад. Так, зокрема, нещодавно призначений головний рабин Великої Британії велику увагу приділяє формулюванню принципів стратегії розвитку громади. На початку жовтня 2014 року головний рабин Великобританії Ефраїм Мірвіс відвідав Манчестер, де зробив важливу заяву щодо міжконфесійного миру та розвитку єврейської громади. Рабин Мірвіс розповів про духовний підйом, з яким парафіяни 12 лондонських синагог зустріли осінні свята, і визначив «Три «А», з якими необхідно боротися в ході розвитку общинного життя країни, а саме: «Апатія, асиміляція, антисемітизм». Головний рабин Великобританії підкреслив: «Ми заохочуємо рабинів до заснування нових проєктів, нових ініціатив, програм, які раніше громади не мали. Заклик дійшов до кожної з громад і відповідь була фантастичною» [88].

«Небезпеку для нас становить високий рівень асиміляції, а також ступінь апатії, яка поширена як у колах релігійних людей, так і не релігійних... Відчувається нестача ентузіазму в тому, що вони роблять... Я думаю, що ми повинні протистояти апатії через освіту і надання людям можливості оцінити, якими прекрасними

якостями вони володіють і наскільки динамічним є єврейське життя», – додав рабин Мірвіс [88].

Важливим завданням громади залишається активна протидія антисемітизму. Так, більше двох тисяч людей зібралося 19 жовтня 2014 року в центрі Манчестера на масштабний мітинг, який пройшов під гаслом «Скажи антисемітизму: «Ні»!». Серед присутніх було багато общинних лідерів і членів керівного органу громади – Ради депутатів британських євреїв. Депутат парламенту від лейбористської партії Іван Льюїс, який представляє цей округ, зачитав звернення канцлера Великобританії Джорджа Осборна, в якому зазначалося: «Якими б не були погляди на політику Ізраїлю в Секторі Гази, в нашій країні абсолютно відсутні будь-які причини для антисемітських нападів» [89]. У своєму виступі віцепрезидент Ради депутатів британських євреїв Джонатан Аркуш засудив прийняту у жовтні 2014 року Палатою Громад заяву на підтримку визнання палестинської держави, наголосивши, що «це було сумне і ганебне видовище, яке лише служило демонстрацією невігластва багатьох наших обраних членів парламенту» [89]. Учасники акції «Say No to Antisemitism», яка була організована структурою «Друзі Ізраїлю на Північному Заході Великобританії», прибули з різних міст країни, в тому числі Ліверпуля, Бірмінгема, Лідса, Глазго, Лондона. Захід пройшов без інцидентів [89].

Важливим завданням єврейської громади є надання допомоги соціально незахищеним верствам населення й, зокрема, біженцям.

Напередодні свята Суккот лондонські рабини об'єдналися з імамами та єпископами в рамках кампанії Citizens UK, закликавши уряд надати притулок кільком біженцям – громадянам країн, що перебувають у зоні війни. Протягом осені релігійні діячі переконували глав 15 міських і районних Рад прийняти до себе біженців, що проживають в таборах біженців ООН в Іраку, Сирії та інших країнах. У рамках кампанії планується надавати притулок 50 громадянам різних країн щорічно [90].

Представники лондонських єврейських громад також розповіли про проблеми біженців у синагогах Ламбета і Редбріджа під

час заходів свята Суккот. Рабини Давид Хулберт і Денні Рич вели переговори з лідером Ради Редбріджа для того, щоб залишити в Великобританії групу молодих еритрейських біженців.

Рабин Денні Рич підкреслив: «Об'єднавшись, ми пропонуємо нашу підтримку біженцям у цих Радах, ми просимо чиновників зробити правильний вибір і допомогти невеликій кількості людей, які опинилися в критичній ситуації не зі своєї вини... Великобританія має славні традиції гостинності та благодійності, і ми вважаємо, що ці Ради зможуть прокласти шлях для відродження цієї традиції, запропонувавши притулок найбільш нужденним» [90]. Ради, які приєднуються до цієї ініціативи, отримують фінансову підтримку від Комітету у справах біженців ООН, фінансованого урядами Великобританії та ЄС.

Важливим завданням для сучасної єврейської громади є лобювання інтересів Держави Ізраїль у Європі. Так, зокрема, завдяки зусиллям представників громади пропалестинським лідерам протягом літа-осені не вдалося організувати у Великій Британії бойкоту товарів, які виробляються на території Ізраїлю.

Британські бізнесмени, судячи з усього, не помітили масових акцій та закликів пропалестинських організацій щодо бойкоту Держави Ізраїль. Згідно з опублікованими у жовтні 2014 року даними Центрального статистичного бюро Ізраїлю обсяг торгівлі між Великою Британією та Ізраїлем є на рекордно високому рівні. За період з січня по серпень 2014 року він виріс на 28 відсотків порівняно з аналогічним періодом минулого року і становив більше ніж 2,5 мільярда фунтів. При цьому експорт з Ізраїлю до Великобританії виріс на 38 відсотків і становив 1,6 мільярда фунтів. Британський експорт до Ізраїлю зріс на 14 відсотків і обчислюється 957 мільйонами фунтів.

Слід зазначити, що протягом 2014 року представники пропалестинських груп, зокрема, The Palestine Solidarity Campaign, всіляко намагалися зірвати розвиток двосторонніх торговельних відносин. Так, активісти PSC атакували британські офіси компаній Ahava, G4S, SodaStream, Veolia та багатьох інших. Як наголосив глава відділу економіки і торгівлі в Посольстві Ізраїлю в Лондона

Натан Цорр, «останні дані ще раз підкреслюють міцні ділові зв'язки, які існують між Ізраїлем і Великобританією та приносять велику користь обом країнам і мають велике значення» [91].

Слід зазначити, що єврейська громада на сучасному етапі знаходиться у досить складній ситуації, в якій вона, по суті, стала заручником подій на Близькому Сході. Перед громадою стоять важливі завдання щодо протидії ісламістській пропаганді, яка зростає на європейському континенті, а також захисту від потенціальних терористів громадських об'єктів та окремих членів громади. З цими викликами неможливо боротися без наявності чіткої програми дії, визначення шляхів розвитку інститутів громади, розвитку національного законодавства щодо релігійних меншин тощо. Діяльність єврейської громади Великої Британії може бути прикладом для громад багатьох країн Східної Європи, насамперед України, в умовах, коли члени єврейської громади, які відмовилися емігрувати до Ізраїлю, намагаються побудувати сильну громаду, яка буде мати майбутнє у вільній демократичній державі з великими перспективами економічного і культурного розвитку.

Вплив пропалестинського лобі на життя сучасної єврейської громади Європи

Серія терористичних актів, які відбулися у Європі протягом останнього часу та були, значною мірою, пов'язані зі зростанням анти-ізраїльських настроїв серед широких верств населення континенту, призвели до появи дискусії у середовищі експертів щодо методів боротьби з цим явищем. Однією з причин виникнення загроз щодо єврейської громади Європи є активна діяльність пропалестинського лобі, члени якого пропагують ненависть до Держави Ізраїль і єврейського народу на території багатьох країн Європи.

Одним з методів роботи палестинського лобі у Європі стало проведення пропагандистської і роз'яснювальної роботи на рівні мерій міст та місцевих органів влади. Деякі представники влади погоджуються на співробітництво та підтримують прибічників ідей незалежності Палестини і боротьби з єврейською державою, інші – дистанціюються від цього. Зокрема, мерія британського

Манчестера на початку лютого 2015 р. відхилила клопотання групи громадян щодо тимчасового підняття над манчестерською Ратушею палестинського прапора.

Перед цим до Ради Манчестера була подана петиція з 2500 підписами із вимогою вивісити палестинський прапор на знак протесту проти політики Держави Ізраїль на Близькому Сході. Після подачі петиції до Ради прихильниками Ізраїлю у регіоні було зібрано 3000 підписів проти такого кроку, який міг би спровокувати зростання міжрасової напруженості в місті та початку погромних акцій. Представники палестинського лобі у відповідь стверджували, що в Глазго, Единбурзі, Престоні і Бредфорді палестинський прапор на будівлях органів влади вже вивішувався і це не викликало «жодного збільшення міжрасової напруженості». Керівник кампанії за вивішування прапора Марк Кранц зазначив, що діє самостійно, без фінансової підтримки арабських організацій, лише «через те, що був вражений подіями в Газі». Його опонент Рафі Блюм з організації North West Friends of Israel зазначив: «Переважна більшість єврейського населення цього міста не підтримуватиме вивішування прапора... Вивішений над мерією палестинський прапор буде посилати чіткий і небажаний меседж для єврейського населення Манчестера» [92].

Як підкреслила одна з керівників Ради Манчестера Сью Мерфі, влада міста регулярно отримує запити на те, щоб вивішувати будь-які прапори і майже всі з них були відхилені. «Ми звичайно не вивішуємо прапори інших країн», – наголосила Мерфі [92].

У інших країнах Європейської Співдружності, зокрема, у Франції, антиізраїльські настрої захопили як лідерів місцевої влади, так і широкі верстви суспільства. Це продемонстрував, зокрема, досвід кореспондента французького телеканалу NRG Цвіки Кляйну, який нещодавно вирішив повторити експеримент свого англійського колеги Джека Саймонса та прогулявся вулицями Парижа у єврейському головному уборі – ківі. На відміну від свого англійського колеги, який не зіткнувся з жодним проявом поганого ставлення до себе, маючи при собі приховану камеру, Цвіка вислухав велику кількість погроз і образ. «Що він тут робить,

мамочко? Хіба він не знає, що буде убитий?», – цей та подібні коментарі йому довелося почути за 10 годин прогулянки містом [93]. Услід йому плювали, його назвали «собакою» і погрожували вбивством. Цвіка гуляв разом з охоронцем єврейським кварталом, навколо Ейфелевої вежі, а також у мусульманських кварталах. Популярні серед туристів райони були «відносно спокійними», але навіть тут він отримав кілька образливих зауважень і плювок услід. Чим далі він відходив від центру, тим агресивнішими ставали місцеві мешканці. Хлопчики кричали: «Віва, Палестина!». Відвідувачі кафе показували на нього пальцями, вслід йому лунали погрози. Журналіст розмістив відеоролик зі звітом про свою прогулянку на YouTube з такою позначкою: «Ласкаво просимо в Париж 2015 року, де солдати патрулюють кожну вулицю, на якій знаходиться єврейська установа...» [93].

Слід зазначити, що нагнітання антиізраїльської істерії призводить до досить швидкого зростання рівня антиізраїльських настроїв у суспільстві та проявів агресії та терористичних актів у Європі.

Після Бельгії та Франції ісламські терористи у лютому 2015 року атакували єврейську громаду Данії. Під час теракту був убитий волонтер, який допомагав охороняти Центральну синагогу Копенгагена. 37-річний Дан Узан загинув при спробі перешкодити терористам увійти до будівлі синагоги, де проходило святкування «бат-міцви». У цей час у синагозі було близько 80 осіб. Члени спільноти копенгагенської єврейської громади зазначають на Facebook: «Він був один з найкрасивіших, найбільш гостинних людей, яких ви могли б зустріти». Представник організації Community Security Trust, що займається охороною синагог на території Великобританії, заявив: «Наші думки і наші симпатії – з данською єврейською громадою і жертвами терористичної атаки в Копенгагені. Ми висловлюємо солідарність з усіма, хто допомагає захистити єврейські громади по всьому світу» [94].

У спеціальній заяві Ради депутатів британських євреїв зазначалося: «Ще раз євреї Європи на молитві, цього разу в синагозі Копенгагена, були близько до атаки... Наші думки з сім'ями тих, хто був убитий і поранений у цих шокувальних нападах у Данії. Ми солідарні з єврейською громадою Данії і зв'язалися з нею для

того, щоб висловити наше співчуття і нашу підтримку». Майже 30 років тому, 22 липня 1985 року, будівля Великої синагоги Копенгагена постраждала від вибуху бомби, закладеної палестинськими терористами. Тоді жодна людина не постраждала [94].

Слід зазначити, що антиізраїльська агітація і пропаганда в Європі, на жаль, не є предметом особливої уваги з боку правоохоронних органів або експертних організацій, які опікуються протидією антисемітизму та ксенофобії. Органи влади реагують лише на ті прояви антисемейських настроїв, які вже відбулися, зокрема, терористичні акти, вибухи, вбивства людей або конкретні погрози.

Разом з тим, загальний фон антиізраїльської риторики, який, зокрема, спостерігається у засобах масової інформації та соціальних мережах, підводить до висновку про підготовку ще масовіших терактів у країнах Західної Європи. Досить мало спеціалістів при цьому звертає увагу на діяльність пропалестинських організацій на континенті. Це спричиняє атмосферу страху, невпевненості серед єврейської громади за майбутнє своїх дітей та безпеку родин. Протидіяти цьому можливо завдяки реалізації спільних освітніх програм за участю експертів Держави Ізраїль, які спрямовані на роз'яснення європейцям логіки близькосхідної політики США, Держави Ізраїль, ЄС та інших країн демократичного світу.

Сучасна релігійна єврейська громада Великої Британії: основні проблеми та виклики

Сучасне життя релігійної іудейської громади Великої Британії є важливою і актуальною дослідницькою темою. Єврейська громада Об'єднаного Королівства є однією з найбільш чисельних та впливових у Європі та світі. Тому, вивчаючи сучасний стан розвитку єврейських громад Європейського Союзу, особливу увагу слід приділяти саме громаді цієї країни.

Релігійна громада Великої Британії знаходиться в умовах зростання впливу суспільства на релігійну свідомість та скорочення впливу релігійних інститутів на життя сучасної єврейської громади країни. В цих умовах керівництво освітніх релігійних закладів намагається пристосовуватися до реалій сьогодення. Так, керівництво єврейського релігійного училища – єшиви «Дархем

Тора», розташованої в Солфордї – допомагає своїм студентам у професійній підготовці та пошуку роботи. Її випускники зможуть стати пожежниками, робітниками будівельних професій, санітарами швидкої допомоги або отримати інші професійні навички, які допоможуть їм адаптуватися до реалій життя в суспільстві.

Як підкреслив координатор єшиви Ісроел Хассель, цей навчальний заклад є єдиною в Європі єврейською установою, яка надає таку можливість своїм випускникам. «Ми даємо нашим хлопчикам шанс у житті, в іншому разі у них може не бути ніякого майбутнього... Загальноосвітні школи, здається, не вкладають стільки енергії в цих хлопців», – зазначив він [95].

На сьогодні керівництво єшиви також веде переговори з місцевим Відділом охорони здоров'я про те, щоб у ній викладали курс екстреної медицини. Серед випускників закладу – вже немало успішних людей. «У нас є один студент, який в даний час створив свій власний бізнес з дизайну домашнього інтер'єру» [99], – додав Хассель. На сьогодні «Дархем Тора» є домом для 25 хлопчиків з Манчестера, Лондона і Гейтсхеда. Для розширення програм професійної освіти керівництво закладу прагне зібрати 400 тисяч фунтів, необхідних для завершення будівельних робіт у новому корпусі училища. Для цього була подана заявка на грант Фонду Великобританії та розпочато збір коштів в єврейській громаді Манчестера [95].

Важливою проблемою для релігійної громади країни є збереження практики деяких норм іудаїзму, зокрема, кошерного забою худоби. Британська громада допомагає у цьому громадам інших країн Європи. Так, представницька делегація лідерів єврейських та мусульманських громад Європи відвідала у березні 2014 року Данію для обговорення з представниками уряду існуючої в цій країні заборони на кошерний і халяльний способи забою худоби. Делегація, зокрема, зустрілася з міністром продовольства, сільськогосподарства та рибальства Данії Деном Йоргенсенсом. Під час зустрічі чиновнику висловили думку про те, що доводи з приводу негуманності таких способів забою худоби є спірними з наукової точки зору, а існуюча заборона є перешкодою релігійній свободі і порушенням прав людини на свободу віросповідання. Ден

Йоргенсен спробував пояснити свою позицію, зазначивши, що рішення про заборону забою худоби без її попереднього оглушення є директивною ЄС, яку Данія повинна виконувати. При цьому він зазначив, що Копенгаген не забороняє громадам експортувати кошерне м'ясо з-за кордону. Він також зазначив, що 20 тисяч осіб підписали петицію проти заборони, але це рішення підтримує ще більша кількість жителів Данії.

Проте представники делегації зазначили, що ця заборона просто посилює невігластво, ісламофобію і антисемітизм і нічого не дає для просування соціальної згуртованості, толерантності та взаєморозуміння. Зокрема, колишній лорд-мер Манчестера Афзал Хан підкреслив: «Ви вирішили послати сигнал мусульманській та єврейській громаді Данії, що ви – проти їх інтересів. Під прикриттям прав тварин Ви напали на права людини» [96].

Міністр пообіцяв провести додаткову правову оцінку цієї заборони. До складу делегації входили такі відомі діячі, як головний рабин Страсбурга Рене Гутман, головний рабин Брюсселя Альберт Гігі, головний рабин Данії Бент Лекснер, директор департаменту ісламського богослов'я Університету Оснабрюк Мусса Аль-Хассан Діава та інші. По закінченні зустрічі ці єврейські та мусульманські лідери вирішили об'єднатися в групу під назвою Foundation for Ethnic Understanding (FFEU), яка займатиметься боротьбою з ісламофобією і антисемітизмом в Європі [96].

Великою проблемою для єврейських релігійних громад Європи є безпека релігійних об'єктів, зокрема, культурних центрів, єшив, синагог тощо. Про цю проблему протягом 2014 року широко дискутували у колах експертів та засобах масової інформації Великої Британії. Так, відомий британський журналіст Саймон Хеффер у своїй статті, опублікованій на початку червня в авторському блозі в газеті Daily Mail, підкреслив, що Великобританія повинна надавати статусу біженців євреям, які зіткнулися з антисемітизмом на європейському континенті. Це, на думку аналітика, стало б гарною компенсацією за те, що Британія недостатньо багато зробила для порятунку єврейської громади континентальної Європи в період до початку Другої світової війни.

Блогер зазначив: «Великобританія, можливо, була ганебно повільною в тридцять років у наданні притулку для євреїв, що рятувалися від Гітлера, але ми гаряче вітаємо тут тих, хто сьогодні шукає новий дім... Шокує вбивство трьох людей в Єврейському музеї Брюсселя минулого тижня французьким ісламським екстремістом, відображає картину зростання антисемітизму в Європі і, насамперед, у Франції, де є велика мусульманська громада» [97].

Слід зазначити, що система безпеки єврейської громади Великобританії дійсно виглядає краще, ніж ті, що існують у більшості країн ЄС. Community Security Trust – охоронна приватна організація, яка взяла на себе охорону єврейських об'єктів по всьому Королівству, вже багато років доводить свою більшу ефективність у сфері безпеки, порівняно з державними правоохоронними органами. CST також веде моніторинг проявів антисемітизму, таким чином прогножуючи, де і коли може статися наступний напад на єврейські об'єкти. Централізація всіх питань, пов'язаних з антисемітизмом, в одній структурі плюс її приватний характер – ось формула безпечного життя британського єврейства сьогодні.

Вивчення досягнень та проблем розвитку сучасної єврейської громади важливе для сучасної української етнології. Це допоможе розвитку концепції національної політики української влади, яка проголосила курс на європейську інтеграцію. Аналіз шляхів створення системи колективної безпеки для громад усіх міст Великої Британії, правил функціонування релігійних установ та освітніх громадських закладів – це та багато іншого може стати корисним для розвитку сучасної єврейської громади України в умовах інтеграції країни до Європейського Співтовариства.

Дискусія щодо долі єврейської громади Європи після терактів у Парижі 9 січня 2015 року

Протягом останніх років антисемітизм та загроза тероризму були одними з головних чинників існування єврейської громади Європи. Незважаючи на те, що державні структури більшості країн континенту застосовують додаткові заходи щодо безпеки єврейських громад, кількість інцидентів тільки зростає. Трагічною віхою в історії

єврейської громади Європи став терористичний акт, який відбувся 9 січня 2015 року у Парижі, коли терорист захопив відвідувачів кошерного супермаркету та вбив чотири людини. Цей терористичний акт вразив громадськість Європи та призвів до великої суспільної дискусії за участю провідних політиків Європи, яка стосується майбутнього єврейської громади континенту. В ході цієї дискусії деякі лідери і діячі єврейських організацій світу відверто закликали до виїзду євреїв до Держави Ізраїль, США та інших країн [98].

Деякі з дослідників підкреслюють необхідність проведення з метою запобігання антисемітським і терористичним проявів цілої низки освітніх та інформаційних заходів, зокрема серед молоді, та створення інформаційної політики, спрямованої на підвищення рівня толерантності у суспільстві.

Найбільшу активність у дискусії про евакуацію євреїв Європи, виявили політики та громадські активісти Великої Британії. Зокрема, у середині січня 2015 року на дискусію про те, чи варто британським євреям шукати собі інше місце для проживання, відреагувала міністр внутрішніх справ Великобританії Тереза Мей. Глава МВС, зокрема, наголосила: «Без євреїв Великобританія не буде Великобританією» [99]. Вона також додала, що ніколи навіть не думала дожити до того часу, коли євреї будуть думати про те, щоб виїхати. Тереза Мей підкреслила, що очолюване нею відомство докладе максимум зусиль для того, аби в країні терористичних актів, подібних тому, що стався в кошерному супермаркеті в Парижі, не було.

На сьогодні єврейська громада Великобританії, згідно з переписом населення 2011 року, налічує 260 тисяч осіб, або 0,5 відсотка населення. Виступаючи на пам'ятному заході на честь жертв паризьких терактів, міністр також зазначила: «Я знаю, що багато євреїв у цій країні відчують себе незахищеними і бояться... Всі ми подвоїмо свої зусилля, щоб знищити антисемітизм тут, у Великобританії». У пам'ятному заході брали участь співробітники Посольства Франції в Лондоні, представники громадськості та Ради єврейських організацій у Франції (CRIF), що об'єднує 60 єврейських організацій політичного, громадського і релігійного спрямування [99].

Досить оптимістичну заяву з цього приводу зробив також керівник міжнародного департаменту Общинного охоронного фонду Великобританії (CST) Майкл Вайн у своїй лекції на конференції «Лімуд» в Університеті Уоріка. Відомий у Європі експерт з питань безпеки єврейських громад проаналізував ситуацію в різних регіонах ЄС і в Україні та підкреслив, що «майбутнє у євреїв Європи є». Він, зокрема, зазначив, що Великобританія не має жодних підстав стати такою самою країною, як, наприклад, Франція, де переслідування євреїв набули масового характеру. «Євреї у Великобританії не відчувають такого самого тиску, як у Франції та Бельгії», підкреслив він, посилаючись на проведений нещодавно Інститутом єврейських політичних досліджень соціологічне опитування, згідно з результатами якого 82 відсотки британських євреїв відчувають себе комфортно, живучи єврейським життям. У своїй лекції «Чи повинні євреї покинути Європу після антисемітської реакції на операцію в Секторі Гази?» Вайн виділив основні проблеми єврейського життя континенту. Він зазначив, що в Скандинавських країнах робляться спроби заборонити обрізання і кошерний забій худоби. Разом з тим експерт особливо похвалив дії урядів Іспанії та Португалії, які взялися за поповнення рядів своїх єврейських громад та поліпшення економічного становища членів громад. «Іспанський уряд зробив економічно вигідним переїзд до Іспанії, якщо ви євреї, особливо, якщо ви можете довести своє сефардське походження», – зазначив він. Вайн також відзначив зростання добробуту деяких громад Європи. «Навіть у таких країнах, як Україна, матеріальне становище євреїв значно покращилося... Немає ніякого порівняння між якістю життя євреїв, яке є зараз та було 30 або 40 років тому... Економічне становище євреїв у країнах Балтії та Скандинавії теж є хорошим», – додав експерт [100].

Незважаючи на всі позитивні моменти, настрої лідерів єврейської громади та відомих у Європі людей єврейської національності після терористичних актів у Парижі є досить мінорними. Зокрема, керівник телерадіокомпанії ББС Денні Коен висловив стурбованість рекордним зростанням рівня антисемітизму в

Європі в 2014 році. Коен використав можливість для виступу на конференції в Єрусалимі наприкінці 2014 року для того, щоб порушити це питання. «Це змусило мене замислитися над тим, що є нашим довгостроковим домом насправді. Тому що ви це відчуваєте. Я відчував це так, як не відчував ніколи раніше» [101], – зазначив 40-річний Коен перед аудиторією конференції Jerusalem Cinematheque. «Ви бачили, як кількість нападів зростає, ви бачили вбивства у Франції, ви бачили вбивства в Бельгії. Це було досить сумно насправді» [101], – додав він.

Слід зазначити, що захоплення заручників у кошерному супермаркеті Парижа стало викликом для громадськості та політичного керівництва країн Європи. Ісламські терористи і надалі трактують релігійну концепцію ісламу таки чином, що проведення акції вбивства євреїв є корисною справою. У цій ситуації політики та громадські активісти Європи повинні продемонструвати єдність своїх лав та захистити народ Біблії, яка є основою християнської релігії та ідеологічною базою європейської цивілізації. Важливу роль у цьому процесі може відіграти також українське суспільство, яке знаходиться на шляху інтеграції до Європи та зіткнулося із загрозою масових убивств мирного населення з боку деяких терористичних організацій, які базуються в Росії, зокрема, у регіоні Північного Кавказу.

Сучасні проблеми взаємодії влади з єврейської громадою Європи (2015–2016 рр.)

Проблема взаємовідносин єврейської громади та урядових установ і лобіювання її інтересів на державному рівні є досить важливою та актуальною на сьогодні. Вирішення таких питань, як безпека релігійних громад, подолання антисемітизму та забезпечення вільного розвитку мови, культури і релігії неможливе без втручання влади та допомоги державних органів різного рівня. В Європі існують досить високі стандарти спілкування органів влади та національних громад, зокрема, єврейської.

Представників влади та суспільства цікавить, що відбувається у єврейській релігійній громаді. Вони швидко реагують, коли

потрібно чимось допомогти їй. Зокрема, одним з питань, коли єврейська громада стала центром суспільної дискусії, став епізод щодо заборони лідерами белзьких хасидів жінкам водити у Лондоні автомобіль. Проти цього виступили жіночі організації, представники уряду та навіть головний рабин країни Ефраїм Мірвіс. Як зазначив на своєму аккаунті в Facebook рабин Мірвіс, люди, які ввели заборону на водіння жінками автомобілів, «не в ладах з єврейськими цінностями». Рабин Мірвіс, зокрема, наголосив, що у єврейських жінок країни повинні бути інші приклади, наприклад, баронеса Альтман, нещодавно призначена на посаду міністра у справах пенсійного забезпечення. «Баронеса Альтман являє собою приклад архетипічної «Ешет Хайль» – «жінки доблесті». Вона є ортодоксальною юдейкою, талановитою, захопленою хорошими ідеями і принциповою у своїх зусиллях зробити те, що добре для всього суспільства... За тиждень після того, як наша громада зіткнулася із заборонами щодо жінок з боку тих, хто, не в ладах з єврейськими цінностями, ми бачимо інший зразок для наслідування для молодих єврейських жінок у всьому світі», – підкреслив головний рабин [102].

Співробітництво влади і громади не завжди буває ідеальним, інколи виникають досить великі суперечки. Зокрема, представники мерії Лондона, які організовують традиційний щорічний Лондонський марафон, не пішли назустріч єврейській громаді міста та призначили дату проведення цього традиційного заходу на єврейську Пасху – 24 квітня 2016 року. Це відбулося, незважаючи на численні звернення єврейських організацій, які, починаючи з січня, попереджали, що не зможуть взяти участь у заході через те, що він випадає на єврейське свято. 24 квітня був другим днем Песаха 2016 року і, отже, такі організації, як «Кішарон», «Всесвітня єврейська допомога» та інші, не в змозі зробити свій внесок у збір коштів під час марафону. У минулому і цьому році дистанцію в 26,2 милі пробігли сотні бігунів, що представляють єврейські організації. Це дозволило зробити внесок у розмірі 100 тисяч фунтів. Голова організації «Спортивна Англія», що відповідає за проведення марафону, пан Бітел підкреслив: «Ми намагаємося

уникнути великих релігійних свят усіх віросповідань, але іноді це неможливо. Я боюся, що це питання життя в плюралістичному суспільстві: зіткнень іноді не можна уникнути». Це викликало жваву дискусію серед єврейської громади британської столиці. Так, літня жителька Лондона Флора Франк, яка є прабабусею і брала участь уже в 19 марафонах, представляючи організацію «Кішарон», підкреслила, що таке рішення організаторів перешкоджатиме її участі в марафоні у 2016-му році. «Я не можу повірити, що вони збираються зробити це. Як вони можуть? Це мультикультурне суспільство, і вони повинні враховувати позицію ортодоксальних євреїв... Буде багато людей ...і багато благодійних організацій, які не зможуть відправити кого-небудь на захід. Це – велика ганьба» [103], – зазначила вона.

Інколи бюрократична система держави заважає розвитку громади та погодження деяких важливих питань займає багато часу. Так, зокрема, лише після семи років підготовчої роботи в лондонському районі Мілл Хілл у липні 2015 року почав працювати ерув. Місцевий депутат Метью Оффорд і глава місцевої Ради Сурі Хатрі приєдналися до членів громади під час урочистої церемонії його відкриття. Ерув дозволить представникам ортодоксальної єврейської громади проходити від Стенмора до Хендона і Гольдерс Грін і далі – до Хемпстед Гардена по суботах. Найбільш складними були ділянки від Apex Corner на півночі і Five Ways Corner (NW4) на півдні, а також від Mill Hill East до автомагістралі M1. Тут велися складні роботи з установки ерува, через що робота і затягнулася на 7 років. «Були часи, коли ми сумнівалися, що коли-небудь це почне працювати», – зазначив голова Комітету ерува Гілл Галлік. Голова синагоги Мілл Хілла Джейсон Грінспен підкреслив: «Ми дуже раді за всі позитивні наслідки створення цього ерува, який буде корисним не тільки для нашої спільноти, але й вигідним для всієї громади Північно-Західного Лондона»[104]. Ерув – символічна огорожа навколо якоїсь території, що дозволяє здійснювати деякі дії, зокрема, переносити речі в суботу.

Тем не менш, відносини з владою у єврейської громади залишаються добрими. В ситуації, коли у пресі з'явилися дитячі фото-

графії Королеви з піднятою у нацистському привітання рукою, громада стала на її захист.

Зокрема, основна єврейська організація країни – Рада депутатів британських євреїв – підтримала Її Величність Королеву під час одного з засідань. Глава Джонатан Аркуш засудив критиків Королеви. «Я не думаю, що будь-яка критика семирічної дитини є необхідною сьогодні, і я не збираюся робити що-небудь», – наголосив Аркуш перед аудиторією, що складалась із сотень депутатів, які підтримали його слова оплесками. «Це дійсно важливо для нас – не засуджувати це заднім числом. Очевидно, нацистський салют сьогодні пов'язаний з жахливими спогадами і гіркотою для нас, але не думаю, що було б доцільним для мене припустити, що весь жах нацистської Німеччини був відомий на той момент», – додав він. Джонатан Аркуш також зазначив, що члени Королівської родини завжди цінували єврейську громаду: «Минулого місяця вона відвідала табір смерті в Берген-Бельзені і вшанувала пам'ять жертв Голокосту. Я хотів би сказати, що в переважній більшості члени єврейської громади відчувають в Королівській родині повагу, любов, відданість, і ми пишаємося ними» [105].

Слід зазначити, що відносини єврейської громади з владою у сучасній Європі є елементом виживання в ситуації зростання антиєврейських настроїв та кількості терористичних атак проти єврейських громад. У цілому влада багатьох країн Європи йде на співробітництво з єврейськими громадами та сприяє всебічному розвитку національної самосвідомості, мови, культури. Можна також підкреслити, що, незважаючи на наявність деяких проблем у взаєминах із владою, органи державної влади та самоврядування є надійним союзником єврейської громади Європи й, зокрема, Великої Британії.

Єврейське питання у боротьбі політичних партій під час виборів до парламенту Великої Британії 7 травня 2015 року

Питання зростання антисемітизму, расизму та проявів ксенофобії, а також відносин з Ізраїлем були одними з найбільш актуальних під час виборів до британського парламенту, які відбулися

7 травня 2015 року. Критика єврейської Держави та підтримка боротьби палестинців на Близькому Сході стали досить поширеними, зокрема тому, що це дозволяло боротися за голоси членів мусульманської громади Великої Британії. Великих успіхів у цьому досягли, зокрема, лейбористи, які активно критикували Державу Ізраїль за політику щодо палестинців.

Вдався до цієї риторики навіть лідер лейбористів Ед Мілібенд, який, незважаючи на своє єврейське походження, встав на бік палестинців у їх конфлікті з ізраїльтянами та зробив заяву щодо рішучої підтримки ідеї створення палестинської держави на Близькому Сході [106].

Цікаво, що лейбористи використовували усі методи для того, щоб досягти підтримки мусульманської громади. Так, виборці одного з округів на парламентських виборах у Бірмінгемі під час агітаційного заходу лейбористської партії сиділи окремо згідно з правилами ісламу. Поділ аудиторії на чоловічу і жіночу частини викликало обурення у громадськості. Критики назвали ситуацію «огидною» і закликали боротися з переходом ісламу в політичне русло, яке може привести до започаткування в країні ісламської держави. На заході, який проходив в Бірмінгемі, виступили провідні партійні лідери лейбористів, у тому числі Ліам Бірн, Халід Махмуд, Том Уотсон, Джек Дром. Колишній заступник голови лейбористської партії Том Уотсон наголосив: «Ніхто не говорив, де і кому потрібно сидіти. Це просто трапилося, що чоловіки і жінки сиділи окремо... Люди можуть говорити що завгодно. У 2010 році я приходив на мітинги, де взагалі не було жодної жінки». Як з цього приводу підкреслив кандидат від консервативної партії Джуліан Сміт, «лейбористи у повному розпачі, якщо продають свої цінності в обмін на кілька голосів» [107].

У цілому британські виборці, які сповідують іслам та симпатизують Палестині, не зрозуміли несподіваної симпатії лейбористів до мусульманської громади. Вони віддали свої голоси за консерваторів та інші політичні партії

Представники консерваторів, які підтримували Державу Ізраїль, навпаки, були більш успішними на виборах до парламенту

та обійняли провідні посади в новому уряді країни. Зокрема, один з активістів єврейської громади та відомий британський політик Роберт Халфон став заступником голови консервативної партії, отримавши також посаду міністра кабінету міністрів. Переобраного від округу Харлоу політика, поряд з мером Лондона Борисом Джонсоном, у партії консерваторів розглядають як майбутнього наступника Девіда Камерона. Халфон в останні місяці швидко набирав популярності в середовищі Торі значною мірою завдяки своїй репутації борця за права споживачів. Так, широку популярність здобув його «хрестовий похід» проти стримування корпораціями високих цін на бензин, незважаючи на різке падіння світової ціни на нафту. Все це призвело до того, що Халфон у 2014 році був призначений особистим секретарем канцлера Джорджа Осборна, а в 2015 році – вже увійшов до складу уряду. Раніше Халфон працював політичним директором організації «Консервативні друзі Ізраїлю» і зробив багато для консолідації позиції єврейської громади щодо Ізраїлю. Він закликав членів громади та єврейські організації публічно прийняти фундаментальну резолюцію про підтримку Держави Ізраїль [108].

Затятий прихильник Ізраїлю, Халфон відомий також критикою організації Amnesty International за те, що його експерти не звертають уваги на захоплення ізраїльських заручників терористами. Він також критикував організацію «The Stop the War Coalition» за відсутність реакції на проблеми у палестинських таборах біженців, британські феміністські структури – за замовчування реальних загроз ісламістів на адресу палестинських жінок.

Загалом відкрита позиція Халфона з ізраїльського питання викликала більшу повагу в середовищі консерваторів і британського суспільства, ніж заява лідера лейбористів Еда Мілібенда, який на зборах організації «Лейбористські друзі Палестини» пообіцяв у разі приходу до влади домагатися створення палестинської держави у межах концепції співіснування двох держав [108].

Судячи з усього, співробітництво Великої Британії та Держави Ізраїль у наступні роки буде суттєво розширене. Зокрема, важливим кроком до цього стало те, що популярний британський

консервативний політик, колишній міністр у справах громад і місцевого самоврядування Ерік Піклз очолив парламентську організацію «Консервативні друзі Ізраїлю» (CFI). Депутат британського Парламенту, обраний від округів Брентвуд і Онгар, уже багато років допомагає лобіювати інтереси Держави Ізраїль на найвищому рівні. Він уперше відвідав Ізраїль в 1994 році, і з тих пір відчуває повагу і глибоку симпатію до його народу. Ерік Піклз зазначив: «Ізраїль є bastionem демократії на Близькому Сході. Є багато тісних зв'язків між нашими двома країнами, в тому числі в галузі культури, торгівлі та технологій. Я з нетерпінням чекаю на початок роботи з розвитку досягнень моїх попередників на благо зміцнення британсько-ізраїльської дружби». Як підкреслив директор CFI Стюарт Полак, «ми дуже раді мати такого досвідченого керівника, як колишній державний секретар і голова консервативної партії, і сподіваємося досягти хороших результатів під його керівництвом» [109].

Взагалі, на виборах до парламенту місцеві громади висловили своє негативне ставлення не тільки до противників Держави Ізраїль, але й до антисемітизму. Зокрема, показовим стало те, що скандальний депутат британського парламенту Джордж Геллоуей втратив свій мандат. Відомий своїми антисемітськими та расистськими заявами політик, який представляв на виборах так звану «Партію поваги», не зміг конкурувати в окрузі в Західному Бредфорді із представницею лейбористів пакистанського походження Наз Шах. Жителі округу обрали представницю національної меншини, відреагувавши таким чином на расистські висловлювання депутата Геллоуея. Наз Шах ж, яка пережила в Пакистані бідність, насильство і примусовий шлюб у 15 років, навпаки, викликала загальну симпатію громадян. Геллоуей став широко відомий завдяки своєму заклику «зробити Бредфорд зоною, вільною від ізраїльтян», після якої 18 тисяч осіб підписали онлайн-петицію з протестом проти діяльності депутата. Геллоуей напередодні виборів зазначав, що «ще буде чистий бій», проте представники його штабу виявилися замішані в побитті єврейського журналіста, а також у погрозах щодо Наз Шах, біля будинку якої знайшли підкинута

кимось мертву ворону. У підсумку, Шах перемогла з великим відривом, набравши 49 відсотків [110].

Загалом слід зазначити, що «єврейське питання» займало важливе місце у загальних виборах до парламенту, які відбулися у Великій Британії на початку травня 2015 року. Єврейська громада на цих виборах була як ніколи одностайна та повністю встала на бік консерваторів, за яких віддали голоси близько 70 відсотків її представників. Велика Британія, як основний союзник Сполучених Штатів, і надалі відіграє велику роль у сучасній європейській та світовій політиці щодо Держави Ізраїль. Після перемоги консерваторів на виборах країна залишилася на позиціях підтримки єврейської держави, яка репрезентує систему демократії на Близькому Сході та і далі відіграватиме важливу роль у переговорному процесі, який проходитиме у найближчі роки між учасниками конфлікту у цьому регіоні.

Участь єврейської громади Європи у допомозі сирійським біженцям

Прибуття біженців з Сирії, Афганістану та інших країн до Європи є однією з найбільших гуманітарних проблем, з якими зіткнулися уряди європейських країн після Другої світової війни. Відсутність у світового співтовариства дипломатичних та військових можливостей для розв'язання сирійської кризи призвела, врешті-решт, до катастрофічних масштабів громадянської війни у Сирії та мільйонів біженців з цієї країни. На сьогодні сотні тисяч людей, які залишилися без своїх будинків та засобів для існування, вже перебувають у різних країнах європейського континенту й претендують на статус біженця та соціальну допомогу.

У цій ситуації велику роль у підтримці біженців почали відігравати благодійні організації, які допомагають тим, хто прибуває до Європи. Велику частину роботи при цьому взяли на себе єврейські соціальні та благодійні організації.

Так, керівництво молодіжного відділення британської організації «Всесвітня єврейська допомога» (WJR) ініціювало наприкінці вересня кампанію, присвячену підтримці біженців, що при-

бувають до Великобританії з Сирії, Афганістану та інших країн. Сотні молодих жителів Лондона, Манчестера та інших міст одягли футболки з написом «My family were refugees too» («Члени моєї родини були також біженцями») і відправили свої фотографії друзям у соціальних мережах. З цього приводу керівник молодіжного відділення WJR Ханна Лейтон висловила так: «Молоді люди захоплені можливістю зробити щось для біженців у цій ситуації. Ми дуже добре знаємо, що таке бути біженцем, тому що минуло всього лише 70 років після нашого прибуття у країну. Я пишаюся тим, що «Всесвітня єврейська допомога» та єврейська громада консолідують свої зусилля для того, щоб допомогти нужденним під час цієї кризи» [111].

У Парижі члени організації «Союз єврейських студентів» (UEJF) провели благодійний концерт на користь біженців, у Бельгії та Німеччині єврейські студенти організували збір одягу та їжі. Зокрема, президент UEJF Бенні Фішер підкреслив: «Ми вважаємо, що наш обов'язок – допомагати, і це наша основна єврейська цінність. Ми повинні відстоювати також права людини, усіх тих, хто так відчайдушно потребує нашої допомоги» [112].

У Німеччині багато біженців з Сирії звертається протягом останніх місяців саме до єврейських організацій, тому що більшість соціальних працівників у них розмовляють російською мовою, якою володіють деякі біженці, що навчалися або працювали у колишньому СРСР та Росії. «Консультування біженців з питань імміграції є відкритою пропозицією для тих людей, які приїжджають до Німеччини з метою залишитися у країні ... Цікаво, що сирійські біженці відвідують єврейських радників, тому що вони розмовляють російською» [113], – підкреслив координатор організації «Федеральна Асоціація незалежних установ соціальної допомоги» (ZWST) Гюнтер Йек.

Справа допомоги біженцям об'єднала практично усю єврейську громаду Великої Британії. Єврейські організації Великобританії, зокрема такі, як Об'єднані синагоги, Масорті, Єврейська рада з расової рівності, Рада єврейських лідерів, почали координувати свої зусилля у цьому напрямі.

Віце-президент провідної єврейської структури країни – Ради депутатів британських євреїв – Річард Вебер зазначив, що в рамках діяльності «Всесвітньої єврейської допомоги» буде вжито заходів щодо допомоги біженцям з Сирії, Іраку та Північної Африки, які дісталися до Європи. За даними Річарда Вебера, тільки за три дні «Всесвітня єврейська допомога» збрала 85 000 фунтів на ці цілі, проте це є «краплею в морі». «Важливо, що співтовариство знає, що відбувається, і розуміє, як воно може допомогти.... Існує багато акцій, які проходять на місцевому та індивідуальному рівні, але ми б хотіли зібрати представників різних організацій разом, щоб зробити свій внесок найбільш корисним способом» [114], – зазначив Вебер.

Головний рабин Ефраїм Мірвіс пообіцяв підтримку цієї акції, закликавши «забезпечити гуманну відповідь на цю ситуацію, яка вимагає допомоги». Заступник головного рабина масоретського іудаїзму рабин Джонатан Віттенберг також заявив: «У короткостроковій перспективі табір в Кале потребує теплого одягу для чоловіків, наметів і спальних мішків. Також потрібні люди, які можуть допомогти побудувати притулки для біженців» [115].

Крім благодійної допомоги, члени єврейської громади розпочали перемови з урядом для того, щоб домогтися найбільш сприятливих умов для біженців, які прибувають до Великої Британії. Так, члени єврейської громади Великобританії, які вижили в період Голокосту, прийшли до резиденції прем'єр-міністра країни на Даунінг-стріт для того, щоб передати лідеру країни колективного листа, підписаного 100 єврейськими релігійними лідерами. Він містить заклик до уряду прикласти більше зусиль для допомоги біженцям в Європі.

Колишні діти-біженці, які прибули до Великої Британії за програмою Kindertransport, Ернест Симон і рабин Гаррі Якобі попросили Девіда Камерона взяти за приклад їхню історію та допомогти у справі порятунку біженців із Сирії та інших країн. Вони відзначили, що зусилля з порятунку 10000 єврейських дітей, які мали місце між 1938 і 1940 роками, – це «вияв людської доброти, який дає світло найтемнішим куточкам історії». У листі

міститься заклик врятувати щонайменше 10000 біженців у найближчі шість місяців, а також надати їм можливість швидше інтегруватися в британське суспільство і дозволити їм працювати. «Великий єврейський мислитель і філософ Маймонід учив нас благодійності, але підкреслював, що вища форма благодійності – це допомогти нужденному стати самодостатнім», – наголошується в цьому листі [116].

Лідери британської громади зробили спробу також винести зазначену проблему на міжнародний рівень. Так, питання гуманізму щодо нелегальних мігрантів та інші актуальні проблеми життя сучасності обговорили головний рабин Великобританії Ефраїм Мірвіс і Папа Римський на зустрічі, яка пройшла у вересні у Ватикані. Керівник британської єврейської громади звернув увагу понтифіка на проблему ставлення європейців: «Фотографія маленької дитини, викинутої на турецький пляж хвилями, свідчить, якими терміновими і глибокими є наші проблеми. Ми є партнерами в боротьбі з ними» [116]. Папа Франциск у відповідь зазначив: «Ми живемо разом у цьому світі і повинні піклуватися про нього спільно». Релігійні лідери обговорили процес «агресивної секуляризації світу», ситуацію на Близькому Сході і переслідування релігійних меншин [116].

Загалом рух допомоги біженцям, який зародився у єврейській громаді Європи, став виявом солідарності мусульман та іудеїв та відобразив рівень гуманності членів єврейської громади Об'єднаного Королівства, Німеччини, Франції та інших країн континенту. Допомога біженцям з мусульманських країн, які залишилися без засобів існування та домівок, об'єднала представників усіх єврейських організацій та стала важливою частиною життя громади євреїв Європи.

Вивчення історії Голокосту у сучасній Великій Британії: проблеми і перспективи

Вивчення історії Голокосту є одним з важливих напрямів процесу збереження історичної пам'яті та розвитку освіти у Європі та, зокрема, у Великій Британії. Представники влади і провідних

єврейських освітніх організацій вважають, що це питання є важливою частиною протидії ненависті до євреїв та боротьби з різними формами антисемітизму, який знову набирає сили і вже став значною суспільно-політичною проблемою на європейському континенті. Для цього державні структури та приватні фонди регулярно виділяють досить великі кошти, які спрямовуються на створення нових освітніх програм, експозицій, присвячених Голокосту, в музеях та вузах Королівства.

Однією з останніх таких подій – грант у розмірі 5 мільйонів фунтів, виділений у вересні 2015 року організацією Pears Foundation Імперському військовому музею, який дозволить повністю оновити експозицію, присвячену трагічним подіям Голокосту. Завдяки цьому найбільший музей військової історії Великобританії найближчим часом стане центром нового національного меморіалу Голокосту. Нинішня експозиція, яка розповідає про події Голокосту, була створена в 2000 році. Її відвідує близько мільйона людей щороку. Нова виставка відкриється для широкої публіки у 2021 році. Вона буде містити багато нових фотографій, документів і матеріалів, які свідчать про події тих років. Директорка Імперського військового музею Діана Лис зазначила: «Я дуже вдячна Pears Foundation за цей грант, який дозволить розпочати роботу з трансформації виставки Голокосту... Ми радіємо тому, що у Великій Британії буде постійно діючий гідний меморіал Голокосту і значущі освітні проекти для майбутніх поколінь» [117]. Тревор Пірс, виконавчий директор Pears Foundation, наголосив: «Наша родина радіє підтримці цього важливого проекту. Ми твердо віримо в те, що оновлення виставки пам'яті жертв Голокосту в Лондоні дасть шанс розкрити потенціал, вона стане новаторською на національному та міжнародному рівні і вплине на процес викладання Голокосту» [117].

Для підтримки освітніх програм з вивчення Голокосту велике значення мають приватні благодійні заходи, які регулярно проводяться у Великій Британії. Завдяки їм регулярно збираються кошти для освітніх програм з вивчення історії Голокосту. Так, понад 400 людей взяли участь в урочистій вечері, яка проходила

на початку вересня 2015 року в лондонській Ратуші з ініціативи організації «Освітній фонд Голокосту». Захід був присвячений 70-річчю закінчення Другої світової війни, на ньому були присутні 40 громадян, які пережили Голокост.

Центральною подією заходу став виступ міністра у справах бізнесу та інновацій Саджіда Джавіда, який закликав усе населення країни об'єднатися у боротьбі з антисемітизмом: «У 2015 році історія починає повторюватися. Антисемітизм перебуває на підйомі... Не може бути, щоб нам не вистачило сміливості встати сьогодні разом і сказати, що ми не потерпимо расової нетерпимості. Тому я сьогодні закликаю усіх порядних британців, незалежно від віросповідання, приєднатися до нас у боротьбі з екстремізмом і антисемітизмом» [117, с. 6].

Ініціаторка проведення заходу, виконавча директорка «Освітнього фонду Голокосту» Карен Поллок зазначила: «Наша організація завжди дивиться в майбутнє, ми забезпечуємо збереження спадщини Голокосту протягом життя декількох поколінь з метою духовного виховання нового покоління, а також продовження боротьби з антисемітизмом, який і далі отрує життя нашого суспільства» [118].

Незважаючи на намагання держави та єврейських структур боротися з антисемітизмом завдяки порушенню питань історії Голокосту, на жаль, ситуація у цій сфері далека від ідеалу.

В Європі працює достатня кількість осіб, які спекулюють на темі Голокосту та намагаються, навпаки, розпалювати антисемітські настрої завдяки використанню пам'яті жертв Голокосту.

Так, заперечувач Голокосту історик Девід Ірвінг організував у вересні 2015 року туристичні маршрути по колишніх концентраційних таборах з відвідуванням штабу Гітлера. Як зазначається в його прес-релізі, «усі бажаючі можуть придбати тур вартістю в 2 900 доларів для того, щоб зробити свій власний висновок про істину і отримати незабутні враження на все життя» [119].

Учасники туру відвідують ставку фюрера «Вовче лігво», яка знаходиться в районі Кенштінга, та чотири концтабори. Під час екскурсій їм розповідається «своя правда щодо Голокосту у

Європі». 77-річний британець широко відомий у Європі своїми книгами, в яких він намагається применшити масштаби Голокосту і навіть наполягає на тому, що Гітлер нічого не знав про знищення євреїв. Він уже бував в концтаборах 7 разів, викликаючи протести єврейської громади Польщі та багатьох правозахисних організацій. Новий туристичний маршрут підняв восени 2015 року хвилю протестів з боку багатьох громадських діячів і структур, пов'язаних з вивченням історії Голокосту. Його звинуватили в образі пам'яті жертв Голокосту.

Ірвінг народився в 1938 році в графстві Ессекс і здобув освіту в державній школі в Брентвуді. Згодом навчався в Університетському коледжі Лондона і Імперському коледжі, однак не здобув ступеня. На початку своєї кар'єри він писав доволі серйозні роботи, присвячені нацистській Німеччині. Так, його перша книга про руйнування Дрездена, що вийшла в 1963 році, мала позитивні рецензії. Однак згодом він перетворився на ревізіоніста і заперечувача Голокосту, видавши книгу, в якій стверджував, що Гітлер нічого не знав про Голокост. У 2006 році він був заарештований в Австрії за те, що читав провокаційні лекції, отримавши у результаті три роки в'язниці за свою діяльність. Карен Поллок, виконавча директорка Освітньої фундації Голокосту, прокоментувала ці події: «Девід Ірвінг є відомим заперечувачем Голокосту. Його «тур» не може служити ніякій іншій меті, крім образи пам'яті жертв Голокосту» [119]. Цю «бізнес-ініціативу» Ірвінга засудило також багато фахівців-істориків, у тому числі професор Кембриджського університету сер Річард Еванс.

Загалом Велика Британія входить до складу країн, у яких вивчення історії Голокосту має постійну моральну та матеріальну підтримку. Держава бере на себе велику частину роботи з фінансування програм Голокосту, створення нових музейних експозицій, організації подорожей груп студентів та учнів до меморіальних місць, пов'язаних з Голокостом європейського єврейства. Протягом останніх років головним завданням уряду Великої Британії є не тільки вшанування пам'яті жертв Голокосту та соціальна допомога тим, хто вижив, але й ідеологічна протидія та боротьба з

тими, хто вважає ідеї нацистів щодо євреїв правильними. Вивчення історії Голокосту стало частиною важливої справи боротьби з антисемітизмом, яка є метою роботи правоохоронних органів та спеціальних служб. Слід зазначити, що такий відповідальний та уважний підхід владних структур Великої Британії до вивчення історії Голокосту в країні може стати прикладом для урядів Східної Європи, які практично не підтримують розвиток цієї галузі історичної науки.

Освітні програми як чинник розвитку єврейської громади Великої Британії

Розвиток єврейської громади сучасної Європи неможливий без створення нових та поширення існуючих культурно-освітніх програм, які є невід’ємною частиною повсякденного життя єврейської громади континенту. Саме завдяки освітнім програмам вирішується завдання збереження національної ідентичності євреїв Європи, розвивається мережа релігійних установ і традиційна єврейська культура.

Слід зазначити, що єврейська освіта у Великій Британії вважається найбільш успішною у Європі. Якість викладання у єврейських школах країни дуже висока, в зв’язку з чим школи регулярно потрапляють до рейтингів найкращих середніх та початкових навчальних закладів країни. Так, зокрема, дві єврейські початкові школи, «Akiva» і «King David», увійшли наприкінці 2015 року до списку топ-20 кращих початкових шкіл Великої Британії. Рейтинг був складений виданням The Sunday Times, експерти якого для визначення кращих початкових шкіл у країні проаналізували 200 найбільш ефективних державних початкових шкіл у Великобританії. Розташована в районі Фінчлі, що на північному заході Лондона, єврейська початкова школа «Akiva» посіла 14-те місце в рейтингу, в той час як манчестерська «King David» – 17-те місце. Для складання рейтингу експерти використовували результати успішності дітей з англійської мови та математики – основних предметів у системі початкової освіти Великої Британії. «Наша школа пишається показниками в рейтингу... Це – кредит довіри до

дітей, їх батьків, керівництва і чудового персоналу», – підкреслила директорка школи «Akiva» Сьюзі Стоун [120].

Слід зазначити, що єврейська освіта розвивається у Великій Британії не ізольовано, існує постійний зв'язок з навчальними закладами інших релігійних та національних конфесій. Так, зокрема, лідери римо-католицької церкви Великої Британії закликали Міністерство освіти занести питання про іудаїзм до переліку обов'язкових питань, які входять до програми шкільного випускного іспиту з релігієзнавства. У спеціальній постанові церкви з цього приводу підкреслюється, що іудаїзм має вивчатися в шкільній програмі разом з християнством. Це викликало критику лише з боку представників ісламу. Як підкреслив сер Ікбал Сакрані, колишній генеральний секретар Ради мусульман Великобританії, рішення керівництва Римо-католицької церкви «безглузде, тому що іслам є другою в країні релігією за кількістю віруючих» [121]. Але керівник організації «The Catholic Education» Пол Барбер зазначив: «Ми вибрали іудаїзм для того, щоб наші учні мали змогу отримати повне уявлення про багатство і широту католицької теології і культури, що має 2000-річну історію... Якщо учні не складають іспити з інших релігій, крім християнства та іудаїзму, це не означає, що вони не вивчають їх» [121].

Характерною особливістю єврейської освіти в усі часи було те, що вона мала безперервний характер. Сьогодні також у багатьох освітніх програмах беруть участь люди середнього чи навіть похилого віку. Одним з таких щорічних заходів, які об'єднують представників різних поколінь євреїв Великої Британії, є конференція «Лімуд», яка відкрилася напередодні Нового 2016 року в Бірмінгемі, зібравши рекордну кількість учасників – 2700 чоловік. У ході п'ятиденної конференції розглядалися освітні аспекти єврейської історії, культури, мистецтва, проходили заняття з Тори, Талмуду, Галахи. На конференції були присутні представники різних поколінь. Так, 10 відсотків присутніх – молодь у віці до 18 років; 32 відсотки – учасники віком 51–69 років [122].

Велику та важливу частину сучасної єврейської освіти у Європі на сьогодні становить вивчення історії Голокосту. В цьому

році традиційний День пам'яті жертв Голокосту пройшов практично в усіх школах Об'єднаного Королівства. Завдяки встановленим у багатьох школах Великобританії відеопроєкторам близько 30000 учнів змогли почути розповідь про події Другої світової війни ветерана Руді Оппенгеймера, який вижив у Голокості. Школярі також взяли участь у загальнонаціональній церемонії хвилини мовчання, яка пройшла у багатьох навчальних закладах. Ветеран поділився спогадами про табір смерті Берген-Бельзен, в який потрапила вся його родина, коли йому виповнилося 12 років. «До сьогодні найбільшою аудиторією, перед якою я виступав, було близько 6000 чоловік...і те, що тисячі людей по всій країні чули мою історію сьогодні – це дійсно неймовірно», – підкреслив Руді Оппенгеймер [123].

У багатьох школах, у тому числі в Moriah Jewish Day School в Лондоні, діти у День Голокосту робили пожертви на користь організації Jewish Care's Holocaust Survivors Centre, що допомагає жертвам цієї трагедії. В цілому, заходи, присвячені Дню Голокосту, пройшли в багатьох містах Великої Британії. В Уайтхоллі перед присутніми представниками уряду, співробітниками МЗС і дипломатами виступив провідний дослідник Яд ва-Шема професор Дан Міхман. Виконувач обов'язки посла Ізраїлю у Великобританії Ейтан Наех наголосив: «Сьогодні ми відзначаємо День пам'яті жертв Голокосту, одного з найпохмуріших періодів в історії людства. Ми не можемо змінити того, що було, але ми можемо змінити майбутнє, ми можемо розповідати молодим поколінням про Голокост. Ми повинні продовжувати визнання ролі Праведників світу, тих, хто не залишився осторонь, і повинні отримати з цього урок» [123]. Депутат британського парламенту сер Ерік Піклз зазначив: «Були люди, які втручалися і не стояли осторонь у той час, і вони були чудовими людьми, тому що вони щось зробили, те, що більшість людей побоялися зробити» [123].

Слід зазначити, що єврейська освіта у Великій Британії розвивається перш за все завдяки масштабній підтримці держави. Так, у вересні 2017 року в лондонському районі Барнет, що є місцем компактного проживання ортодоксальних євреїв британської сто-

лиці, відкриється перша єврейська середня школа з безкоштовним навчанням. Школа матиме державне фінансування і буде названа Kedem High School. Як очікується, рівень викладання в школі буде на високому рівні. З часом вона зможе посісти гідне місце серед інших єврейських навчальних закладів Великобританії, які займають лідируюче становище в освітніх рейтингах країни. Проект нової школи знаходиться під патронатом головного рабина країни Ефраїма Мірвіса. Вже створено фонд Nekdama Trust, завданням якого буде залучення додаткового фінансування. Партнером школи стане освітнє агентство Lilac Sky Outstanding Education Services, яке допомагало відкрити Rosh Pinah Primary School в Едгварі. Школа буде пропонувати новим учням, як наголошується на її сайті, «дійсно комплексний, світський, єврейський навчальний план, який буде багатий, різноманітний і складний» [124].

Слід зазначити, що, в цілому, розвиток єврейської освіти в Великій Британії протягом останніх років є успішним і динамічним та може слугувати прикладом для інших країн сучасної Європи. Незважаючи на терористичну загрозу та зростання антисемітських настроїв, єврейська громада цієї країни активно розвиває освітні програми, які є запорукою розвитку громади у майбутньому. Тому орієнтація на приклад освітніх єврейських програм саме Великої Британії може допомогти у розвитку сучасної національної політики та єврейської громади України, уряд якої проводить політику євроінтеграції та шукає орієнтири розвитку політики щодо національних меншин.

Сучасні дискусії за участю релігійних лідерів щодо розвитку суспільної моралі у Великій Британії

Питання розвитку суспільної моралі є важливим та актуальним питанням для життя сучасної Великої Британії. Трансформація етичних цінностей, правил поведінки, які склалися на основі духовного та культурного розвитку нації, досить жваво дискутується представниками британської еліти. Важливою частиною суспільної моралі є проблема гідності, свободи, толерантності до представників інших національностей, релігій і культур.

Експерти та лідери різних релігійних громад останнім часом зазначають, що в ситуації швидкого розвитку економічного, фінансового та політичного життя дуже часто питання розвитку духовності та моралі залишаються поза увагою суспільства.

Так, один з лідерів єврейської громади Великої Британії лорд Сакс під час вручення йому в Лондоні престижної Templeton Prize застеріг світову громадськість про небезпеку занепаду моралі на Заході. Колишній головний рабин країни був відзначений за його діяльність з розвитку духовності в сучасному західному суспільстві. Ця премія, що має грошовий вираз в 1,1 млн фунтів, присуджувалася раніше таким всесвітньо відомим громадським діячам, як мати Тереза, Десмонд Туту, Олександр Солженіцин, лорд Якович, сер Зигмунд Штернберг. 68-річний лорд Сакс використав свою промову на церемонії вручення премії в Центральному залі Вестмінстера для того, щоб засудити Захід за «аутсорсінгову мораль», яку Захід експортує на свої економічні ринки і яка стала повсякденним явищем.

«Ви не можете зробити совість. Ви не можете делегувати моральну відповідальність іншим... Ми зобов'язані зробити багато для моралі заради наших дітей та онуків, щоб не відкидати великі досягнення Західної цивілізації» [125], – наголосив він.

Лорд Сакс також додав, що саме занепад моралі на Заході призвів до таких матеріальних наслідків, як структурне безробіття, зниження рівня життя, неможливість молодим людям купити власне житло, криза інституту шлюбу. Він застеріг також, що якщо Захід забуде про те, що «вільне суспільство є моральним досягненням», то такі загрози, як ІДІЛ, Китай, Росія та Іран, нагадають йому про це, і те, що «буде після, не буде ані ліберальним, ані демократичним і, безумовно, не буде вільним» [125].

Питання толерантності та міжнаціонального миру як складової існування суспільної моралі порушив архієпископ Кентерберійський Джастін Уелбі. Він засудив зростання антисемітизму в Великій Британії під час свого виступу на конференції з міжрелігійного діалогу, яка проходила в лондонському Lambeth Palace. Цей виступ став першим зверненням архієпископа до

згаданої теми за час вступу на цю посаду в 2012 році. Архієпископ наголосив, що зростання антисемітизму в Великій Британії є абсолютно неприпустимим, і закликав інші релігійні громади боротися з цим. На конференції були присутні представники християнських, мусульманських, буддійських, індуїстської, зороастрійської громад та громади сикхів. Юдейську громаду представляв головний рабин країни Ефраїм Мірвіс. У кулуарах конференції репортер видання *Jewish News* поцікавився у архієпископа, як він планує задіяти інші релігійні громади для боротьби з антисемітизмом. На це той відповів: «По-перше, не надавати йому гостинності. Гостинність – це чудово, але не для антисемітизму або інших форм ненависті. По-друге – надати значну гостинність та вітати єврейські громади. Ви можете не погоджуватися з ними з деяких питань, ви можете мати запитання до них і ставити їх, але ви можете показати свою любов, ваше занепокоєння, ваш прийом і вашу гостинність» [126].

Архієпископ Уелбі, який, як вважається, є євреєм по батькові, також запевнив, що буде висловлюватися з питань толерантності та моралі більш часто та розгорнуто. За даними редактора сайту *Lay Anglicana* Лори Сайкс, єврейський дід Уелбі Бернард Вейлер переїхав в 1886 році з Німеччини до Великої Британії. Незабаром після Першої світової війни він змінив своє прізвище, що звучало по-німецьки, на Уелбі. Дід і батько архієпископа були досить успішними підприємцями, і Джастін зміг здобути чудову освіту, закінчивши Ітон і Кембриджський університет.

Слід зазначити, що розвиток суспільної моралі, на думку лідерів єврейської громади, неможливий без конкретних дій, спрямованих на добрі справи, пов'язані із спасінням життя конкретних людей.

Зокрема, голова Асоціації єврейських біженців сер Еріх Рейх закликав прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Камерона прийняти на території країни 3000 дітей-сиріт з Сирії. Колишній біженець, який прибув до Великобританії в ході операції «Кіндер-транспорт», закликав главу уряду «продемонструвати співчуття». У квітні 2016 року відомий політик, член Палати лордів Альфред Дубс, який також прибув до країни в ході «Кіндертранспорту»,

зміг запропонувати законодавчу поправку щодо прийому 3000 дітей, проте пропозиція була відхилена під час голосування членами Палати громад. Наразі сер Еріх намагається змінити ситуацію за допомогою залучення на свій бік прем'єр-міністра країни Девіда Камерона. Зокрема, в одному зі своїх останніх звернень він наполягав: «Я настійно закликаю Вас і Ваших колег переглянути це питання і допомогти деяким з найбільш вразливих жертв між-усобного конфлікту, який забрав життя тисяч людей і позбавив даху мільйони» [127]. Сер Еріх народився у Відні в 1935 році і був одним з 10 000 дітей, вивезених з окупованої нацистами Європи до Великої Британії перед початком війни.

Питання толерантності та збереження моралі активно дискутується у європейському суспільстві. Це викликано пожвавленням діяльності правих екстремістських організацій, зростанням кількості проявів расизму, антисемітизму, нападів на культові споруди та єврейські організації. Представники британської еліти, перш за все релігійні діячі, розпочали порушувати це питання, яке вони вважають одним з найбільш важливих для нормального функціонування сучасного британського суспільства. Судячи з усього, протягом наступних місяців це перетвориться на велику суспільну дискусію, яка буде корисною для представників інших країн європейського континенту, й зокрема України.

Боротьба зі злочинністю на ґрунті расової ненависті у Великій Британії: проблеми та перспективи

Зростання кількості злочинів, скоєних на ґрунті расової та міжнаціональної ненависті, є однією з важливих проблем життя європейського суспільства. Цей різновид злочинів належить до найбільш небезпечних, тому що він тісно пов'язаний із тероризмом та небезпекою збройних атак на національно-культурні центри, молитовні будинки тощо.

Найбільша небезпека при цьому загрожує представникам єврейської громади Європи, члени якої постійно отримують велику кількість погроз від представників радикальних організацій, «правих» політичних угруповань та терористичних структур.

У цілому, британські політики і експерти по-різному оцінюють перспективи боротьби зі злочинністю на ґрунті расової ненависті. Деякі з них відверто заявляють, що подолати хвилю цих злочинів неможливо та єдиним виходом для представників єврейської громади Європи, яка нараховує на сьогодні 1 мільйон, є еміграція.

Однією з проблем, які стосуються злочинів, скоєних на ґрунті расової ненависті, є радикалізація частини британського суспільства. Це, перш за все, стосується представників ісламістських організацій та об'єднань, які мають досить широку підтримку серед мусульманського населення сучасної Великої Британії. Так, згідно з даними соціологічного опитування, яке було проведено на замовлення 4-го каналу британського телебачення, рівень антисемітизму серед мусульман Великої Британії є шокуючи високим. Мусульмани набагато частіше, ніж представники інших релігійних груп, є носіями антисемітських поглядів. У ході дослідження з'ясувалося, що в той час, коли 6% британців вважають, що «євреї відповідальні за більшість воєн», цю думку вважають правильною більш ніж чверть мусульманського населення. Крім того, 40% мусульман зазначили, що «євреям надано занадто багато контролю над глобальними справами». Разом з тим, цю точку зору підтримує лише 10% британців. Крім того, більше третини опитаних мусульман підкреслили, що євреї «надто багато говорять про Голокост», 30% зазначили, що «євреї вважають себе кращими за інших людей», 40% – що «британські євреї більш лояльні до Ізраїлю, ніж до Великої Британії» [128]. Крім того, 40% відзначили, що «євреї мають занадто багато влади над фінансовими ринками» і 39% – що «євреї мають занадто багато влади над засобами масової інформації». Це телефонне опитування було проведене весною 2015 року серед 1000 мусульман з використанням репрезентативної вибірки [128].

Прес-секретар організації «Кампанія проти антисемітизму» зазначив, що дані опитування свідчать про те, що міжрелігійним ініціативам «не вдалося зупинити високий рівень мусульманського антисемітизму». «Ми відзначаємо шокуючий рівень антиєврей-

ських поглядів, які, в тому числі, базуються на теорії змови, а також уявленнях про те, що євреї контролюють владу, гроші, бізнес і засоби масової інформації» [128], – додав він.

Слід зазначити, що протягом останнього часу расистські та антисемітські заяви роблять не тільки представники ісламських радикальних угруповань, але й їх симпатики. Антисемітизм, зокрема, проповідує велика кількість представників політики, культури та спорту. Так, зовсім недавно організація «Кампанія проти антисемітизму» подала офіційну скаргу з приводу антисемітських заяв, зроблених боксером-важковаговиком Тайсоном Ф'юрі. Боксер, який проживає в Манчестері, зокрема заявив: «Ви просто можете робити те, що ви можете, слухати уряд і наслідувати його у всьому, як вівці, яким промивають мозок сіоністи, єврейський народ, якому належать усі банки, всі газети і всі телевізійні станції. Промивання мізків відбувається за допомогою всього цього» [129]. Директор з комунікацій The Campaign Against Antisemitism Джонатан Сакердоті заявив: «Заяви Тайсона Ф'юрі щодо єврейського народу є образливими і расистськими. Не повинно бути місця антисемітизму в спорті. Подібно до того, як антисемітизм викорінюється в футболі, це має відбуватися і в боксі. Він повинен бути відсторонений від боїв за рішенням Британської ради з контролю за боксом (BBBoC)». «Це не перший його злочин, він спеціалізується на обурливих образливих і расистських заявах. Подібна поведінка має спонукати спонсорів відкликати свою підтримку. Британія не терпить і не підтримує расизм. Ці специфічні антисемітські образи є вираженням класичного антисемітизму і їх повторення сьогодні, в 2016 році, показують його невідластво і злобу» [129]. Висловлювання всесвітньо відомого боксера викликали обурення представників громади Манчестера. У поліцію Великого Манчестера відразу надіслали заяву про «злочин на ґрунті ненависті», а журналісти місцевого видання Manchester Evening News тримають на контролі розслідування цієї справи.

Загалом у європейському й, зокрема, у британському суспільстві залишається досить багато людей та об'єднань, які готові

активно боротися із міжрасовою ненавистю, виходячи зі своєї громадянської позиції. Так, члени Студентської спілки Університету Лафборо більшістю голосів прийняли рішення про вихід з Національної спілки студентів Великої Британії. Університет Лафборо став четвертим вузом у країні, який вийшов з організації після того, як її президентом стала відома своїми антисемітськими поглядами Малія Буаттія. При цьому, «за» вихід з NUS проголосувало 54%, «проти» – 41% [130]. Рада піклувальників університету підтримала це рішення студентського союзу. Після того, як у квітні Буаттія стала президентом NUS, припинили своє членство в цій організації студентські організації університетів Лінкольна, Ньюкасла і Халла. Буаттія вважає свою «альма-матер» – Бірмінгемський університет – «сіоністським оплотом», а на усіх зібраннях розповідає про те, як «сіоністи керують ЗМІ» [130].

Боротьба зі злочинами, скоєними на ґрунті расизму та антисемітизму, є проблемою системи внутрішньої безпеки сучасного європейського суспільства. Ненависть до єврейського народу є однією з основних причин терористичних нападів ісламістів, які відбувалися протягом останніх місяців у Копенгагені, Брюсселі та Парижі. На жаль, кількість терористичних угруповань, які діють на європейському континенті, та їх активність не дають приводу для оптимізму щодо перспектив подолання цього явища. Потрібна боротьба з радикалізацією суспільства та створення єдиної європейської системи запобігання подібним злочинам, а також служби моніторингу та боротьби з расизмом в Інтернеті. Слід зазначити, що деякі країни Європи, зокрема Велика Британія, досягли великих успіхів у боротьбі з цими злочинами у національному масштабі. Деякі країни континентальної Європи також наслідують їх. Але ЄС тільки розпочинає цей шлях у загальноєвропейському масштабі. Зокрема, Європейська комісія 14 червня 2016 року прийняла спеціальну програму, розраховану на чотири роки. Вона спрямована на запобігання радикалізації і може стати першим кроком для боротьби зі злочинами, скоєними на ґрунті расової ненависті.

Перспективи існування та розвитку єврейської громади в сучасній Європі

На сьогодні єврейська спільнота Європейського Союзу, й зокрема, громада Бельгії, яка знаходиться у безпосередній близькості до керівних органів ЄС, перебуває під загрозою терористичних актів з боку ісламістів. Поліції регулярно доводиться втручатися та затримувати осіб, що підбурюють до фізичної розправи над євреями. У лютому 2017 року перед судом постали організатори мітингу в Антверпені, який проходив у липні 2014 року та на якому вигукували гасла: «Євреї, пам'ятайте Хайбара, армія Мухаммеда повертається». Це гасло стосується подій VII століття, коли мусульмани знищували та висилали євреїв з міста Хайбара, що розташоване на території сучасної Саудівської Аравії. Гасло мало антиізраїльський характер, на нього прийшло досить багато представників мусульманського населення Антверпена. Форум єврейських організацій Фландрії подав скаргу проти чоловіків, які скандували ці гасла на відеокамеру. Відповідачі – Р. Юзеф, А. Сухайл та Д. Марк – заперечують, що вони підбурювали людей до розправи із євреями та діяли на ґрунті міжнаціональної ненависті. Р. Юзеф відбував тюремний термін у 2005 році за кидання пляшок із запальною сумішшю у поліцейський фургон. Адвокати обвинувачених наполягають на тому, що мітинг був спрямований на підтримку Палестини і їх підопічні невинні [131].

Окрім проведення великої кількості демонстрацій, що мають антисемітський характер, пропалестинські лобісти та адвокати відкрили справжнє полювання на нинішніх та колишніх ізраїльських дипломатів у Європі. Не є винятком і Бельгія. На початку 2017 року колишній міністр закордонних справ Ізраїлю Ціпі Лівні також скасувала свою поїздку на конференцію до Брюсселя через загрозу арешту «за військові злочини». Перед вильотом Лівні до Брюсселя про те, що вона може бути заарештована, заявив у своєму інтерв'ю французький

газеті «Le Soir» представник прокуратури Брюсселя Тьєррі Вертц. Лівні мала взяти участь у конференції, що була організована Європейською єврейською асоціацією з питань безпеки єврейських громад [132]. Колишня голова МЗС Ізраїлю звинувачується через «її роль у переслідуванні та веденні війни проти палестинців у 2008–2009 роках». Спеціальний судовий позов, що стосуються ролі політика у операції «Литий свинець», був поданий місцевою пропалестинською групою, що діє у Брюсселі. Ізраїль вважає, що «Хамас» використав цивільне населення як живий щит під час подій 2008–2009 років та вчинив низку інших злочинів. Ця точка зору переважає у рішеннях бельгійських судів. Згідно з бельгійським законодавством, влада має право затримати підозрюваного у тих чи інших злочинах у тому разі, якщо хоча б одна із його жертв є громадянином Бельгії. До цього пропалестинські юристи знаходять власників бельгійських паспортів, що живуть у Палестині, та подають від їх імені судові скарги на ізраїльських чиновників. Представник МЗС Ізраїлю Емануель Нашхон заявив, що перспектива арешту Лівні за кордоном є «цинічним зловживанням бельгійською правовою системою» [132]. У 2009 році Лівні була вимушена скасувати свою поїздку до Лондона з тих самих міркувань.

Незважаючи на те, що члени єврейської громади Бельгії достатньо добре захищені від нападів антисемітськи налаштованих громадян, відносини громади та єврейських структур із владою неможливо назвати безхмарними. Так, однією із найбільш значимих подій в історії євреїв Європи 2017 року стало перенесення меморіалу жертвам Голокосту в Антверпені, рішення про яке було прийнято без узгодження із керівництвом місцевої єврейської громади.

Практично усі організації бельгійських євреїв у квітні 2017 року виступили із протестом проти рішення влади Антверпена перенести головний міський пам'ятник Голокосту з місця, куди

зганяли жертв перед відправленням до концтаборів, в іншу частину міста. Зокрема, Форум єврейських організацій фламандського регіону виступив із заявою проти цього плану. Заява надійшла після повідомлень ЗМІ про план влади з переміщення пам'ятника із проспекту Belgiëlei. Фламандський регіон є одним із трьох автономних утворень, що входить до складу федеральної Бельгійської держави. Нове місце, що розташоване на іншому боці головного парку міста, «є більш спокійним місцем», як заявив губернатор округу Пол Корді. Тому щорічна церемонія пам'яті жертв Голокосту, яку єврейська громада організовує біля пам'ятника, «менше впливатиме на дорожній рух» [133], – підкреслив Корді, додавши, що нове місце розташування також знаходиться ближче до історичного центру міста. Однак Форум, з яким не порадилися з цього приводу, повідомив, що нове місце значно поступається нинішньому, тому що воно не має історичного зв'язку із подіями періоду Голокосту, під час якого німецькі та бельгійські офіцери зібрали тисячі євреїв в Антверпені для відправлення до таборів смерті.

«Пам'ятник є надгробним каменем для тисяч євреїв, які були депортовані та вбиті, навіть не будучи похованими» [133], – говорить у заяві Форуму. Переміщення пам'ятника на місце «без прямого зв'язку із Голокостом призведе до втрати історичного, емоційного та освітнього виміру». Пам'ятник був установлений на нинішньому місці 20 років тому на прохання єврейської громади. З тих пір влада різко посилила заходи безпеки щодо єврейських закладів та подій, включаючи щорічну пам'ятну церемонію, після загроз та терористичних атак. Заходи із гарантування безпеки, пов'язані із святкуванням пам'яті, призводили до збоїв у роботі транспорту. Рішення про перенесення пам'ятника в Бельгії надійшло після скандалу в Нідерландах, коли сімейна пара попросила прибрати меморіальну дошку жертвам Голокосту від входу до їх будинку у Амстердамі. Вони відмінили свій позов проти мерії

міста після жорсткої критики у соціальних мережах у Нідерландах та за їх межами [134].

Слід зазначити, що єврейська громада Бельгії не є винятком з загальноєвропейської ситуації щодо становища єврейської громади і переживає складний період своєї історії. Членам громади доводиться «розплачуватися» за політику Держави Ізраїль, до якої вони не мають жодного відношення, будучи громадянами іншої держави. Одночасно із цим, правова система Бельгії передбачає велику свободу дій для антиізраїльських активістів, які проводять травлю ізраїльських громадян, що проживають або приїжджають на територію цієї країни. Більш за інших підпадають під вплив пропалестинських організацій місцеві органи влади, які налаштовані критично щодо єврейських структур і навіть беруть участь у Кампанії бойкоту Ізраїлю (BDS). Слід зазначити, що багато проблем можна було б розв'язати за рахунок координації зусиль уряду Бельгії, місцевих органів влади, а також судової гілки влади та правоохоронців. Однак для цього необхідна політична воля та увага до зазначеної проблеми з боку Європейської комісії та Європарламенту, які знаходяться у безпосередній близькості від тих подій, які відбуваються у Бельгії протягом останніх місяців.

Реакція європейського єврейства на обрання президентом США Дональда Трампа

Обрання нового президента Сполучених Штатів Америки традиційно є важливою політичною подією для світового, європейського єврейства та Держави Ізраїль. США є основним союзником Держави Ізраїль на Близькому Сході, від позиції якого багато в чому залежить ситуація у цьому регіоні та нормальне функціонування єврейської держави. Прихід до влади Дональда Трампа, який під час передвиборчої кампанії використовував антисемітські та расистські гасла, став приводом для гострої світової дискусії щодо долі єврейства США та ситуації на Близькому Сході. Значне місце у цій дискусії займають європейські єврейські

громади, особливо Франції, члени яких досить активно емігрують до США для того, щоб уберегтися від хвилі антисемітизму та терористичних нападів з боку ісламістів.

Реакція лідерів єврейських громад на обрання президентом США Дональда Трампа було стриманою або негативною. Зокрема, у Великій Британії, де репутаційна складова політичного життя є дуже важливою, перша реакція лідерів британських євреїв, які є найбільш потужною лобістською силою єврейської громади Європи, була різко негативною. Головний рабин Великої Британії в інтерв'ю BBC назвав Дональда Трампа «расистом» і зазначив, що «дуже нервував» з цього приводу і «був розчарованим» обранням його на цю посаду. Рабин Ефраїм Мірвіс, який виступав в шоу Емми Барнетт Five Live show на радіо BBC, зокрема, констатував, що «Трамп, на жаль, є расистом, людиною, яка глибоко образила багатьох» [135]. При цьому рабин Мірвіс висловив надію, що політик виправиться в майбутньому. «Тим не менш, Трамп як президент, ми сподіваємося, матиме інший характер, і час покаже, що принесе президентство Трампа» [135], – додав він. Головний рабин також відзначив відсутність прогресу в лейбористській партії, що стосується боротьби з антисемітизмом в її рядах. «Члени спеціального комітету Міністерства внутрішніх справ на засіданні міжпартійної парламентської групи одноголосно зійшлися на думці, що існує недостатньо зусиль, декларованих керівництвом у цьому напрямі. Ми все ще чекаємо реалізації деяких заходів, визначених у звіті Чакрабарті, ми все ще цього чекаємо, щоб побачити справжні докази того, що керівництво лейбористської партії розглядає антисемітизм серйозно» [135], – наголосив він.

Виступ головного рабина став важливим для формування ставлення до особи Трампа, тому що до його обрання велика кількість британців не звертали уваги на подробиці виборчої кампанії у Сполучених Штатах.

Також велике значення для іміджу американської влади та президента Трампа мали перші призначення на керівні посади в його адміністрації. Зокрема, великий резонанс викликало призначення головним радником нового президента США Стівена Беннона, добре

відомого громадськості своїм антисемітизмом. Ще в 2007 році американські ЗМІ інформували, що коли Беннон мешкав у Лос-Анджелесі, то не хотів, щоб його «дочка ходила в школу з євреями» [136]. Його колишня дружина Мері Луїза Пікар заявила в суді, що Беннон «не любить євреїв, і йому не подобається, як вони впливають на інших дітей, роблячи їх «плаксивими діточками»» [136]. Протягом своєї кар'єри Беннон відчував підтримку глави Ку-клукс-клану Девіда Дюка, а відомий політичний новинний сайт Breitbart, яким він керував, перетворився на праве націоналістичне ЗМІ. В результаті Антидифамаційна Ліга звинуватила Беннона в тому, що він «створює і пропагує антисемітські і расистські стереотипи» [136].

Слід зазначити, що призначення Беннона викликало протест навіть у представників Республіканської партії, в тому числі Джона Вівера – провідного консультанта цієї політичної сили. Оголошуючи про своє рішення призначити Беннона на таку високу посаду, Трамп підкреслив, що він є «висококваліфікованим керівником, який добре працював разом у нашій компанії та був одним з тих, хто привів нас до історичної перемоги» [136].

Загальна негативна реакція британських та європейських євреїв на обрання Дональда Трампа президентом США призвела до виникнення деяких політичних ексцесів. Зокрема, керівнику Ради депутатів британських євреїв Джонатану Аркушу довелося попросити вибачення у своїх колег з цієї організації за «занадто передчасне» привітання Дональда Трампа з перемогою на президентських виборах. Він визнав, що поспішив з цим, у той час як необхідно було обговорити необхідність цього привітання і його зміст з представниками єврейської громадськості. «Я буду стримувати себе. Якщо я зробив це трохи неправильно, мені дуже шкода» [137], – сказав Аркуш депутатам на зустрічі, яка пройшла 20 листопада 2016 року в Лондоні.

Однак після того він заявив, що не готовий вибачатися за сам факт вітання Трампа, наголосивши, що його привітала більшість американських єврейських організацій. «Це було питання ввічливості, подобається вам це чи ні»[137], – додав Аркуш. В ході

засідання Ради до неї більшістю голосів була прийнята організація UK Lawyers for Israel.

Слід зазначити, що, виходячи з реалій сучасного політичного життя Європи й, зокрема, Великої Британії, можна зі значною вірогідністю стверджувати, що імідж расиста, який має Дональд Трамп, не зміниться до закінчення його строку перебування у владі. Він ніколи не висловлювався щодо долі європейського єврейства, Голокосту, не відвідував меморіалів концентраційних таборів та, скоріш за все, не буде це робити у майбутньому. А навіть якщо й буде, то це не матиме жодного значення, тому що всі в Європі розуміють, що після 70 років його погляди щодо національних меншин суттєво не зміняться. Він є «технологічним» президентом, який буде зосереджуватися на боротьбі із корупцією, піклуватися щодо розвитку малого та середнього бізнесу та проводити економічні реформи. Таким чином, за відсутності будь-яких очікувань єврейська спільнота Європи буде лише сподіватися на те, що Сполучені Штати залишаться безпечним місцем проживання для американських євреїв.

Висновки

Сучасний розвиток єврейської громади Європи є наглядним прикладом для процесу реформування та трансформації інститутів єврейської громади України, яка завершила процес масової імміграції до Ізраїлю та інших країн світу і почала формуватися як стійка спільнота, що розвивається в умовах розвитку демократичного суспільства та інтегрується до української політичної нації.

Основною проблемою на сьогодні у єврейському житті Європи є безпека та протидія тероризму. Виходячи з цього, в Україні потрібно створити єдину організацію, яка б дбала про безпеку усіх єврейських установ за прикладом країн Європи. Це пов'язано з тим, що більшість терактів, зокрема у Франції, Бельгії, Данії, були спрямовані саме проти єврейської громади. Потрібна координація спеціальних служб України та країн Європи для запобігання масових терористичних актів щодо єврейських установ та окремих патріотично налаштованих громадян єврейської національності.

Завдяки аналізу розвитку єврейських громад у європейських країнах можливо скласти перелік корисних для держави України нормативних актів, які мають силу у законодавствах країн Європи, зокрема, кодексів про працю, підзаконних актів щодо дотримання вимог іудаїзму, що стосуються заборони працювати у суботу та в релігійні свята, дотримування кашруту тощо. Нами визначені основні проблеми, на які потрібно звернути увагу Україні, виходячи з досвіду європейських країн останніх років. Ці тенденції треба врахувати у розвитку національної політики та виробити систему забезпечення прав віруючих з боку держави. Потрібно розробити перелік заходів, які допоможуть реформувати сферу міжнаціональних відносин згідно з існуючими європейськими системами дотримання прав національних меншин та боротьби зі злочинами, скоєними на ґрунті расової ненависті. Розроблені елементи нової концепції державної політики щодо єврейської громади України, які відповідають сучасним європейським стандартам, можуть стати протягом найближчих років важливим елементом розвитку міжнаціональних відносин в Україні.

---

1. The continuing decline of Europe's Jewish population by Michael Lipka // Pew Research Centre. – 2015. – 9 February [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/02/09/europes-jewish-population>.

2. Between hope and fear: the future of Jewish communities in Europe // European Parliament News. – 2016. – 28 September [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20160926STO44014/between-hope-and-fear-the-future-of-jewish-communities-in-europe>.

3. Див. : Козерод О. В. 150 еврейских организаций Великобритании. Путеводитель / О. В. Козерод. – К. : Издательство «Бланксервис», 2006. – 182 с.

4. I'll stand by you. Евреи Великобритании поддержат Украину в тяжелой ситуации // Достижения». – 2014. – 2 ноября.

5. Филантропия // Краткая еврейская энциклопедия в 11 томах. – Иерусалим, 1976–2005. – Т. 9. – С. 58–71.
6. Хроника // Еврейская трибуна (Париж). – 1921. – 7 января. – С. 11.
7. Помощь погромленным // Еврейский вестник. – 1922. – № 5. – С. 5.
8. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф.1, оп.1, спр.1, арк.28.
9. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф.445, оп.1, спр.40, арк. 261.
10. ЦДАГО України, ф.1, оп.20,спр.338, арк.3.
11. РГАСПИ, ф.445, оп.1, спр.40, арк. 261 зв.
12. Лоббист интересов украинского еврейства профессор Ноах Прилуцкий // Достижения (Манчестер). – 2012. – 16 февраля. – С. 4.
13. Ролик с последствиями. Принц Чарльз поддержит евреев Украины // Еврейская газета. – 2011. – № 5 (105). – С. 11.
14. Еврейские подростки Лондона увидели реалии жизни в Украине // Достижения. – 2011. – 13 ноября. – С. 3.
15. В городской ратуше Лондона звучали песни украинских евреев // Достижения. – 2011. – 27 ноября. – С. 4.
16. В Лондоне собрали 5 тысяч фунтов в рамках кампании «Выживание зимой» // Достижения. – 2011. – 8 ноября. – С. 3.
17. Тепло евреям бывшего СССР и Восточной Европы // Агентство еврейских новостей. – 2011. – 24 ноября [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.aen.ru/?page=brief&article_id=62609.
18. Британские евреи помогут детям Восточной Европы в преддверии Хануки // Достижения. – 2011. – 16 декабря. – С. 3.
19. Новый руководитель WJR выделит 2,2 миллиона фунтов пожилым евреям Украины и Молдовы // Достижения. – 2011. – 10 октября. – С. 3.
20. Британские евреи смогут помогать детям из Украины и Молдовы в режиме онлайн // Jewish news. – 2011. – 25 мая

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jn.com.ua/-Diaspora/uk_2505.html.

21. 1,2 мільйона фунтів на допомогу єврейським жінкам Юго-Востока України // Достижения. – 2011. – 4 августа. – С. 11.

22. Тоннели Стены Плача и загадочный фонд украинского миллиардера // Портал Izrus.co.il. – 2011. – 12 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izrus.co.il/oligarhi/article/2011-05-12/14225.html>.

23. В благодарность за спасение // Агентство еврейских новостей. – 2015. – 17 июля.

24. Документы, свидетельствующие о спасении евреев Европы в ходе операции «Киндертранспорт», станут доступны в режиме онлайн // Достижения. – 2015. – 13 июля. – С. 5.

25. Prince Charles becomes WJR patron // Jewish Chronicle. – 2015. – 2 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/news/uk-news/138708/prince-charles-becomes-wjr-patron>.

26. Помощь евреям Мариуполя // Агентство еврейских новостей. – 2014. – 3 октября.

27. WJR помогает евреям Украины // Агентство еврейских новостей. – 2014. – 26 октября.

28. Руководство «Всемирной еврейской помощи» из-за конфискации Украиной и Молдовой контейнеров с гуманитарной помощью решило сосредоточить усилия на образовательных программах // Achievements newspaper. – 2014. – 6 июля. – С. 4.

29. Лондонская благотворительная организация помогает еврейским беженцам из района боевых действий в Восточной Украине // Achievements newspaper. – 2014. – 29 июня. – С. 7.

30. Известный британский правозащитник Майкл Шерборн скончался в Лондоне в возрасте 97 лет // Achievements newspaper. – 2014. – 23 июня. – С. 6.

31. Francois Hollande took away John Galliano's Legion of Honor // The Cut Magazine. – 2012. – 24 August.

32. Anti-Semitism on the rise in the UK // The Commentator. – 2012. – 25 July. – P. 9.

33. Антисемита, угрожавшего в Твиттере взорвать офис еврейской газеты Манчестера, арестовали в аэропорту // Достижения (1927). – 2012. – 17 августа. – С. 10.

34. Man charged over Twitter abuse of Ben Haim // The Jewish chronicle. – 2012. – 27 August. – P. 5.

35. Dysch M. University students quit after 'toxic' anti-Semitism in Edinburgh // Jewish chronicle. – 2012. – 6 December. – P. 15.

36. Couple from Oldham accused of preparing for acts of terrorism // Daily mail. – 2012. – 5 August. – P. 11.

37. Human rights groups in forefront of monitoring and reporting hate crimes in Europe// Jewish chronicle. – 2012. – 29 November. – С. 15.

38. Легко ли пройти бар-мицву в Великобритании // Достижения (1927). – 2012. – 27 сентября. – С. 8.

39. Fisher J. Bradford synagogue closes / J. Fisher // Jewish chronicle. – 2012. – 16 November. – P. 14.

40. Манчестерские раввины вынесли постановление о запрете использования Интернета в развлекательных целях // Достижения (1927). – 2012. – 7 сентября. – С. 9.

41. Dysch M. Thousands attend strictly Orthodox debate on internet dangers / M. Dysch // Jewish chronicle. – 2012. – 6 September. – P. 14.

42. Еврейская благотворительность в Великобритании // Jewish News. – 2011. – 6 мая [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://jn.com.ua/Diaspora/uk_0605.html.

43. Elgot J. Barber Shop horror for Tottenham's Aaron Biber / J. Elgot // Jewish chronicle. – 2011. – 11 August. – P. 13.

44. 35 тысяч фунтов в помощь инвалидам Украины было собрано в Лондоне // Достижения (1927). – 2012. – 25 июля.

45. В еврейской общине Лондона думают о предстоящей суровой зиме в странах СНГ // Достижения (1927). – 2012. – 29 сентября. – С. 12.

46. Глянец Евро-2012 не должен отвлекать от дела помощи нуждающимся в Украине // Достижения (1927). – 2012. – 4 июня. – С. 15.

47. Принц Чарльз будет покровителем программы поддержки евреев Украины до 2015 года // Достижения (1927). – 2012. – 12 сентября. – С. 9.

48. Inspiring Women Leaders: Advancing Gender Equality in Jewish Communal Life : The Report of the JLC Commission on Women in Jewish Leadership. – London : Board of Deputies of British Jews, 2012.

49. Внимание регионам // Агентство еврейских новостей. – 2012 – 8 ноября [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.aen.ru/?page=brief&article_id=65788.

50. Антисемитизм в Великобритании в июле вырос в два раза, но не достиг уровня 2009 года // Достижения. – 2014. – 28 июля. – С. 5.

51. Ситуация с антисемитизмом в Великобритании и Европе продолжает ухудшаться // Достижения. – 2014. – 1 августа. – С. 3.

52. Агент по недвижимости из Эдинбурга был уволен за антисемитские твиты // Достижения. – 2014. – 30 июля. – С. 3.

53. Isaiah Berlin Virtual Library [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.berlin.wolf.ox.ac.uk>.

54. Programme for June 6th 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://isaiahberlin.org>.

55. Isaiah Berlin 101, prospectus for a Symposium [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chass.colostate-pueblo.edu>.

56. Isaiah Berlin and Contemporary China. Tsinghua Academy of Chinese Learning. – 2011. – March 10–12 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philosophyol.com/pol/batch.download.php>.

57. Joshua Cherniss ‘Freedom and Philosophers’ // Oxonian review. – 2003. – 1 March. – Issue 2.2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.oxonianreview.org/wp/philosophers-and-freedom/>; Joshua Cherniss ‘Isaiah Berlin : A Defence’ // Oxonian Review. – Spring 2006. – Volume 5. – Issue 2 [Электронный ресурс].

– Режим доступу : <http://www.oxonianreview.org/issues/5-2/5-2cherniss.html>.

58. Kocis Robert. A Critical Appraisal of Sir Isaiah Berlin's Political Philosophy; Claude Galipeau, Isaiah Berlin's Liberalism / Robert Kocis. – Oxford : Clarendon Press, 1994.

59. Кафанова Людмила. Философ и мудрец – сэр Исайя Берлин / Людмила Кафанова // Вестник. – № 27 (181). – 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vestnik.com/-issues/97/1223/koi/kafanova.htm>.

60. Ignatieff Michael. Isaiah Berlin / Michael Ignatieff // Independent of Sunday, 25 october, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kenanmalik.com/reviews/ignatieff_berlin.html.

61. Пешкова Майя. 'Сэр Исайя Берлин и семья Пастернаков'. Интервью с Питером Опенгеймером / Майя Пешкова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echo.msk.ru/-programs/time/598754-echo>.

62. Jewels from the high table by DJ Taylor // The Observer. – 2004. – 28 March. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.guardian.co.uk/books/2004/mar/28/biography.features1>.

63. Two Books on Isaiah Berlin: review by Nicholas Shakespeare // The Telegraph. – 17 July 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telegraph.co.uk/culture/books/bookreviews/-5842529/Two-Books-on-Isaiah-Berlin-review.html>.

64. Russian Thinkers by Isaiah Berlin. – London : Penguin, 1978.

65. Isaiah Berlin by J. Gray. – NJ : Princeton University Press, 1997.

66. Isaiah Berlin: Letters 1928–1946. – Vol. 1. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 752 pp.

67. The Soviet Mind: Russian Culture under Communism by Isaiah Berlin. – Brookings Institution Press, 2004. – 242 p.; The One and the Many: Reading Isaiah Berlin Prometheus Books, 2006. – 335 pp.

68. An English liberal stooge by Hywel Williams // The Guardian. – 2004. – 14 April [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : <http://www.guardian.co.uk/comment/story/0,3604,-1191334,00.html>.

69. Guest from the Future: Premiere by Celia Wren // All about Jewish Theatre. – 2004. –23 July [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jewish-theatre.com/visitor/article_display.aspx?articleID=778.

70. Isaiah Berlin Virtual Library [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.berlin.wolf.ox.ac.uk>.

71. In the Name of Marx: The Philosopher and the Fight // The Times Literary Supplement. – 1939. – 7 October.

72. Isaiah Berlin by Michael Ignatieff // Independent of Sunday. – 1998. – 25 October. – С. 14.

73. The ideas of Isaiah Berlin in the interview to Steven Lukes by Ben Atlas [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://benatlas.com/2010/12/the-ideas-of-isaiah-berlin-in-the-interview-to-steven-lukes>.

74. Cherniss Joshua Jewishness, Judaism and Liberalism in Isaiah Berlin's Thought // Fifteenth World Congress of Jewish Studies, Hebrew University, Jerusalem. – 2009. – 2–6 August.

75. Berlin Isaiah. The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History / Isaiah Berlin. – London : Phoenix, 1953.

76. Berlin Isaiah. Concepts and Categories: Philosophical Essays / Isaiah Berlin. – London : Pimlico, 1978. – 202 p.

77. Berlin Isaiah. Russian Thinkers / Isaiah Berlin. – London : Penguin, 1978.

78. Berlin Isaiah. Against the Current: Essays in the History of Ideas / Isaiah Berlin. – London : Pimlico, 1979. – 394 p.

79. Берлин Исая, сэр. Электронная еврейская энциклопедия // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/10555>.

80. Берлин И. Философия свободы. Европа / И. Берлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 448 с. ; Берлин И. История свободы. Россия / И. Берлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 538 с.

81. Rosenstein Neil. «The Unbroken Chain: Biographical Sketches and Genealogy of Illustrious Jewish Families from the 15th–20th Century» / Neil Rosenstein. – Volumes 1 and 2, Revised Edition, CIS Publishers. – New York, 1990.

82. Johnson Nevil. «Obituary of Lord Beloff» / Nevil Johnson // The Independent. – 1999. – 26 March.

83. Walker David «Unrelenting Foe of Academic Marxism» / David Walker // The Times'. – 1988. – 8 November.

84. Исламисты пытаются взять под контроль британские тюрьмы? // Достижения (Манчестер). – 2013. – 7 августа. – С. 4.

85. Еврейские девушки из Лондона, работавшие на Занзибаре, были атакованы террористами // Достижения (Манчестер). – 2013. – 9 августа. – С. 5.

86. В Шотландии растет антисемитизм // Достижения (Манчестер). – 2013. – 1 июля. – С. 5.

87. Опыт США: террористы, расисты и антисемиты на контроле у специалистов Центра Визенталя // Достижения (Манчестер). – 2012. – 28 июня. – С. 3.

88. Главный раввин Великобритании определил основные проблемы современной общинной жизни // Достижения. – 2014. – 13 октября. – С. 5.

89. Скажи антисемитизму: «Нет!» // Агентство еврейских новостей. – 2014. – 20 октября.

90. Британские религиозные лидеры попросят местные советы приютить беженцев из зон, где идут военные конфликты // Достижения. – 2014. – 10 октября – С. 7.

91. Компания бойкота израильских товаров в Великобритании с треском провалилась // Достижения. – 2014. – 11 октября. – С. 4.

92. Councillors reject petition to fly the Palestinian flag over Manchester Town Hall // Manchester Evening News. – 2015. – 11 February. – P. 14.

93. Прогулявшийся по Парижу в кипе журналист оценил разгул антисемитизма во французской столице // Достижения. – 2015. – 17 февраля. – С. 5.

94. Еврейская община Великобритании выразила солидарность с общиной Дании в связи с терактом // Достижения. – 2014. – 15 февраля. – С. 11.

95. Впервые в Европе выпускникам ешивы в Солфорде помогут с приобретением светской профессии и трудоустройством // Achievements newspaper. – 2014. – 10 июня. – С. 2.

96. Делегация лидеров мусульманских и еврейских общин Европы обсудила вопросы гуманного забоя скота с датским министром // Achievements newspaper. – 2014. – 1 апреля. – С. 2.

97. Должна ли Великобритания спасти евреев из стран континентальной Европы от антисемитизма? // Achievements newspaper. – 2014. – 9 июня. – С. 2.

98. Американский раввин предложил французским евреям эмигрировать в Канаду // Jewish News. – 2015. – 16 января.

99. Глава МВД Тереза Мэй: «Без евреев Великобритания не будет Великобританией» // Еврейские новости. Евроазиатский еврейский конгресс. – 2015. – 21 января.

100. У евреев Европы есть будущее // Агентство еврейских новостей. – 2014. – 5 января.

101. Антисемитизм в 2014 году стал одним из ключевых факторов жизни евреев Европы // Достижения. – 2014. – 24 декабря.

102. Главный раввин Великобритании осудил введенный в Стамфорд-Хилле запрет на вождение автомобиля женщинами // Достижения. – 2015. – 2 июня. – С. 5.

103. Еврейские организации не смогут принять участие в Лондонском марафоне в 2016 году // Достижения. – 2015. – 27 апреля. – С. 3.

104. Эрув в Милл Хилл // Агентство еврейских новостей. – 2015. – 23 июля.

105. Евреи поддерживают Королеву // Агентство еврейских новостей. – 2015. – 22 июля.

106. Лидеры лейбористов на конференции в Манчестере поддерживали палестинцев в их борьбе с Израилем // Достижения. – 2014. – 30 сентября. – С. 4.

107. Предвыборные собрания лейбористов в Бирмингеме больше похожи на исламские общинные мероприятия. Мужчины и женщины сидят отдельно // Достижения. – 2015. – 5 мая. – С. 3.

108. Политик, заставивший корпорации снизить цены на бензин, стал заместителем Кэмерона в партии и вошел в правительство // Достижения. – 2015. – 11 мая. – С. 5.

109. Eric Pickles is new Conservative Friends of Israel chairman by Marcus Dysch // The Jewish Chronicle. – 2015. – 12 May. – P. 13.

110. Политик-антисемит Джордж Гэллоуэй проиграл на выборах представительнице пакистанской общины // Достижения. – 2015. – 8 мая. – С. 2.

111. Активисты WJR начали рекламную кампанию в поддержку беженцев в Великобритании // Достижения (Манчестер). – 2015. – 27 сентября. – С. 7.

112. Students work to aid refugees by Naomi Firsht // Jewish Chronicle. – 2015. – 1 October. – P. 15.

113. In Germany, Syrian refugees seek out a Jewish welfare organization by Amanda Borschel-Dan // Times of Israel. – 2015. – 11 September [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.timesofisrael.com/in-germany-syrian-refugees-seek-out-a-jewish-welfare-organization>.

114. Еврейские организации Великобритании помогут беженцам из стран Средиземноморья // Достижения (Манчестер). – 2015. – 10 сентября. – С. 5.

115. Призыв еврейских лидеров // Агентство еврейских новостей (Москва). – 2015. – 24 сентября [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.aen.ru/?page=brief&article_id=74611&PHPSESSID=m5fd7i819je5mvtfotr2ur7ep1.

116. Главный раввин Великобритании и Папа Римский обсудили проблему беженцев в Европе // Достижения (Манчестер). – 2015. – 4 сентября.

117. В Имперском военном музее пройдет реконструкция выставки, посвященной событиям Холокоста // Достижения (Манчестер). – 2015. – 15 сентября. – С. 5.

118. Министр по делам бизнеса призвал всех жителей Великобритании сплотиться в деле борьбы с антисемитизмом // Достижения (Манчестер). – 2015. – 8 сентября. – С. 8.

119. Holocaust-denying historian David Irving organises ‘disgusting’ £ 2000-a-head holiday tours of former concentration camps and Hitler’s HQ so peoples can ‘make up their own mind about the truth’ // Daily Mail. – 2015. – 31 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3203797/-Holocaust-denier-David-Irving-leads-tours-concentration-camps.html>.

120. Еврейские школы – в числе лучших // Агентство еврейских новостей. – 2015. – 24 ноября [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.aen.ru/?page=brief&article_id=74998.

121. Catholic schools choose Judaism as second religion for GCSE RE despite Islam being UK’s second biggest faith // Independent. – 2015. – 17 November [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.independent.co.uk/news/education/education-news/catholic-schools-choose-judaism-as-second-religion-for-gcse-re-despite-islam-being-uks-second-a6726391.html>.

122. В Бирмингеме открылась образовательная конференция «Лимуд» // Достижения (Манчестер). – 2015. – 27 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://achievementsnews.co.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=4723:-qq&catid=39:2010-11-16-09-09-10&Itemid=58.

123. 30 000 учеников школ Великобритании услышали рассказ очевидца Холокоста // Достижения (Манчестер). – 2016. – 27 января [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://achievementsnews.co.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=4810:30-000-&catid=40:2010-11-16-09-09-30&Itemid=59.

124. В Лондоне в следующем году откроется первая бесплатная еврейская средняя школа // Достижения (Манчестер). – 2016. –

2 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://achievementsnews.co.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=4822:2016-02-02-11-47-49&catid=39:2010-11-16-09-09-10&Itemid=58.

125. Jonathan Sacks Calls for Morality Along With Economics in Templeton Prize Speech by Dan Friedman // Forward. – 2016. – 30 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forward.com/opinion/341519/jonathan-sacks-calls-for-morality-along-with-economics-in-templeton-prize-s>.

126. Archbishop: Anto–Semitism ‘embedded’ in British culture by Trevor Grundy // Deseret News. – 2016. – 20 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.deseretnews.com/article/-865654716/Archbishop-Anti-Semitism-embedded-in-British-culture.-html?pg=all>.

127. Former Kindertransport refugee calls on Cameron to admit 3,000 Syrian children // The Guardian. – 2016. – 4 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.theguardian.com/uk-news/-2016/may/04/kindertransport-man-to-cameron-let-in-3000-syrian-child-refugees>.

128. UK Muslims more anti–Semitic than general population, poll finds // Times of Israel. – 2016. – 13 April [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.timesofisrael.com/uk-muslims-more-anti-semitic-than-general-population-poll-finds>.

129. Tyson Fury launches foul–mouthed rant about Jews, rape and bestiality– watch latest astonishing ourburst // The Mirror. – 2016. – 13 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mirror.co.uk/sport/boxing/tyson-fury-launches-foul-mouthed-7961614>.

130. Loughborough University students vote to split from by Josh Jackman // Jewish chronicle. – 2016. – 8 June [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/news/campus-news/159066/loughborough-university-students-vote-split-nus>.

131. Belgian Jewish paper demands EU action on Abbas ‘blood libel’ // Times of Israel. – 2016. – 8 July [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://www.timesofisrael.com/belgian-paper-demands-eu-action-on-abbas-blood-libel>.

132. The Muslim of France condemned the attacks, except those that were directed against the Jews // News Israel Today. – 2016. – 2 August [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://en.israel-today.ru/the-muslims-of-france-condemned-the-attacks-except-those-that-were-directed-against-the-jews.html>.

133. REFLECTION ON EUROPE: DEFINING A POLITICAL ORDER IN TIME AND SPACE BY HANS-AKE PERSSON, BO STRATH. – PETER LANG, 2007. – 426 P.

134. EU official: without Jews, Europe has no future // Jerusalem Post. – 2015. – 23 January [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jpost.com/Diaspora/EU-official-Without-Jews-Europe-has-no-future-388688>.

135. Chief Rabbi slams Trump as ‘a racist’ by Daniel Sugarman // The Jewish Chronicle. – 2016. – 10 November [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/news/uk-news/165885/chief-rabbi-slams-trump-a-racist>’.

136. Steve Bannon: Donald Trump’s New Chief Strategist – Is He An Anti-Semite? // Hollywood Life. – 2016. – 13 November [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hollywoodlife.com/2016/11/13/steve-bannon-accused-anti-semitic-remarks-donalds-new-chief-strategist>.

137. Jonathan Arkush admits he got timing of Board’s congratulations to Trump wrong // The Jewish Chronicle. – 2016. – 20 November [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejc.com/news/uk-news/166274/jonathan-arkush-admits-he-got-timing-boards-congratulations-trump-wrong>.

1.4. ЄВРЕЇ ЧЕХІЇ: СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ ЖИТТЯ ГРОМАДИ

Підрозділ присвячено питанням, актуальним як для народів, що мають власні держави, так і для спільнот, що «титульної» держави не мають.

Як зберегти власну спадщину, спільноту, перебуваючи у стані етнODEMOГРАФІЧНОЇ кризи? Від'ємний природний приріст, велика частка людей похилого віку, змішані шлюби, асиміляція, врешті, міграція за межі традиційних ареалів – чи не означає це приреченість, деградацію, врешті-решт небуття?

Однак зруйновані святині, місця, де залишилося лише декілька євреїв – характерні і для Європи реалії після Другої світової війни. Представник «Джойнт» в Україні пан Чарльз Гофман є автором книги про єврейські громади Чехословаччини, Польщі, Румунії та Болгарії відразу після падіння комуністичних режимів. Книга мала красномовну англійську назву, яку можна перекласти як «Сірий світанок». Характерно, що Ч. Гофман з-поміж усіх пост-комуністичних країн виділяв Чехословаччину, а особливо регіон Праги, де він знайшов «солідарну спільноту» – *care taker community*, що об'єднувала людей різного етнічного походження, конфесійної належності та атеїстів. Вони мали спільну мету – піклування про збереження унікальної єврейської культурно-історичної спадщини. Після повалення комуністичних режимів по всій Європі міцніє повага до спільної спадщини, а «солідарна спільнота» з рідкісного винятку перетворюється на норму повсякденного життя. За цим типом вільних асоціацій – майбутнє, і в тому числі в Україні. Слід вдатися до історичного матеріалу, щоб проаналізувати відчуження євреїв від дійсності, розкрити роль науки, що здатна як підтримувати владу, так і здійснювати опір владі, феномен «відчуження», категорію «іншості», процес перетворення «маргінального» на «універсальне», а проблем меншин на загальні, центральні питання макросупільства.

Тема «євреї Чехії» вимагає обізнаності з модерними європейськими політичними та соціологічними теоріями, парадоксальними тезами про нездатність сучасної політології до політичної прогностики, про «втечу гуманітарних наук від реальності» і заикнення на «елегантних теоріях». Наукові підходи дають теоретико-методологічну основу для успіху будь-якої громадської діяльності, кінцевою метою якої є розширення процесу вільного самовиявлення на індивідуальному та колективному рівні. Автори критично ставляться до консолідованої демократії у сучасній Чехії (зрештою, як і меншини Чехії – євреї, українці, роми...). Але значну увагу приділено історичним сюжетам: національно-культурній автономії асимільованих євреїв (як виклик на *modus vivendi* соціалістичної Чехословаччини), витокам не-сіоністського і не-асимілянтського руху (актуальна у Європі постать Й. С. Блоха). І звичайно, «Празькій весні», якій в огляді Ю. Щербакової «Чехи в истории России: оценка и суждения россиян» присвячено 27% загального обсягу тексту, що охоплює 1000 років! *.

***

Науковці, необізнані з реаліями Чехії, можуть одразу запитати себе: невже знову вся справа в єврейському чиннику? Чи не збираються автори пояснити події Оксамитової революції у самому центрі Європи сіоністською змовою, діяльність В. Гавела єврейським походженням когось із його предків, а «своєрідний» курс М. Земана – політичною кон'юктурою на Близькому Сході? Чим у цьому контексті є феномен пострадянської України? В Чехії ніколи не мешкало багато євреїв, хоч синагога «Алт-Най Шул» у Празі вважається найдавнішою діючою синагогою у Європі і свої функції вона не припиняла від доби татаро-монгольської навали у XIII сторіччі. Існує думка, що засновник сіонізму Теодор Герцль її назву – «Старо-нова» переніс на Палестину – «Алт-Ной Ланд» (Старо-Нова земля). У Чехії з її скромною географією, але багатою

---

* Див. : Восприятие европейских стран в России // Актуальные проблемы Европы. Научный журнал РАН, Институт научной информации по общественным наукам. – М., 2016. – С. 178–203.

історією «старо-новими» можуть бути демократія, авторитарний режим, а сучасну «старо-нову» демократію один з політичних діячів влучно назвав «soft-більшовизм», за умов коли єврейська громада Праги нині становить від 1102 членів (1993) до – за різними оцінками альтернативних джерел активістів – 2000–2500 членів (євреї за Галахою включно з іноземцями).

Демографічними «злетами» євреї Чехії точно не могли вразити упродовж 1000 років своєї присутності на берегах Влтави, де знайшлося місце навіть для штучної істоти Голема, образ якого дав початок з легкої руки К. Чапека слову «робот», нині міжнародному. Так чи інакше, але П. Шелест, український партійний діяч, під час подій у Чехословаччині 1968 року заявив, що в Україні лише 2,6% євреїв, але вони добре організовані, отже, можуть бути «базою для сіоністського руху». Тоді єврейське населення лише одного Києва було більшим, ніж усе єврейство Чехії до Голокосту. А у 1968 році на всю країну налічувалося лише кілька тисяч євреїв. Тому «Празьку весну» пояснювали діяльністю сіоністського центру десь у Брюсселі і так мало не до Оксамитової революції 1989 року. У сотнях публікацій як чехословацьких, так і радянських, ця тема була магістральною, а імена Е. Голдштюкера, Ф. Крігла, О. Шика, І. Пелікана, П. Тігріда, Є. Льобла та багатьох інших полонили уяву радянських лекторів та політінформаторів. Дійсно, за своєї мізерної кількості євреї обіймали керівні посади, однією з основних тем преси і телебачення тоді була реабілітація жертв початку 1950-х років, а основна їхня частина була представлена євреями на чолі з другою особою після К. Готвальда – Р. Сланським (Зельманом), якому винесли смертний вирок.

Зауважимо, що все це відбувалося після Голокосту, коли загинуло 85% усіх євреїв Чехословаччини і у країні, яка надала військову допомогу Ізраїлю під час війни за незалежність, що не міг зробити Радянський Союз. У кафкіанському сценарії був ще «ісход на Захід» після 1968 року, про значення якого для долі культури у Чехословаччині промовисто написав у 1983 році Мілан Кундера у есе «Трагедія Центральної Європи». Здавалося б, саме Чехія є яскравим прикладом країни, де наявне протиріччя між активним бажанням брати

участь у політичних процесах і відчуженням, маргіналізацією тих, хто прагнув такої участі у одній з найрозвинутіших країн Центрально-Східної Європи, однозначно між 1918 і 1938 роками найбільш демократичній державі регіону, з найслабшим рівнем антисемітизму. Нарешті, чехословацький режим, порівняно з СРСР, НДР або Болгарією, був все одно дуже ліберальним. Отже, Чехословаччина була країною своєрідного парадоксу, де давні демократичні традиції співіснують з вражаючими фактами виключення і підпорядкування попри всі, як кажуть чехи, «інтенсивні надії».

Зрозуміло, що Чехія колись була частиною Австро-Угорщини, сусідкою України, а до її складу входила Підкарпатська Русь, густо заселена євреями. Отже, в усіх цих випадках ми можемо говорити про дійсно демографічний ресурс, про спільноту, без якої політичний процес реалізувати неможливо.

Якщо в цілому у Чехословацькій Республіці євреї становили у 1938 році лише 1,2%, то в Закарпатті – майже 14%. Не дивно, що мозок сіоністського руху тієї доби знаходився у Празі, а ресурс його – у Мукачевому, де на гроші (особисті!) президента Т. Г. Масарика було відкрито гімназію з викладанням на івриті, яка стала центром інтенсивної громадсько-педагогічної діяльності, а її директор Хаїм Кугель – депутатом парламенту. Після Голокосту та від'їзду багатьох євреїв з Чехії вихідці з Закарпаття фактично врятували общинне життя Праги, що перебувало «на краю прірви». Євреї Закарпаття стали реально містком між Чехією та Україною, а в історичній ретроспективі вони – до 1918 р. об'єкт мад'яризації, від благ угорської культури таки відмовилися. Через євреїв угорцям не вдалося підняти відсоток угорськомовних до 20% (що давало можливість запровадження культурної автономії на зразок Судетів). Фактично, за умов угорського ревізіонізму, який не збирається і нині, за доби В. Орбана, відмовлятися від своїх планів, вивчення особливостей регіону через єврейську призму має особливе значення. Адже Угорщина втратила 2/3 своїх історичних земель, на яких проживає 1/3 угорців – у Трансільванії (Румунія), Словаччині, Воєводині (Сербія), Бургенланді (Австрія). Що стосується Закарпаття, то, як відомо,

Угорщина захопила його у 1940 – 1944 роках цілком, і угорських ревізіоністів нині у ХХІ столітті цікавлять не лише райони компактного проживання угорців*. Характерний той факт, що члени єврейських громад Берегова та Виноградова нині, у 2017 році, мають і угорські паспорти. Зауважимо, що русинський проект ще у 1930-х роках у Чехословаччині пов'язували саме з угорцями, а спільні дії великоруських та великомад'ярських шовіністів мають давню історію. Порівняно з іншими країнами Центрально-Східної Європи Угорщина має значну єврейську спільноту, представники якої, попри антисемітизм, що зростає, вважають себе справжніми угорцями і своїм патріотизмом не поступаються нікому.

У цьому контексті наші знання про єврейський слід сприяють розумінню багатьох подій в історії регіону. Добре розумів значення орієнтацій єврейства і Т. Г. Масарик, якому небайдужою була територіальна цілісність країни. Матеріали розділу не є підручником з політичної історії, чи навіть з історичної соціології, яку розвиває у Празі школа Йохана Арнасона. Професори Й. Арнасон та Я. Крейчі розробляють моделі «змінних типів модерна» (alternating modernities) на матеріалі Радянського Союзу, Китаю та Чехословаччини, що є актуальним для вивчення перспектив України та Росії у цивілізаційному контексті. Чеські науковці аналізують реакції цивілізаційних структур незахідних суспільств саме на західну версію модерного суспільства, а також появу її альтернативних інтерпретацій, що представлені різними політичними ідеологіями, інституційними програмами і т. д.** А що ж

---

* Перевага Угорщини щодо Словаччини та Закарпаття географічно та демографічно є очевидною як у міжвоєнний період, так і у ХХІ сторіччі. Див. статті чесько-єврейського публіциста, секретаря Єврейської громади Чехії про небезпеку нинішнього угорського ревізіонізму і про те, що євреї Угорщини, попри Голокост, залишаються угорськими націоналістами. Серед євреїв Судетів такі настрої до 1939 року також існували [1].

** Як стверджує Й. Арнасон, можна говорити про цивілізаційний аспект радянсько-китайського розколу, а також кризи 1968 року в Чехословаччині. В обох випадках втягнуті у конфлікт сили не лише мали перед собою різні стратегічні цілі, але і були розділені культурними бар'єрами комунікації [2].

сіонізм? Якщо його ідеалом була побудова Ізраїлю, а ця країна відома своїми успіхами в усіх сферах життя, то чи актуальні проблеми «виключених», Номо Sacer у ізраїльсько-єврейсько-чеському контексті? Ознайомлення з англomовною працею Ар'є Става з політологічного центру «Аріель» за назвою «Чехo-словащина – 1938 рік, Ізраїль – сьогодні» (1997), статтею відомого неоконсерватора Чарльза Краутхамера «Куди веде постсіоністська альтернатива?» (в оригіналі, «Колапс сіонізму», 2003) чи матеріалами єврейського чеського часопису «Рош Ходеш» за 2014 – 2016 роки свідчать про відчуття загрози, відчуження та навіть ізгойства як серед євреїв Парижа чи Праги, так і серед ізраїльтян.

Ч. Краутхамер зазначає, що ліберальні ідеї співжиття з арабами були притаманні сіоністам з Праги історикy Гансу Кону чи письменнику Максy Броду, але заклики до співпраці виявилися не надто успішними.

Однак Ч. Краутхамер вважає, що справа набагато глибша (цитую в російському перекладі англійського оригіналу): «Євреї страдают не только от войн, но и от изоляции в мире, от поношений, даже проклятий, которые они слышат и от врагов, и от своих бывших западных друзей. Они устали быть отверженными. Они устали от испытаний, которые навлекают на них верность сионистской «мечте» [3].

Таким чином, нині можна зазнати відчуження не менш вражаючого, ніж у найгірші часи. Подібна ситуація викликає інтерес до соціологічних, а не історичних аспектів політичних процесів, до соціо-політологічних студій партикулярних чи навіть маргінальних сюжетів, для розробки і формулювання суспільної теорії як такої. Паралельні дослідження, крім школи Й. Арнасона, науковців Варшавського університету і, зрозуміло, США та Франції, цікавлять також учених України, наприклад, з проблем символічної політики. Це, зокрема, дослідження В. Бурлачука, І. Климанської, В. Полянєнка і звичайно інновативна монографія В. Бушанського

«Естетика політичної влади», де предметом політико-естетичного дослідження є символічна політика.

Підрозділ написано також з перспективи суспільної теорії, метою якої є збирання свідчень відчуження і конструювання на підставі таких свідчень суспільної теорії, що виявляє суспільний парадокс і насильство, пов'язане з приховуванням саме відчуження.

Повертаючись до загальнотеоретичних питань, слід підкреслити, що політичні та соціологічні дослідження – це проект, який виник у тіні успіхів природничих наук, а мрія «щонайшвидше і найповніше уподібнюватися до природничих наук як науки у точному розумінні цього слова» окреслює горизонт багатьох заходів, пов'язаних зі спробою розбудови політичної теорії, яка розуміється як загальна суспільствознавча теорія. Навіть визнання того факту, що специфіка дослідного предмета політології або соціології вимагає відмінних від природничих наук дослідницьких методів, не міняє загальної мети: відкриття законів, що керують загальним людським життям і досягнення завдяки цьому статусу «справжньої науки». Історія політології – це історія перманентної кризи, пов'язаної з браком можливостей реалізації мети, поставленої у такий спосіб. Це історія двох таборів – «єретиків», які заявляють, що політологія/соціологія не може бути наукою в точному сенсі слова, тому що досліджуються не «суспільні факти», а значення, а також тих, хто думає, що криза є результатом незрілості дисципліни і колись – за допомогою нових більш досконалих методів – можна її подолати. Такі погляди пов'язані з неопозитивістською філософією науки, а її бачення – з міфом про природознавство, що має мало спільного з тим, що нині відбувається в сфері природничих наук. Зокрема, як слушно зауважує В. Бушанський, у XX сторіччі астрофізики без жодної іронії заговорили про ідею виникнення матеріального світу з духу як найімовірнішу «гіпотезу», що пояснює теорію великого вибуху. Експерименти у квантовій механіці поставили питання про чинник свідомості спостерігача. Так, іdealізм і суб'єктивізм, які ще недавно здавалися остаточно подоланими природничими науками, були повернуті в пізнання тим

самим раціонально об'єктивним мисленням, що до того оголосили їх поза законом.

На думку Григорія Тульчинського, криза у політології виявляється у нездатності політологічної прогностики, яка перетворюється у просвітницьку, а скоріше – у пропагандистську діяльність. Ця «втеча гуманітарних наук від реальності», за висловом Й. Шапіро, призводить до того, що традиційна політична аналітика слабо запитана. В результаті – запізнювання та сервільність, а ставлення до політологів – як до медійних персонажів типу «пікейних жилетів» у відомому романі Ільфа та Петрова. Там, де політична аналітика запитана центрами прийняття рішень (владні структури, спецслужби) недовіра до традиційної політичної теорії компенсується зверненням до нестандартних методів аналізу. На думку авторів, можна говорити, по-перше, про політичні науки, яких об'єднує специфічний предмет – влада (її походження, досягнення, утримання, зміна); розгляд і результат відповідних проблем залежать від використаної методології конкретної дисципліни: соціології, психології, економіки, історії, лінгвістики, права і т. д. І в цьому разі йдеться про розгалужений міждисциплінарний комплекс. Саме така міждисциплінарність відкриває найширші можливості осмислення динаміки політичної реальності.

По-друге, якщо природничі науки доводять, що з наукової теорії не вдається виключити парадоксальність, суперечливість, невизначеність, то, можливо, і гуманітарні науки повинні спробувати акцентувати парадоксальність суспільних явищ? Парадокс, який ми намагаємося назвати суспільним парадоксом, тому що йдеться про суспільствознавство (гуманітарні науки) в широкому розумінні цього слова, полягає в тому, що: на певних рівнях суспільної дійсності можливе відкриття регулярностей і підтвердження певних суспільних станів і процесів, однак для повного розкриття цих станів і процесів необхідні інші епістемологічні та онтологічні розв'язання, що виходять за рамки емпіричних. Зміна онтологічних підходів полягає у припущенні, що те, що визнається суспільними фактами (дійсністю), одночасно не існує, оскільки насправді симулюється і утворюється внаслідок репродукції

певних значень у дійсності та щоденних діях конкретної людини, і, у той же час, існує, тому що викликає реальні наслідки, пов'язані зі структуризацією суспільства/простору суспільства та виробленням правил, що визначають окрему і колективну дію. Це має свої наслідки для зміни епістемологічних та методологічних настанов: емпіричні методи, за допомогою яких ми встановлюємо дійсність – основу своїх досліджень формують твердження одночасно правильні і фальшиві. Вони правильні/реальні, тому що не заперечують реальних симуляцій, а лише вивчають їхні наслідки, і в той же час вони неправильні, тому що цей «стан справ» презентується як безальтернативна «дійсність». Наприклад, відому монографію Тетяни Журженко про геополітичні орієнтації населення прикордонних регіонів України критикують за те, що значення «Схід», «Захід», «Європа» і т. д. приймаються як факти і безальтернативна дійсність. Робота Т. Журженко засновується на даних соціологічних опитувань мешканців східних регіонів, і вона мала б відкрити, що йдеться не про безальтернативну «дійсність», а про уявлення, а для справжнього виявлення «стану речей» необхідне виявлення їхнього симуляційного характеру. Важливо вказати на процеси формування цієї «дійсності», її стабілізації та репродукції, а особливо на причини того, що те, що вважається дійсністю, набуває саме таких образів. «Новоросія» не могла б стати політичною реальністю, у той час як вона є симулякром, так само як «ЛНР» та «ДНР», якби у практичній політиці ми розрізнявали реальність та симулякр.

У межах цієї роботи ставиться питання розрізнення реальності та симулякру. При цьому наголошується, що суспільний парадокс і розуміння однозначності суспільної дійсності спираються на провладну науку – «науку/владу», метою якої є легітимізація значень, які створюють симуляцію дійсності (людства, суспільства і спільноти), і гарантія таким чином репродукції тих значень у окремих наративах, а тим самим репродукції системи домінування, які встановлюють ці значення («Новоросію», «ДНР», «ЛНР», «руський мир» тощо).

Відкриття парадоксу і симуляційного характеру того, що вважається дійсністю, стає можливим, як правило, завдяки чіткій позиції, а саме – з маргінальної позиції, позиції відчуження. Саме тоді виключені відкривають, що однозначність суспільного простору, однозначність «дійсності» досягається лише завдяки насильству, насамперед завдяки тому її виду, який П'єр Бурд'є окреслив як «символічне насильство». Саме тому ця книга написана з перспективи суспільної теорії, завданням якої є збір свідчень і конструювання на цій основі суспільної теорії, яка виявляє суспільний парадокс і насильство, пов'язане з його приховуванням.

Ми намагаємося виявити, що аналіз явища виокремлення, зокрема євреїв, є не увагою до маргінальної проблеми з периферії політології, соціології чи інших гуманітарних наук, а допомагає порушити ключові питання, через які починається формулювання суспільної теорії як такої. Інтерес до вивчення Голокосту пояснюється тим, що через страждання його жертв поступово почалося переформатування уявлень про європейські суспільства як такі. Зигмунт Бауман, який присвятив цьому процесу творення нової суспільної теорії свою інновативну працю «Сучасність і Голокост», зазначає: «Мета цієї роботи полягає не у примноженні спеціалізованих значень або заглибленні у соціологічні опитування, що мають маргінальне значення. Мета книги полягає у зміні підходів у рамках суспільствознавства у широкому розумінні цього слова. Йдеться про суттєвий зв'язок з головними темами сучасної соціологічної рефлексії, а також повне включення даних наукових досліджень у головну течію нашої дисципліни, піднесення їхнього нинішнього маргінального статусу і позиціонування у центрі суспільної теорії і практики» [4].

Таким чином, професор Зигмунт Бауман створив прецедент у своїй фундаментальній роботі про Голокост, здійснивши перенесення, здавалося б, маргінальних тем у центр наших рефлексій, тому «старі» політологічні та соціологічні теми опиняються під зовсім іншим кутом зору. Йдеться про евристичний потенціал, на перший погляд, екзотичного і маргінального предмета досліджень.

Під час «Празької весни» євреї, що пережили Голокост і зазнали відчуження, перенесли свій досвід у реалії макросуспільства. Порівняно з початком 1920-х років у Росії, коли євреї також поділилися своїм ненормативним досвідом зі «смуги осілості» з багатомільйонними масами Радянського Союзу, чехословацький варіант мав зовсім інший характер. Йшлося про засвоєння досвіду маргіналів за мирних умов і після лібералізації, що її здійснив режим А. Новотного. Але, як слушно зазначалося в статті з офіційної газети «Руде право» під назвою «Лібералізація – не те саме, що демократизація», йшлося не лише про можливість для митців здобувати визнання на Заході, а для мільйонів обивателів розширити масштаби споживання і виїжджати у відпустку за кордон. Символом епохи став фільм «Крамниця на головній вулиці», який отримав премію «Оскар» за 1965 рік. Це був фільм на тему Голокосту, якого переважна більшість чехів та словаків не зазнала і не могла зазнати в принципі. Однак через цей «маргінальний» сюжет проходила думка про відповідальність конкретної людини за долю суспільства. Це стосувалося також інших сюжетів, пов'язаних з єврейством, наприклад, спадщини Ф. Кафки, яка вийшла з тісного відчуженого простору старої Праги для набуття універсальних цінностей і переосмислення практики суспільства в цілому. Не дарма одна зі статей захисників непорушності старого режиму мала назву «З Кафкою проти соціалізму». Таким чином, чехословацький випадок виявився особливо плідним для засвоєння досвіду «відчужених» і фактично випередив нинішню ліберальну демократію у засвоєнні «уроку Голокосту». Зауважимо, що в Західній Німеччині у 1968 році зміщення інтересу громадськості та науковців на маргінальну і замовчувану тему Голокосту, відповідальності усього суспільства лише почалося [5]. Саме тому «Празька весна» вважається «точкою неповернення», коли вірі у «соціалізм з людським обличчям» було завдано смертельного удару, а маргінальні та замовчувані теми опинилися у центрі західноєвропейських дискусій.

У період «нормалізації» після 1968 року, під час антисіоністської кампанії, було виявлено антисемітський характер радян-

ського режиму, цинізм та банальну боротьбу за гегемонію в регіоні Центрально-Східної Європи і нехтування тими цінностями, які СРСР сам і задекларував. Хоч багато науковців виявляють сумніви у спадкоємності «Празької весни» та Оксамитової революції 1989 року, між ними існує певний зв'язок, оскільки були сформовані антитоталітарні рухи і «паралельні» культури, які підтримували контакти з антикомуністичною еміграцією, часописом «Свідectві», радіо «Вільна Європа» і т. д. Дисиденти, які підписали «Хартію-77», у тому числі дисиденти-євреї, які залишилися у країні, продовжили на новому рівні традицію «Празької весни». Цій темі присвячено праці Дж. Бредлі (1992), Дж. Келлера (2005), З. Кодітека (1999), М. Міанта (2005), Дж. Рупніка (2010) та А. Такера (2000). У Ізраїлі «Празька весна» знайшла відгук на всіх рівнях і сприяла подальшому руху Ізраїлю у напрямку Заходу та демократії, хоч і специфічної, але плюралістичної. Під час «Празької весни» виявився своєрідний парадокс – по-перше, країна «східного блоку» фактично сприяла усвідомленню Заходом тих цінностей, на яких він реально базується, але якими він нехтує на користь прагматичних інтересів. Ці розбіжності, які було виявлено у 1938 році, знову було поставлено на порядок денний під час «Празької весни», згодом – в Ізраїлі, політологи якого порівняли ставлення до Чехословаччини з боку Заходу у 1938 та 1968 роках та до Ізраїлю у 1997 році [6]. Ізраїльські науковці дійшли висновку, що аналогії вражають, але, на відміну від Чехословаччини, населення якої постраждало від нацизму та радянського гегемонізму, населення Ізраїлю було б фізично знищене його ворогами, як і всі євреї, яких нацисти «демаскували» у центрі Європи [7].

По-друге, парадоксом є те, що розгром «Празької весни» завдав найбільшого удару саме євреям Чехословаччини, як і у 1938 році. На думку Кароля Ефраїма Сідона, саме євреї – вихідці з Закарпаття, які розуміли, що таке бути відчуженими і виключеними з макросуспільства через напівколоніальний статус Підкарпатської Русі у Першій республіці 1918 – 1938 років, втримали празьку общину на краю прірви під час нормалізації у 1968 – 1988 роках, коли Віктор Фойерліхт з Мукачєвого був головним рабином

Старо-нової синагоги – найдавнішої в Європі, а підкарпатські ритуали (своєрідний синагогальний ритуал, хазанут – ритуальний спів тощо) перетворилися на своєрідний символ автентичності у сучасному єврейському русі Чехії (на думку авторитетного діяча єврейського руху І. Данічека).

Отже, події 1968 року показали, що євреї і сіоністи залишилися «відчуженими» навіть після Голокосту і переможної війни Ізраїлю у 1967 році. Нарешті, після анексії Криму і війни у Донбасі з'явилися нові «відчужені» – євреї Донбасу та Криму, у тому числі М. Капустін, який після виступу проти анексії Криму став головним рабином Братислави [8].

По-третє, чеське макросуспільство почало розуміти зв'язок між відчуженням Чехословаччини, Ізраїлю і України, виокремленням сіонізму та української державності і фактичним нехтуванням Заходом своїми цінностями, здачею на користь нібито прагматичних економічних та геополітичних інтересів тих цінностей, без яких Захід важко уявити, без яких він перестає бути Заходом. Уперше почала формуватися коаліція євреїв, яким у Європі загрожує ісламський фундаменталізм за потурання західних демократій, і традиційних «ізоїв» чеського суспільства – ромів та українських робітників – найгнанішої та постійно дискримінованої спільноти в Чехії [9]. Теоретичні висновки почали наповнюватися емпірично, що підтверджує евристичний потенціал теорії «відмінності», яка почала формуватися. Про те, що з'явилися певні зрушення у цьому аспекті, свідчить представник єврейської громади Чехії Томаш Краус: на засіданні Всесвітнього єврейського комітету у Нью-Йорку під час зачитання привітання від А. Яценюка президент Всесвітнього єврейського комітету Дж. Херріс звернувся до присутніх: «Що б ви сказали, якби до вас напередодні Мюнхена звернувся президент Е. Бенеш?» [10]. І хоч, на думку Т. Крауса, з 2000 делегатів лише жменька реально розуміла, хто такий був Е. Бенеш і до чого тут Мюнхен і Україна, хід думок вів у правильному напрямі. Отже, можна використати слова З. Баумана – йдеться не лише про те, що гуманітарні студії можуть сказати про відчужених, але про те, що «відчужені» мо-

жуть сказати в широкому сенсі слова про сучасну гуманітаристику. Саме тому підрозділ присвячено виявленню суспільного парадоксу та результатам цього виявлення для стратегії розбудови наукового знання.

Презентована у цьому підрозділі монографії суспільна теорія «відмінності» є спробою інтеграції перспективи «відчуження» до головного курсу політологічних і соціологічних рефлексій.

У роботі поставлено питання про джерела і основні твердження теорії «відчуження», а також способи, якими у соціології ця перспектива включена у хід теоретичних соціополітологічних рефлексій і стає важливою парадигмою емпіричних досліджень. Ставиться також питання про основні теоретичні джерела, які пов'язані з проектом суспільної теорії відчуження. Насамперед ідеться про теорію структуралізації Е. Гідденса, спадщину М. Фуко, теорії символічної гегемонії П'єра Бурд'є, а з науковців Чехії – політичного філософа Бедржиха Льовенштейна.

Суспільна теорія «відчуження» пов'язується з перформативними студіями, зокрема, теоретичними концепціями Гі Деборда, а також Ж. Бодріара. Можливість використання символічної політики для аналізу вияву гегемонізму довів у своїх дослідженнях В. Бушанський.

Проаналізовано кілька теоретичних площин, в яких суспільна теорія «відчуження» виявила свій евристичний потенціал. Цю теорію сконструйовано з перспективи відчужених, свідчення яких ведуть до виявлення механізмів насилля, пов'язаних зі становленням суспільства. Однозначність гегемоністського наративу про «дійсність», яка репродукується у індивідуальних наративах, досягається через викреслення «différence», різних відмінностей, що може порушити суспільний простір. Таким чином, залишається прихованим суспільний парадокс і створена симуляція «дійсності», яка видається за саму дійсність.

Ця система руйнується через виявлення ненормативностей, що веде за собою виявлення суспільного парадоксу, а також симуляційного характеру того, що вважається дійсністю. Це відкриває можливість розбудови стратегії опору, яка розуміється як стратегія

субверсії (транссигніфікації) значень, що створюють симуляцію Спектаклю.

Спектакль розуміється як система домінування, що спирається на нормативних симуляціях, досягає своєї стабільності завдяки гегемонії значень, завдяки нав'язуванню усім учасникам суспільного простору того самого наративу про дійсність, завдяки виробленню знання дійсності, яке вважається справжнім знанням, що відповідає «справжньому» стану речей. Таким чином, спектакль спирається на знання, насамперед наукове, як знання найвищої якості. Отже, знання, його пов'язаність з процесами влади, а також можливість розбудови знання/опору є предметом аналізу, який містить досвід «Празької весни».

Також робота присвячена аналізу політичних висновків, які випливають з деяких тверджень суспільної теорії відчуження. Підкреслюється, що ця теорія не спирається на утопії суспільства без насилля, але пов'язана з розглядом можливості розбудови такого суспільного простору, який – насамперед через свій процесуальний і відкритий характер – обмежить насильство до необхідного мінімуму. У цьому контексті, аналізуючи, зокрема, теорію радикальної демократії Шанталь Муфф і Ернесто Лакло, вказується на кілька важливих ініціатив, які можуть доповнити проект обмеження насильства реальним контентом на прикладі євреїв Чехії від Австро-Угорщини до Вишеградської групи.

Таким чином, встановлюється історичний зв'язок політичних процесів у регіонах Європи, у центрі яких стоїть проблема – а не концепції, хай дуже досконалі теоретично, – проблема можливості конструювання суспільної теорії з перспективи маргінальності, а також значення цієї теорії для вироблення і розвитку політологічного мислення. Оскільки нас цікавлять саме етнічні спільноти у національних державах, важливо згадати про деякі теоретико-методологічні пошуки у цій царині, зокрема про те, що більшість дискусій про державність є дискусіями про нації. Нації розуміються як реальні сутності, як спільності, як міцні довготривалі колективи. Те, що вони існують, приймається за данність,

хоча, як вони існують і як вони прийшли до існування – є питанням дуже дискусійним.

Донині відхід від «реалізму групи» був нерівномірним. Він був вражаючим, згадаймо лише приклад вивчення класів, зокрема, вивчення робітничого класу – цей термін складно використовувати сьогодні без лапок або інших засобів дистанціювання. Насправді робітничий клас – його розуміють як реальну сутність чи міцну спільноту – здебільшого зник як об'єкт аналізу. В цьому переконують як теоретичні твердження, так і ретельні емпіричні дослідження з історії суспільства, історії праці, історії народних переконань та мобілізації. Вивчення класу як культурної та політичної ідіоми, як форми конфлікту і як абстрактного виміру, засадничого в економічній структурі, залишається важливим, але воно більше не ускладнюється розумінням класів як реальних стійких сутностей.

У той же час розуміння нації як реальної сутності і далі надирає дослідження нації та націоналізму. Таке реалістичне, по суті, розуміння нації поділяють ті, хто дотримується відмінних в інших аспектах поглядів на націю та націоналізм.

На одному полюсі таке розуміння нації провокує погляди на націоналізм, притаманний самим націоналістам та національно скерованим дослідникам. Такий погляд на націоналізм передбачає існування націй і є виразником їхніх прагнень до автономії та незалежності. Нації розуміються як колективні особи, здатні на послідовну, цілеспрямовану колективну дію.

Націоналізм є драмою, а головними її акторами є нації. Можна було б вважати, що цей соціологічно наївний погляд не має місця у нещодавніх дослідженнях. Але насправді він розцвів останніми роками при інтерпретації національного питання після розпаду Чехословаччини та Радянського Союзу.

Сприйняття націй як реальних сутностей і значною мірою спільнот не обмежується лише примордіалістами, тобто тими, хто наголошує на глибинному закоріненні, давньому походженні та емоційній силі національної прив'язаності. Цього погляду дотримуються також багато «модерністів» та «конструктивістів», які вважають націю сформованою такими чинниками, як індустріалі-

зація, нерівномірний розвиток, зростання мереж зв'язку і транспорту, а також потужними інтеграційними та гомогенізуючими силами сучасної держави. Існує також і субстанціоналістський підхід, притаманний тим, хто визначає нації «об'єктивно», тобто через спільні колективні характеристики, такі як мова, релігія тощо; це й характеристика тих, хто наголошує на суб'єктивних факторах, як то: спільні міфи, спогади та самовизначення.

Парадоксально, але науковці, що дотримуються реалістичного та матеріалістичного підходів, вдаються навіть до тез, спрямованих на розвінчання та прояснення націоналізму, не приймаючи реальності існування нації. З цієї точки зору – якщо нація чеська, словацька або єврейська є ілюзорною чи духовною спільнотою, ідеологічною димовою завісою, то націоналізм мав би бути випадком хибної свідомості, помилкової ідентичності. Такий підхід зводить питання реальності чи реальної дієвості націй, статусу нації чи усвідомлення нації до питання про реальність націй як конкретних спільнот чи колективів, не допускаючи, отже, альтернативного і більш теоретично багатообіцяючого шляху розуміння статусу нації чи усвідомлення нації.

Проблема з таким матеріалістичним сприйняттям націй як реальних сутностей полягає в тому, що категорії практики сприймаються як категорії аналізу. Тобто приймається концепція, присутня в практиці націоналізму і в дослідженнях сучасних державних систем – власне реалістичних, що матеріалізують концепцію націй як реальних спільнот – і це робить таку концепцію центральною в теорії націоналізму. Матеріалізація є суспільним процесом, а не лише інтелектуальною практикою. Як така, вона є центральною щодо явища націоналізму, як це ми добре побачили в останні кілька років. Як аналітики, ми, безперечно, спробуємо зважати на важливість суспільного процесу матеріалізації – процесу, через який політична фікція нації дуже швидко стає потужно реалізованою на практиці. Це може бути одним з найважливіших завдань теорії націоналізму. Але нам слід уникати незумисного відтворення чи підсилення цієї матеріалізації націй на практиці з матеріалізацією націй у теорії.

Заперечувати реалістичний та матеріалістичний способи міркування про нації не означає оспорювати реальність статусу нації. Простіше переосмислити ту реальність. Це означає відокремити вивчення статусу нації чи усвідомлення нації від вивчення націй як матеріальних сутностей, колективів чи спільнот. Це означає зосередитися на усвідомленні нації як на концептуальній змінній, а не на націях як реальних колективах. Це означає вважати націю не матеріальною, а інституційованою формою; не як колективність, а як практичну категорію; не як сутність, а як випадкову подію. Тільки в такий спосіб ми зафіксуємо реальність статусу нації і реальну силу націоналізму без того, аби повернути до нашої теорії саму «політичну фікцію» «нації», чию потужність на практиці ми б хотіли пояснити.

Нам треба не питати, «що таке нація», але замислитися, яким чином статус нації як політична та культурна форма інституційована в рамках держави і в міждержавному житті. Яким чином нація працює як практична категорія, як схема класифікації, як пізнавальні рамки? Що робить більш чи менш резонансним чи ефективним використання цієї категорії державою, а що менш придатним для використання? Що робить зусилля антрепренерів від політики, які представляють націю, більш або менш ефективними?

Націоналізм не є породженням націй. Він продукується – або, краще сказати, індукується – *політичними сферами* певного типу. На динаміку націоналізму впливають властивості політичних сфер, а не властивості угруповань.

Територіальний статус нації чехів та етнічна національність євреїв були всебічно інституційованими соціальною та культурною формами. Ці форми в жодному разі не були беззмстовними. Чехословацький режим після 1948 року послідовно та ефективно репресував усі знаки відкритого політичного націоналізму, і інколи навіть культурного націоналізму. В той же час репресії націоналізму йшли пліч-о-пліч зі встановленням та консолідацією статусу нації та національності як фундаментальних когнітивних та суспільних форм*. За часи після Оксамитової революції вже всебічно інсти-

---

* Аналогічний процес відбувався і у Словаччині, де «Словацьку державу» (1939 – 1945) було стигматизовано.

туйовані форми легко політизувалися. Вони породили елементарні форми політичного розуміння, політичної риторики, політичних інтересів та політичної ідентичності, визначили колію, когнітивні рамки, вздовж яких події рухала вперед динаміка матеріальних та ідеальних інтересів. Діючи в такий спосіб, вони стали потужним імпульсом розпаду Чехословаччини і структурування націоналістичної політики по тому.

Слід думати про націю не як про матерію, а як про інститутовану форму, не як про колективність, а як про практичну категорію, не як про сутність, а як про випадкову подію, наприклад, неочікуване утворення у 1918 році чи неочікуваний розпад Чехословацької Республіки у 1993 році, хоч бракує теоретично ускладненого аналізу усвідомлення нації та націоналізму. Є, зрозуміло, багато досліджень конкретного націоналізму, спрямованих на коротший проміжок часу, аніж десятиліття чи століття, характерних для літератури, про його розвиток з усім категоріальним апаратом. Але ці дослідження соціологів та політологів намагалися абстрагуватися від подій у своєму пошуку узагальненого структурного чи культурного пояснення, тоді як історики, приймаючи за дане важливість випадкових подій, не схилилися до їхнього теоретизування.

Слід приділити серйозну теоретичну увагу випадковим подіям та спричиненим ними наслідкам, що перегукується з постулатами М. Монфесолі про потребу тимчасових асоціацій на локальному та середньому рівні, а не інститутованих «міцних», «великих» спільнот, що, на думку М. Монфесолі, лише заважають проведенню ефективної і справедливої політики. Тому теза про «націю як подію» перегукується з тезою про «підклучальну громаду», «*care taker community*», де не існує чітких етнічних меж і яка створюється з конкретною метою – зокрема, зберегти єврейську спадщину – важливу для мешканців Праги чи Києва, незалежно від етнічного походження. Ч. Гофман відкрив таку громаду у Празі у 1991 році і назвав її «*care taker community*».

Досвід чесько-єврейського дисидентства: нове бачення

Відмінність, відчуження чи виокремленість?

Часовий проміжок, що відділяє нас від 1960–1980 років, уже дозволяє дати оцінки ще недавньому минулому і переконатися в тому, що нинішня ситуація не повністю ним детермінована. Спokusа шукати усі об'єктивні причини в минулому – політичні, економічні, ментальні – часто призводить до збіднення сенсу того, що відбулося, зводячи його лише до наслідків. Але наскільки досвід ХХ сторіччя буде засвоєно – питання тяглості поколінь та культурної спадщини. Усвідомлення цього факту суспільством – показник його зрілості, і його актуальність диктують виклики ХХІ сторіччя.

Символіка історичних міфів культивується владою і використовується у політичних цілях (політика пам'яті). Саме у цьому форматі ідеологія дістає право на існування, адже вона найчастіше пов'язана з політикою, і світ політичний неможливо уявити без ідеології. Від самого свого виникнення державна влада, пов'язані з нею форми правління та політичний курс владних еліт потребували обґрунтування та виправдання. Ідеологія – неважливо як вона називалася у різні історичні епохи – і була призначена виконати це завдання.

Про обґрунтованість цієї тези свідчить, зокрема, і той факт, що ХХ сторіччя відоме як «Сторіччя ідеології» тому, що воно минуло під знаком безкомпромісної війни різних ідеологічних систем, що яскраво позначилося на долі радянського єврейства та єврейської думки у контексті політичних процесів. Пророцтво Ф. Ніцше стосовно ХХ сторіччя, яке стане сторіччям боротьби різних чинників за світове панування, що відбуватиметься від імені філо-софських парадигм, виявилось пророчим лише з тією різницею, що вся багатоманітність та складність світоглядного була замінена ідеологічним виміром. У сфері політики ідеологічні засади взяли гору над філософськими, у т.ч. політико-філософськими. Світ політичного набув ідеологічного виміру, що виявилось у домінуванні як політичних, так і культурних еліт у тій

чи іншій ідеологічній течії або ідейно-політичній думці. В історії єврейської думки ступінь і масштаб заангажованості і тенденційності виявився у пошуках «ухилів», викритті «націонал-шовіністичних проявів», сіонізму і т.д. Відмінність від ідеології, зокрема від філософії, полягає в тому, що вона виражає певні групові інтереси або декларує подібну заангажованість.

На відміну від політичної філософії, ідеологія орієнтована на безпосередні політичні реалії та дії, на політичний процес і керується міркуванням найбільшої підтримки конкретного політичного курсу. Усі ідеології, незалежно від змісту, торкаються проблем авторитету влади, владних взаємин і т.д. і визнають певні моделі суспільства та політичної системи, шляхи та засоби практичної реалізації цієї моделі.

Саме в ідеології у найбільш радикальній формі знаходить своє практичне відображення, виправдання і обґрунтування конфліктний потенціал світу політичного і характерна для нього дихотомія «друг» – «ворог». Зовнішній ворог має для консолідації ідеології не менше значення, ніж єдність інтересів її носіїв. Тут він слугує кристалізації цих інтересів. Якщо ворога немає, то його штучно створюють, зокрема, у радикальних ідеологічних моделях.

Подібно до чесько-єврейського руху, який, на думку чеського історика єврейства Б. Соукупової, народився як *deziluze* (розчарування) процесу емансипації у ХІХ сторіччі, теорія відмінності поклала край певним ілюзіям. Самообманом виявилася віра в існування спільнот, що спиралися на есенційній подібності (ідентичності), а також на переконанні, що ці спільноти можуть мати власний голос у більш-менш універсальному дискурсі. Розчарування народжується з відкриття, що цей дискурс, який мав служити емансипації, генерує нове відчуження і нове насилля. «Дезілюзія» уможливила формування нового способу мислення щодо насилля і, можливо, стратегій спротиву найгнанішій та постійно дискримінованій спільноті в Чехії [11].

Перспектива відчуження має свої чотири основні джерела. Першим є студії Голокосту, другим – єврейська думка Чехії,

третім – філософські концепції французького постструктуралізму, а четвертим – ці ідеї у працях Мішеля Фуко.

Студії Голокосту на тлі уявлень про євреїв, що існували у 1950–1970 роках, мали насамперед політичний характер. За умов «холодної війни», коли боротьба за вільний виїзд євреїв з Радянського Союзу, радянська контрпропаганда та апологетика Ізраїлю відзначали загальне тло подій, це було зовсім невинновипадковим. Зазначимо, що справжній вплив наратив Голокосту почав здійснювати після процесу над Ейхманом, у Німеччині можна говорити всерйоз про певні зміни у напрямі об'єктивного розуміння Голокосту лише починаючи з 1970-х років. «Празька весна» породила значну літературу на Заході, яка мала апологетичний характер, і боротьба за «правильну» історію і соціологію євреїв мала замість логіки «суплементатії» ввести логіку «еквівалентності» – євреї є так само «нормальні», як інші народи, вони можуть бути відповідальними, чесними, працьовитими та законослухняними як і неєвреї. На Заході акцентувалися успіхи Ізраїлю в соціально-економічній сфері, у Радянському Союзі у «Советиш Геймланд» – успіх євреїв у сільському господарстві, освоєнні земель на Далекому Сході тощо*. Героїзм Варшавського повстання, участь євреїв у антифашистській боротьбі, «єврейський героїзм» мали довести, що з попередніми уявленнями про євреїв, запозиченими з арсеналу традиційної юдофобії і модерного антисемітизму та пов'язаними з їхнім відчуженням, маргіналізацією та дискримінацією, мали покінчити Жовтнева революція в СРСР та утворення Ізраїлю. Логіка еквівалентності єврейського дискурсу виростала зі слухних мотивів, так само як попередні зусилля асиміляції у форматі німецько-єврейського, російсько-єврейського, угорсько-єврейського або чесько-єврейського дискурсу. У

---

* Див. : Плоткін Г. Поїздка до Ізраїлю / Григорій Плоткін. – К. : Радянський письменник, 1959. У цій типово антисіоністській книзі можна прочитати про розквіт Чехословаччини (с. 6), чеську письменницю М.Пуйманову (с. 36), страждання чеських євреїв у Ізраїлі (с. 58) і в першу чергу – розквіт Біробіджану як антитезу Ізраїлю (с. 161–168).

суспільстві, де юдофобія залишається дуже сильною, це може бути розумна стратегія «лагодження ненависті» і поборювання різноманітних стереотипів і пов'язаних з ними упереджень. Однак ця логіка містила в собі пастку, оскільки в самому єврейському середовищі дискримінували ті групи євреїв, які не відповідали подібним стандартам – наприклад, у ставленні до Ostjuden (східних євреїв Галичини чи Закарпаття). Зрозуміло, що чесько-єврейські стереотипи щодо біженців з Галичини після Першої світової війни або вихідців з Закарпаття у Чехії після Другої свідчили про тиск одних груп євреїв щодо інших [12].

Клод Леві-Строс звернув увагу, що у зіткненні з Чужим/Іншим використовуються, як правило, дві стратегії: антропофагічна стратегія, яка полягає у тому, щоб з'їсти іншого, що можна інтерпретувати як піддання його процедурам нормалізації, переробленні на свого, а також антропоємична стратегія, яка полягає у тому, щоб «відкинути іншого», позбутися його чи в усякому разі змусити його бути непомітним.

Якщо іншість викликає страх, то можна зробити лише дві речі: викинути чужинця або його приручити – зробити своїм. Логіка еквівалентності намагається вписати його в обидві стратегії: з одного боку, полягає на спробі такої модифікації єврейства, щоб найбільше уподібнити його до неєвреїв. У зв'язку з цим, з іншого боку, ця логіка пов'язана з приховуванням, виокремленням та відчуженням тих усіх значень єврейства, які (спосіб життя, мова і т. д.) перешкоджають в уподібненні євреїв до неєвреїв. Як наслідок, логіка еквівалентності є логікою нормативною, яка реалізується у дійсності як фактична неповага до єврейства, тому що особи, які цим керують і визначають щось як «єврейське», що саме по собі є арбітральним нормативним підходом, далі намагаються якнайбільше прагнути до уподібнення імплантованих їм переконань про норми «порядного життя особи єврейського походження». Сама ця процедуру еквівалентності ми вважаємо глибоко помилковою. Нормативні механізми діють через мову, і особа, яка називається євреєм – ізраелітом – особою «Мойсеева визнання» – має перед собою завдання реалізації «єврейської ролі» у

вказаному вище значенні, тобто у вписанні цієї особи до логіки суплементатії (негативної частини у бінарній опозиції – неєврейське – єврейське). У той же час євреї як інший/чужинець піддається також процедурам нормалізації і має бути вписаним до логіки еквівалентності – старатися уподібнюватися до неєвреїв. «Збочена» логіка еквівалентності полягає в тому, що особа, встановлена як «єврей», разом з тим має перестати ним бути настільки, наскільки це можливо. Стратегія, що спирається на логіку еквівалентності, є абсолютно неефективною, про що свідчать долі асимільованих євреїв, євреїв-християн, справжніх патріотів Німеччини (Угорщини і т. д.) під час Голокосту, асимільованих євреїв-комуністів за часів комуністичних режимів.

Крім того, стратегія, що спирається на логіку еквівалентності – несправедлива, тому що виробляє нові віджучення і маргіналізацію. Той, хто виступає на боці логіки еквівалентності, тим самим виступає на боці механізму нормативізації, який завжди пов'язаний з сепарацією, виокремленням і відчуженням тих, хто не відповідає нормам неєврейського макросуспільства (наприклад, євреї-ортодокси у традиційному одязі, що мають своєрідний спосіб життя). Характерно, що такі євреї за доби Т. Масарика декларували, що саме вони є вигадані ним «чехословаки». Сіоністський рух значною мірою відкинув логіку еквівалентності і пов'язану з нею асиміляційну стратегію, хоч власна держава і могла вважатися в кінцевому рахунку уподібненням євреїв до неєвреїв і результатом рефлексії асимільованого єврея Теодора Герцля (Див. праці М. Заграднікової з Єврейського музею в Празі про ідентичність чеських сіоністів).

Зрозуміння ролі євреїв у підтримці бінарних опозицій і ладу, який встановлює норми поведінки для євреїв, залежить від нашого вміння використовувати понятійний апарат французького постструктуралізму та американського неопрагматизму.

У цьому аспекті важливо, що у сучасному етнополітичному контексті ми відходимо від есенціалізму у питанні реалізації прав євреїв і від меншинності у політиці. Така політика означає, що слід уможливити використання прав людини, у тому числі громадян-

ських прав. Беручи до уваги, що йдеться про ліберально-демократичний устрій у Чехії та про наявність ліберально-демократичних устремлінь в Україні, ми не можемо уникнути такого стратегічного есенціалізму і того, що в рамках сфери публічного дискурсу саме таким способом слід вирішувати, оскільки йдеться про прийняття правил гри. Однак як у Чехії, так і в Україні можливі дії, спрямовані на спробу змінити правила гри, оскільки наявна ситуація звільняє нас від необхідності свідомих обмежень, що пов'язані з такого роду артикуляцією і зі спробами додати до стратегічного есенціалізму дій, які будуть мінімалізувати його негативні наслідки. Наразі суб'єктна політика, що спирається на есенціалізовані ідентичності, і надалі вважається стратегією, що не має альтернативи і це призводить до формулювання також уявлень про «політичну імпотенцію».

«Політика ідентичності», з точки зору авторитетного чеського політичного філософа Бедржиха Льовенштейна, є політикою, яка може допомогти лише у досягненні тактичної перемоги. Політика, що пов'язана зі знанням, виробленим у рамках теорій відчуження, уможливорює досягнення стратегічної мети: деконструкції і дестабілізації системи суспільної стратифікації з її відчуженням і насиллям.

Варто згадати ще про одну проблему: теорія відмінності/відчуження – це постмодерністська теорія, а до цього інтелектуального напрямку в українських, як і в чеських гуманітарних студіях ставлення є достатньо неоднозначним. Спостерігаються дві стратегії: або постмодернізм применшується і вважається модою, до певної міри вже також малоцікавою, яка нічого істотного до гуманітарних досліджень не додає або трактується як інтелектуальний ворог «порядної» науки, що заснована на емпіричних засадах. Постмодернізм нібито підриває її значення, експертну функцію та методологічні норми. Але теорія «відчуження», а також уся постгуманітаристика ґрунтується на загальному переконанні, що немає «невинного знання», що вироблення знання є процесом культури і підлягає таким самим обмеженням (включно з тими, джерелом яких є наша мова) як інші культурні процеси.

Знання з'являється у агоністичному полі і завжди було і є підпорядкованим певним механізмам влади, отже, і політичним механізмам. Важливим союзником для перспективи відчуження є концепції конструювання у соціології знання, які дозволяють уточнити епістемологічний і методологічний висхідний пункт у дослідженнях відчуження. На думку Бедржиха Льовенштейна, проблема знання, його відтворення, його передачі, а також його ролі у детермінуванні суспільних процесів і формуванні слухняних осіб є центральним для теорії «відчуження». Політична боротьба, результати якої вирішують форму суспільного простору, не є в його розумінні безпосередньою боротьбою за різні ресурси, а насамперед суперництвом за значенням. Владу здобуває той, хто панує над суспільними процедурами продукції сенсу. Перспектива відчуження виявляє цю боротьбу і описує її механізми, тому ті, хто оцінюють її критичний потенціал, трактує її, на думку колишнього дисидента, як смертельного ворога науки, що залишається обслуговувати владу.

У сучасних пошуках в Чехії і на Заході, вивчаючи відчуження у гуманітарних науках, багато публікацій як теоретичних, так і емпіричних пов'язують з проблематикою історичною, релігійною, освітньою, звичайно, політологічною і соціологічною, а також у контексті глобалізації і розвитку нових ідей. У Чехії це пов'язано з поверненням після Оксамитової революції провідних інтелектуалів – Бедржиха Льовенштейна (політична філософія), Іржі Ковтуна (історія, політологія), Едуарда Голдштюкера (літературознавство, політологія), Павла Тигрида (Шонфелда) – видатного журналіста і опозиційного політика, завдяки діяльності якого на посту міністра культури Чеської Республіки після повернення з екзилу розпочався – за безпосередньої підтримки В. Гавела – процес дослідження відчуження та опору.

Нова суспільна теорія, що почала розроблятися за останні 20 років, була інспірована багатьма класичними і сучасними політологічними і соціологічними теоріями, а також філософськими, антропологічними (культуроснавчими) і психологічними концепціями. Йдеться саме про суспільну теорію, а не про соціологічну

чи політологічну. Причину саме такої постановки питання можна знайти у статті Стівена Сейдмана «Кінець соціологічної теорії», у антології «Сучасні соціологічні теорії». Сейдман включає у свій текст дуже важливі тези, де йдеться про проблематику ролі науки у процедурах антинормативного опору – розрізнення між суспільною теорією і соціологічною теорією. Ці обидві форми соціологічного наративу віками існували поряд, однак соціологічна теорія мала теоретичні амбіції, а суспільна теорія – практичні. Соціологічна теорія, як вказує Сейдман, згідно з підходами Конта чи Дюркгейма веде до розкриття законів, що керують життям суспільства, яке розуміється структурно, для опису «логіки суспільства», до універсальної характеристики суспільної структури і суспільних процесів, характеристики, що абстрагується від актуальних суспільних конфліктів. Це мала би бути об'єктивна наукова теорія у позитивістському сенсі, яка завдяки своїм підходам мала зробити внесок у справу «просвіти і прогресу». Сейдман піддає соціологічну теорію радикальній критиці: «Соціологічна теорія зійшла на манівці. Вона втратила значною мірою своє суспільне та інтелектуальне значення. Відрізана від суперечок і публічних дискусій, якими жила в минулому, вона звертається до самої себе і у самій собі знаходить відгук. Соціологічну теорію формують і споживають майже виключно соціологи-теоретики. Її суспільна та інтелектуальна периферійність є причиною постійного почуття кризи і застою, які оточують сучасну соціологічну теорію» [13].

Як ми бачимо, радикальна критика С. Сейдмана має аналоги у сучасній критиці політичних студій: як і у випадку з сучасною політологією, можна говорити про теоретичні твори, які зрозумілі повною мірою лише для їхніх прибічників і такі, що живуть самі собою. Але ще важливіше, що Сейдман, так само як і Б. Льовенштейн, а також інші представники сучасної чеської гуманітаристики – Й. Арнасон, Я. Крейчі, О. Крейчі, К. Чапкова – вважають, що тоталізація соціологічної теорії закладає етноцентризм, який полягає у спробах універсалізації підходів і понять, що походили з конкретних епох і простору, і мали таким чином локальний характер

(див. інтерв'ю з істориком К. Краловою [14]). Соціологи-теоретики мали, на думку Сейдмана, переносити образ свого суспільства на всі інші, ніби суспільна структура і суспільні процеси, які відбуваються в їхньому суспільному просторі, мали основне значення для всього світу. Поза сумнівом, ця критика інспірована також важливими для перспектив теорії відчуження постколоніальними дослідженнями. Генеза атак на соціологічну теорію (і взагалі на соціологію в її класичній та академічній формах), а також звинувачення її у «провінційності» полягають у віддаленні від конкретних проблем людей, включно зі стражданнями і несправедливістю заради створення «бездушної», абстрактної, елегантної теорії. У цьому контексті зрозумілі причини звернення Сейдмана до суспільної теорії, яка характеризується таким чином. «Суспільні теорії – оповідання з мораллю, що мають практичне значення (...). Вони, як правило, оцінюються через їхнє моральне, суспільне і політичне значення» [14].

Отже, суспільна теорія є «соціологічною інтервенцією», включеною теоретиками для розв'язання важливих проблем сучасності. Сейдман у своєму тексті веде розмову про те, щоб усю енергію, яку соціологи використали для розвитку складних теоретичних конструкцій, які зрозумілі лише для вузького кола втаємничених, скерувати на розв'язання практично-моральних проблем. Предметом суспільної теорії має бути моральний аналіз: показ і характеристика простору несправедливості, кривди, відчуження, а також провокування можливої стратегії зміни цієї ситуації разом з проекцією стану суспільного простору після цієї зміни.

Така теорія могла б бути, на думку Б. Льовенштейна, різновидом «заангажованої соціології», що представляє «прикладні суспільні науки», а насамперед тому, що, належачи до курсу сучасної постгуманістики, ми спираємося на переконання, що немає невинної науки, що всі теорії – це теорії тою чи іншою мірою заангажовані, тому що творять їх люди, вписані у свій культурний та суспільний контекст, від якого вони не можуть абстрагуватися всупереч позитивістським ілюзіям. Вочевидь також суспільна теорія відчужених не має амбіції творення жодної великої загальної

теорії суспільства, тому що вона є різновидом постмодерністської критичної теорії, яка відкидає «великі наративи» і схиляється до локальних конструкцій, розповідей на короткий проміжок часу, які утворюють разом полілогічну дискусію.

Однак можна поставити питання – наскільки обґрунтоване протиставлення соціологічної і суспільної теорій?

Ідеться насамперед про «прикладні» науки зі сфери гуманітаристики. Суспільна теорія відмінності приймає точку зору тих, хто внаслідок дії нормативних процесів визнається аутсайдером, відкидається і приречений на маргінальність. Це – теорія, яка є спробою «ретериторіалізації дискурсів відчужених», «менших літератур», ненормативних категорій. Праця Жюльєна Дельоза та Фелікса Гваттарі «Кафка: за меншу літературу», що вийшла у Парижі в 1975 році, розпочала дискусію з питань «ретериторіалізації». Сплеск інтересу до творчості Кафки був викликаний, не в останню чергу, діяльністю Е. Голдштюкера. Про оцінку діяльності Е. Голдштюкера доби «Празької весни» йтиметься нижче, однак насамперед він вказав на «відчуження» як універсальну проблему, а не лише «маргінальну» та «єврейську».

Вивчення спадщини Кафки було сприйнято як ідеологічну диверсію проти соціалізму і радянської імперії. Науковець зазнав відчуження від суспільства, якому присвятив життя. У рамках вивчення Кафки Е. Голдштюкер прагнув створити полілог, багатоголосся через конструювання локальних оповідей.

Виникає питання: чи можна протиставляти вивчення відмінностей як теоретичний напрям загальним соціологічним і політологічним теоріям? Можна припустити, що існування обох напрямів не обійдеться без конфліктів. Суспільна теорія, особливо у своїй постструктуралістській версії, є насамперед теорія суспільних відмінностей, а це означає, що конфліктів і взаємних звинувачень про сприяння тим чи іншим «небезпечним» для тотальної єдності тенденціям не вдасться уникнути. Серед модерністських соціо- та політологічних теорій ми знаходимо теорії конфлікту і теорію влади, які ставлять питання насилля, нерівності та відчуження, і цей евристичний потенціал не можна недооцінювати.

З іншого боку, постмодерністська суспільна теорія попри всю свою локальність формулює певні твердження і узагальнення. Йдеться про використання для політологічного та соціологічного аналізу таких понять зі словника Дерриди, як «difference», дисиміляція чи суплементация, понять зі словника Фуко, термінів Дельоза та Гуаттарі чи, врешті, «категорії «курйозності». Іншими словами: справжнім контекстом суспільної теорії відмінностей є насамперед політичні питання: насилля, відчуження і нерівності, але для їхньої характеристики пропонується специфічний теоретичний словник, часом, на жаль, вузькоспеціалізований і важкий. Зрозуміло, що це не холістична теорія, яка претендує на те, щоб вважатися універсальною у повному сенсі цього слова, особливо якщо зважити на критику західної гуманітаристики за те, що вона не цікавиться належним чином досвідом постколоніальних країн. Однак попри свою суб'єктивність і локальність вивчення «відмінності» має теоретичний потенціал більший, ніж коментування поточних подій. Насамперед йдеться про критичний потенціал. Він пов'язаний з критикою погляду на світ, де привілейоване становище займала ідентичність, а суспільний простір тяжів до однозначності. У багатозначності, за висловом Зигмунта Баумана, вбачалося «передчуття поразки».

Інтерес до відмінностей часто пояснюється впливом Франкфуртської школи, серед основоположників якої, за винятком Ю. Габермаса, в основному євреї. Під час «Празької весни» саме впливом «франкфуртської школи» пояснювали радянські та прорадянські критики розквіт ревізіонізму у Чехословаччині.

У книзі М. Матоуша «Фронт без перемир'я», виданій у російському перекладі у 1977 році, зазначається, що йшлося про спроби ліквідувати марксизм шляхом його «дезінтеграції» (с. 72), що серед чехословацьких науковців у царині суспільних наук з'явилася еліта, яку популяризували і визнавали на Заході (с. 73). Серед тих, хто перебував під впливом «франкфуртської школи» і ревізіонізму, на думку прорадянських борців з ідеологічними диверсіями, були О. Шик, Е. Льобл, Б. Льовенштейн, Е. Голдштюкер – насамперед євреї, що, як і фундатор «франкфуртської школи» М. Горк-

гаймер, прагнули змінити несправедливий світ, шукали істину у марксизмі, і, на думку Еви Г. Райхман, у цьому виявилася їхня єврейська культурна ідентичність [15].

Зауваження Зигмунта Баумана, відомого польсько-єврейсько-го політолога-дисидента, про передчуття поразки, взятє з книги його авторства про євреїв – «Фройд, Кафка, Зімель. Спроба соціологічної герменевтики» (Познань, 1995) [16]. Однак слід розпочинати діалог також зі звичайними соціологічними/політологічними теоріями, тому що вони пропонують важливий категоріальний апарат, а до головних течій соціо-політологічних досліджень вводиться перспектива відмінності.

Головним теоретичним джерелом суспільної теорії відмінностей на матеріалі єврейського руху «сіоністських» міфологем доби «Празької весни», паралельної культури доби нормалізації та ін. – це насамперед праці Мішеля Фуко* та його теорія науки/влади.

Ця концепція важлива для розуміння проблеми науки/опору як зворотного боку науки/влади. Тут потрібно лише зазначити, що для теорії відмінностей принципове значення має представлене Фуко розуміння влади як розпорошеної системи нормативних дій, «капілярних» процедур насильства, основною метою яких є дисциплінування об'єкта і вписання його у загальносуспільну систему «нагляду». Це нормативне насилля для Фуко має тотальний характер: включає всі аспекти життя людини. Ідентичність не лише генерується суспільством, але є основним знаряддям нормативного уярмлення, це «в середині», у думках індивіда знаходиться основний механізм нагляду: інтерналізована система нормативних проскрипцій, яка діє так, щоб запобігти виходу поза норму. Одночасно найчастіше індивід буває переконаним, що таким чином реалізує свою автономну систему норм і цінностей, реалізує «себе». Зрозуміло, що умовою успіху такої стратегії влади є соціалізаційний успіх, який полягає в успішній імплантації

---

* Ключове значення мають праці «Surveiller et punir» (Paris, 1975), «Les Mots et les Choses» (1966), «L'archeologie du savoir» (1969).

індивіду санкціонованої системи норм і цінностей, які мають дуже важливі наслідки для ідеї влади/насилля у контексті суспільної теорії відмінності. По-перше, усвідомлення тези про тотальність нормативних процедур веде до відкидання поділу на публічну і приватну сфери і прийняття, що влада діє також (а у певному сенсі в першу чергу) на приватну сферу. По-друге, прийняття нормативної концепції викликає необхідність у обережності, через яку відбувається вільне формування власної концепції себе і концепції свого *Lebenswelt*. По-третє, прийняття вищезгаданої теорії влади веде до формування дефініцій опору як стратегій пошуку ганджів і розривів у «нормативному футлярі», що детермінує наш спосіб мислення і дестабілізації значень, які створюють імплантовані нам нормативні наративи.

Фуко, не без причини, звинувачували у крайньому «антропологічному песимізмі», де індивід нібито повністю детермінований нормативними процедурами.

У соціологічній теорії такий детерміністський погляд ми знаходимо у функціоналізмі, насамперед у нормативній концепції ідентичності Телкотта Парсонса, автора праць «Соціальна система» (Нью-Йорк, 1991) та «Система сучасних суспільств» (1971). Ідеться про ідентичність як інтерналізовані норми, пов'язані з виконанням індивідом нормативних очікувань суспільного оточення. На початку 1990-х років щодо євреїв на пострадянському просторі подібні стереотипи мислення були достатньо поширені. Варто ознайомитися, зокрема, з матеріалами збірки «Євреї в СРСР: начало діалога» (1991). Однак уявлення про можливість «нормативізму» не обмежувалися Радянським Союзом з його народами, «зомбованими» тоталітарним устроєм.

У чесько-єврейському часописі «Рош Ходеш» (2/2014, č. 11) новина про нагородження керівника ромської громади К. Голомека премією ім. Фердинанда Добротивого (останній чеський король) супроводжується твердженнями, що «чехів від рабства визволив доброї і недоброї пам'яті австрійський імператор Йосиф II, однак вони насправді так і не звільнилися внутрішньо». Така оцінка йде врозріз з уявленнями про волелюбні традиції гуситів,

чеського Відродження XIX сторіччя, ліберальної доби Т. Г. Масарика, яка покінчила з «300-річним рабством», духом Ю. Фучика, «Празької весни» та Оксамитової революції. Утім, уявлення, що індивід не може бути однозначно детермінованим, лежать в основі суспільної теорії Ентоні Гідденса, а насамперед його концепції рефлексійності, як також переконання у тому, що «структурні властивості суспільних систем створюють обмеження, а також відкривають можливості» [17].

Ентоні Гідденс звертається до різних авторів у пошуках натхнення незалежно від дисципліни, які вони репрезентують. З цього приводу його критикували особливо антипостмодерністи, оскільки вважали, що його теорія – постмодерністська, не може запропонувати нічого нового, у зв'язку з чим конструюються «мозаїчні теорії», які складаються з різних запозичень, переобрамлених так, щоб підходили до цілого. Однак Іра Коген у праці «Теорія структуралізації і соціальна практика» у збірнику «Соціальна теорія сьогодні» (за ред. Е. Гідденса) ще у 1987 році звернула увагу, що цей «еклектизм» у дійсності є рисою всієї сучасної суспільної теорії, яка просто відгукується на різні теоретичні пропозиції без уваги на їхню дисциплінарну належність. Звідси у працях Гідденса ми знаходимо реакції на соціологічні, філософські, антропологічні ідеї чи на концепції «діахронічної географії». Суспільну теорію відмінностей критикували також за те, що вона занадто філософська і досить мало пов'язана з соціологічними теоріями. Однак здається, що сучасна суспільна теорія, де чинник єврейського національного руху виступає як потужний стимул рефлексій щодо відмінностей або складної взаємодії ідентичності та відмінностей (difference), може бути зрозумілою лише за умови реінтеграції гуманітаристики, а не за умови чіткого розподілу окремих дисциплін, оскільки проблеми національного як в історичній ретроспективі, так і через призму теорії відмінностей вимагають саме цього підходу. Соціологічне та політологічне знання необхідно об'єднувати зі знанням психологічним, історичним, антропологічним, економічним, лінгвістичним та іншими царинами науки, а також з філософськими концепціями, які завжди, навіть за часів

активного заперечення цього факту, були іманентною частиною політичної філософії або соціології.

Праці Гідденса характеризують тенденцію до мінімізації значення процедур насилля у суспільному просторі. По-перше, він старається переконати читачів у тому, що влада відіграє у суспільстві також і позитивну роль, тому що «відкриває можливості» дій індивіда через вписання його у рамки «структурних властивостей».

Теорія структуралізації пропонує характеристику репродукції нормативних структур суспільної системи, сигналізує про роль науки у цьому процесі і дозволяє розробляти стратегію анти-нормативного опору завдяки використанню «рефлексійності». Однак слабкістю цієї теорії є применшення сили нормативного примусу, його джерел і наслідків, звідси необхідно звернутися до тих теорій, де влада в її негативній, обмежуючій ролі краще розпізнавалась.

Крім уже зазначеної теорії Фуко, важливою є роль П'єра Бурд'є, насамперед у запровадженні поняття символічного насилля. Як зазначив П'єр Бурд'є: «Категорії, сконструйовані домінуючими групами, використовуються підлеглими навіть для спостереження опису самих відносин домінування, що призводить до того, що ці відносини сприймається як природні (...). Символічне насилля існує завдяки особливому типу слухняності, про який домінований не може розповісти домінуючому, тому що думаючи про нього і себе, а також про зв'язок, який їх об'єднує, має знаряддя пізнання спільне для них обох і яке – виступаючи у ролі посередника в процесі втілення домінування – одночасно впроваджує цей зв'язок як природний» [18]. У наведеній цитаті йдеться про гендерне домінування, але реально це може бути будь-яке інше, наприклад, домінування неєвреїв над євреями після емансипації у Центральній Європі, зокрема в Богемії (Чехії). Х. Д. Шмідт у статті «Умови емансипації 1781–1812», що була надрукована у першому після Голокосту науковому періодичному виданні англійською мовою центральноєвропейських євреїв – «Щорічнику Інституту Лео Бека» за 1956 рік – зазначає: «Еман-

сипація, яку давали євреям на чітко визначених умовах, щедрих для індивіда, але нетолерантних для групи, пропонувала євреям економічні можливості та громадянський статус, про який їхні батьки не могли навіть мріяти. Тому вони не лише охоче прийняли умови, які їм було поставлено, але за короткий термін піддалися у переважній більшості змінам, які очікували від них їхні співгромадяни. Вони невдовзі сприйняли погляди німців на їхню власну традицію разом з цінностями і цілями німецького суспільства.

Перше покоління емансипованих євреїв дуже старалося довести, що вони гідні нових прав, які їм було надано, що вони прагнуть зійти за німця якомога швидше та увійти в домінуючу групу. Вони показали всі характеристики групи, яка усвідомлює своє принижене соціальне становище і те, як треба його використовувати. Вони були щасливими і в той самий час стурбованими та ніяковіли у неєврейському суспільстві як перші науковці з середовища робітничого класу у Оксфорді та Кембриджі. Подібно до того, як деяким світлошкірим мулатам у ПАР пощастило пробратися у суспільство білих і відрізати себе від своїх родичів, перші емансиповані євреї мали ті самі душевні муки та стреси (...).

Результат нової індоктринації щодо держави невдовзі виявив свою силу. Німецькі євреї зберегли свою стару боязкість щодо владних структур. Як громадяни, вони завжди були готові виконувати для держави усі обов'язки на найвищому рівні, бути зразковими у дотримванні державних законів та у співпраці з урядом, навіть якщо уряд до них ставився вкрай недружно. Серед німецьких євреїв громадянська непокора не розглядалася як громадська чеснота і на європейський опір зважувалися у рідкісних випадках. Навіть відверта ворожість нацизму не змусила німецьких євреїв як групу зважитися на прямий опір. Закони держави розглядалися як щось святе, часто навіть перед гірким фіналом. Сумнівно, що німецькі євреї могли змінитися настільки сильно в духовному плані і взятися до створення підпільних організацій чи терору, якби подібні дії були можливими за Гітлера. У Палестині вони не брали участі у таких видах діяльності у роки 1944 – 1948, як група, а

індивідуальна участь у них була надзвичайно рідкісною. Чотири покоління євреїв виховувалися так, щоб приймати європейські закони і урядову систему як священні і табуйовані» (с. 43).

Варто додати, що у відомому діалозі М. Бубера (чесько-німецький сіоніст) та М. Ганді, засновник пражського напрямку сіоністів, Бубер відверто заперечив можливість громадянського спротиву з боку німецьких євреїв. Що стосується провідного діяча чеських сіоністів Самуеля Хуго Бергера, то він, як і більшість інтелектуалів – вихідців з Чехії – М. Брод, Г. Кон, Ф. Велч та Х. Кугель, виступали за мирне співіснування євреїв та арабів у Палестині, подібно до Чехословаччини доби Масарика, яку сіоністська преса Галичини (львівська «Хвиля»), Швейцарії («Пресецентрале», Цюрих), Франції («Пе е друа», Париж), а також німецька і німецько-єврейська еміграція у 1930-х роках уподібнювали до Швейцарії та зародку «Панєвропи». Утім, здатності євреїв Богемії та Моравії до опору накинутим нормам поведінки сприяла наявність потужного актора – чеського національного руху. У кінцевому рахунку «чесько-єврейський» рух, який виступав проти германізації, зіткнувся з тим фактом, що у Празі саме німецькомовні євреї створювали критичну масу, необхідну для підтримки німецькомовної меншини. Зіткнення різновекторних тенденцій сприяло творчому вибуху і появі такого феномену, як «пражська німецькомовна література».

У 1920-х – 1930-х роках аналогічна ситуація творчого піднесення була притаманна Закарпаттю, де на місце угорській асиміляції прийшла чеська. Як результат, Мукачеве стало центром сіоністського руху, який уряд на чолі з президентом Т. Г. Масариком активно підтримував для створення альтернативи угорській іреденті. Аналогічну позицію зайняв і лідер Карпатської України Августин Волошин, який у цьому аспекті наслідував уряди УНР та ЗУНР. Саме усвідомлення своєї відмінності сприяло тому, що закарпатські євреї після трагедії Голокосту відродили єврейське життя у Празі та Судетах, а їхній вплив відчувається до сьогодні.

Бурд'є, подібно до Гідденса, зазначав, що метою стабілізації значень, за допомогою яких ми будуємо ідентичність, є відтворення у

наших щоденних діях структури елементів суспільного простору, але, на противагу до Гідденса, рішучіше підкреслював, що це структура домінування, яка пронизує суспільний простір. Це домінування французький соціолог розумів у категоріях класового домінування, але поняття суспільного класу він значно змодифікував як щодо теорії Маркса, так і Вебера. Клас у його концепції охоплює індивідів з близьким габітусом, індивідів, які через особливі риси цього габітусу, що їх зближує, займають привілейовану або підпорядковану позицію щодо доступу до якогось типу ресурсів. Концепція символічного насилля Бурд'є свої витоки черпає з марксистської теорії свідомості та ідеології: клас, який має у своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, також оперує і засобами духовної продукції, контролюючи завдяки цьому також думки тих, хто їх немає.

Здається, що теоретики мають тенденцію зосереджувати увагу на дискурсивних явищах відмінності, на другому плані розглядаючи питання економічної дискримінації і обумовлення цієї дискримінації специфічною структурою західних суспільств з його виробничими відносинами. Це не є випадком, а ілюстрацією потужності процедур нормативного насилля, що впливають на суб'єктів, які поборюють це насилля. Теорія відмінностей, як правило, цікавить добре забезпечених людей науки, які недооцінюють проблематику економічної нерівності. У цьому контексті голос критики зі сторони марксистської теорії є дуже важливим, оскільки виводить тему відмінностей поза культурологічний дискурс.

На думку Б. Льовенштейна, теорія відмінностей має спиратися на концепцію суспільного простору, структурні риси якого репродуковані у рамках нормативних механізмів, відтворюються в ході щоденних ритуальних дій індивіда. Ця система репродукується завдяки нормативним наративам ідентичності, що детермінують дії індивідів. Однак точне вказання на причини, через які індивіди погоджуються на стабілізацію системи насилля, вимагає впровадження ще однієї перспективи, яка добре відома у сучасній соціології, а саме – перформативної, відомої також як драматургічна. Ричард Шехнер у своїй книзі «Performance studies. Introduction» [19] розпочав аналіз перформатики, що можна розуміти як

застосування метафори (перформансу, спектаклю) для дослідження багатьох аспектів людського життя.

Як слушно зазначав Гідденс, однією з найбільших нагород, пов'язаних з правильним відіграванням суспільних ролей і ритуальним відтворенням нормативних структур, є почуття «онтологічної безпеки». Втрата цієї безпеки викликає страх, відчуття загубленості, втрати реальності навколишнього світу. Однак далеко не все, що видається «загрозою», є нею в дійсності, оскільки вістря «загроз» також може бути сконструйоване штучно. Однозначно, дилема «свобод чи почуття безпеки», з якою довелося стикатися євреям у XX сторіччі, є найважчою дилемою і в умовах Чехії, як показали події 1938-х, 1948-х та 1968-х років, свобода не обов'язково була вибором.

Макросоціологічний підхід до перформативності суспільного простору дозволяє сприймати Спектакль як систему нормативно врегульованих індивідуальних вистав. Макросоціологічна перспектива, на думку Б. Льовенштейна, залишає дві можливості опору. Перший варіант – це повна заміна правил Спектаклю, заміна одного Спектаклю іншим. Отже, революція. Однак у перспективі для тих, хто підкреслює відмінність, є об'єктом маргіналізації, ця зміна не є зміною, тому що означає заміну одного сценарію іншим і примус учасників суспільного простору бути вірним новому сценарію, оголошеному «більш справедливим». Критика з боку Шанталь Муф та Ернеста Лакло на адресу ліберальних політичних концепцій вказує на те, що такого роду тенденції виступають не лише у крайніх тоталітарних проектах (лівих та правих), але також у деяких концепціях демократії. Історія Чехії демонструє цілу низку варіантів – спочатку ліберальна Перша республіка, у надрах якої виявився авторитарний проект Другої республіки (ще до нацистської окупації), за яким після нацистської окупації прийшла доба «демократії», що соціалізувалася, далі тоталітарний проект К. Готвальда, нарешті, після поразки «Празької весни» – нормалізація і Оксамитова революція.

Від «Празької весни» до Оксамитової революції: спротив відчужених

У сучасній Чехії також існує проблема відчужених, маргіналізованих, і українці серед них посідають якщо не «непочесне» 1-ше місце (на нього є абсолютний претендент – роми), то в усякому разі у пересічного чеха українці асоціюються з чорноробами, до яких можна відчувати хіба що співчуття або зневагу [20]. Анексія Криму і війна з Росією зробили українське питання очевидним, так само як проблеми «посткомуністичного Бермудського трикутника», як австрійська та українська преса називає все частіше Чехію, Словаччину і Угорщину, яка взагалі вважається «потьомкінським селом демократії, загубленим для Заходу» [21].

Про «soft-більшовизм» як визначення сучасного ліберального режиму в Чехії ще йтиметься, і для побороювання несвободи у посткомуністичній Чехії і ситуації, яку В. Гавел назвав «blba nalada» («гнітючий настрій»), та зірвання Спектаклю, який розіграє команда М. Земана стосовно України, учасники демократичної консолідації на користь територіальної цілісності України вдалися до характерних акцій*. Викладач Карлова Університету Марек Г. Гілмер та громадянин Чехії голландського походження Отакар ван Гемуд 8 жовтня 2013 року зірвали прес-конференцію чеського уряду під гаслами «Не будьте з Путіним», «Бережіть свободу, а не право їсти паштети». Учасники протесту використали журналістські посвідчення, які дали їм можливість пройти на конференцію, видані Петром Плацаком, редактором часопису «Бабілонія». Петро Плацак так пояснив сенс акції: «Нас дуже тривожить ситуація в Україні, тривожить агресія однієї держави щодо іншої, адже це очевидно». Акція «Бабілонії» ілюструє другий вид радикального опору: це поступовий підрив Спектаклю через акти непокори, які полягають насамперед на відмові від участі у діях, що запрограмовані Спектаклем і слугують реалізації його значень. Такі акти можуть мати як одиничний (наприклад, самоспалення студента Я. Палаха на знак протесту проти вступу іноземних військ у 1968

---

* У Чехії партіям довіряє 10% громадян, парламенту – 13%, уряду – 28%.

році до Чехословаччини), так і груповий характер. Чехія є країною, де акції непокори мають традиційний характер і пов'язані із загальом ліберальною традицією стосунків між владними структурами і чехами, а також євреями ще у XIX сторіччі. Австро-Угорщина того періоду, порівняно з Російською імперією, була державою, що уникала відвертого терору чи заборон, наприклад, щодо мови. Саме тому ідеологія чеського національного руху сформувалася за цих порівняно сприятливих умов і вже за доби Ф. Палацького та Гавлічека-Боровського могла активно впливати на національний рух бездержавних народів у деспотичних Османській та Російській імперії. Те, що в Австро-Угорщині умови для розвитку чеського руху були сприятливими, не заперечували і радянські дослідники. Зокрема, факти, які наводить О. Мильніков у книзі «Культура чешского возрождения», виданій у Ленінграді у 1982 році, можуть викликати здивування у знавця української історії, оскільки порівняно з українським рухом чеський розвивався у тепличних умовах. На цих відмінностях наголосив і М. Кундера у відомому есе «Трагедія Центральної Європи», яке він написав у еміграції після поразки «Празької весни» 1968 року. Мілан Кундера підкреслював, що у деспотичному СРСР «повільно гине і поступово зникає майже 40-мільйонний український народ – один з найбільших народів Європи» [22]. Протиставляючи центральноєвропейський контекст російському, М. Кундера зазначає, що росіяни хотіли після 1968 року знищити чеську культуру, і лише на одному факультеті Празького університету було звільнено 50 викладачів. «У найтяжчий період Австро-Угорської імперії після революції 1848 року двох професорів вигнали з університету – який скандал для того часу!», – зауважує М. Кундера [22, с. 87].

Чеський письменник-дисидент нагадує, що у Празі з'явилися структуралістські концепції – спочатку у рамках празького лінгвістичного гуртка у 1920-х роках, а згодом у космополітичному середовищі чехів, німців, поляків та російських емігрантів. Для чеського опору за умов невеликої країни і чисельної переваги німецькомовного населення, яке оточувало Чехію з півночі, заходу і півдня, характерним було реконструювання і дезавування дій

противника, викриття фальшу панівної ідеології (від часів Я. Гуса), висміювання Спектаклю, як у творчості Я. Гашека. За такі якості Гімлер назвав чехів «Die Lächelnde Bestien» (бестії, що сміються). М. Кундера слушно підкреслював, що «Празька весна» була насамперед культурним феноменом, що її готували «великий чеський театр» й кінематограф, літературні і громадсько-політичні часописи, такі як «Literární noviny», що мав наклад 300 000 примірників на 10 мільйонів чехів. Деконструкція спектаклю проходила поступово, тактика опору полягала у грі зі значеннями, які пропонував спектакль. Рух опору доби «Празької весни» і долі до 1989 року виявив фальш радянського пропагандистського спектаклю, показавши і деконструювавши його основні слогани: «світова система соціалізму», «нова людина», «дружба народів», «соціалістична демократія», «прогрес», «боротьба з пережитками минулого». Ці гасла перехоплювалися і розкривалися їхня внутрішня неадекватність і неспроможність. Радянська контрпропаганда наголошувала, що головну роль у цьому відігравали євреї і що вся «Празька весна» виявилася сіоністською змовою і акцією Заходу. Про це йдеться, зокрема, у перекладених російських книгах М. Марка «Чорним по білому» та М. Матоуша «Фронт без перемир'я». Про мотиви єврейської участі у подіях «Празької весни» йтиметься нижче, однак слід зазначити, що форма опору була безпосередньо пов'язана з культурою чеського макросуспільства. Характерно, що після 1968 і до 1989 року засоби масової інформації, кіно і театр не повернулися до ліберальних 1960-х, оскільки, як показав досвід, лібералізація веде до боротьби за право участі в управлінні державою.

Слід зауважити, що Пет Лайонс та Альжбета Бернарді, які проводили дослідження громадської думки з приводу Оксамитової революції на замовлення Чеської Академії наук, висловили сумнів щодо тяглості у подіях 1968 і 1989 років. Подібні погляди висловив також у 1999 році І. Мехірж у своїй хроніці під красномовною назвою «Velký převrát či snád revoluce sametová?» («Великий переворот чи, може, Оксамитова революція?») На с. 5 цієї об'ємної книги він зауважив, що більшість населення не була готова до

рішучих дій, а незалежність Словаччини – результат амбіцій деяких політиків. Австрійський літературознавець і політолог Еміль Брикс у статті «Прага 1968. Кінець однієї ідеологічної ілюзії», опублікованій у часописі «Донаураум» у № 8 за 2008 рік, висловив погляд, що ілюзія можливих змін у 1968 році, утопічна віра у перемогу «соціалізму з людським обличчям» була викликана «літературоцентризмом» чеської культури, де письменник і поет, а не практичний політик, керував процесом «відродження нації і мови» та здобуттям незалежності. Це стосується також ідеї Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), вимір якої дуже часто євреями-емігрантами з цих країн сприймався як антитези «соціалістичному табору» та Росії.

Читання газети «Руде право» за 1968 рік (до серпневого вторгнення, після якого вона змінила обличчя), а особливо рубрики «Як це я бачу», де громадяни висловлювали свої погляди на перспективи соціалістичної демократії, є захоплюючою справою, оскільки дає розуміння динаміки у політичній історії цієї важливої для України держави.

Поряд з темами, які для чехів завжди актуальні, наприклад, оцінка громадської та політичної діяльності Т. Масарика чи З. Неєдли, або на вічні теми, як «Що може література?», чи академіка А. Колмана «Філософія – політика – свобода», що прикрасила б сучасний науковий збірник» (від 14.05.1968), є там і матеріали, що несуть на собі відбиток часу – не лише відкритий лист до Академії наук Радянського Союзу, де чеські науковці зворушливо говорять про свою дружбу і просять, щоб їх правильно зрозуміли. Радянське керівництво якраз добре зрозуміло, що діалог між різними напрямками марксизму, який, на думку І. Цвекла, мав перетворитися на постійний форум, а не вестися з тактичних міркувань (лист «Про майбутнє нашої філософії» від 6.06.1968), може звести нанівець гегемонію Радянського Союзу.

Постійні згадки у «Руде право» про інтерес до оновлення Румунії та Югославії (див., наприклад, статтю А. Петришина «Що про нас кажуть інші?» від 15.03.1968) лише збільшували ці підозри. Адже обидві країни будували свої «моделі соціалізму»,

альтернативні радянському. Чехи не розуміли, що таке російський гегемонізм і яких форм він може набирати, оскільки не мали досвіду спільного життя у Російській імперії, як поляки, або під російською егідою – як китайці у Маньчжурії, і не були конкурентами у створенні свого православного світу, як серби і румуни, що мали державний досвід ще у XIX сторіччі. В розумінні чехів соціалізм і був реальною метою Радянського Союзу, тоді як інші народи розуміли, що це лише ідеологічна форма, за якою ховається шовіністичний зміст. Русофільство чехів існувало упродовж усієї доби незалежності – у тому числі за Масарика і Бенеша, у чому можна переконатися, читаючи пресу тієї доби. Фактично СРСР повернув Чехословаччині незалежність, за що йому були щиро вдячні чехи незалежно від політичних переконань, але було відсутнє розуміння, що Росії потрібна повна відданість. Такого сервілізму від чехів не вимагали їхні колишні господарі – австрійці, і чехи вважали, що варто перехопити радянські кліше і наповнити їх змістом, співзвучним до реалій Центральної Європи, і можна побудувати «соціалізм з людським обличчям», «соціалізм вільний і демократичний», «соціалізм, у якому ініціативу виявляють усі, а країна виконує гуманну місію». Такими були назви розділів відкритого листа працівників Інституту філософії Академії наук (опублікованого 10 липня 1968 року).

За великим рахунком, мав рацію академік Арношт Колман, коли у статті «Філософія – політика – свобода» зазначав, що порушення демократії – це не лише окремі «випадки» порушення ленінських норм від Сталіна до Новотного. Це явище, яке не можна пояснити лише особливостями історичного розвитку Росії і Радянського Союзу та невдалим його наслідуванням в інших країнах соціалістичного табору [23].

Сучасна Чехія, яка вже давно не у тому таборі, все ж, як вважають деякі аналітики, має проблеми з демократією. Однак євреї, роми і навіть українці розуміють, що з владою можна вести діалог. І хоч французькі мислителі Гі Дебор та Жан Бодрійяр вивчають феномен Спектаклю на матеріалі Франції, методи боротьби (опору) з боку маргіналів чи людей, які вважають себе дискри-

мінованою меншиною, можуть бути використані, наприклад, українцями у сучасній демократичній Чехії. Однак попередньо вважаємо необхідним поставити питання про ставлення активістів до трансформацій у Чехословаччині 1968 та 1980 років, тим більше, що питання активної участі євреїв у подіях 1968 та 1989 років чи навіть проблеми сіоністської змови як основи цих подій не обмежуються простором Росії чи України, ані навіть минулим, а проникає до сучасних інтерпретацій.

У статті Цтібора Наварри «Далеко від Москви» (13.05.1968) обігруються питання цивілізаційної розбіжності Чехії та Росії, які мали доленосне значення у пізнішому вторгненні СРСР до Чехословаччини. Автор статті не демонізує Росію, що зробив пізніше М. Кундера. Цтібор Наварра зауважує, що відразу після війни дружба до СРСР була гарячою, спонтанною і дійсно всенародною. Це випливало із вдячності за визволення, за повернення державності і порятунк наших народів від фашистського геноциду. Автор підкреслює, що подібну роль не могли відіграти Англія і Франція, тим більше, що обидві країни скомпрометували себе Мюнхеном.

Після 1950 року, на думку Ц. Наварри (вочевидь, це є псевдонім) створення соціалістичної співдружності виключало нейтралітет. У іншому випадку КПЧ вчинила б самогубство. Однак, підкреслюється у цій програмній статті, йшлося не про єдність, а про підпорядкування, сліпе копіювання. Автор підкреслює, що в СРСР, крім росіян, є ще інші народи. (Варто зазначити, що у 1968 році в Чехословаччині проводився тиждень української культури). «Ми мали своїх стахановців, «агітки», «частушки», «стінгазети» та політруків. Ми часто були більш радянськими, ніж радянці, але те, що підходило росіянам, для центральноевропейців було гротескним. Ставлення нашого народу (до росіян) стало байдужим та апатичним, ще й іронічним (у молоді)». Висновок автора можна було б лише підтримати, якби не пізніша інтервенція чи нині (у випадку України) анексія: «У наших взаєминах повинно діяти правило: шукаймо те, що нас об'єднує, не шукаймо те, що нас відріз-

няє. А також: важливо зрозуміти, у чому ми відрізняємося, і будь-мо толерантними одні до одних» [24].

Карел Бартошик у статті «Революція проти бюрократії», надрукованій у «Руде право» 26 липня 1968 року, тобто менше, ніж за місяць перед нападом військ СРСР та його сателітів на Чехословаччину, порушив питання, яке, по суті, стало головним для становища країн «соціалістичної співдружності» та СРСР. Адже «гуляшний соціалізм» в Угорщині, «найвеселіший барак у таборі» у Польщі, високий (порівняно з радянським) рівень життя у НДР були реальними явищами. Навіть у межах СРСР не можна було порівнювати ставлення до Естонії чи Грузії і ставлення до України. Однак, як переконливо писав Н. Бартошик, «лібералізація не рівнозначна демократизації». «Останні роки, – зазначає автор, – близько 2 млн людей їздили у відпустку за кордон, а хто був спритніший – діставав валюту і їздив на Захід. Наскільки мені відомо, тих, хто «обрав свободу, була мізерна кількість», – слушно вважає автор. Уже від 1966 року багато чого можна було робити в літературі та мистецтві на рівні Заходу. Відомий на Заході кінорежисер М. Форман, – згадує К. Бартошик, – отримав найвищу державну премію у 1967 році з рук самого А. Новотного. У пресі вже давно критичні погляди можна було висловлювати набагато відвертіше, – у 1967 – вільніше, ніж у 1964, а тим більше у 1956 році.

І тут К. Бартошик зачіпає найвразливіше місце: «Займайтеся мистецтвом, а не суньтеся до політики». Це була одна з головних і часто повторюваних думок представників владних структур А. Новотного у цей період. Можна було б їм відповісти – а якщо йдеться про В'єтнам? Автор і з ним мільйони чехів не розуміли, що оцінка подій у В'єтнамі – зовсім не їхня справа, що вони нічого не вирішують у складних геополітичних іграх Кремля. Сучасний політолог О. Крейчі взагалі вважає, що реакція Москви на події у Чехословаччині пов'язана з теорію «доміно» – після Чехословаччини мала обвалитися система домінування у тому регіоні, який контролювала Москва. Вторгнення в Афганістан належить до цієї парадигми мислення [25].

Звідси постійні пошуки радянської контрпропаганди у подіях 1968 року, підривної ролі іншого у владі, а не свого слов'янина, тим більше чеха, які у російському фольклорі пов'язані зі Швейком, пивом та міщанством у стилі «Biedermeier» (гаптовані подушечки і килимки з сентиментальними написами, мінеральні води у Карлових Варах, де полюбляли бувати радянські керівники і т. д.).

Зазначимо, що уявлення про міщанство і провінціалізм чехів є не лише одним зі стереотипів росіян. У збірці статей В. Гавела «Європа як завдання» (видаана у 2005 році, де вміщено також фрагменти з виступів у 1990 – 2004 роках), на с. 74 знаходимо цитату з інтерв'ю австрійській газеті «Дер Штандард» у лютому 1998 року: «Чеське середовище має тенденцію до певного міщанства, хуторянства та провінціалізму. Тому треба в людях виховувати почуття відповідальності за нинішній стан речей, волю брати участь у діях з захисту миру та кращого майбутнього в Європі і світі; слід перейти межу власного «маленького подвір'ячка».

Як відомо, у 1967 році увага світу і головна геополітична гра розгорталися у боротьбі Ізраїлю за виживання у конфлікті на Близькому Сході. Не дивно, що радянські володарі побачили у подіях «Празької весни» не лише єврейський слід, а пряму змову країн Заходу та сіоністів проти радянського блоку силами євреїв у владі і опозиції, хоч на той час у Чехословаччині на приблизно 14 мільйонів населення було у 1000 разів менше євреїв. А. Вергеліс, відомий радянський антисіоніст, після візиту до Праги знайшов там 18 тисяч, про що можна прочитати у його пропагандистській книзі «16 стран, включая Монако» [26]. Цікаво, що А. Вергеліс говорив про Ф. Кафку як про «великого чесько-німецького письменника», а у 1968 року, № 8 «Советіш Геймланд», редактором якої він був, дала зовсім іншу оцінку творчості єврейського письменника. Утім, розмова про Ф. Кафку є ще попереду, як про стан і статус євреїв до «Празької весни» між владою та опозицією. Порівняно з євреями Радянського Союзу ця ситуація могла видатися достатньо позитивною. Кілька тисяч євреїв Чехії мали у своєму розпорядженні не лише туристичні об'єкти центру Праги, які називалися «Єврейський музей», з рестораном «У старій синагозі»,

але також науковий часопис «*Judaica Bohemiae*», про який представник «Joint» в Україні Чарлз Гофман у своїй книзі «*The Gray Dawn*» («Сірий світанок»), надрукованій у 1991 році, зазначав: там статті не публікувалися чеською мовою, а лише англійською, німецькою, французькою чи російською. Однак йшлося не про небажання владних структур дати текст зрозумілою чеською мовою. Адже «*Židovská ročenka*» (єврейський щорічник) виступав у ролі альманаху типу київського «Єгупця» і публікував статті та матеріали мовою оригіналу; тобто чеською, яка на той час стала мовою спілкування більшості євреїв Чехії.

Отже, проблема, яка нас цікавить, полягає у тому, наскільки за умов фактичного знищення 85% колишнього єврейського населення Чехословаччини можна говорити про реальність «єврейського питання»?

Як показує досвід, мізерна кількість євреїв не рятує від маргіналізації та демонізації цієї спільноти. Саме доба «Празької весни» наочно продемонструвала: навіть за умов визнання Голокосту, як особливої трагедії євреїв, а це – на відміну від України – було доведено меморіалом у Терезині з переліком євреїв, що загинули, і відповідними меморіальними заходами, нарешті, такими явищами культури, як фільми Й. Кадара – євреї все одно залишалися у Чехословаччині маргіналами, тобто якраз тією категорією, до якої апелюють сучасні дослідники «теорій відчуження».

Насамперед для нас важливо прокоментувати участь євреїв у владних структурах та ЗМІ доби «Празької весни». Через те, що євреїв, як правило, важко було відрізнити від чехів зовнішньо або через прізвища, дуже багато інсинуацій на єврейську тему взагалі не мали жодного реального сенсу. Зокрема, розмова про «сіоністську групу», що зайняла вирішальні позиції на ідеологічному фронті, була справжньою вигадкою. Якщо Е. Голдштюкер був реальним євреєм, то Зденек Млінарж – секретар ЦК КПЧ з ідеології – не мав до єврейства, тим більше до сіонізму, жодного реального відношення.

Отже, «сіоністська змова», за великим рахунком, була «фейком», хоч у неї повірив П. Шелест, який у своїх мемуарах

вважав, що існував певний Брюссельський центр, що і створив сіоністський закат у Чехословаччині. Зауважимо, що коли Ф. Крігель – єдиний з керівництва Чехословаччини – відмовився підписати угоду про введення радянських військ, то його колеги навідріз відмовилися залишити його у Радянському Союзі, де на «ізгоя» могли чекати великі випробування. Як відомо, Ф. Крігель не лише відмовився підписати документи, що принижували державну гідність Чехословаччини та національну гідність чехів і словаків, але також підписав «Хартію 77» і зробив внесок у розвиток дисидентського руху у країні. Що стосується суто єврейських аспектів «Празької весни», то варто згадати, що йшлося про таких діячів, як Е. Голдштюкер (голова Спілки письменників), Є. Лобл (провідний економіст), О. Шик – заступник Голови уряду, Іржі Пелікан – керівник телебачення та інші, що могло створити враження про нібито величезну кількість євреїв на керівних посадах. Але в реальності Прага не була Москвою і навіть Києвом – євреїв тут на керівних посадах не могло бути багато з об'єктивних причин. Отже, розмова про єврейське засилля була від самого початку далеко від реальності. У цьому контексті найцікавішими є три моменти: лист до Е. Голдштюкера, який постійно викликав цікавість «антисіоністських кіл», виступ Л. Новомеського, у свій час засудженого за словацький націоналізм та проблему реабілітації жертв політичних процесів у 1952 році, коли було знищено у першу чергу євреїв у керівництві КПЧ. У цьому сенсі постать Ф. Крігеля не виявилася головною, оскільки він реально і в Іспанії, і на Кубі, і у Китаї був пов'язаний з неєврейським середовищем. Зрозуміло, що не лише П. Шелест ідентифікував Ф. Крігеля з єврейством, хоча сам політик ніколи не акцентував уваги на єврейських чинниках своєї діяльності, навіть коли 3 червня 1968 року виступив як Голова Національного Фронту на чолі мирної маніфестації на місці Голокосту євреїв у Терезині від імені 40 000 мучеників та 87 000 осіб, які були з Терезина депортовані до Освенциму та інших таборів смерті. Ф. Крігель запросив не лише посольства СРСР, Румунії, Польщі, Югославії, представників християнської молоді з країн Заходу, але наголосив у своїй про-

мові, що попри всі зусилля лише антигітлерівська коаліція на чолі з Радянським Союзом могла покінчити з геноцидом. «Тому новий етап розвитку нашої країни, – зазначив Ф. Крігель, – це ідеали демократії, правди і прав людини, непорушна дружба з Радянським Союзом». Політик заявив, що «лише соціалізм може задовольнити прагнення нашого народу. Тому пильнуймо нашу самостійність». У статті у «Руде право» з назвою «Щастя нашої республіки – ніколи більше Терезин» (3.06.1968) Ф. Крігель не торкався ані небезпеки антисемітизму (поза проблематикою Голокосту), ані проблем Ізраїлю. Саме тому він, напевно, не привертав уваги такою мірою, як Голдштюкер чи Льобл.

Ф. Крігель зайнявся загальним керівництвом діяльності Народного Фронту і у статті від 19 червня 1968 року у «Руде право» заявив, що НФ стане місцем зустрічі різних точок зору, що треба розвивати НФ не зверху, а знизу, що НФ виступає за спільноту з СРСР, а членство у НФ несумісне з пропагандою фашизму, расизму чи антикомунізму. В інтерв'ю від 7 квітня 1968 року д-р Ф. Крігель зауважив, що треба подбати про інтереси громадських організацій, творчих спілок, представників Чехословаччини за кордоном – сотні і тисячі медичних працівників на Кубі, у країнах Африки чи на Близькому Сході. Як бачимо, суто єврейське питання Ф. Крігеля цікавило лише у контексті загальних питань державного будівництва у Чехословаччині.

Одночасно, для Чехословаччини важливим питанням був ізраїльсько-арабський конфлікт. Як відомо, навіть у Закарпатті В. Белоусов у доповіді на конференції, що відбулася у 1967 році, порівняв приєднання Закарпаття до Чехословаччини у 1918 році з агресією Ізраїлю на Близькому Сході [27].

Не дивно, що словацький дисидент і націоналіст Л. Новоместський у статті «Вони, мабуть, малюють чорта на стіні» («Руде право», 12 травня) порівнює стан і статус євреїв та словаків і заперечує унікальність Голокосту («не можна ділити гуманізм на різні види – для Америки, Родезії чи Ізраїлю. Або діє в цілому, або не діє взагалі»). Іншим резонансним питанням стала реабілітація засуджених під час політичних процесів на

поч. 1950-х років, під час яких було знищено багато євреїв. У статті Й. Пілсера від 19 червня 1968 року йдеться про перспективи реабілітації засуджених у восьми політичних процесах: від 5 липня 1968 року після видання книги колишнього міністра економіки, у подальшому засудженого Е. Льюбла, з назвою «Свідок», що було пов'язано з процесом Р. Сланського. Реабілітація євреїв – жертв процесу, у т. ч. самого Р. Сланського, О. Каца (Сімона), Ф. Льюбла та інших діячів перетворилася на одне з головних свідчень проти антисемітизму.

Але особливо знаковою була справа Е. Голдштюкера, голови Спілки письменників Чехословаччини і перекonanого комуніста – у перші роки Ізраїлю посла Чехословаччини у цій країні. Саме життя Е. Голдштюкера, уродженця регіону Східної Словаччини, можна вважати ілюстрацією його зв'язку з єврейською і чехословацькою проблематикою. Е. Голдштюкер у радянській (про-радянській) історіографії відомий як нібито автор фальшивого (підробного) листа від нібито антисемітів, які погрожували йому. Цей лист, оприлюднений у газеті «Руде право» від 23 червня 1968 року, викликав найбільшу за доби «Празької весни» увагу до єврейської теми. Сам Е. Голдштюкер, який побоювався звинувачень у сіоністській діяльності, покинув Чехословаччину і працював викладачем літературознавства в Англії аж до свого повернення до Чехії після Оксамитової революції.

Напередодні XXIV з'їзду КПРС Е. Голдштюкер заявив, що СРСР загрожує вибух через відчуження людини у радянському блоці, через «дегуманізацію». Прогнози Е. Голдштюкера виявилися пророчими. До певної міри Е. Голдштюкер втілює і маргіальність, і прагнення подолати відчуження, звідси його заслуги у реконструкції вивчення Ф. Кафки, що було де-факто визнано як у Чехословаччині, так і у Радянському Союзі.

У листі, який одержав Е. Голдштюкер і який було названо «Občane, pozor!» («Громадяни, увага!»), зокрема пропонувалося заснувати іншу партію, можливо, ізраїльську разом з такими єврейськими інтелектуалами, як Мнячко (йшлося про письменника, який емігрував до Ізраїлю і намагався повернути гро-

мадянство). Лист був адресований «пану Голдштюкеру – сіоністській гієні» і завершувався словами: «Ти – гнусний жиде». Лист цікавий тим, що в ньому використані усі стереотипи щодо євреїв від часів емансипації у XIX сторіччі. Наприклад, нагадується інше класове походження порівняно з чесними робітниками та членами КПЧ. Це була головна проблема євреїв після війни – залишилися в основному представники середнього класу, які могли використати свій освітній рівень, знання мов у політичних умовах, де лише СРСР і його представники у Центральній Європі могли врятувати їм життя. Євреїв також звинувачували у прихильності до німецької мови, якою говорили «гієни Гітлера». «Ви хочете панувати не лише в Ізраїлі, але прагнете як сіоністи опанувати усім світом, скрізь, де це би було можливо, а у цьому ви можете подати руки Гітлеру. Тому ми добре знаємо, що останні події у ЧССР, у Польщі та в інших країнах виконуються у рамках планів міжнародних сіоністів».

Сам Е. Голдштюкер пізнав у стилі автора листа своїх наглядачів та слідчих у 1951 – 1953 роках, а згодом на уранових копальнях у Яхимові у 1953 – 1955 роках і генерального прокурора, який вимагав покарати Е. Голдштюкера смертю.

«З листа свого аноніма я дізнався, що хтось фантазує про можливість проведення у нашій країні ще одного процесу проти нібито сіоністської змови, а я був би розшукуваний у ролі головного звинувачуваного», – завершує свій лист Е. Голдштюкер [27, с. 18].

Якщо проаналізувати погляди критиків «сіоністської змови» у тому вигляді, в якому вони дійшли до російськомовного споживача, впадає в око насамперед те, що М. Марко, автор книги «Психологічна війна і «чехословацький експеримент»» (у російському перекладі видана у Москві видавництвом «Наука» у 1972 році), вважає, що йдеться про стратегію і тактику психологічної війни, яка мала найбільш активно і ефективно впливати на психіку і спосіб мислення людей. На думку М. Марко, йдеться про «пропаганду» конвергенції, яка б мала перекрутити та усунути «соціалістичні уявлення, замінивши їх найбільш прийнятними для ворогів

соціалізму поглядами». Цю ідею М. Марко розвивав у книзі «Чорним по білому», про яку вже йшлося. Прорадянський науковець прочитав підшивки газет за 1968 – 1969 роки та прослухав магнітофонні записи того часу [28, с. 133]. На його думку, після конвергенції мав настати етап пропаганди, що консолідувала б і закріплювала у людській свідомості нові, вже сформульовані уявлення. Але вінчає цей процес пропаганда підриву та розкладу, тобто поширення інформації та уявлень, які мають повністю деморалізувати населення [28, с. 133]. Провівши услід за М. Марко дослідження тих самих текстів, виявити подібні акценти на підриві та дезінформації не пощастило.

З сучасної точки зору важко зрозуміти, у чому полягало «зловживання психікою читача» Е. Голдштюкером та пропаганда не лише спадщини Ф. Кафки, але і «притаманного йому емоційно-психологічного настрою, застосовуючи при цьому як теоретичні доводи, так і емоційно-психологічний тиск» [28, с. 133]. М. Марко згадує про оприлюднену у газеті «Літерарні листи» 6 червня 1968 року статтю Е. Голдштюкера «Процеси у тридцяті роки». Автор слушно запитує: «Сучасний досвід підводить нас до питання: чи відповідає уявленням основоположників наукового соціалізму той тип соціалізму, який сформувався у Радянському Союзі? З точки зору сучасного аналітика подібні запитання (з боку переконаного комуніста) цілком закономірні. Це стосується і асоціації з «вірою», що потрібна будь-якому політичному руху, що прагне до перемоги у боротьбі та спирається на неї. Але досвід нашого життя вчить, наскільки небезпечною буває така віра. Наприклад, у нацистів» («Літерарні листи», 6.06.1968). Слід підкреслити, що жорсткі оцінки Е. Голдштюкером доби сталінізму не відрізняються за стилем і тоном (а також за змістом) від аналогічної критики доби «відлиги» у Радянському Союзі. Е. Голдштюкер як представник нечисленного етносу, що став жертвою геноциду, сприймав «політичні процеси» початку 1950-х років, коли насамперед євреї були визнані шпигунами і ув'язнені, у першу чергу фізично ліквідовані. Євреї відчували, що після Голокосту вони знову стали *homo sacer*. У цьому сенсі пафос Е. Голдштюкера, Е. Льюбла, Б. Льювенштейна,

дружин Р. Сланського чи О. Каца, що овдовіли, мав ті самі причини, що і прагнення представників репресованої інтелігенції народів Кавказу на початку 1960-х років звільнитися від фальшивих звинувачень. Зауважимо, що реабілітація прийшла до жертв процесів початку 1950-х років пізніше, ніж у Радянському Союзі. Після поразки «Празької весни» політико-пропагандистський спектакль щодо його творців зійшов на відверто антисемітські позиції. До однієї сіоністської групи впливу, центру у середині партії, як колись під час процесів 1952 року, зараховували абсолютно різних людей з відмінними поглядами і біографіями лише через їхнє єврейське походження. Однак у 1952 році це робилося таємно. Зокрема, у підшивці за 1952 рік «Руде право» дуже скупко пише про процес «шпигунів з оточення Сланського» (наприклад, 1 березня 1952 року). Недаремно родичі жертв процесів намагалися оприлюднити деталі у «Руде право» доби «Празької весни». Їм йшлося насамперед про боротьбу проти замовчування правди про репресії. Саме ця правда була справжнім мотивом Е. Льобла, а не його спірні економічні теорії. О. Шик, заступник голови уряду, дійсно формулював нові підходи до економічної політики, виступаючи з критикою акценту на кількості, а не на якості продукції, наприклад, у регулярних передачах на державному телебаченні (4.07.1968 він, за повідомленням «Руде право», виступив на телебаченні з програмою «Як ми експортуємо»). І якщо Іржі Пелікан виступав з конкретними планами про майбутнє телебачення, яким він керував, то інші євреї, які стали об'єктом брехливих інсинуацій доби «нормалізації» у 1970-х роках, ставили питання насамперед про реабілітацію, якомога повніше визнання геноциду євреїв під час Другої світової війни та єврейських аспектів політичних репресій.

В. Врбец у статті «Свідectво потерпілого» [29] розкривав деталі політичних процесів початку 1950-х років. У рецензії на книгу Е. Льобла, який обійняв пост міністра зовнішньої торгівлі напередодні процесів, зазначається, зокрема: «Уже тоді Готтвальд та Запотоцький підписали вирок Сланському. За кілька місяців до арешту було відсвятковано його 50-річчя, видано його вибрані

праці, відзначені високим орденом. Готвальд знав, що Сланський не був причетний до жодних злочинів. У чому була причина засудження? Прямий тиск Радянського Союзу? Може економічна залежність чи авторитет Сталіна? Можливо, радянське керівництво дізналося, що Готвальд готується підключитися до плану Маршала, що Чехословаччина піде шляхом Югославії або своїм шляхом. У будь-якому разі ще перед XX з'їздом КПРС було доведено, що процес сконструйовано, а Е. Лябля звільнили лише у 1963 році, і лише нині 12 років після XX з'їзду ми дізнаємося правду».

Висновок, який робить В. Врабец, не містить у собі абсолютно нічого сенсаційного, підривного, антикомуністичного чи проізраїльського. «Висновок полягає у тому, що правдиве пізнання і оприлюднення усіх минулих кривд, а також їх виправлення має бути запорукою та гарантією демократичного процесу, який має прямувати до справжньої соціалістичної демократії».

Складається враження, що євреям, які брали участь у подіях «Празької весни», йшлося саме про правду про минуле як гаранта неповернення статусу *homo sacer*, в'язня концтаборів, біженця, бездомності, яких вони зазнали. На відміну від словаків, які цікавилися більшими можливостями, або багатьох чехів, які прагнули нового, модерного, що асоціювалося з Заходом, євреї були зацікавлені у тому, щоб повернути статус людини, повноцінного громадянина.

Зденка Провазник у статті «Смерть настала від удушення» [30] на прикладі долі відомого діяча у сфері пропаганди Отто Каца, який мав багато заслуг перед комуністичним рухом, також доходить висновку: «Треба, щоб вже ніколи невинні люди не закінчували життя в руках катів». Однак саме євреї не дочекалися своїх прагнень – бути визнаними своїми у своїй країні. І в цьому полягала для них поразка «Празької весни».

Е. Собота у братиславській «Правді» від 22 січня 1971 року відверто вказав їм, що вони чужі насамперед через своє походження: «Все-таки цілком логічно, що Е. Голдштюкер, син корчмаря і власника тартаку зі словацької Орави, зустрівся на одній

платформі з А. Лімом, сином багатого празького адвоката. Немає нічого дивного в тому, що Ф. Крігель – син багатого польського будівника з колишнього Станіслава, зустрівся на одній платформі з Е. Льоблом, який, навіть будучи членом КПЧ, був одночасно і власником солідної фабрики в Австрії. І ще менш дивним є те, що на тій самій платформі зустрілися Б. Бать з Кам'янця-Подільського – син багатих батьків Штойля та Рахілі Бать, пізніше він виступав у нас під ім'ям С. Будін як головний редактор часопису «Репортер», і син багатого поміщика зі східнославацького району Стара Любовня Е. Фріш. Вони зійшлися тому, що не могли не зійтися.

Вражає цинізм словацької «Правди», яка побила рекорд радянської «Правди» доби гонінь на безрідних космополітів та «Справи лікарів» чи розгрому ЄАК. Однак цікавим є те, що традиція доби нормалізації збереглася до певної міри і у новій демократичній Чехії. З нею пов'язана поразка Карела Шварценберга (німецького походження), який провів довгі роки на вигнанні в Австрії, на користь проросійського Мілоша Земана, який мав суто чеське прізвище. Під час передвиборчих баталій йшлося про чужого і свого, а риторика не поступалася «викривачам псевдонімів» з «Правди». Це свідчить про те, що Спектакль як явище залишився і що тріумф переможців, які повернулися після Оксамитової революції, можна назвати відносним. Зокрема, П. Тигрид, який був основною мішенню під час подій 1968 року, оскільки він емігрував ще у 1948 році і вважався головним агентом сіонізму та борцем проти КПЧ (справжнє прізвище – Шонфелд), дуже швидко зійшов з політичної сцени оновленої Чехії, попрацювавши міністром культури. Однак головним, що було досягнуто, зокрема, Е. Голдштюкером – це розкриття природи Спектаклю і вироблення форм опору. Тому варто зупинитися на теоретико-методологічних аспектах інформаційно-пропагандистської війни навколо подій 1968 року.

У цьому контексті важливо проаналізувати концепцію французького мислителя Гі Дебора, який є автором важливих праць «Суспільство спектаклю» та «Роздуми про суспільство спектаклю». Дебор переконаний, що однією з основних рис сучасності є

наявність посередників, а не прямого досвіду. Дійсність до настання епохи модерну була пізнавана безпосередньо, була «близькою», доступною наочному огляду в усьому обсязі, який був необхідним для щоденного функціонування. Сучасність пов'язана з «віддаленням дійсності», яка досвячується безпосередньо, що стало головною передумовою появи Спектаклю. Основою цих уявлень індивіда про дійсність стали образи, сконструйовані кимось іншим, чужі наративи. Оскільки індивід не володіє технічними можливостями для того, щоб кожного разу перевіряти правдивість цих образів, їхній зміст детерміновано через процес процедури домінування. Найбільш очевидним є цей процес на прикладі російської агресії в Україні, коли переважна більшість росіян не збирається змінювати свої погляди попри наявність Інтернету, де можна отримати більш об'єктивний образ України, ніж через ТБ та контрольовані урядом сайти Інтернету в Росії.

У цьому сенсі «технічно сконструйований та обраний через когось іншого образ став основним віднесенням індивіда до світу, який він раніше розглядав безпосередньо; образ багато витримує – однак у рамках кожного образу можна без заперечення створити все що завгодно. Потік образів віднесе все; той, хто панує над тим спрощеним уявленням чуттєвого світу, вирішує про напрям цього потоку, а також надає ритм тому, що в ньому повинно було з'явитися – зовсім незалежно від того, що людина, яка бачить це, може зрозуміти або хоч би подумати – це нічим не обґрунтований арбітральний образ, який не залишає ані хвилини на роздум» [31].

Таким чином і з'являється Спектакль, який завдяки проєкції образів-наративів про дійсність стає посередником у житті індивіда. Ключову роль у цьому процесі відіграють знання, у тому числі наукові, та його творці – експерти. Наука не є і ніколи не була тотожною зі своїм (спектакулярним) образом інституції, що займається пошуками «чистої правди». Наука є частиною Спектаклю, у зв'язку з цим її основним завданням є рішення про те, які наративи можуть бути включені до спектакулярного наративу про дійсність. Експерти, каже Дебор, виконують ключову роль: від їхнього знання, думки та розрахунку залежною є кожна людина

через формування довіри щодо їхніх тверджень, які вважаються об'єктивними та непов'язаними з якимись умовами. Індивід не в змозі сам здобути всі знання, які потрібні йому за умов сучасності, тому мусить відгукуватися на думку експертів. Зрозуміло, що необхідну підтримку у відтворенні спектаклярної дійсності подають ЗМІ, які мають потужну владу, оскільки можуть дійсно зірвати Спектакль через розкриття брехні, яку видають за правду.

Однак, як правило, маси солідарні з владою Спектаклю, що можна побачити у сучасній Росії, завдяки чому Спектакль (наприклад, антиукраїнський) може «визначати домінуючу модель суспільного життя» [31, с. 34], а також виявляє взаємини між індивідами. Таким чином, він стає дійсністю, доступною свідомості. Межа між дійсністю і недійсністю стає затертою, тому що Спектакль є «реальною присутністю фальші, яку запевняє організація зовнішніх форм» [381, с. 143]. Мета Спектаклю однозначна: він служить для «легітимізації підходів чи мети системи, що панує» [31, с. 34]. Спектакль діє завдяки його пасивній, безвідновній репродукції у щоденних діях індивідів. Оскільки метою наших досліджень є виявлення перебігу політичних процесів у Чехії, зрозуміло, що нас цікавить ситуація саме в цій країні. Як відомо, режими, які Х. Арендт назвала тоталітарними, діяли не у країнах, де населення у своїй більшості не вміло ні читати, ні писати. Навіть режим Мао Цзедуна подбав про елементарну грамотність сотень мільйонів людей. Такі дії були цілком адекватними, якщо ми вважаємо, що кожен має через ЗМІ підлягати Спектаклю. У країнах «реального» Заходу – США, Англії, Нідерландах, Франції чи Скандинавських країнах – уміння читати газету з ранковою кавою поєднувалося зі створенням структур, які ми нині називаємо «громадянським суспільством» і через які ми і дійшли до розуміння того, чим є Спектакль. Адже цей феномен осмислювали не у Чехії, а у Франції. Чехія, як і Австрія, Німеччина належить до тієї частини Європи, де населення швидко модернізувалося. Однак міський спосіб життя, культурні навички і демократія, тим більше здатність до опору – різні речі. Ласло Добоші, угорський мислитель, який народився і виріс у районі Братислави, яка

угорською мовою називається Пожонь, а німецькою – Пресбург, у статті, виданій угорською у журналі «Кьорунк» («Наше коло») під назвою «Серед чехів очима угорця» (1937) зазначав, що чехи в очах угорців зі Східної Словаччини чи Закарпаття були модерним народом. Угорська молодь відчувала притягальну силу чеської дійсності, тому що чехи були згуртованіші, не мали таких соціокультурних відмінностей між різними прошарками, як угорці. Села у Чехії виглядали як міста, дівчата співали шансони, які почули по радіо, життя мало інший характер, тоді як угорські хлопці з нижчих верств не мали що обговорювати з інтелігентними угорцями. У Празі казали: «Так просто, що навіть угорець або русин (українець Закарпаття) може це зробити» і цим підкреслювалася відстань у соціокультурному та економічному плані між Чехією і територіями на Сході. Якщо рівень грамотності у чехів та німців досягав 95%, то серед українців Закарпаття був не вище 37%, хоч швидко зростав. Отже, постає питання: чи не є випадковістю, що чехи, віддалені від безпосереднього досвіду і життя на лоні природи, виявилися більш піддатними на ефект пропаганди, Спектаклю, ніж народи, що так далеко не просунулися на шляху модернізації?

Питання про те, чому українці опираються агресії Москви, жертвують життям, а чехи не виявили такої готовності, перебувають нині у центрі дискусій у Чехії, де українська спільнота (йдеться не лише про громадян Чехії) є найбільшою етнічною меншиною. Слід підкреслити, що вияв опору прорадянському Спектаклю в Угорщині 1956 року набув зовсім інших форм, ніж у Чехії, а Югославія взагалі пішла своїм шляхом. Культурна, цивілізована Чехія проковтнула німецьку і радянську агресію, у той час як малограмотне Закарпаття (Карпатська Україна) відчайдушно боролася проти угорської окупації, а за радянської влади, як правило, трималося своїх прадавніх звичаїв, хоч і не могло активно виступати проти наддержави, якою був Радянський Союз. Події «Празької весни» підтримують гіпотезу про сильний вплив ЗМІ на чехів, авторитет людей науки, експертів, які прямо вказували на те, що

від того, хто домінує у інформаційному просторі, залежить настрої людей.

Це було особливістю саме модерного суспільства, і недарма Чехословаччина та НДР вважалися слухняними «підданими» радянського блоку, на відміну від «менш культурних» Польщі та Угорщини. В умовах Чехії той, хто володів основними засобами впливу на людей, міг реально впливати на них. Ситуація була очевиднішою, ніж, наприклад, на непередбачуваному Півдні – у Югославії чи навіть у Румунії – до речі, традиційних партнерів Чехії.

Спектакль є «сном наяву», який відбирає у індивідів власну ініціативу та зводить їх до рівня акторів у спектаклярній інсценізації, а потім відбирає у них креативність і творчість. Тому він стверджує, що у спектаклярному просторі немає місця на відмінність чи автентичність, у зв'язку з чим зникає все, що серед індивідів вважається неповторним, індивідуальним, а метою індивіда є пристосування до Спектаклю задля того, щоб досягти успіху: «Індивід, якщо для нього важливий успіх у цьому суспільстві, змушений постійно боротися з собою та відштовхувати себе» [31, с. 170]. У кінцевому рахунку йдеться про знищення меж між індивідом та його оточенням, між індивідом і тим, що вважається дійсністю.

Близькими теорії спектаклярних суспільств є ідеї Жана Бодрійяра, насамперед ті, що викладені у його відомій праці «Симулякри і симуляція». Головною категорією аналізу Бодрійяра є категорія симуляцій – це процес створення видимості, яка у дійсності здатна створити реальні результати. Простір суспільної дії перетворюється на простір симулякрів.

Дійсність стає «дійсністю у собі», «симулякром». Метою симуляції є «отримання повного контролю» – той, хто створює дійсність, володіє нею, разом з особами, які вірять у її реальність [32, с. 21–45]. Бодрійяр на десятках прикладів аналізує цей процес виробництва симулякрів. При цьому він зазначає, що у цій продукції симулякрів принципову роль відіграє наука, яка генерує і легітимізує значення, що створюють симуляцію. Наука, яка має служити нібито для опису дійсності, стає одним з основних знарядь

витворення дійсності, точніше: витворення симуляції, дійсності, збудованої з симулякрів. Немає сумніву, що ця візія є далекою від оптимістичних, радісних наративів доби модерну з категоріями прогресу і емансипації, рівності і свободи, тому що заснована на досвіді усіх тих, хто відкрив, що емансипація і прогрес не мають охоплювати усі категорії людей, але саме тих, хто успішно інтерналізує симуляцію «людини», позбавленої непотрібної домішки «єврейства», так само як Прага стане містом, у якому «чеськість» буде радикально очищена від одвічно притаманних їй німецького та єврейського аспектів.

Соціалістичне «людство» в уявленнях радянської номенклатури не могло включати євреїв, саме тому П. Шелест виступив проти участі у перемовинах з Москвою «галицького єврея» Крігеля, а для внутрішнього споживання у Чехії не потрібні були євреї-комуністи, віддані партії до останнього подиху, і їх треба було зробити дітьми чи онуками українських, польських, німецьких (не чеських!) євреїв та справжніми сіоністами, патріотами Ізраїлю, а не своєї держави. В уявленні радянської пропаганди доби «Празької весни» людство – це спектакулярна симуляція, яка з'являється як елемент сепарації досвіду, що описаний Гідденсом. Аналогічно створення симуляції «людини» можна визначити через відкидання за межі нормативної моделі «людини» таких значень, які не відповідають логіці Спектаклю, логіці суплементачії. Саме тому «людина» – ця фундаментальна, нормативна симуляція – мала бути відрізаною від буржуазності та єврейства – а разом від усього, що ненормативне, антиспектакулярне, усього того, що Спектакль хотів би використати, щоб визначити свої межі, свої зовнішні кордони. Спектакль діяв на користь такої власне моделі «людини» – особам, які цю модель могли матеріалізувати, обіцялися розвиток, прогрес, емансипація, покращення життєвих умов, доступ до ресурсів і повага. Однак це робиться за рахунок відкидання тих, кого у наративі Дебора та Бодрійєра можна віднести до категорії обманутих, тих, хто живе у світі, заснованому на брехні – брехні, яка служить підтримці домінування одних категорій людей над іншими. Критики участі євреїв у «Празькій весні» вдалися до

обстріювання таких понять, як розвиток і свобода, прогрес, емансипація та гуманізм. Ф. Крігель або Е. Голдштюкер хотіли повернути цим категоріям їхній справжній зміст і саме тому опинилися у центрі наклепницької кампанії.

Можна погодитися з І. Пеліканом, автором мемуарів за назвою «Весна, яка ніколи не закінчиться», що, у випадку «Празької весни», йшлося не лише про ілюзії щодо саме соціалізму чи комунізму, але про віру у позитивний потенціал людства, про людське у людині. Недарма в Ізраїлі під час подій 1968 року Арік Ейнштейн створив єдиний в історії хіт, пов'язаний з політичними подіями за межами Ізраїлю – диск «Прага». Було очевидно, що ставка набагато більша, ніж відносини між двома блоками чи навіть суверенністю країни. Е. Голдштюкер, який повернувся до Праги після десятиліть вигнання, виявив здатність до творення науки/опору (таке визначення дає чеський політичний філософ Б. Льовенштейн), це він продемонстрував у своїх студіях німецькомовної літератури Праги. Владні структури звинувачували Е. Голдштюкера у пропаганді егоїзму, германofільства, але реально він так і залишився патріотом Чехії і не приховував, що капіталістична дійсність, соціальна нерівність не належать до його ідеалів. У чому тоді полягало його прагнення підтримувати традицію старої Праги? Можна висунути гіпотезу, що йшлося про Прагу – місто трьох народів (назва статті Голдштюкера) – чехів, німців та євреїв, про те, що вигнання, знищення якогось елементу з історії країни, як і з біографії людини, веде до самознищення. Е. Голдштюкер умів налагодити взаємини з владними структурами і робити кар'єру. Будучи Головою Співки письменників, він міг би і не акцентувати увагу на своєму єврейському походженні. Але саме Голдштюкер, а не Пелікан, Льобл, Шик, Крігель чи будь-який інший діяч єврейського походження перетворив єврейство на тему загальної дискусії під час «Празької весни». Це був акт опору антисемітським настроям, акт непокори, який було організовано на науковій основі.

У чому ж полягали засади такого опору? Насамперед, Е. Голдштюкер вважав, що відмінність, а не асиміляція має центральне

значення, що саме ненааявність остаточного сенсу – показник того, що те, що значить, не мусить значити остаточно, що стабільність значень – це лише ілюзія.

Значення можуть бути переоформлені, вписані у найрізноманітніші контексти, переміщені згідно з індивідуальними чи коаліційними стратегіями. Дійсності не існує, існує нескінченний багаж версій «дійсності», щодо яких можуть бути різні дії у тому чи іншому напрямі, наприклад, збільшення ваги єврейського чинника.

Таким чином, йдеться про те, що рівновага є лише тимчасова, а порядок завжди є справою процедур (штучної) стабілізації. Первинним є нестабільність та процесуальність устрою, що здається «дійсністю», але цей хаос не загрожує апокаліпсисом. Існує можливість створення рівноваги на якийсь період, що дає можливість визнання порівняно тривалих зразків суспільного життя. Йдеться про нестабільну рівновагу, парадоксальну рівновагу процесу, а не структури. Наука/спротив, метою якої є відкриття можливості реконфігурації спектакулярних значень, щоб мінімізувати суспільні простори відчуження і страждань, повинна вказувати на арбітражний характер спекуляційних значень та їхню роль у механізмах насильства. Денатуралізація нормативних інстанцій та показ їхнього зв'язку зі встановленням ієрархії домінування може перетворитися на шанс формування «опозиційної свідомості», перервавши процес симуляції. Це дуже складний і делікатний процес, оскільки йдеться про те, щоб переглянути інтерналізовану систему норм та цінностей, прагнення, спосіб погляду на дійсність, стиль взаємин з іншими.

Власне життя може розглядатися як свого роду «виріб мистецтва», який може (відносно) довільно надписуватися значеннями. Однак це початок кінцевого у стратегії спротиву/опору декодування свідомості, яке означає збільшення в людині того, що є людським, необумовленим, непередбачуваним, та поменшення простору того, що детерміновано дисциплінарними технологіями. Б. Льовенштейн продовжив в еміграції роботу над розвитком наукових підстав опору/спротиву владі після «нормалізації» у Чехо-

словащині, як прийнято називати добу між 1968 та 1989 роками. Однак разом з ним декодуваннями займалися інші науковці та діячі культури як в еміграції, так і ті, що залишилися, як Ф. Крігель, у країні і створювали «паралельне» культурне та наукове середовище.

Однак, як уже згадувалося, не даремно об'єктом атак з боку прорадянської контрпропаганди став Е. Голдштюкер, який був літературним критиком, істориком, публіцистом, професором Карлова університету, головою Спілки чехословацьких письменників (1968), дипломатом, двічі вигнанцем (1939 – 1945 та у 1969 – 1990), в'язнем за комуністичного режиму. Після повернення до Праги у 2000 році, підводячи підсумки свого життя, сповненого пригод, він мусив заявити: «Сила цієї прямо магічної притягальної сили [комунізму] сьогоднішній молоді незрозуміла і її неможливо пояснити; і мені (...) часом здається, що це був не я, а хтось інший» [Рош Ходеш, 5/2013, с. 23]. Чому ж саме цю людину звинувачували як головного сіоніста, ревізіоніста та підривному особу?. Вочевидь тому, що уже в тексті своєї доповіді на конференції, присвяченій німецькомовній празькій літературі 23 – 25 травня 1963 року, він у статті «Празька німецька література як історичне явище» [33, с. 21–45] порушив питання про те, що німецькомовна література була також єврейською, що євреї, які писали німецькою, у той же час були посередниками у поширенні чеської культури, що серед німецькомовних євреїв були антифашисти та комуністи, як Егон Ервін Кіш, що Прага була центром німецькомовного лівого антифашистського екзилу і що не можна розглядати ці взаємини через призму бінарних опозицій, через логіку суплементатії (неєвреї – євреї/німці – чехи), внутрішнього та зовнішнього, що вони мають перебувати у конфронтації. Нині цій проблематиці присвячено безліч матеріалів. Зокрема, у монографії «Європейський дискурс у німецькій еміграції, 1933 – 1945» Бориса Шлімара [34], де можна прочитати про те, як колишній функціонер КПН Віллі Мюнценберг разом з авторитетним німецькомовним письменником з Праги Францем

Верфелем розбудовував після підписання пакту Молотова-Ріббентропа можливий франко-німецький альянс (прототип Євросоюзу).

Нині полікультурність Європи не викликає подиву, а ідеї французько-болгарського філософа Юлії Кристєвої про категорію «аб'єкталізації» про те зовнішнє, що суспільство виштовхує, не є чимось екзотичним. Тоді як у 1963 році ідея чесько-німецько-єврейського симбіозу, яку проголосив Голдштюкер, була викликом славофільської орієнтації владних структур Чехословаччини, що орієнтувалися на Радянський Союз, і це почалося ще до приходу до влади комуністів у 1948 році. Саме тому поступки у 1968 році було зроблено словакам, а не євреям, німцям чи угорцям Чехословаччини.

Е. Голдштюкер порушив логіку суплементатії, де свої протистоять чужим, які мають негативне значення, і ця логіка суплементатії – в основі механізму вироблення значень. У результаті, Спектакль існує лише завдяки визначенню тих, хто мають становити зовнішнє, завдяки об'єктивізації тих, хто визнаний непридатним, а їхня присутність (*visibility*) могла загрожувати спектаклярному простору, а саме – його однозначності. Владні структури знаходили «компромат» у постаті Ф. Кафки, який співчував сіонізму (його друг Макс Брод був одним з лідерів сіонізму). Р. Гароді та Е. Фішер дійсно брали участь у наукових конференціях з німецькомовної літератури, але для владних структур ішлося про загрозу, пов'язану з реконструкцією та деструкцією порядку взаємин центр – периферія, завдяки якому існує Спектакль. Діяльність Е. Голдштюкера доводить, що зовнішність аб'єктальної категорії є ілюзією, тому що в принципі відчужені – судетські німці або євреї, що емігрували з Чехії, є прихованою основою дійсності. «Вони» не «там», вони тут, серед «нас» і в «нас». М. Пруха та І. Світак також ставили проблему «відчуження», зокрема, у «Філософському часописі» за червень 1963 року, де опубліковані їхні доповіді на симпозіумі у Дубровнику. Чеські філософи вважали, що за соціалізму теж може існувати відчуження, і це був справжній виклик.

Цілком зрозуміло, що творчість Ф. Кафки, де гостро поставлена ця проблема, також опинилася у центрі уваги. Е. Голдштюкер

на вищезгаданій конференції заявив: «На деяких етапах люди відчують відчуження ще сильніше, ніж за капіталізму». І хоч він мав на увазі добу сталінізму, система Спектаклю йому це не вибачила. Й. Скала на сторінках словацького партійного часопису «Трибуна» заявив: «Кafka був одним з основоположників так званого «літературного модернізму», літератури імперіалістичного періоду капіталізму, яка загострювала суперечності буржуазного суспільства, дивиться очима дрібнобуржуазного реалістичного скепсису, виражає почуття дрібного буржуа, ще більш зменшеного капіталістичним великим виробництвом і який марно прагне своєї частки у великих прибутках, які може захопити лише обрана меншина і яке вважає свою частку вічною даниною людства» [35, с. 9].

Уже з цієї цитати видно примітивізм тих, з ким Е. Голдштюкер вів полеміку. Варто підкреслити, що Е. Голдштюкер у центр своєї діяльності у 1968 році поставив цінність життя людини як такої безвідносно від продуктивності чи посади, яку вона обіймає, його таланту. Віками євреї доводили християнам, що вони потрібні, і цим заслуговують на життя. Це хотіли довести і партійні діячі – як німецькомовні, так і так звані чехо-євреї.

Однак геноцид та репресії, яких зазнав Е. Голдштюкер, поставили під знак питання слушність подібної стратегії. Ставлячи питання про репресії, Е. Голдштюкер говорив про голе життя, саме воно було ставкою. «Моє життя – моя власність» – це був підтекст його полеміки. Не життя корисне для партії, країни, виробництва чи просто приємної милої людини. Розмову про реабілітацію Е. Голдштюкер перетворив на розмову, що життя – це не власність держави, нації, капіталу, релігії, родини. Право на життя мусить перестати розумітися як право відмовитися від права на життя, у тому числі на єврейське життя. Наука/опір, пов'язана з розкриттям можливостей розпоряджатися людиною власним життям, але ще істотніше, з поверненням голому життю його вартості. У Спектаклі Голокосту життя, не пов'язане з арійською расою, безвартісне, є існуванням homo sacer. Людина, яка розпоряджається своїм життям (часом, працею, своїми вміннями) свідомо може ставити

умови, диктувати ціну, боротися за повагу до власного життя без уваги на те, чи воно в стані бути продуктивним, корисним для когось.

У центрі уваги, як ми вже зазначали, під час «Празької весни» опинився лист Е. Голдштюкера «Громадяни, увага!», який він оприлюднив у газеті «Руде право» за 23 червня 1968 року. Цікаво, що його критики приховали цей факт від радянського читача. Критики Е. Голдштюкера вважали, що він спровокував публікацію листа, що це була «газетна фальшивка» і що він використав методи психологічної війни. Почасти з цим можна погодитися. Однак погрози на адресу Е. Голдштюкера були написані у стилі, притаманному саме чеським антисемітам, і Е. Голдштюкер про це дуже добре знав. Він дійсно ознайомився зі словником юдофобів, побував у тюрмі Панкрац та на уранових копальнях. Він розумів, що виступав з позицій *homo sacer*, який повернувся з «загробного світу», а більшість євреїв – ровесників Е. Голдштюкера – мали такий досвід, хоч далеко не всі побували як Е. Голдштюкер в'язнями комунізму. Він кидає виклик системі з її пропагандивним Спектаклем, де письменник не повинен був виходити за межі приписаної йому ролі. Це був справжній переворот, коли «маргінальні» питання євреїв були винесені на загальне обговорення, і воно відбулося, про що мовчали критики Е. Голдштюкера. Адже він показав, що можна жити інакше, що суспільний простір є простором можливостей, а про необхідний обсяг повноважень можна домовлятися. Тим самим Е. Голдштюкер показав, що місце євреїв – не у синагозі біля будинку Кафки – принади заможних іноземних туристів, а у дискусіях звичайних громадян-неєвреїв про загальні проблеми суспільства. Зазначимо, що Е. Голдштюкер боровся не за єврейську культуру, мову, релігію чи право виїзду до Ізраїлю. Він боровся проти антисемітизму-расизму, за право на життя. Багатьох діячів «Празької весни» режим звинувачував у створенні анархії, щоб маніпулювати владою і проникати до неї. Але йшлося про свободу – обмеженням простору для насилля та страждань, про справедливий суспільний простір, де кожен може конструювати і реконструювати себе так, як він забажає, якщо не крив-

дити інших. Упродовж усього липня «Руде право» друкувало листи простих людей і «трудових колективів» з виявом солідарності. Кампанія, інспірована Е. Голдштокером, викликала листи, прийняті непідробними почуттями солідарності та розуміння долі єврейського народу, його внеску у життя країни.

На жаль, у дискусіях та книгах, присвячених цьому періоду, зокрема дисертації О. Свеженцевої «Утвердження тоталітарного режиму в Чехословаччині наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XX ст.», В. Слесаренка «Антитоталітарні рухи в Чехословаччині (1969 – 1989)», Р. Мелешенко «В. Гавел і його роль у державотворчих процесах Чехословаччини» і навіть у книгах І. Десятинчука «Празька весна 1968 року: становлення громадянського суспільства», О. Самойлова «Чехословацкие события 1968 года», В. Короля «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості», ми майже нічого не дізнаємося про «єврейські аспекти подій у Празі» (так було названо видання Joint у 1969 році). Лише у книзі М. Латиша «Празька весна» 1968 року і реакція Кремля» на с. 77 згадується епізод на переговорах у Кремлі. «Лідер українських комуністів образив одного з прихильників чехословацьких реформ, ветерана КПЧ Крігеля. Він сказав, що той для нього не є партнером на переговорах, назвав його жидом з Галичини. Після виступу Шелеста Дубчек і його прихильники заявили радянській делегації російською мовою «хватит!» і покинули переговори».

У книзі «Петро Шелест: справжній суд історій ще попереду» (Спогади, щоденники, документи, матеріали) за ред. Ю. Шаповала, виданій Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України у 2004 році, ставлення П. Шелеста до Ф. Крігеля трактується інакше, однак, як уже згадувалося у спогадах самого П. Шелеста, декілька разів наводяться думки про небезпеку сіонізму, про діяльність сіоністського центру у Брюсселі, який стояв за подіями у Празі. О. Свеженцева у своїй кандидатській дисертації «Утвердження тоталітарного режиму у Чехословаччині», захищеній в Ужгородському університеті у 2010 році, також не розкриває, що з 262 смертних вироків, винесених у 1948 – 1989 роках, з яких 93% – у 1949 – 1953, значну частку становили вирoki

євреям, яких в принципі після Голокосту залишилася, як уже вказувалося, мізерна кількість.

Але «єврейські аспекти» слабо представлені і у фундаментальному німецько-австрійському двотомнику «Prager Frühling des Internationalen Krisenjahr 1968» [36] попри те, що в ньому йдеться про відгуки на події у Празі, зокрема у Латвії, Естонії, Москві, Україні і окремо Західній Україні, і наводиться цікаве листування П. Шелеста з нинішнім Київським патріархом Філаретом з приводу легітимізації греко-католицької церкви у Чехословаччині. Австрійський часопис «Донаураум» у присвяченому ювілею «Празької весни» спеціальному випуску (2008, № 8) також дуже скупо торкається «єврейського сліду». Можливо, це пов'язано з тим, що пропаганда «радянського блоку» надмірно міфологізувала участь євреїв та сіоністів у цих подіях. Однак це не означає, що євреї у тих подіях ролі не відіграли, а без цього досвіду важко оцінювати адекватно сучасне становище євреїв у Чехії. У процесі пізнання зроблено ще перший крок, і тому, перш ніж узагальнювати, важливо представити деякі маловідомі аспекти. От чому варто не просто зазначити, що акція Е. Голдштюкера мала ефект, а цитувати, як саме реагували на те, що страждання мізерної частки громадян він зробив темою загального обговорення. Багато дисидентів, у тому числі Б. Льовенштейн, були по-справжньому вражені, що «курйозне стало універсальним», а прихований біль розділило чимало неєвреїв, і євреї вийшли зі своєї схованки на широкий соціальний простір. Для асимільованих євреїв Чехії вийти зі своєї ролі було дуже складно. Через те, що Е. Голдштюкер походив з району на межі Закарпаття, С. Будин (активний дослідник Закарпаття) – з Кам'янця-Подільського, а Ф. Крігель – зі Станіслава, тобто з районів, де євреї були менш асимільованими, вони внесли дух непокори у єврейське середовище Чехії. Саме тому сучасна історіографія єврейського руху у Чехії має бути вписана у Центрально-Східноєвропейський контекст, проблематикою якого на прикладі Галичини та Наддніпрянщини займається Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Представники закарпатського єврейства, які

переселилися після 1945 року до Праги та Західної Чехії, сприйняли дії Е. Голдштюкера, «Празьку весну» як сигнал до активних дій з захисту своєї традиції та ідентифікаційної моделі і творили фактично паралельну культуру.

Отже, одразу після опублікування листа Е. Голдштюкера штаб народної міліції оприлюднив заяву Рудольфа Горчиця від штабу під назвою «Народна міліція засуджує нападки на товариша Голдштюкера», де зроблено висновок: «Товариша Е. Голдштюкера народна міліція може лише поважати. Цінуємо його тверду політичну позицію, коли він постійно виявляє провідну роль комуністичної партії – від виступу на IV з'їзді Співки чехословацьких письменників і конференції КПЧ з питань вищої освіти».

9 липня акторка Ярміла Смейкалова виступила з листом «Уже ніколи байдуже...». Популярна акторка заявляє:

«Колись я грала у п'єсі Ноймана «Діна Мюльгайм» єврейську дівчину, яку доля привела до Німеччини, коли там до влади прийшов нацизм. Я отримувала гарні листи: «Я була антисеміткою. Ваша гра мені допомогла зрозуміти мою велику помилку». Нині, коли я чую: «Прошу Вас, що Ви від нього хочете, адже це – єврей», розумію, що слід енергійніше виступати проти виявів антисемітизму. Немає іншої можливості. Кожен, хто вважає себе порядною людиною, має перестати мовчати, коли висловлюються расистські погляди. Їм треба оголосити відверту війну». Серед багатьох виявів солідарності з Е. Голдштюкером 10 липня 1968 року – листи і телеграми від учителів, слухачів Військової академії, комісій по культурі при райкомах КПЧ, а також колективів багатьох лікарень та поліклінік.

16 липня 1968 року професор Богуміл Шпачек оприлюднив у газеті «Руде право» статтю «Антисемітизм-антикомунізм». Можна не сумніватися, що саме цей номер газети зі статтею Б. Шпачека перчитувала не одна єврейська родина «доби нормалізації». Він наочно свідчив, що Е. Голдштюкер зробив правильний вибір:

«Я приєднуюся до того заклику, з яким до нас звернувся д-р Голдштюкер.

1. Будь-які прояви расової дискримінації в нас і антисемітизм – несумісні з членством у партії.

2. Будь-які точки зору, що ґрунтуються на походженні – відпадають. Я знав дуже добре Голдштюкера з передвоєнного студентського лівого та комуністичного руху. Він захищав інтереси бідних студентів, безробітних, пролетарську революцію у СРСР. Його брехливо звинувачували в сіонізмі під час процесів. Я пам'ятаю, як він енергійно виступав проти сіоністів, які приваблювали бідних єврейських студентів зі Словаччини та Підкарпатської Русі.

Ображено не лише Голдштюкера, але і д-ра Галентера, який загинув під час громадянської війни в Іспанії, Павла Височина, вбитого у Маутгаузені, Іржі та Франьо Штрикара – страчених під час панування Гейдріха, д-ра Конбергера, що загинув у таборі, д-ра Ласло Аппеля, який загинув під час Словацького повстання, а також кардіолога д-ра М. Вінбершнітца, якому недовіра, висловлена у 1950-ті роки, зламала життя. Усі вони знали і любили тов. Голдштюкера».

Навряд чи можна сумніватися, що без єврейської участі дискусії «Празької весни» не набули б цього конкретного характеру, що відходив від колишніх гасел початку 1950-х років і на перше місце поставив цінності гуманізму.

Б. Льовенштейн, що його трактування «гранд-проекту Масарика» кинуло виклик традиційним уявленням про іманентний гуманізм Т. Масарика, зізнався, що саме єврейський підтекст «Празької весни» розкрив йому очі на подвійність позиції Масарика, який був одночасно чеським націоналістом і космополітичним гуманістом. Б. Льовенштейн вважає, що філософія Масарика, орієнтована на загальнолюдські цінності, у той самий час «дала традиційному чеському націоналізму фальшиве відчуття моральної переваги та історичної легітимності. Причому особливо ця подвійність виявилася у ставленні до больових точок держави: чесько-словацьким та чесько-німецьким взаєминам» [37].

Зазначимо, що І. Світак, який під час конференції Е. Голдштюкера приєднувався до загального гуманістичного дрейфу від соціалізму, не підтримав уявлень про внутрішню кризу Чехо-

словачини, пов'язану не лише з зовнішнім вторгненням, але і внутрішньою слабкістю Чехії. З Б. Льовенштейном солідаризувався П. Тигрид, але І. Світак, як і більшість чехів, вважає, що «у державній ідеї Чехословащини» ідея прав людини, гуманізму та соціальної справедливості стояла вище, ніж націоналізм, а участь у європейській культурі була основною метою та цінністю народу цієї країни [38].

Ми можемо констатувати, що як серед українців, так і серед євреїв панує сумнів стосовно того, що гуманізм та солідаризм чехів домінує над іншими, прагматичнішими інтересами. У цій роботі ми спинимося на методологічних пошуках Б. Льовенштейна, зробивши певні висновки з його робіт «Ми і ті інші» та «Громадянське суспільство і цивілізація». Б. Льовенштейн вказує на особливості наукового пізнання за умов опору/спротиву, реалізуючи концепцію наука/спротив.

Наука/спротив вказує на те, що «дійсність» може створюватися через процедуру імплантації, репродукції, матеріалізації та вторинної натуралізації значень. Ці значення, зібрані у системі відтворених симуляцій, створюють дійсність. І навіть конструктивістська версія соціології знання не відкидає того, що немає нічого «даного» у пізнанні поза цими значеннями. Твердження, що щось відповідає «дійсності», одночасно правда (можна довести його відповідальність тій версії «дійсності», яка встановлена у системі Спектаклю і відтворюється через процедури домінування) і брехня (оскільки можлива необмежена кількість інших конфігурацій значень, а отже, інших версій «дійсності»). Іншими словами, ствердження правдивості якогось етапу до «фактичного стану» є в рамках Спектаклю, а наука, яка спирається на таке визначення істини, є наукою спектакулярною, яку М. Фуко назвав наука/влада. Вона залишається на позиціях ствердження «фактичності» певного стану речей, стабілізуючи у такий спосіб систему Спектаклю. Стан речей, що створює «дійсність», є ефектом процедур домінування, у рамках яких вироблені значення, що потім матеріалізувалися. Тому наука/опір означає «провінціалізацію дійсності», її розуміння на локальному і конкретному рівні.

Твердження, що щось відбувається в «дійсності», це лише початок наукового пізнання, тому далі постає питання, кому ця дійсність служить і проти кого спрямована. Серед чехів питання «K čemu to slouží?» («Навіщо це потрібно?») є одним з найбільш поширених у чеській розмовній мові. Звідси концепція об'єктивності як справедливості, де істина розуміється не як відносне значення і «дійсність», а як виявлення механізмів насилля, пов'язаних з творенням «дійсності» Спектаклю. Основою знання/спротиву є свідчення, яке дає homo sacer, свідчення відчуження, страждань, свідчення існування на маргінесі. Значення науки (знання)/спротиву відсилають до таких свідчень, і вони вирішують питання щодо їхньої об'єктивності. Змальовуючи процес конструкції «дійсності» Спектаклю (і його «істини») як процесу насилля, переконуємося, що знання/спротив і наука/знання явно політичні, тому що стоять на боці тих, хто є жертвами цього процесу, у той час як наука/влада є наукою політичною неявним способом, вписаною у Спектакль, а тому наукою, яка знаходиться на боці тих, хто є бенефіціантами системи домінування. Наука/влада є знанням однозначним, тому що служить стабілізації Спектаклю, пов'язаного з єдиною істиною, тому що входить у механізми створення ілюзій. Щоправда, це є істиною єдиною, яка представляє дійсний стан речей. У цьому сенсі вона є тоталітарним знанням: прагне до гегемонізації єдиної системи значень. Наука/спротив створює розсіяний дискурс, що означає спробу збирання розсіяних свідоцтв про насилля, що робив Е. Голдштюкер, розсіяних оповідей про дійсність, підставою яких є унікальний досвід. Через це вона спирається на «малі наративи», локальні версії дійсності, з яких кожна є істиною, оскільки є свідченням досвіду насилля і страждань. Наука/спротив тому постає як психологічний простір, простір збільшеного діалогу, мозаїчна теорія (у значенні, яке походить від того, яким чином цей термін вживається у економіці, теорії організації, географії чи екології), що збирає розсіяні і досі відкинуті голоси. Роль експерта у науці/спротиві – обмежена. Він не є «жерцем правди», який пророкує те, які речі повинні бути чи мають бути. Знання/опір спирається на полілог наукових нара-

тивів, тому що визнає частковість та суб'єктивність кожної точки зору. Через це воно пов'язано зі спробами заміщення (авторитарної) експертної системи (демократичним) простором, де стикаються різні точки зору, повністю усвідомлюючи труднощі, які з цим пов'язані.

Наука/спротив є, нарешті, відкритою наукою, яка піддається безперервному переоформленню для того, щоб успішніше протидіяти насиллю і обмежувати його наслідки.

Висновки, до яких прийшов Б. Льовенштейн, часто використовуються у сучасній чеській історіографії. Зокрема у збірнику статей «Єврейська меншина за Другої республіки», укладеному Мілашем Пояром, Бланкою Соукуповою та Марією Заградніковою (Прага, 2007), йдеться про період від «Мюнхенської змови» до вступу нацистських військ до Праги (березень 1939). Цей період виявився єдиним в історії Чехії часом панування крайньо правого режиму, який ще до окупації нацистами почав політику утисків щодо євреїв. Зрозуміло, що у цьому випадку Ян Ратай розглядає політику еліт Другої республіки щодо євреїв на матеріалі широкого кола джерел. Але ті, хто хоче дізнатися про долю людей, які вже передчували трагічний фінал і готувалися до втечі, як Е. Голдштюкер, чиї мемуари цієї доби теж включені у огляд мемуарів доби Другої республіки, мають спиратися на «малі наративи», локальні версії дійсності. Оповіді людей, що поверталися з концтаборів, а потім жили у післявоєнній Чехословаччині, також поєднуються з фаховим дослідженням політичного середовища Е. Бенеша чи К. Готтвальда. Однак у цей період, якщо ми бажаємо дізнатися про долю О. Каца чи Р. Сланського або інших підсудних політичних процесів, ми навряд чи можемо судити лише по деяких з архівних матеріалів, попри те, що у Чехії вони відкриті. Зрештою, кожен робить ті висновки з подій політичної історії, які відповідають певним цілям. У цьому сенсі вписати чеський досвід у глобальну перспективу є важливим завданням. Йдеться про вектори дій, а не про «елегантну» модель. Здається, що чеський менталітет значною мірою сприяє такому антропоцентричному підходу в наукових дослідженнях. Порівнюючи чехів та угорців,

Ласло Добоші, про якого вже йшлося, зауважує, що чехи скоріше підходили до оцінки подій з позицій здорового глузду, а чеські національні діячі цікавилися насамперед людиною, при тому не аристократами, які зокрема творили угорську культуру до того, як у неї влився потужний єврейський потік. «Мене не цікавить ані природа, ані зірки, – писав Гавлічек* – лише людина» [39].

У Чехії живе лише кілька тисяч євреїв, так само як і у Польщі. Чи означає це, що нам не повинно бути цікаво, що ці люди думають самі про свої країни/регіони? Наприклад, професор Колумбійського університету Мір'ям Шмулевич-Гофман відома своїми статтями про різні регіони. Та коли вона порушувала питання, що відродження єврейської культури у Чехії чи Польщі непотрібне, коли американські автори пишуть про мертві міста Європи, де немає євреїв, а насправді там є прагнення відновлювати єврейську традицію, то з цим навряд чи можна погодитися.

Досвід центральноєвропейських народів для України вдало підсумував В. Гавел: «Центральноєвропейські народи завдяки історичному досвіду виявляють особливу увагу до прихованих небезпек та загроз, і можна завдяки їм краще усвідомити ціну свободи і демократії. Люди, які живуть у демократії, вже десятки, навіть сотні років часто приймають її цінності як щось само собою зрозуміле і дане один раз і назавжди. Однак для демократії і свободи необхідно докладати зусилля постійно, і нашим завданням є цей досвід правильно сформулювати і передати» [40].

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що внаслідок опрацювання зазначених джерел та власних умовисновків встановлено, що:

– у сучасному етнополітичному контексті важливо відділити від есенціалізації тему «прав євреїв і меншинної політики» та використати евристичний потенціал «теорії відмінності», досліджень з перформатики, ввести категорію Спектаклю, розглядати макросупільство з периферії;

---

* Гавлічек – провідний громадсько-політичний діяч і журналіст XIX сторіччя.

– єврейські аспекти подій 1968–1989 рр. у Чехословаччині неможливо аналізувати поза контекстом маргінальності євреїв та їх політичних стратегій, подолати цей статус та поставити питання відчуження у центр суспільних дискусій;

– події «Празької весни» можна розглядати як спробу зірвати Спектакль тодішнього режиму, і уроки подій 1968 року заслуговують на вивчення у сучасних умовах постсоціалістичних трансформацій.

Політичне середовище Чехії і єврейські громади: від Австро-Угорщини до Вишеградської групи

Історична ретроспектива: єврейське політичне представництво в Австро-Угорщині

В єврейській історії нетериторіальна автономія займає особливе місце. Єврейська громада Праги у XVI ст. вплинула на інфраструктуру єврейства Речі Посполитої, а пізніше – після реформ Марії Терезії – на розвиток єврейства Галичини та Російської Імперії. Важливо з'ясувати, які тенденції відбивалися на структурі і принципі єврейської нетериторіальної автономії; чому принцип автономізму виступив у ролі гасла, що об'єднало майже всі єврейські політичні партії і рухи та став основою формування нової діаспорної ідентичності у той час, коли Центрально-Східна Європа була охоплена ідеями боротьби за створення nation states, коли єврейський загаль, поступово втрачаючи свою монолітність, знаходився на роздоріжжі перед викликами асиміляції і заборонами традиціоналізму.

Дуже обережно проводячи паралелі між сучасними термінами і тогочасним їх змістом, констатуємо, що єврейські громади майже до середини XIX століття існували як автономні структури. Вони були легально визнаними інститутами, побудованими за «етнічним» (релігійним) принципом з чітко окресленими нормами самоврядування. Втім, у сучасному розумінні цього терміна, вони не

були «повними» нетериторіальними автономіями, бо не отримували державні дотації на задоволення своїх специфічних культурних потреб; а іудеї за часів раннього і високого середньовіччя були, у своїй більшості, не лише дисперсно, а і компактно розселеною меншиною. Крім того, ієрархія єврейських громад за територіальним принципом дозволяє говорити радше про елементи місцевого самоврядування, ніж про автономію. Разом з тим, на рівні символічному, на відміну від формального підходу, це, безумовно, була автономія, бо діяла самостійно, добровільно, не виходячи за жорсткі соціальні межі. Єврейська автономія – як принцип політичної дії – являла собою – як структура – випрацьовану в ході історичного відбору успішних технологій модель поєднання «етнічного» самозбереження з інтеграцією у тогочасне суспільство тою мірою, якою взагалі можна говорити про інтеграцію у межах корпоративно-станового ладу. Головними, на наш погляд, були: наявність «соціального замовлення» на систему колективного оподаткування, а також внутрішньополітична і державна стабільність країни. Як показав подальший перебіг подій, фактором ризику спрацювали механізми ізоморфізму. Залежність єврейської автономії від стандартних процедур конкретної держави стосовно меншин і від нормативів толерантності, властивих конкретному соціуму, робило її вразливою у разі різкої зміни соціально-політичного контексту. Понад те, стереотипи само- та іносприйняття єврейських общинних структур як колективного цілого створювали додаткові складнощі для адаптації цих структур і кожного окремого індивіда до іншої політичної системи. Зазначимо, що з перспективи А. Фішгофа, Й. С. Блоха та інших однодумців, проблема оцінки ризиків майже не існувала, відступивши на задній план перед намаганням розробити позитивну програму дій для єврейської спільноти, яка перебувала у стані культурної і соціальної ентропії.

Питання про оптимізацію співвідношення державних і етнічних інтересів було невід’ємною складовою публічних дебатів і здебільшого визначало скерованість політичної думки полікультурних імперій Центральної і Східної Європи протягом XIX –

початку ХХ століть. Віддзеркалюючи регіональну специфіку формування етнічності, ці питання проблематизувалися головним чином у дискурсі державної безпеки в рамках тем абсолютизму, лібералізму, демократії і громадянських прав та конституціоналізму. Якщо за точку відліку взяти ступінь ідеологічної нейтральності щодо інтересів централізованої влади і «титальної» державної нації, то більш-менш чітко можна визначити два періоди «етнічного сегмента» цього дискурсу. За всієї умовності такої періодизації вона дозволяє простежити спрямованість вектора етнічних пропозицій вдовж вісі «державності», встановити особливості кожного етапу та виокремити специфіку «єврейського питання» у контексті європейської політичної думки.

Потужним імпульсом для початку першого етапу публічного обговорення національного питання стала революція 1848 – 1849 років в Австро-Угорщині. Вона відкрила шлях до капіталістичної трансформації суспільства, яке, позбавившись від становості, почало виявляти тенденцію до самоврядування. Політизація суспільства привела до пожвавлення громадської публіцистики і виникнення феномену громадської думки. Погляди і дискусії інтелектуалів, набуваючи широкого суспільного резонансу, породили таке явище, як петиції, в яких висувалися вимоги політичного і національного характеру. Під час революції в Австрії, насамперед у чеських землях, виникли справжні політичні нації, а також вербалізований націоналізм, що мав політичні інструменти. Революція принесла встановлення рівності між віруючими різних конфесій. У результаті євреям було відкрито доступ до всіх сфер діяльності, офіційно закріплений, правда, лише у Конституції 1867 року.

Змінилися також і принципи взаємодії між верховною владою і громадянами. Вперше у історії Габсбурзької монархії парламент був сформований не окремими кланами, а шляхом вільних виборів. Тим самим були закладені основи парламентаризму у Центральній Європі. У 1848 році на практиці були вперше апробовані ліберальні виборчі процедури: (створення виборчих округів, списків кандидатів і виборців), уперше було проведено конкурентну виборчу кампанію, під час якої кандидати мали враховувати образ

мислення і національні потреби виборців. Революція і ліберальне державне мислення вплинули і на адміністративну царину. Виникла більш вільна і продуктивна система місцевого самоврядування, яка стала механізмом децентралізації у рамках усієї адміністративної системи країни. Сутність нової системи полягала в тому, що державна адміністрація на місцевому рівні замінювалася іншим інститутом: так званими громадськими корпораціями, які стали носіями адміністративної влади, але, в той же час, знаходилися під контролем вищого державного чиновника у цьому регіоні – намісника. Наслідки революції виявилися неоднозначними: з одного боку, вони значно лібералізували адміністративну, релігійну і економічну сфери, а з іншого – у взаєминах між державою і суспільством виявили себе як превентивно-консервативні.

В умовах демократизації ідеологізованої держави, яка конституювала статусну етнічну асиметрію, з'явилися зачатки ідеологічного плюралізму, які проявилися і у нових проектах з організації етнічності. Один з ідеологів угорських лібералів Йозеф фон Отвош був противником територіальної автономії і створення за національною ознакою корпоративних спілок індивідів, але підтримував ідею союзу муніципалітетів, населених однією національністю. У проекті Конституції Угорщини, складеному у 1852 році відомим діячем національного руху Лайошем Кошутом, містилися положення, що передбачали організацію кожного народу за зразком церковних парафій з пропорційним представництвом у парламенті. Думки про організацію народів Угорщини за принципом неполітичних корпорацій висувалися в угорському сеймі під час обговорення Закону про національність. У 1870-х роках один з лідерів партії старочехів Ф. Рігер запропонував будувати виборчу систему на національних куріях. Подібні ідеї висував і лідер русинського руху О. Добрянський. У 1880-х роках керівник словенської спілки «Єдність» Ф. Подгорник розробив детальний план нетериторіальної автономії для народів Австро-Угорщини. Пролему нетериторіальної автономії як альтернативу федералізму у конституційних державах розглядав польський правознавець К. Кульчицький (Мазовецький). Спільними рисами означених кон-

цепцій було те, що всі вони належали представникам етнічних меншин і розглядали проблему з державної перспективи у рамках легальних державних інститутів, принаймні у легальному публічному просторі.

З останньої декади XIX століття спостерігається поступове переміщення автономістських проектів по вісі від «державного» до соціал-трансформістського сектору, зокрема, його марксистської ділянки. Ідея нетериторіальної автономії набула популярності у південнослов'янській секції австрійського соціалістичного руху. Основний пафос поглядів лідеру Південнослов'янської соціал-демократичної партії Етбіна Крістіана полягав у тому, що будь-яка форма автономії приведе до посилення національного пригнічення меншин, які увійдуть в її територіальні межі, і лише об'єднання за мовним і культурним принципом дозволить вирішити національне питання. Комітет Південнослов'янської соціал-демократичної партії виніс проект резолюції про екстериторіальну культурно-національну автономію на з'їзд австрійської соціал-демократії, який проходив у чеському Брюнні (Брно) у вересні 1899 року. У прийнятій на з'їзді програмі проголошувалося, що імперія повинна бути перетворена на демократичну союзно-національну державу, а замість коронних земель, мають бути створені «національно-окреслені самоврядовані одиниці», а крім того, має бути скасована єдина національна мова. В одному з пунктів програми говорилося і про структуру муніципальних (або територіальних) утворень: «Усі самоврядні області однієї нації створюють національний єдиний союз, який цілком автономно веде свої національні справи». Слід звернути увагу на те, що питання про співвідношення індивідуальних і колективних прав на з'їзді було відрефлектовано в традиціях германського романтизму, з властивим для нього уявленням про націю як соціальне тіло, що несе в собі особливу культурну і квазіприродну константу («національний дух»). Подібні уявлення відбилися у програмі, яка вийшла за межі територіальної автономії, але не включила в себе положення про автономію персональну.

Зафіксувавши «екстериторіальний варіант», Брюнський з'їзд поклав початок широкій дискусії з національного питання в австрійській соціал-демократії, інтелектуальним центром якої стали Отто Бауер і Карл Реннер. Поширене сприйняття Реннера і Бауера як піонерів національно-культурної автономії не зовсім відповідає дійсності, зокрема й тому, що самі вони не зараховували себе до першовідкривачів. Успіх партійно-інтелектуальної публіцистики Реннера і Бауера можна пояснити насамперед тим, що вони підхопили і придали закінчену форму думкам, які майже півстоліття турбували австрійське суспільство, з найбільшою повнотою і цілісністю відбили ідеї своїх попередників по «автономному дискурсу», у першу чергу – Й. С. Блоха та А. Фішгофа. У творах Реннера і Бауера відповіді на гострі виклики складно структурованого австрійського суспільства знайшли і ті, хто шукав їх у сфері досягнень демократичної правової держави, і ті, хто схилявся до радикально-реформістських ідей, що передбачали тривалий шлях вперед від досягнутого. Маючи на увазі дослідження впливу австромарксизму на прихильників ідеї національно-культурної автономії у центрально-східноєвропейському регіоні, слід зупинитися на декількох принципових аспектах теорії, розробленої Реннером і Бауером. Мова піде про те, які підходи застосовували австромарксистки до аналізу автономії як принципу, права і структури. Відштовхуючись від сучасних для них реалій, Реннер і Бауер звертали увагу на те, що в епоху націоналізм, європейська традиція розуміння нації як спільноти громадян втрачає свою універсальність, бо на одній території можуть жити спільноти, які мають різні етнокультурні ознаки. Крім того, мова і релігія теж не є достатніми ознаками нації. Разом з тим, Реннер і Бауер не погоджувалися з тими концепціями, які будувалися на зведенні національності до самосвідомості. За Реннером, «під національністю розуміється духовна і культурна єдність з більш менш значною літературою як відображенням цієї єдності». Бауер під нацією розумів сукупність біологічних, таких що передаються від покоління до покоління, і культурно-історичних якостей.

Доцільність національно-культурної автономії як принципу державної політики стосовно «нетитульних» націй ідеологи австромарксизму пояснювали недосконалістю універсального принципу громадянського рівноправ'я в умовах багатонаціональної держави. Вони дійшли висновку, що рівноправ'я перед законом не є повною гарантією рівноправ'я національного, а територіальне самоврядування не знижує міжнаціональної напруженості, а навпаки, створює ще більший конфліктний потенціал, основою якого стають різний статус територій і різний публічний статус національних мов. Не може розв'язати проблему і розділення виборців за національними куріями – у реальності це буде означати лише закріплення нерівності і лише загострить національні суперечності. Оскільки, вважали Реннер і Бауер, основною причиною «національного питання» є територіальна організація держави, то вирішення цього питання слід шукати у площині поза територією, шляхом такого устрою політичної системи, який зводив би до мінімуму зіткнення «інтересів» націй і надавав можливість для конструктивного розв'язання суперечностей.

Відштовхуючись від тези про те, що нація – це союз солідарних між собою і індивідів, що мислять однаково, Реннер і Бауер дійшли висновку, що вона, таким чином, і в цілому являє собою свого роду колективного індивіда, наділеного волею і інтересами. Звідси – нації мають бути конституйовані як суб'єкти права і відповідальності. Оскільки на практиці нація не є організацією і не може виступати як юридична особа, то її необхідно перетворити на організовану структуру. Це можна зробити, конституювавши націю як юридично визнаний «персональний союз», тобто організацію, до якої індивід може приєднуватися на основі вільного волевиявлення. «Наше дослідження привело нас до того, що національність як суто внутрішня кваліфікація особи має бути конкретизована заявою про належність до національності і зробитися доступною для юридичного нормування для того, щоб індивідуум міг стати суб'єктом національних прав і обов'язків; що далі нація, як колективне ціле, як юридична особа, повинна бути організована, якщо їй дійсно повинні бути надані права. (...) 3

національним станом [особи] відносно власної нації, 2) відносно держави, 3) відносно осіб, які належать до інших національностей. (...) Національне ціле має стати юридичною особою,... публічно правовою, діє- і правоздатною, бо тільки у такому разі нація отримує юридичне існування» [41, с. 550–551].

Австромарксисти, перебуваючи на позиції національно-культурної автономії як принципу державного устрою, тим не менш, не заперечували, на відміну від досить поширеного пізніше стереотипу, і автономію територіальну. Національно-культурна автономія, вважали Реннер і Бауер, є лише необхідним елементом територіального поділу, доповненням принципу громадянської рівності. Вони стверджували, що адміністративні кордони повинні, за можливістю, відповідати кордонам національним, межам розселення основних народів імперії. Смысл їх пропозицій містився не у повному «відриві» «націй» від території, а у створенні такої політичної системи, яка виключала би зіткнення інтересів «націй». Персональна автономія мала застосовуватися щодо національно-однорідних областей і у регіонах зі змішаним складом населення стосовно груп, які не мають «своїх» територій.

Значну увагу Реннер і Бауер приділяли і структурі автономії, маючи на увазі як внутрішні організаційні принципи, так і співвідношення державних і «автономних» адміністративних повноважень. «За персональним принципом, нація конститується не як територіальна корпорація, а як суто особистий, персональний союз. (...) У межах держави влада має бути надана не чеху у цій області або німцю в іншій області, а всій нації. Де б вони не жили, завжди складали б корпорації, які б самостійно завідували своїми національними справами» [42, с. 44]. «Персональний союз», – писали Реннер і Бауер – може оформитися шляхом «національного кадастру», тобто поіменного списку всіх членів нації, які бажають брати участь у її справах. «Персональний принцип передбачає, що населення поділяється за національностями, (...) кожному повнолітньому громадянину має бути надано право визначати, до якої національності він хоче належати. На основі таких вільних заяв повнолітніх громадян мають бути заготовлені національні

кадастри, які містили б якомога більш повні записи громадян усіх національностей» [41, с. 23–25, 113–117].

Конституційована таким чином нація мала бути у сфері своїх національно-культурних потреб вільною від держави. «У всіх інших сферах належність нації до держави, як сукупності громадян, залишалася недоторканою». Функції держави і національних спілок мають бути розділені. Держава повинна залишити за собою ті галузі управління, які не пов'язані з національними потребами у духовній сфері. Оскільки інтереси націй в основному полягають у сфері культури, освіти і мови, то персональні спілки повинні відати шкільною справою, літературою, видавничською діяльністю тощо. «Разом з національним кадастром ми створюємо базу для національної автономії. Залишається лише кожному націю в общині, окрузі, області, (...) у державі конституювати як публічно-правову корпорацію, завдання якої – піклуватися про задоволення культурних потреб нації, будувати для неї школи, бібліотеки, театри, музеї, народні університети, надавати юридичну допомогу співплемінникам. А за це їй надається право оподатковувати своїх членів для створення всіх необхідних їй коштів». Таким чином, для австро-марксистів два аспекти нетериторіальної автономії – загальний принцип (відділення націй від державного апарату і єдина централізована організація, основана на персональному членстві) – були невід'ємно пов'язані один з одним.

Варто згадати ще один принциповий момент національної доктрини австро-марксистів: національні спілки, на їхню думку, за всієї автономності існування, мали бути компонентом публічної сфери.

Говорячи про сферу публічного, австромарксистичні мали на увазі насамперед інститути національного представництва і фінансову підтримку національних потреб: «Нація, як суб'єкт права, потребує верховного права національного представництва і духовно-культурного самовизначення; вона потребує їх частково і має змогу розпоряджатися фінансами для захисту своїх інтересів і досягнення своїх цілей. Вона потребує також верховного права розпоряджатися особами і посадами, які у цьому випадку є міцним

знаряддям її влади» [42]. Для того, за Реннером, персональна спілка (нація), будучи визнаною як публічно-правова корпорація, повинна набути певних прав і обов'язків. Насамперед, як публічна влада, спілки повинні користуватися правом оподатковувати своїх членів, виконувати представницькі функції на державному рівні, а також (в особі своїх територіальних підрозділів – громад) брати участь на паритетних началах у формуванні органів влади і територіального самоврядування, слугувати одиницею оподаткування і «виборчим матрикулом». Крім того, національні спілки повинні мати територіальну структуру, парламенти (національні ради) і виконавчі органи. Пафос останньої пропозиції містився у тому, що таким чином можна було б уникнути зіткнення інтересів між націями, – кожна з них за рахунок власних коштів покривала б свої власні культурні потреби і жодна нація не вела б для цього боротьбу за владу у державі.

Згадуючи основоположників австромарксизму «через дефіс», важливо, тим не менш, розрізняти сфери їх інтересів та діапазон радикальності. Реннер дотримувався більш поміркованих поглядів і вивчав, насамперед, можливі варіанти реформування тогочасної правової держави. Бауер був значно більш радикальним, але, в той же час, завжди намагався зберегти дистанцію як стосовно «ревізіоністської соціал-демократії, так і щодо російського більшовизму, тобто принципово відстоював легітимні, парламентські шляхи соціальної перебудови. Щодо ідеї національно-культурної автономії згадування імен Реннера і Бауера цілком виправдане, бо, працюючи у різних дисциплінарних рамках, вони доповнювали один одного і поширювали тим самим «ключову аудиторію» ідеї. Реннер розробляв юридичну теорію «національного питання» у рамках існуючого державного устрою, Бауера ж цікавили історичні і соціологічні аспекти формування націй, а також можлива роль національних рухів у соціалістичній революції і, відповідно, позиція соціал-демократії щодо націоналістів.

Саме у соціально-історичному контексті Бауер розглядав і єврейське питання, зокрема, доцільність застосування принципу національної автономії щодо єврейської спільноти. Позиція Бауера

з цього питання стає зрозумілою у контексті тенденцій, які визначали соціальні орієнтири західноєвропейського і східноєвропейського єврейства. Ще з кінця XVIII століття прихильники емансипації у Чехії сподівалися перетворити іудаїзм у конфесію і, в той же час, надати євреям – в індивідуальному порядку – всі переваги, пов'язані з належністю до держави. Інакше кажучи, інтеграція євреїв до національної держави розумілася саме як мета їхньої емансипації. Далі на Схід, навпаки, можливість трансформації іудаїзму у конфесію залишалася проблематичною. Там євреї і далі вважали себе народом, спільність якого базується не лише на релігії, а і на особливій культурі. Наприкінці XIX століття, коли домінуючу роль у східноєвропейській єврейській спільноті почали перебирати на себе нерелігійні течії, з'явилася тенденція розглядати євреїв як національність. Єврейське питання стало національним питанням – одним серед багатьох.

Наступною логічною передумовою для розуміння ставлення Бауера до єврейського питання є ставлення до ієрархії культурних стереотипів у контексті марксистської теорії. Йдеться, насамперед, про те, що культури народів, що співіснували у Центральній-Східній Європі, прийнято було поділяти на «нижчі» і «вищі». Так, в Австро-Угорщині німців і німецькомовне населення традиційно зараховували до «вищої» культури, тоді як народи, що у своїй більшості були селянами, – до менш «культурних». При цьому вважалося, що менш розвинуті культури мали пристосовуватися до культури, яка їх випереджала. До описаної соціокультурної ієрархії основоположники марксизму додали ідею, згідно з якою німецька культура була вищою, ніж інші культури, зокрема, культури народів Східної Європи. Енгельс продовжив гегельянську традицію, що визнавала наявність «народів без історії», які не спроможні вести національне існування. Маркс не мислив розв'язання національного питання у Центральній і Східній Європі інакше як у формі асиміляції «нижчих» культур «вищими». Він вважав, що загальному прогресу, що розумівся як процес індустріалізації, повинен відповідати прогрес акультурації. Асиміляцію ж до менш розвинутих культур – «асиміляцію зверху донизу» – уявити собі важко.

На основі таких уявлень слід розглядати позицію Отто Бауера з «єврейського питання», з якого і випливає його ставлення до єврейської національної автономії. Згідно з Бауером, визнання своєрідності євреїв як особливої нації суперечило б самій ідеї прогресу. Зберегти єврейську національність означало б, особливо у Східній Європі, затримати євреїв на більш низькій стадії цивілізації, залишити їх заручниками нації «другого гатунку». Спираючись на «Єврейське питання» Маркса, Бауер стверджував, що євреї створюють націю лише доти, доки вони живуть у докапіталістичних умовах. За Бауером, у Західній Європі, де капіталізм прогресує, паралельно з ним відбувається асиміляція євреїв. Той самий процес, але значно повільніше проходить й у Східній Європі – в Росії, Польщі, Литві, Галичині, Буковині і Румунії, де поки що лише єврейська буржуазія сприйняла блага асиміляції, тоді як нижчі соціальні прошарки ще створюють націю. Для Бауера вердикт історії зрозумілий: мірою того, як євреї дедалі активніше засвоюють більш високу культуру народів, що дали їм прихисток, зв'язки, які забезпечують їх власне існування як нації, слабнуть. Пробудження євреїв Східної Європи до нового культурного життя становить не протилежну тенденцію, а передумову їхньої асиміляції.

Якщо шлях до асиміляції є загальноісторичною тенденцією, то вона тим більш стосується, за Бауером, єврейського пролетаріату. Ставлячи запитання, чи відповідає принцип національної автономії інтересам єврейських робітників, Бауер дає негативну відповідь. На його думку, підвищити свій культурний рівень можна лише за умови успішної асиміляції до більш високої культури країни проживання. Якщо ж у рамках національно-культурної автономії створити особливі єврейські школи, то діти єврейських робітників будуть виховуватися у дусі минулих епох. Саму думку, що єврейські діти можуть здобувати освіту в особливих школах, де викладання ведеться мовою їдиш, Бауер знаходив одіозною, як і учасники т. зв. чесько-єврейського руху. Він вважав, що надання євреям гарантій культурної автономії не сприятиме прогресу, і взагалі, боротьба за такі гарантії не є справою робітничого класу.

У рамках цієї логіки стає зрозумілою і негативне ставлення австро-марксистів до надання єврейським соціалістам Галичини право створити власну фракцію в рамках австрійської соціал-демократичної партії.

З погляду сучасності, «парадокс Бауера» полягав у тому, що, відмовляючи євреям у праві національної автономії, він – один з теоретиків національно-культурної автономії – тим самим ставав на позицію прихильників емансипації, що жили у XIX столітті і рекомендували євреям приєднатися до домінуючої культури: німецької, польської, російської. Але парадокс, як відомо, це проблема не буття, а спостерігача. У контексті західно- і центрально-європейської політичної культури висновки Бауера щодо доцільності єврейської національно-культурної автономії здавалися цілком виправданими, такими, що віддзеркалюють головні тенденції соціального розвитку і основний ідентифікаційний вектор німецькомовної частини єврейської спільноти Австрії.

Результатом переміщення наприкінці XIX століття ідеї автономізму на «вісі державності» до сектору «соціальної трансформації» стало створення – в рамках марксистської ідеології – теорії національно-культурної автономії, суб'єктом якої мали стати «нетериторіальні» нації. Теоретики австромарксизму знайшли і повно описали модель автономії, розуміючи її як принцип, право і структуру. Ця модель, на їхню думку, повинна була виконувати функцію додаткового компенсаторного механізму задоволення громадянських прав національних меншин. Єдиним винятком у «реєстрі» національностей, які могли розраховувати на переваги автономій, стала єврейська діаспора, соціально-політичні перспективи якої Бауер бачив виключно на шляху приєднання до культури пануючої державної нації.

Відмінність основних ідентифікаційних маркерів, різноманітність їх політичних симпатій зумовили далеко не однозначне сприйняття поглядів австромарксистів єврейською політичною думкою австро-угорської Галичини і Російської імперії. В контексті мислення тогочасного центрально-східноєвропейського єврейства «вердикт» Отто Бауера було сприйнято скоріше не як

настанова до дії, а як привід для гострих дискусій щодо перспектив «національного» розвитку єврейської спільноти регіону. Імператив статусу нетериторіальної і обмеженої у своїх громадянських правах нації скерував єврейську політичну думку на пошуки шляхів до громадянського і політичного рівноправ'я у іншій площині, ніж та, яку запропонував Отто Бауер. Починаючи з другої половини XIX століття крізь інтеграцію, акультурацію, народництво і марксизм представники політичної думки єврейства XIX століття прийшли до національної ідеї, створивши автономістські концепції єврейської самоідентифікації, які реалізувалися у ідеологічних напрямках сіонізму і автономізму і стали альтернативою світосприйняттю і політичній дії традиційного іудаїзму. Єврейська національна ідея, що виникла у Східній і Центральній Європі наприкінці XIX ст., проявилася спочатку у формі територіалізму. Масова еміграція на будь-яку компактну територію була для територіалістів невід'ємною умовою пробудження нації. Одиницею єврейської державності, на думку палестинофілів та сіоністів, які підхопили та поширили ідею повернення на історичну батьківщину, мала стати автономна єврейська територія, на якій буде створено єврейську націю.

Принциповою особливістю ідеології автономістів, які вийшли на громадську арену Центральної і Східної Європи на початку 90-х років XIX століття, було сприйняття ними національного статусу існуючого у діаспорі єврейського загалу як самоочевидного факту. Практичний висновок полягав у тому, що єдиним можливим варіантом ідентифікації в умовах багатонаціональних держав, засобом примирення абсорбції і національних традицій має стати національна «екстериторіальна» автономія. Автономізм як напрям політичної думки базувався на ідеї продовження національного існування євреїв відповідно до моделей, які історично склалися.

Своєрідність взаємопересічних соціальних, етнічних і політичних просторів центрально- і східноєвропейської ашкеназької діаспори, політична ментальність якої формувалася під міцним впливом не тільки доцентрових і відцентрових рухів єврейської спільноти, але і у загальному руслі національних і соціальних

прагнень макросуспільства, надала ідеополітичному дискурсу націоналізму діаспори динамізму, внутрішньої напруженості і зовнішньої парадоксальності. Окреслення контурів ідеополітичної активності східноєвропейської єврейської діаспори крізь призму ставлення до ідеології автономізму дозволяє з'ясувати еволюцію автономістської концепції і тим самим деякою мірою структурувати комплекс передумов, які сприяли здійсненню автономістських проєктів у національних державах міжвоєнного періоду.

Інтелектуальну типологію націоналізму діаспори можна створити за двома критеріальними ознаками: політичною і культурною. Перша дозволяє побудувати «піраміду» єврейських політичних партій і рухів, поклавши в її основу їхнє ставлення до принципу автономізму і політичної стратегії як здійснення цього принципу. Другий типологічний підхід поділяє націоналізм діаспори на політичний і культурний напрями. Утім, обидва способи типологізації є досить схематичним спрощенням значно більш насиченої і складної реальності. Більшість діаспорних націоналістів різною мірою поділяли загальні політичні і культурні цінності, підтримували процес національного відродження як мовою їдиш, так і мовою іврит. Деякі з них виконували роль своєрідного мосту між автономізмом і сіонізмом, вважаючи автономію однією зі стадій на шляху створення національної держави. Межі між поглядами, ідеями і політичними практиками не були чіткими і абсолютними, але вони були основою концепції культурної автономії так званих «жидочехів» (асимільованих євреїв) як у Австрії, так і у асимільованій частині євреїв Чеської Республіки Т. Г. Масарика, що заглавала з новими ідеями і звичаями, а також після війни у соціалістичній Чехословаччині, коли відкидався сіонізм.

Спадщина доби імперій і євреї Чехії

У Центральній Європі після поразки «Празької весни» діляти глибокі та загальніші чинники, які з очевидністю підживляли національні держави та робили націоналізм застарілим. Націоналізм, дискредитований «тридцятилітньої війною» у першій половині ХХ

ст., здавалося, був розчинений у Західній Європі наступними тридцятьма роками заможності. Понад те, організація політичного простору з національними лініями, як вважалося, дедалі гірше відповідала суспільним, економічним та культурними реаліям. Національна держава здавалася одночасно занадто малою і занадто великою: занадто малою для того, аби слугувати ефективною одиницею для координування дедалі більш інтернаціоналізованого світу, і занадто великою та віддаленою для того, аби бути переконливою та легітимною одиницею ідентифікації. Глобальна фінансова інтеграція, щільні світові мережі торгівлі та міграції, глобальна інфраструктура комунікацій, що приводить до зародження глобальної масової культури, і глобальний розмах транснаціональних корпорацій, транскордонна юрисдикція центрів транснаціональних організацій і характерна транснаціональна природа тероризму, наркоторгівлі, ядерних озброєнь і екологічних проблем – усе це підсилило впевненість у тому, що світ рухається за межі національних держав. Тенденція до затвердженої наднаціональності, яку символізує доба Оксамитової революції, не має аналогів поза межами Європи. Але оскільки сили, задіяні в цих процесах, працюють у будь-якому місці, від самого початку вважалося, що постнаціональна Європа показує усьому світу «образ його власного майбутнього».

«Коротке двадцяте століття», як здавалося, завершується так само, як і починалося, причому Європа входила не у постнаціональну, а у постбагатонаціональну еру через великомасштабну націоналізацію колись багатонаціонального політичного простору, зокрема, і у 1993 році, коли розпалася Чехословаччина.

На цей час тези та загальні твердження про відновлення та повсюдність націоналізму, так само, як і попередні загальні декларації щодо його зникнення та застарілість, втрачають свою продуктивність. Аби не вдаватися до непродуктивних дебатів про націоналізм та національні держави загалом, ця робота охоплює «дійсно існуючі форми націоналізму» в особливо мінливому регіоні. Цей регіон можна визначити як велику строкату полосу Центральної та Східної Європи та Євразії, яку (разом з частинами

Близького Сходу та Північної Африки) охоплювали у XIX ст. імперії Габсбургів, Османів та Романових. Їхня слабо об'єднана, багатонаціональна, багаторелігійна та багатомовна область пролягала на схід та південь від зони більш компактних, консолідованих та об'єднаних держав Північної та Західної Європи. З поширенням категорії «нація» на схід в середині XIX ст. як яскравого «принципу бачення та поділу» суспільного світу, за висловом П'єра Бурд'є, ці території дедалі більше усвідомлювалися, набували досвіду та були критиковані як конкретно мультинаціональні, а не просто поліетнічні, полірелігійні та полімовні, і «принцип національності» – тобто концепція держави як такої для певної нації – став головним важелем у переформуванні та реорганізації політичного простору.

Це почалося з поступового розпаду османського правління на Балканах у XIX ст., однак переважно це виявилось у концентрованому пориві створення держав унаслідок Першої світової війни – землі великих мультинаціональних імперій були реорганізовані за явними національними лініями. Така велика реорганізація, коли бути точним, не набула довершення: Радянський Союз відродився переважно в рамках територій Романових як чітко мультинаціональна держава; Югославія та Чехословаччина, хоча і засновані як національні держави, тобто як держави для умовно триєдних «південних слов'ян» та двоєдиної чехословацької нації, з часом дедалі більше приходили до розуміння та досвіду як мульти- та двонаціональної, відповідно. Однак нині, з розпадом Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, останні в регіоні відкрито мультинаціональні держави зникли. І повсюди політична влада перебудована за умовно національними лініями, у тому числі у ліберальній Чехії.

Поки що націоналізм залишається цетральним у політиці як у рамках новоутворених національних держав, так і між ними, так само, як він був центральним між новоствореними (або збільшеними) національними державами, які виникли після Першої світової війни. Замість того, щоб «вирішувати» національне питання регіону, остання національна перебудова політичного

простору, подібно до її аналогу початку XX ст., лише переформулювала національне питання у новій формі.

Націоналізм був як причиною, так і наслідком великих реорганізацій політичного простору. Проте форми націоналізму, які походили з націоналізації політичного простору, відмінні від тих, які допомогли її породити – а також менш відомі. Націоналістичні рухи, які передували та (у поєднанні з низкою інших чинників) привели до перекреслення політичних кордонів, інтенсивно досліджувалися. На противагу, формам націоналізму, які (знову ж таки у поєднанні з рядом інших факторів) утворилися внаслідок цього перекреслення політичних кордонів, надавали набагато менше уваги.

Ці форми націоналізму взаємопов'язані та взаємодіють між собою, з'єднані разом у єдину споріднену серію. Це можна характеризувати у першому наближенні як тріаду, що поєднує національні меншини, нові націоналізаційні країни, де вони живуть, та зовнішню національну «вітчизну», до якої вони належать чи, можна вважати, що належать, за етнокультурною спорідненістю, попри легальне громадянство.

Тріадна серія включає три виразні та взаємно антагоністичні форми націоналізму. Перша – «націоналізаційний», що є, власне, націоналізмом титульних націй, націоналізм нових незалежних (або нових переформованих) держав.

Прямим викликом таким націоналізмам є транскордонний націоналізм, або вітчизняний. Вітчизняний націоналізм проголошує право держав – а насправді їхній обов'язок – пильнувати за умовами життя, сприяти добробуту, підтримувати діяльність та інституції, проголошувати права та захищати інтереси «їхньої» етнонаціональної рідні в інших країнах. Такі заяви назагал роблять, коли розуміють, що певна етнонаціональна рідня опинилася під загрозою з боку політичних дій титульної нації та практики держави, в якій вони проживають. Отже, «вітчизняний» націоналізм постає як пряма опозиція націоналізму титульної нації і у динамічній взаємодії з ним. На противагу характерним заявам титульної нації країн про те, що статус меншин є суто внутрішньою справою, «вітчизняні» держави заявляють, що їхнє право

та обов'язок стосовно етнонаціональної рідні переступають кордони територій та громадянства. «Вітчизна», у цьому сенсі, є політичною, а не етнографічною категорією. Держава стає зовнішньою національною «вітчизною», коли її культурна та політична еліти вважають певних резидентів та громадян інших держав своїми співвітчизниками, рядовими членами єдиної транскордонної нації і коли вони проголошують, що ця спільна національність робить державу відповідальною, у певному сенсі, не тільки за своїх власних громадян, а й за етнічних співвітчизників, які проживають в інших державах та мають інше громадянство.

У полоні цих двох взаємно антагоністичних націоналізмів – держави, в якій вони живуть, та зовнішньої національної вітчизни, до якої вони належать за етнонаціональною близькістю, а не за легальним громадянством, – перебувають національні меншини. Термін «національна меншина», як і «зовнішня національна вітчизна» чи «націоналізаційна держава», означає політичне становище, а не етнодемографічний факт. Позиція націоналіста з меншини звичайно включає самоусвідомлення у специфічно «національному», а не просто «етнічному» сенсі, вимогу до держави визнати їхню особливу етнокультурну національність та затвердження певних колективних, базованих на національності, культурних та політичних прав. Хоча і національна меншина, і вітчизняний націоналізм визнають себе опозицією до націоналізму титульної нації держави, в якій живе меншина, вони не обов'язково гармонійно поєднуються. Розходження набувають реальності, коли вітчизняний націоналізм приймається вітчизняною державою як стратегічний засіб поступу до інших, не націоналістичних політичних цілей; у такому разі від етнічних співвітчизників за кордоном можуть категорично відмовитися, коли цього, наприклад, вимагають геополітичні цілі. Зрозуміло, що це стосується здебільшого також євреїв.

У випадках, коли піддержавні народності суб'єктивно сприймалися як національності, держава могла відмовити у визнанні, не кажучи про інституювання, цього суб'єктивного визначення, наполягаючи, що хоча меншість може відрізнитися мовою та релігією,

вона все-таки фундаментально належить до домінантної нації (чи це є етнічна нація, чи державна нація, що охоплює все громадянство). Таким був випадок, наприклад, з угорською половиною імперії Габсбургів після 1867 року. Хоча угорськомовні мешканці становили лише половину населення, керуюча еліта наполягала – попри постійне наростання бурхливого протесту з боку румунів, сербів і (меншою мірою) словаків та русинів, – що Угорщина складається з єдиної нації, угорської, що з нею, як очікувалося, мали себе ідентифікувати всі її мешканці, незалежно від рідної мови чи етнічного походження, і яку мали б усі, зрештою, асимілювати.

У другому випадку держава може визнавати суб'єктивні претензії на піддержавний статус нації частини етнічної групи чи груп, у той же час намагаючись відстоювати та інституювати більш узагальнений всдержавний сенс статусу нації, визначення загальнодержавного громадянства як нації.

У третьому варіанті держава може сприймати, більш чи менш охоче, самовизначення етнічної меншини як національної, без намагання, як у другому варіанті, визначити цю групу як частину більш узагальненої державної нації. Але в цьому разі саме держава звичайно безпосередньо ідентифікується з домінантною нацією. Така держава вважається національною у силі самовираження, тобто державою певної нації і для неї – і це попри факт, що її населення включає, крім членів титульної нації, також і членів національних меншин. Прикладами цього є ситуація з німцями та угорцями у міжвоєнній Чехословаччині. Вони визнавалися національними меншинами (як і декілька інших меншин у «Новій Європі», що стали ними внаслідок Першої світової війни); їм унаслідок внутрішніх та міжнародних законів були надані деякі обмежені культурні права. Проте правлячі еліти в цих країнах визначали ці держави національними, як держави для «чехословацького народу». Частина євреїв вважала себе меншиною, частина – чехами, а частина – «чехословаками».

Це розуміння статусу нації включає історичний досвід західноєвропейських держав-націй, що виникли у захисних та потужно формівних територіальних та інституційних рамках вели-

ких, проте культурно однорідних територіальних держав. Проте у своїй сильнішій версії – воно охопило історичний досвід Центральної та Східної Європи. Там політичні одиниці були або набагато меншими, ніж культурні одиниці – як у щільно заселеному пасмі маленьких незалежних держав, князівств, міст-держав та вільних міст вздовж трансальпійського середньовічного торговельного шляху від Середземного моря до Рейну, – або набагато більшими, ніж культурні одиниці, як у великих багатонаціональних імперіях Османів, Габсбургів та Романових. У контексті принципової невідповідності політичної влади та культурної спільності з'явилися різні концепції статусу нації. У цьому альтернативному контексті нація є незалежною від політичної території – як концептуально, так і випадково. Нація є етнокультурною спільнотою, типово мовною спільнотою. Вона може охоплювати декілька політичних одиниць (як у випадку Німеччини чи Італії до об'єднання), або може знаходитися в рамках набагато більшої політичної структури (як у випадку «неісторичних» етнолінгвістичних націй – наприклад, словаків – у рамках Австро-Угорщини).

Розрив між територіально-політичною та етнокультурною моделями статусу нації не є нездоланим. За умов стандартизуючого, гомогенізуючого впливу сучасної держави, що «мобілізує громадян та впливає на них», територіальні держави можуть сформувати зі свого населення відносно однорідні культурні спільноти. І з дуже відмінних початкових позицій, етнокультурні нації, або ті, що мешкають у кількох державах, або ті, що проживають у межах більшої держави, можуть набути статусу державності чи принаймні територіальної політичної автономії в межах більшої держави, отримавши таким чином територіальні та інституційні рамки.

Радянський режим національностей інституював обидві моделі статусу нації, так само, як і протиріччя між ними. Нації були визначені одночасно як у територіальному та політичному сенсі (як національні республіки), так і в сенсі екстратериторіальному, культурному (як національності). Коли б національності проживали виключно в «їхніх власних» національних республіках, ці два визначення могли б бути тотожними.

Національні республіки не становили (як цього вимагає сильна форма територіально-політичної моделі статусу нації) «своїєї» нації; натомість, незалежно до існуючих націй, мали «власні» територіальні політичні утворення. Навіть територіально-політична кристалізація статусу нації наперед припускала існування етнокультурної нації, визначеної незалежно від неї і такої, що неідеально «утримувалася» ними. Насправді існувало протиріччя між територіально-політичною та етнокультурною кристалізацією статусу нації. Схема розпочиналася з визнання і кристалізації інституційної форми існування етнокультурної національності. Потім більшим та більш компактним національностям надавалася власна національна республіка. Національності скоріше «володіли» своїми відповідними територіальними республіками, ніж були визначені ними, чого і прагнули словаки у 1968 році, адаптуючи свої вимоги до нібито існуючого радянського «ідеалу».

Радянський режим та держави-сателіти, у т. ч. Чехословаччина, з чітким та всебічним інституюванням статусу нації та національності, перенесли на країни-нащадки набір глибоко структурованих, потужно конфліктних очікувань належності. Еліти країн-нащадків, у т. ч. Чеської Республіки та України, з глибоко інституційованим сенсом політичного права та власності, бачать політичні утворення, що несуть ім'я їхніх відповідних націй – насамперед територію та інституції, а також, з деякою умовністю, і населення цих територій – як «їхні власні», як такі, що у фундаментальному сенсі їм належать. Національні меншини, передусім росіяни, на відміну від українців у Чехії, з їхнім інституційно підтриманим розумінням національності як виразної форми громадянства, бачать себе такими, що належать до «зовнішньої» нації; це не може допомогти, але забарвлює та кваліфікує їхню належність до того, що мало би бути національною державою, в якій вони (або більшість з них) живуть. Врешті, еліта російської держави, якій у радянські часи не було притаманне національне саморозуміння, а на сьогодні лише обмежене територіальними та інституційними рамками Російської Федерації, бачить російські меншини у неросійських країнах-нащадках

такими, що належать, у невизначеному ще потенційному сенсі, до новоутвореної російської держави. Ці глибоко укорінені та сильно конфліктні очікування належності – взаємодіючи з конфліктами інтересів, характерними для будівництва держави, зміни режиму, економічної перебудови – робитимуть динамічні взаємини між країнами-нащадками СРСР, російськими меншинами та російською державою місцем упертого та потенційно вибухонебезпечного етнонаціонального конфлікту, що і виявила гібридна війна між Росією та Україною, передбачити яку наука/влада, зокрема політологія України та Росії, не змогла. Гегемонічні устремління Росії, вибух насилля, що зруйнували новопосталі *care taker community* (піклувальні громади) етнічних меншин, у т. ч. єврейські в Криму та Донбасі – викликавши серед єврейської спільноти Чехії сплеск інтересу до України і, в той же час, занепокоєння перспективами єврейства в Україні, Чехії, Росії, в Криму, на Донбасі та навіть щодо майбутнього Ізраїлю, який завжди знаходив гарну підтримку як опозиції, так і влади Чехії, у т. ч. президента М. Земана.

Дилема, яка стоїть перед аналітичною перспективою, запропонованою нами, полягає у тому, що там, де з'являється суспільний простір, який твориться як мережа міжіндивідуальних інтеракцій, ми маємо справу з владою і насиллям. Обов'язковим стає вироблення спільних правил співіснування, завдяки яким можливим і є спільне співжиття на певному суспільному просторі, співпраця, а також парадоксальні обмеження свободи для її збереження. Насилля є рисою суспільного простору, а тому також усіх процесів, що у тому просторі відбуваються, у тому числі процесів творення і передачі знання. Насилля – це завжди відносне: той, хто домінує, визнає насилля як справедливе, яке служить добру суспільства, а той, хто підпорядкований, сприймає його як акт несправедливості і джерело страждань. Відносним це є також через повну зворотність ролей: раніше відчужені можуть стати переслідувачами, а ті, хто домінував у попередніх умовах, у нових можуть зазнати відчуження. Така взаємозалежність визначила, наприклад, долю Карпатської України доби Августина Волошина, де за доби

самостійності, що тривала лише 6 місяців, українці відчули себе державною нацією, але після угорської окупації перетворилися на меншину, що могла заслуговувати в угорському суспільстві лише на добровільно-примусову асиміляцію. Обидві сторони конфлікту давали достатньо підстав для того, щоб бути і жертвами, і суб'єктами насилля. Не вдається втекти від насилля, не можна зайняти у суспільному просторі позиції вільної від нього, можна лише його не помічати, головним чином тому, що те, що є насиллям, представлено як «природний стан речей» і «доброчинність», чим і таким визначенням найпростіше можна легітимізувати насилля. Наука, яка у такий спосіб допомагає насиллю – це наука/влада. Наука, яка насправді не проголошує про можливість розбудови суспільного простору без насилля, але яка здатна показати, що деякі конкретні вияви насилля можна і слід обмежити – це наука/опір. Можна вважати, що вся людська наука, усе знання обертається між владою та опором, що, як зазначав Мішель Фуко, жоден її вид не назавжди прописано владі і не є звернуто проти неї. Будь-яке знання, будь-яка наука, незалежно від її характеру і способу відтворення, може слугувати як владі, так і опору. Вона може сприяти зростанню нерівності, але також її обмежувати. Вона може розкривати існування Спектаклю і помагати у його дестабілізації, але також і легітимізувати Спектакль, стабілізувати значення симуляцій, які його створюють. Немає позиції, яка є аргіогі позицією вільного від жестів насилля, але немає також і знання, яке не могло бути перехоплено процедурами влади і домінування. Йозеф Самуель Блох, який поряд з Адольфом Фішгофом вважається основоположником національної єврейської політики емансипації, подає дуже характерний перебіг процесу емансипації – асиміляція – загроза єврейству – фіксація на єврейській відмінності/сіонізм, Бунд – загроза владної гегемонії з боку самих євреїв через механізми домінування у лавах сіоністів/бундистів нарешті – через 11 років після опублікування спогадів – прихід до влади нацистів та Голокост. Й. Самуель Блох, який був учителем і Н. Бірнбаума, і Т. Герцля, не міг передбачити Голокосту, але він розпочав свою національну діяльність після кривавого наклепу у

Тіса-Еслері («нація як подія»), що показав, куди веде емансипація. Вона не рятує, але не рятує і асиміляція, тому Блох виступив проти євреїв-німців чи євреїв-поляків. Блох радив зосередитися на обороні прав євреїв як основному інтересі, основному завданні євреїв поза партійними/гегемоністськими амбіціями. Це був архетип *care taker community* – «піклувальної громади».

«Він (А. Фішгоф) розвинув невпинну публіцистичну діяльність на користь мирного порозуміння народів Австрії. Книжки, брошури, статті, меморандуми і законопроекти – цей потік, здавалося, не мав кінця. Коли граф Потоцький став прем'єр-міністром, він зробив багато спроб включити його у склад свого кабінету. Але одне зіткнення між обома діячами показало, що Потоцький прагнув провести угоду на користь консервативних сил і тому Адольф Фішгоф відмовився від неї. В останні місяці 1878 р. йому вдалося з лідером чехів Ладіславом Рігером та кількома відомими німецькими публіцистами узгодити низку пунктів, які (відомий «Емерсдорфський меморандум») стали основою запланованого порозуміння між німцями та чехами. Цей меморандум уперше порушував питання прав національних меншин з тієї перспективи, що національні права так само мало підлягають диктату більшості, як і релігійні переконання. В кінцевому рахунку було прийнято рішення: народи мають право на самоуправління через обраних політичних чиновників власної національності. Д-р Гербст, керівник німців, був запрошений для участі в конференції, і його просили вплинути на те, щоб відбулася угода між чехами та німцями. Але сталося так, що у Празі відбувалося будівництво нового мосту: німці вимагали, щоб міст називався «Міст кронпринца Рудольфа», а чехи віддавали перевагу назві «Міст Палацького». Тоді Гербст написав, що німці не можуть мати угоду з народом, який відмовляється прикрасити новозбудований міст іменем наступника трону.

Імператор призначив графа Едуарда Тааффе місією об'єднати чеський народ з австрійським державницьким мисленням і забезпечити йому парламентське представництво, в якому йому досі відмовляли. Це мало відбутися завдяки утворенню парламентської

більшості чехів, поляків та словенців. Так звана німецька ліберальна партія, яка себе характеризувала як «вірна конституції», одразу виявила свою найсуворішу опозицію до цих планів, унаслідок чого феодальні клерикали тріумфували; уряд був змушений звернутися до них і шукати в них підтримки. Це спонукало Адольфа Фішгофа до спроби розпочати діяльність щодо об'єднання всіх вільнолюбних елементів серед усіх національностей Австрії в одну велику партію, яка б називалася «Німецька народна партія». Один з найвизначніших німецьких політиків Роберт фон Вальтерскірхен з цією метою прилучився до Фішгофа.

16 липня 1882 р. робочий комітет скликав загальне масове зібрання в залі музичного товариства, в якому було прочитано підготовлену Фішгофом програму: союз усіх вільнолюбних німців з німецькими демократами, що передбачало національне порозуміння. Австрія – це держава, яку населяють різні національності, її не можна конструювати за зразком національних держав, вона повинна брати за приклад існуючі держави національностей: наприклад, Швейцарію та Канаду. В цьому зібранні взяли участь д-р Теодор Герцль, головний редактор та видавець «Вінер Алгемайне Цайтунг», бургомістр Невальд, відомий серед народних мас громадський діяч та демократ Фердинанд Кронаветер, д-р Карл Люгер*, професор Бенедікт та інші. Я також був серед присутніх і згадую з сумом, як це зібрання, що могло стати благословенням для всіх народів Австрії, було зірвано насильницьким чином через членів так званої партії «Молода Німеччина» і в першу чергу через студентів-євреїв під керівництвом Генріха Фрідюнга, тодішнього видавця «Дойче Вохеншріфт». Не лише провідні німецькі ліберальні щоденні газети, але також все єврейське населення Відня говорило у надзвичайно ворожому тоні про цю спробу Фішгофа, яка нібито мала зашкодити привілейованому становищу німців у Австрії. Гучні звуки пристрастей заглушили здоровий глузд. Фішгоф, якого нападки саме з єврейського боку рівною мірою при-

---

* Д-р Карл Люгер – пізніше керівник антисемітської партії, що на хвилі популізму та юдофобії став бургомістром Відня.

голомшили і розлютили, зауважив у розмові з автором цих рядків: «Євреї Відня навряд чи уявляють собі, які озлоблені сили реакції ідуть до влади на хвилі антисемітизму; моя спроба створити народну партію, очевидно, провалилася. Що ж, євреї самі перешкодили спробам врятувати себе». Розлючені нерозумінням, з яким вони зіткнулися, зневажені і зацьковані, більшість провідників цього руху відійшли від політичного життя, деструктивні елементи демократичної партії перейшли потім у антисемітський табір під проводом д-ра Карла Люгера.

Пророче передчуття Фішгофа, що в Австрії прийде до влади антисемітизм, на жаль, справдилося, і останній непохитний демократ Фердинанд Кронаветтер у доповіді про Адольфа Фішгофа, прочитаній в 1898 р. у приміщенні «Австрійсько-Єврейської Спілки», давши оцінку діяльності А. Фішгофа щодо зближення народів Австрії і описавши невдалу спробу заснувати «Німецьку народну партію», додав до цього такі слова:

«Я повинен сказати прямо, що «Німецька народна партія» не знайшла підтримки саме серед євреїв і що саме вони найбільше нападали на нас. Добре чи погано вони робили, ви можете судити самі зараз у 1898 році. Я думаю, що ви сьогодні думаєте інакше, ніж у 1882 році» [43, с. 53–58].

Автономістські уявлення початку ХХ сторіччя, про які йшлося, спиралися на конкретні групи людей, що ставили перед собою такі локальні завдання – збереження спадщини єврейського народу та створення простору, хай навіть дуже обмеженого, для «переговорного процесу» на оборону прав народу, що ставав, без зайвого пафосу, ізгоєм доби Першої світової війни, національно-визвольних змагань, доби голоду на Верховині у ліберальній Чехословаччині, антисемітизму у Польщі, нацистського Голокосту, державного антисемітизму у СРСР, «нормалізації» після «Празької весни». За всіх цих умов під «парасолькою» різнорідних «великих ідентичностей» – комуністичної, соціалістичної, сіоністської, бундистської, «великої ідентичності» біполярного світу – з'являлися групи людей, пов'язаних між собою, які ставили конкретні, обмежені політичними умовами завдання. Але тодішній

науковий дискурс підганяв їх під «правильні» критерії з претензією на універсалізм та «правильний» лад.

Відомі групи підтримки «Празької весни», нащадків автономних установ ЗУНР, УНР, Литви та Латвії, які діяли в еміграції у 1930-х роках в Польщі та Чехословаччині – Н. Майзель, М. Зільберфарб, Х. Каждан, Х. Кугель, Бер Горовиць, Соломон Голдельман, Мандель Найгрешл, Бал Дімйон, Бал Махшовес та сотні і тисячі інших. Вони переміщалися у часі та просторі від Києва до Берліна та Варшави, Риги та Мукачєвого, Праги та Вільна, потім намагалися взяти участь у «радянському експерименті», якщо не гинули під час Голокосту та сталінських репресій – виїжджали до США, Канади, країн Латинської Америки і, звичайно, Ерец Ізраель та діяли як громадські, політичні та культурні діячі аж до свого фізичного кінця. Створені ними інфраструктури – літературно-громадські часописи («Літераріше Блеттер», «Голдене Кейт», «Юдіше Рундшау» та сотні інших), наукові заклади (від ІВО до Інституту єврейської пролетарської культури), освітні заклади (мережа ЦІШО, Тарбуту у Польщі, івритська гімназія у Мукачєвому, школи у Латвії та Литві) передали свій досвід правонаступникам у багатьох країнах, але внесок цих людей цікавить нині лише обмежене коло науковців.

Між тим, стає зрозумілим, що нині та у майбутньому великі ідентичності, ідеологічні проекти минулого не повинні затінити реальну суть культурно-політичних процесів. У їхньому центрі завжди знаходяться ті, хто відкидав у реальній практиці усі види гегемонії позиції, гегемонії значень. З нашої точки зору, важливо знаходити в історичній ретроспективі ознаки не «великих наративів», а саме – зосередженості у конкретній справі. У біографіях багатьох єврейських діячів минулого, їхніх наративів про дійсність ми знаходимо часті переходи між різними ідеологічними та політичними напрямками, не кажучи вже про суто географічні кордони, які єврейські політики, науковці, літератори, педагоги, громадські діячі перетинали.

Євреї опинялися часто між ворогуючими політичними системами, що прагнули до гегемонії і жорстоко мстилися за зраду, при

цьому йшлося про «зраду» міфічну. Діячі єврейської культури виступали за компроміс в ім'я рівноправності усіх акторів у ХХ сторіччі, що позначилося насиллям та гегемонізмом. А почалася гра між гегемонізмом та рівноправністю ще у ХІХ сторіччі, як про це свідчать незаангажовані науковці, які знайшли паростки сіонізму, «жидокомуни», та інших -ізмів. А такий безсторонній спостерігач, як Йозеф Самуель Блох, у своїх «Спогадах» згадує таких поборників рівноправ'я у багатонаціональних політиках, як Адольф Фішгоф чи Моріц Бенедікт, які шукали створення affinity group, символічної спільноти, що прагнула б до рівноправності без гегемонізму. Рупором цих ідей став тижневик «Естерайхіше Вохеншріфт» (кінець ХІХ – початок ХХ сторіччя), який випередив свій час у пошуках відмінності без гегемонізму, поборював участь євреїв у шовіністичних німецьких, угорських і навіть чеських проектах, виявив і небезпеку москвофільства (ще у 1910 році). Те, що Й. С. Блох випередив свій час і що його політична позиція виявилася слушною, розумів і сам попередник Т. Г. Масарика (у поборюванні ритуальних процесів) та Н. Бірнбаума і Г. Герцля (у розумінні самодостатності єврейства доби національних рухів та асиміляції). Й. С. Блох зазначав: «А. Фішгоф був безперечно людиною, на яку австрійське єврейство мало б дивитися з гордістю. Через те, що він залишився вірним принципам рівноправності для всіх народів без будь-якого національного самозахоплення, то вважався монетою, що втратила свою цінність і піддавався багато разів цькуванню з боку «Нойє Фрайє Пресе»^{*}.

Професор Моріц Бенедікт розповідає у своїй книзі «З мого життя», (Відень, 1906): «Лікарі-євреї не могли пробачити мені те, що я виступав за компроміс між народами: ці сноби були фанатичними німецькими націоналістами, аж поки перед дверима не з'явилися справжні німецькі націоналісти». Фактично євреї у західних провінціях австрійської імперії зробили значний внесок у поширення та поглиблення німецьких націоналістичних поглядів

---

^{*} «Нойє Фрайє Пресе» – газета, що пропагувала великонімецькі погляди, яку підтримували фінансово і в якій працювали німецькомовні євреї.

та настроїв, які у кінцевому рахунку завдали їм шкоди. Тільки коли німецький антисемітизм почав набувати репресивних форм, вони почали поступово – для цього знадобилися роки – розуміти і шанувати мою політичну позицію».

Політичну позицію Й. С. Блоха можна простежити на матеріалі унікальної колекції тижневика «Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift» за 1894 – 1912 роки у ЦНБ ім. В. Вернадського. Можна дійти висновку: політична позиція Й. С. Блоха полягала у відмові від спроб встановлення універсальності, у політичній стратегії, що є стратегією локальною. Політик прийшов до неї через ритуальний процес у Тиса-Еслері у 1882 році, коли у цьому угорському містечку поблизу з кордоном з сучасною Закарпатською областю було звинувачено у скоєнні ритуального вбивства євреїв та русинів. Оскільки Й. С. Блох, депутат від українсько-єврейського містечка Бережани (нині Тернопільська область) переміг у науковому двобої професора Карлова університету у Празі антисеміта Ролінга, автора книги «Talmudjude», він почав свою політичну кар'єру з захисту «відчуження», з поборювання перспективи Номо sacer, де євреїв та русинів очікувала перспектива маргіналізації. На відміну від російських лібералів, які під час Мултанської справи захищали Інших (удмуртів), або Т. Г. Масарика – чеського національного політика, який розумів відстоювання ідеалів гуманізму під час захисту Іншого – єврея Гільфснера у 1898 році як «підвищення порога» амбіцій чеської політики, Й. С. Блох мав інші мотиви. Він сам легко міг стати жертвою звинувачень, як і його виборці – галицькі русини, що посідали одне з останніх місць у «Табелі о рангах» народів Австро-Угорщини.

Це було усвідомлення маргіналізації і небезпеки Катастрофи, що реально здійснилася і яку не відвернули жодні «великі універсальні ідентичності» – ані гуманізм, ані західноєвропейська культура чи солідарність лівих сил, «Рот Фронт», «Но Пасаран» чи великий радянський народ разом з «великими союзниками» з антигітлерівською коаліцією – США, Великобританією, Францією.

Й. Сталін, війська якого звільнили Відень від нацистів, заявив: «Гітлери приходять і відходять, а великий німецький народ залишається». Однак для зраджених світом австрійських євреїв ці слова лише підтвердили лукавство, що ховається за грою значень «великих ідентичностей». Євреї Відня спокійно сприйняли вердикт союзників, що Австрія знову стане малою країною, а не великою універсалістською Німеччиною, як цього реально бажала більшість австрійців, і зосередилися на локальних стратегіях рівня «Гаваїв Європи» (як зневажливо називали Відень у великій європейській пресі).

Однак одночасно з тим, як Чарльз Гофман відкрив «care taker community» у Празі і накреслив її *raison d'être* на майбутнє, у Відні наново відкрили постать Й. С. Блоха. Недаремно у часописі «Das Jüdische Echo» перед приєднанням до загальноєвропейських структур» у 1990-х роках маленької Австрії неодноразово згадувався Й. С. Блох як «єврей-австрієць-європеець» (Рита Кох). Локальні стратегії Блоха гарно вписувалися у специфіку невеликої єврейської громади Відня, яка, подібно до Праги, перетворилася на піклувальну громаду – «care taker community».

Слід зазначити, що соціаліст – лідер Австрії єврейського походження Б. Крайський – навряд чи міг реально допомогти громаді Відня, оскільки «велика політика» і роль Б. Крайського як посередника між Сходом і Заходом під час «холодної війни» мала небагато спільного з локальними стратегіями. Аналогічно мер Єрусалима Тедді Коллек – уродженець Відня – вважав, що Відень має стати лише «містом спогадів» і не більше. Вочевидь, такий погляд можна зрозуміти з перспективи арабсько-єврейських взаємин у Єрусалимі, для розвитку яких Г. Коллек доклав чималих зусиль.

Отже, висхідною точкою розвитку таких care taker community, як Прага і Відень, стала Катастрофа, Голокост, а процес відновлення пов'язаний з теорією відмінності/відчуження З. Баумана та Б. Льовенштейна. В українській політологічній літературі перспектива відмінності вже розглядалася, наприклад, як політика відмін-

ності А. Янга, за допомогою якої автор закликає до відмови від одноманітності на користь плюралізації, а також концепція М. Кастельса, який визначив три форми колективних ідентичностей. Проведені аналітичні дослідження на матеріалі доби «Празької весни», єврейської спільноти у Чеській Республіці (*care taker community*), ідейно-політичного простору у Центрально-Східній Європі, як підсумок, зробити внесок на потенціал *care taker community*, яка не повинна бути ані симулякром, ані проекцією прагнень до домінування, що можуть під виглядом «раціональної організації» походити навіть з іншої географічної півкулі. У якому ж просторі існуватимуть новопосталі спільноти *care taker community* з потужною історичною спадщиною, обмеженою демографією? Зазначимо, що йдеться про ліберальний простір, про засади демократії. Але чи можна їх у майбутньому збудувати без застосування символічного насилля? Чи можна створювати іншу спільноту, ніж ту, що завдячує безпосереднім емоційним зв'язкам? Чи не стануть інші спільноти «вигаданими», причому «уявлення» витворюються нормативно і вписані у систему домінування, а спільноти є спільнотами «вторинно натуралізованими» за допомогою побічних механізмів, механізмів влади, що гарантує їхню стабільність. При цьому, як зауважує Ш. Муф у книзі «Парадокс демократії» (Варшава, 2005), коли йдеться про принципи політичного зв'язку, плюралізм не допускається, і слід вилучити концепції, які відкидають принципи лібералізму.

Прагнення універсалізації власних, локальних значень, часом мотивоване переконанням, що значення ці дозволятимуть створювати більш справедливий світ – це прагнення влади. Спільноту, яку ми розуміємо як спільноту значень в універсальних претензіях, з прагненням однорідності і тотожності, можна створити лише завдяки гегемонізації партикулярних значень та їхній універсалізації – а також завдяки витворенню спекулятивних технологій та «приховування», відмінностей через виокремлення і маргіналізацію тих наративів, які є альтернативою щодо спектакулярних дискурсів. Чим більше ми здобудемо успіхів на цьому напрямі, тим більше видів *homo sacer* буде приречене на виключення з такої

спільноти. Гегемонія (комуністична, права, консервативна чи ліберальна) кидає виклик: «Погоджуйся з нами або загинеш!» Цей процес стабілізації значень через універсалізацію партикулярного наративу про дійсність є нічим іншим, як «символічне насилля» у тому значенні, яке запропонував Бурд'є. Результатом є гегемонія спектакулярних значень і відсторонення конкурентних наративів. Як вказує польський політолог Лешек Кочанович, звертаючися до концепції Ернесто Лакло: «Гегемонія з'являється тоді, коли певна група чи клас у суспільстві здатні представити свої власні цілі та цінності як універсальні, як вираз здійснювання далекосяжних цілей чи реалізації універсальної емансипації» [44, с. 86–87].

Сутність «гегемонії», як її уявляв ще Антоніо Грамші, полягає в універсалізації локальної системи значень, а також у реалізації суспільної системи домінації тієї категорії (класу), інтереси якої представляє гегемоністський дискурс. Гегемонія позиції у суспільній системі домінування виявляється через гегемонію значень, що легітимізують цю позицію, а також здійснення ілюзії, симуляції знаків, до яких відсилають ті значення. Ернесто Лакло у цьому контексті стверджує те, «що універсальне не має жодної конкретної форми або жодного кінцевого змісту, з іншого боку, різні групи конкурують між собою, щоб на певний час їхні партикулярні особливості виконували функції універсальної репрезентації. Суспільство відтворює увесь словник порожніх знаків, тимчасове значення яких є результатом політичного суперництва» [45].

Політичний процес виробництва політичних значень спектакулярного плану полягає у тому, що утворюються значення, які не відсилають ні до чого поза собою (не мають значимих), що називається Лаканом «порожніми значимими», а їхня стабілізація відбувається через пов'язання з симуляціями значимого. У цьому сенсі ці значення – за Жаном Бодріаром – було окреслено як симулякри, що одночасно імітують дійсність і замінюють її. Створюється система домінування, у якій (відносно) надовго досягається ефект стабілізації значення і створюється гегемоністський наратив, який є ефектом універсалізації точки зору панівного класу (категорії). Цей

нарратив є основою всіх симуляцій, що творять спектакулярну «дійсність». Боротьба за владу – це таким чином боротьба за значення, але її кінцевою метою є домінування і оволодіння ресурсами різного типу. Не слід про це забувати, особливо коли цей процес розглядається у контексті формування *sage taker community*, що нас цікавить: гегемонія значень через їхню матеріалізацію у щоденних діях окремих людей призводить до систем суспільної сегрегації, які пов'язані зі стражданнями тих, хто не хоче/не може вписати свої індивідуальні нарративи у дискурсі гегемонії.

Авторам близьким є те розуміння політики, що його презентують у своїх працях Ернесто Лакло і Шанталь Муф, особливо в їхній спільній праці «Гегемонія і соціалістична стратегія» [46].

Їхня концепція сприяє виявленню арбітральності та хтонічної нестабільності того, що, суспільним: «Отже, ми мусимо визнати відкритість того, що є суспільним як конститутивний ґрунт чи «негативну сутність» існуючих і різноманітних «суспільних порядків» як конкретних і, у кінцевому рахунку, невдалих спроб опанування поля розбіжностей. Поліморфізм того, що визнається суспільним, не можна таким чином розуміти як систему посередництва, а «суспільний лад» – як первинний і фундаментальний принцип. Не існує зшитого простору, притаманного «суспільству», оскільки те, що суспільне, саме позбавлене сутності» [46, с. 102].

Суспільство не існує, якщо під цим терміном розуміти певну «цілісність», що поєднана законами, які чекають на відкриття, «цілісність», що складається з окремих «елементів зі стабільною тотожністю, а також логічно упорядкованими взаєминами між цими «елементами». Суспільство є черговою спектакулярною симуляцією, яка натуралізує та символізує те, що є випадковим і нестабільним (невизначеним), тобто створюється механізмами влади і арбітрально встановлюється як «дійсність».

Суспільний простір структурується тим, що є символічне, через систему значень, яке стає «дійсністю» завдяки постійній (ритуальній) репродукції у діях індивіда. Це означає, що вона не має жодного «абсолютного» значення і встановлюється геге-

моністськи, але – і це момент відкриття цього простору на те, що Шанталь Муфф називає політичністю, може бути щохвилини дестабілізовано завдяки діям, пов'язаним з опором, як тільки виявляється його арбітральність. Як вказують Муфф і Лакло, суспільний простір – це простір дискурсу, окремі елементи цього простору (в тому числі індивідуальні тотожності – наративи) – це моменти цього дискурсу. Як сам суспільний простір, так і всі його елементи, у тому числі індивідуальні ідентичності, встановлюються завдяки механізмам гегемонічного насилля. Тому влада не є чимось «накинутим» суспільному простору, що повинно бути усунутим для будови гармонійних суспільних взаємин, не є також зовнішнім щодо індивідуальних ідентичностей (не є стосунком між ними), але конститує (утворює) їх, арбітрально стабілізуючи їхні значення. Влада – це процес, унаслідок якого встановлюються певні (за виразом Лакло та Муфф) «вузлові точки», привілейовані дискурсивні пункти, які намагаються організувати увесь дискурсивний простір і одночасно створити симуляцію у центрі (а також одночасно визначати периферію). Цей процес ніколи не завершується, тому що значення, на яких він спирається, не мають підґрунтя у жодній «реальності», є взятими «зі стелі» та арбітральними («радянський народ»), а тому завжди можуть бути піддані сумніву. Це сталося з цілою низкою виявів радянської «дійсності», у які щиро вірили західні «радянологи», а багато хто – як показують актуальні події – вірить і досі. Про нестабільність і довільність значень свідчить те, що Карпатська Україна була оголошена фантомом у Радянському Союзі, Угорщині комуністами, західними лібералами – ким завгодно. Однак її традиція виявилася реальною, так само як і Біробіджан, про смерть якого оповідали багато разів. Нарешті, війна проти України, була б неможливою, якби на Заході і Сході ліві та праві, антифашисти та фашисти, китайці і німці не поділяли тезу Р. Люксембург у праці «Russische Revolution» (1918), що Україна – це лише «грандіозне шахрайство», вияв «нездорового хобі» Леніна до України та надмірного, необґрунтованого ентузіазму щодо «самовизначення народів».

Упродовж десятиріч рядовий російський обиватель погоджується з радянським каноном про існування української нації та реальності України як окремої республіки у певних окреслених кордонах. Але виявилось, що Путін, а разом з ним і всі, хто нині говорить про «Новоросію», можуть однієї днини поставити під сумнів усе те, на чому вони були виховані з пелюшок. Реально, лише сила, домінування виявляє, чи насправді «Новоросія» існує і де проходить кордон України та Росії. Своїми конкретними діями, пролитотою кров'ю доводять волонтери українську реальність, так само як тисячі жертв, активні дії, а не слова, довели, що Закарпаття є українським*.

Тому теза про нестабільність суспільного простору є дуже важливою для відповіді на питання про те, яким чином можливим є співіснування різних індивідів, що мають відмінності, у тому самому суспільному просторі. Через закриття суспільного простору і стабілізацію системи значень, а також виключення відмінностей і заміну їх тотожністю (наприклад, невелика кількість українців на Закарпатті згідно з планами ревізіоністів Угорщини мала б ототожнюватися з угорцями, спочатку як «угорці – греко-католики», «угорці – верховинці» чи навіть як «угорці, що у побуті розмовляють ще колоритною русинською говіркою) – робить порозуміння неможливим, тому що порозуміння підміняється гегемонією. Спроби стабілізації значень через применшення відмінностей можуть здійснюватися у рамках трьох стратегій: явно, через накидання силою партикулярної системи значень усім мешканцям цього суспільного простору (так діється у тоталітарних системах) – це був радянський спосіб накидання певної моделі поведінки членам дозволених єврейських релігійних громад, причому на матеріалі Праги стосунки «влада – община» змальовано Ч. Гофманом у вже згаданій книзі «Сірий світанок».

---

* Хто б міг подумати у 1944 році, коли Ужгород був під владою угорців, або у 1945 році, коли А. Волошина допитували на Луб'янці, що нині у цьому місті – навіть не у Хусті – столиці Карпатської України – з'явиться символічний простір, пов'язаний з іменем греко-католицького священика та політика.

Другим варіантом є стратегія приховування через апеляцію до традиції – наприклад, у комунітаристських стратегіях ХАБАДу чи православних громад, особливо Московського патріархату. В історичній ретроспективі Закарпаття дає яскравий приклад домінування династії Шпіра, які поборювали усі неортодоксальні течії у єврействі, зокрема, сіонізм. Дослідник єврейства Закарпаття Й. Єллінек (Ізраїль) з приводу діяльності ортодоксів, які виправдовували свою гегемонію «заповітами батьків», зазначає на с. 233 своєї монографії «Карпатская диаспора» (Ужгород, 2010): «По моему мнению, раввины и адмORY, подобные раввину Шапира, пользовались катастрофическим разрушительным влиянием. После смерти раввина Шапиры в 1937 г. его учение продолжало жить, а зять р. Барух Иешуа Рабинович прилагал всяческие усилия, чтобы следовать его заветам. Я убежден, что раввины и адмORY Подкарпатской Руси были оторваны от реальности, вследствие чего их влияние было особенно пагубным».

Третя стратегія – симуляція суспільного консенсусу, як правило, асоціюється з ліберальною стратегією (див., напр.: Муфф Ш. Парадокс демократії, с. 38–54). Так, подібні симуляції консенсусу, де імітується консенсус, знаходимо у практиці багатьох єврейських громад в Україні чи в Чехії, де стикаються інтереси корінних мешканців та зарубіжних центрів влади. Консенсус у таких випадках може досягатися за допомогою таких процедур, які мають гарантувати перевагу домінуючих позицій. Зокрема, у Празькій єврейській громаді конфлікт між корінними чеськими євреями, яких очолював Ефраїм К. Сідон – ветеран дисидентського руху і талановитий чеський письменник, який не знав навіть англійської – і зарубіжними єврейськими структурами завершився тим, що Сідон залишився лише Верховним рабином Чехії – пост, що свідчить скоріше про моральний авторитет. Чи можна говорити про моральний авторитет? Чи можна говорити про те, що консенсус приховував домінування зарубіжних центрів? Судячи з текстів дискусії, така інтерпретація цілком можлива. В історичній ретроспективі серед сіоністів Закарпаття траплялися як симпатичні українства, так і представники інших точок зору. Зокрема,

Х. Кугель, депутат парламенту і директор івритської гімназії, згодом мер Холону в Палестині, шукав прихистку у Карпатській Україні після того, як угорські окупанти оголосили його в розшук. До Хусту подалися також інші сіоністські організації, тому що А. олошин попри свій авторитаризм і неспроможність подолати антисемітське хуліганство та бандитизм, проводив політику сприяння «жидам, які шанують свою релігію». Соломон Гольделман, який підтримував УНР та згодом опублікував книгу в Україні про єврейську національно-культурну автономію в Україні, не забував і про Закарпаття і у журналі (німецькою мовою) «Часопис єврейського жіноцтва у Чехословаччині» у 1932 – 1933 роках неодноразово оприлюднював статті про євреїв Закарпаття, потребу у науковому вивченні, яку він пропагував. Які ж були взаємини між сіоністами-українофілами та іншими сіоністами? Вочевидь, уперечності були замасковані «консенсусом». Оскільки йдеться про насилля, яке ховається за структурою цього суспільного простору і утворенням тотожностей, то це означає, що слід відкинути мрію про встановлення такого суспільного ладу, де насилля буде виключено.

На думку Шанталь Муфф: «Визнати, що кожен політичний порядок має гегемонічний характер – це пересунути традиційні відносини між демократією і владою. Чим більш демократичним є якесь суспільство, тим меншою мірою влада буде конституювати суспільні взаємини. Однак якщо ми визнаємо, що стосунки влади конституують суспільство, тоді головна проблема демократичної політики буде не в тому, як знищити владу, а як уконституювати форми влади більш згідно з демократичними цінностями. Прийняття конститутивного характеру влади веде до відмови від ідеалу демократичного суспільства як реалізації досконалої гармонії або прозорості. Демократичний характер суспільства може полягати лише в тому, що жоден суспільний суб'єкт не може приписувати собі ролі репрезентації цілого і вважати, що «панує над основою» [46, с. 117].

Наслідком цього переконання є висунення Лакло і Муфф проекту радикальної демократії, який вони представляють як ради-

калізацію уявлень, що знаходяться в основі моделі ліберальної демократії. Ця радикалізація полягає, по-перше, на узагальненні в політичних проектах конститутивної ролі насилля у становленні суспільного ладу, а по-друге, у відкиданні бачення консенсусу чи компромісу як остаточної мети політики.

Як пише Муфф, сутність політики полягає у конфронтації, що має антагоністичний характер, де завжди існуватимуть якісь «вони», протиставлені якимсь «ми», при цьому відкриття дискурсу буде означати фрагментаризацію як «ми», так і «вони». Радикалізація демократії полягає в акцентації цих антагонізмів і спробі перформатування їх у агонізм, щоб «вони» не вважалися вже ворогом, якого треба знищити, а як «противник», ідеї якого ми прагнемо побороти, але не ставимо під знак питання право на захист цих ідей» [46, с. 119].

Отже, у працях Шанталь Муфф є теза про те, що політика не може обійтися без противника, без якогось «вони», а єдину зміну, яку в цьому контексті можна запропонувати – замінити «ворога» на «супротивника», антагонізм на агонізм. Здається, що таким чином можна прийти до висновку: щоб успішно артикулювати свої інтереси, індивід або спільнота обов'язково потребують свого зовнішнього *vis-a-vis* / заперечення, проти якого має бути спрямована ця артикуляція.

Однак, з нашого погляду, немає такої необхідності. Конфлікт не означає боротьби з індивідами (чия тотожність спектакулярно сформована!), але з певною конфігурацією значень, з певним наративом, який універсалізовано за допомогою нормативних процедур насилля. І тут не варто плутати причини з наслідками. А мета опозиційного дискурсу полягає у тому, щоб вказати, що наслідком цієї гегемонії – це відчуження і страждання, які неприйнятні у справедливому демократичному суспільному просторі. Як показує найновіша історія європейських демократій – це аргументація, яка має достатньо мобілізаційну здатність і може обійтися без вказування на ворога.

Іншими словами, метою політики/опору не є «вони», вороги чи супротивники, ідентифіковані як ті, хто слугував відчуженню

чи несправедливості, але процеси утворення, стабілізації, імплантації і репродукції значень, що уможлиблюють продовження Спектаклю. Така політика не потребує визначення «ворогів», однак потребує однозначно науки/спротиву, яка спиралася б на локальні свідoctва насилля та ідентифікувала процедури домінування і на цій підставі проектувала зміни, які вестимуть до покращення ситуації відчужених.

Найбільш оригінальним висновком, який роблять деякі політологи, зокрема Мішель Мафесолі, полягає в тому, що суб'єктна політика репрезентації, що спирається на симуляції спільноти (нації, євреїв, негрів і т. д.) може діяти настільки, наскільки здатна приховати механізми влади, пов'язані зі встановленням спільноти ідентичності, механізму, завдяки яким ця спільнотна політика реалізує інтереси лише тих категорій, які мають найсильніший голос, тобто панівних (домінуючих) категорій. Але так само, як у науці, часткові оповідання можуть складатися у полілогічні наративи більш загального характеру, подібним чином можуть виникати малі, локальні політичні стратегії, які реалізуються не у великих «уявних», а, по суті, нормативно утворених спільнотах, але у малих групах, які покликані розв'язувати конфліктні проблеми конкретної групи індивідів, *affinity group*, тимчасових і відкритих коаліцій. Наука може бути локальна, але у той самий час полілогічна, політика може бути партикулярна, але разом з тим коаліційна. Авторам цих рядків довелося на практиці реалізувати ідеї М. Мафесолі, які той виклав у праці «Час племен. Занепад індивідуалізму у сучасних суспільствах» (польське видання, Warszawa, 2008). Для М. Мафесолі йдеться про те, що спільноти малого, а також коаліції середнього рівня розуміються як у певному сенсі символічні спільноти, організовані навколо якогось стилю життя, міфу, переконання, задуму, у яких індивід може спробувати свої власні проекти, поділяючи з навколишнім світом і користуючись з досвіду інших, а в той же час знаходячи (як правило, тимчасово) закорінення у якомусь наративі і отримуючи можливість нових форм самовираження. Зокрема, проекти відро-

дження малих громад та пам'яток у Чехії за ініціативи єврейських громад та Німеччини було поширено і на регіони України.

Упродовж п'яти років діяв проект «примирення» для громад Київської області. Для єврейських громад інших областей України він почався ще на початку 1990-х років. Спонсором проекту стала «Freie Evangelische Kirche» з міста Хемніц (колишня Східна Німеччина), представники якої на очах авторів змінили, перформували спосіб життя малих єврейських спільнот Київської, Черкаської та Житомирської областей. Діючи локально, волонтери з Німеччини допомогли зрозуміти, чому можлива політика без противника/ворога/антагоніста, без суб'єктності великих ідентичностей. Керівник проекту Хорст Кульман та редакція часопису «Цум Лебен» (За життя), (Саксонія) зосередилися на збиранні локальних оповідей людей, що зазнали страждань/дискримінації під час, до і після доби Голокосту. Свідчення людей, які в іншому разі були б приречені на зникнення і забуття, перетворилися на ті локальні наративи, кількість яких досягла десятків тисяч, як і візуальних образів, що могли принаймні частково компенсувати втрати від загибелі єврейських містечок за доби Голокосту, де було втрачено цілий історичний, культурний, етнічний пласт, а після Голокосту вцілілі жертви його були приречені на невидимість і невисловленість своїх переживань. Завдяки діяльності німецької сторони поступово, але неухильно общини, створені для того, щоб їх члени насамперед отримували матеріальну допомогу, перетворилися на *care taker community* («підклучальні громади»), де євреї, християни, українці, росіяни чи люди іншого етнічного походження створили полілог, зосереджений на історії рідного краю, наповненням його рефлексіями з різноманітних проблем сучасності, місцевої культурної творчості, виховної роботи з новими поколіннями. Маргінальна для українського загалу тема Голокосту та українсько-єврейського (німецько-українсько-єврейського) примирення перетворилася для багатьох учасників проекту на центральну, і суспільство, його проблеми стали розглядатися через цю призму, а не через рішення Верховної Ради чи інших сильних світу цього. Для змін єврейського образу України в світі

прислужилися не лише олігархи, фінансові потоки чи паломництво до Умані, а насамперед праця на локальному рівні за принципом «acting locally thinking globally» за чеським зразком. Малі місцевості України змінили своє єврейське обличчя значною мірою завдяки конкретним діям на локальному рівні, локальним ініціативам і наративам. Це політика/опір, по суті, опозиційна політика щодо спадщини СРСР, а великою мірою і щодо сучасних органів влади на локальному рівні, призвела до реальних наслідків, ілюструючи справедливність слогана – «смерть великих спільнот – початок політики».

Пафос подій «Празької весни» 1968 та Оксамитової революції 1989 рр. полягав у виборі європейського шляху розвитку Чеської Республіки. Перевага ліберально-демократичного шляху була очевидною, і євреї, які покладали надії у 1940-х роках на СРСР, що мав врятувати їх від перспективи Європи «judenrein», тепер очікували від сусідньої Баварії чи Австрії, де у 1950-х роках антиєврейські настрої були сильнішими, ніж у Чехії, навпаки, демократичного ставлення до єврейства. Тим більше, що В. Гавел, подібно до біблійного Мойсея, мав тверді переконання щодо необхідності вибору саме європейського шляху. Він виступав проти гегемонії будь-якої великої країни в Європі: «Не хочу ані Європи німецької, ані Європи французької – хочу Європу європейську, тобто Європу всіх її націй та держав» [47].

Як відомо, Чехословаччина доби Першої республіки виникла як спільний проект Франції та Англії і фактично перебувала під їхньою егідою, однак таке покровительство завершилося Мюнхенською змовою і вже другою, німецькою Європою, коли під німецькою егідою існували як Друга республіка, так і Протекторат. Ця друга Європа завершилася Голокостом та знищенням чеського державного суверенітету. Третя Європа виникла внаслідок розділу континенту між США та СРСР. Звідси зрозуміле бажання Гавела жити у Європі європейській, яка буде позбавлена притаманного їй «європоцентризму» і гегемонії сильніших над слабшими.

«Завданням Європи, – вважав В. Гавел, – вже не буде прагненням ані панувати в світі, ані в ньому поширювати свої уявлення

добра та благополуччя через насилля, нав'язувати свою культуру чи повчати» [40, с. 62].

У єврейському аспекті – «В контексті сучасної цивілізації і її єдності – ми не повинні бути чимось новим і небаченим. Можна це вивести – скажемо так – з нового прочитання дуже давніх європейських книг і з нового розуміння їхнього значення. Чотири роки тому помер литовський єврей, який учився в Німеччині, а згодом став відомим французьким філософом на ім'я Емануель Левінас. Ця мета – у дусі найстарших європейських традицій, а насамперед традиції єврейської – що відповідальність за світ у нас з'являється під час погляду на обличчя інших. Я вважаю, що саме цю свою духовну традицію мала б Європа сьогодні згадати. Вона б могла виявити, що існують якісь Інші – як у її просторі, так і навколо неї на земній кулі – і що вона несе за них велику відповідальність. Відповідальність, яка вже ніколи не буде мати пихатий образ переможців, а навпаки, матиме скромне обличчя того, хто на собі тягне хреста [відповідальності] за світ» [40, с. 81].

У своєму інтересі до «інших» В. Гавел близько підійшов до уявлень згаданого політичного філософа Б. Левенштейна, які він у праці «Ми і ті інші» (*Мы а ті друзі*) та «Громадянське суспільство і цивілізація», що включала пошуки попередніх років, розгорнув у теорію відмінності/відчуження, про яку йшлося раніше. Для євреїв ставлення Гавела до єврейської традиції, відкритість до єврейської спадщини як невід'ємної частини європейської культури були надзвичайно позитивним посланням, при тому, що В. Гавел також неодноразово висловлювався проти «євроцентризму» та зневажливого ставлення до Сходу, колишніх радянських республік чи постколоніальних країн. Однак образ ліберальної, гуманної країни, якому Чехія завдячувала постаті Гавела та його оточення, не міг зберігатися автоматично. В. Гавел вказував на небезпеку надмірного захоплення «ідентичністю», що безпосередньо сприяло поверненню до «чеського провінціалізму, ізоляціонізму та егоїзму», що з ними Гавел був надто добре ознайомлений під час своєї громадсько-політичної діяльності доби «нормалізації» та «Хартії-77» [40, с. 75].

Політик слушно вважав, що той, хто впевнений у своїй ідентичності, не боїться відвертості та відкритості. Про ідентичність говорять насамперед ті, хто не впевнений у своїй власній тотожності. Зазначимо, що В. Гавел, який поважав Росію, свідомо закладав підвалини, щоб Мюнхен – зрада лібералів чи Прага-68 – зрада лівих – більше не повторювалися. Чеський інтелектуал розумів, що членство в НАТО і ЄС не є автоматичними процедурами, які добровільно-примусово гарантують від повторення минулого. Він не міг передбачити загравання М. Земана з сучасною Росією, яка пояснює усі свої проблеми особливою ідентичністю та суверенітетом, потребами оборони та опору щодо «згубних» європейських впливів. Проте ще у своєму інтерв'ю чеському телебаченню у березні 2000 року В. Гавел із занепокоєнням підкреслював: «Дуже небезпечно, коли дехто плутає або навмисно ототожнює ідентичність та суверенність. Це дві різні речі. Нашу ідентичність ніхто в нас не може взяти, лише ми самі можемо її позбутися (...). Ідентичність ми втратимо чи не втратимо тою мірою, якою її відчуваємо чи не відчуваємо, тою мірою, чи ми нею пишаємося чи ні, якою ми її зберігаємо. Це не пов'язано з [впливом] європейської спільноти» [40, с. 74].

Однак далеко не всі чехи були готові до такого сприйняття європейської дійсності. У дослідженні Іржі Шуберта та Іржі Вінограда (з колективом науковців), що вивчали «Історичну свідомість громадян в перспективі соціологічних опитувань» (праця вийшла у 2013 році), автори виявили, що громадяни Чехії мають прозахідні/пронімецькі або просхідні/російські симпатії.

У рамках проекту «Громадяни та Держава у Чеській Республіці: вплив та спадщина «Празької весни», 1968 – 2008», що проводився під егідою Чеської Наукової Федерації (Grant N GACR 407/08/1515), Пет Лайонс та Альжбета Бернарді провели дослідження, результати якого були оприлюднені у статті «Задоволені, скептичні чи просто байдужі? Опитування громадської думки щодо падіння комунізму у Чеській Республіці».

Значення таких досліджень не варто перебільшувати не лише тому, що, як уже зазначалося, експерти можуть бути заангажованими, методологія – неадекватною, а вплив на перебіг політичних

подій – мізерною. Наприклад, О. Крейчі у праці «Геополітика Центральної Європи» (Прага – Москва, 2008) вказує на те, що дані опитування у 1991 – 1993 роках щодо можливого розділення Чехії та Словаччини не відбивають бажань більшості опитуваних і що йшлося про амбіції лише деяких політиків щодо приватизації державної власності. Однак у книзі Еріка Стейна про розпад Чехословаччини, що вийшла у Празі в 2000 році, підкреслювалося, що причини для розпаду були глибшими, ніж здається [48].

Фактично, щодо розколу країни немає і нині чітко вираженої єдності у поглядах. Науковці, які проводили опитування, вважають, що немає єдиного погляду і щодо Оксамитової революції 1989 року. Більшість чехів вважають, що метою Оксамитової революції була скоріше революція (58%), ніж реформи, а головними причинами для Оксамитової революції були скоріше політичні, ніж економічні. Більше третини вважає, що падіння комунізму було викликане діями народу. Але один з чотирьох дотримується думки, що дисиденти з контреліти, такі як Вацлав Гавел, стояли за подіями, нарешті, 37% не мають чітких думок, тому що їм бракує достатніх знань або мотивів, щоб цікавитися політичними питаннями. Загалом, байдужість до подій Оксамитової революції виявили щонайменше $\frac{1}{4}$ дорослих чехів, що не можна вважати маргінальною групою. З іншого боку, відсутність точки зору на падіння комунізму може бути пов'язане з перехідним періодом чи поточною політичною ситуацією.

Автори зазначають, що використання методів опитування для висвітлення поглядів сучасників на ключові історичні події не є поширеною стратегією досліджень у соціальних науках. Це пов'язане з тим, що важко інтерпретувати те, що означають народні установки щодо подій минулого, коли їх оцінюють під час масових опитувань, і робити загальні теоретично обґрунтовані висновки з таких досліджень [49].

Інші характеристики чеського суспільства піддаються значно ґрунтовнішому аналізу, зокрема, у дослідженні О. Нешпорової та Зденека Р. Нешпора «Релігія: нерозв'язана проблема для сучасної чеської нації». Автори доходять висновку, що «чеський націоналізм, лібералізм та загальне самовизначення належності до «обраної» нації,

яка вестиме інших до вищого, тобто антиклерикального рівня гуманізму», призвели до одного з найнижчих рівнів релігійності у світі [50].

На 2008 рік 63% заявляли, що не мають релігійних поглядів, причому згідно з дослідженням за останні роки, кількість таких людей значно збільшилася, 70% опитаних відкидають вплив церкви на поведінку виборців і не бажають, щоб він був надто сильним, однак 20% вважає, що церкви вже мають забагато впливу, причому дві третини вважає, що вплив на прийняття рішень у парламенті та на урядовому рівні є занадто сильним, а 13% упевнені, що церквам можна довіряти. Зазначимо, що євреї розбудовують свої громади за конфесійною ознакою, тому у єврейському середовищі історично існують відмінні уявлення про роль релігії, у сіоністському русі релігійний компонент виявлявся у Чехії, зокрема за часів М. Бубера, значно сильніше.

Ондржей Цісарж у своїй монографії «Політичний активізм у Чеській Республіці» (Брно, 2008) дослідив активізм у царині захисту прав жінок, екології та прав людини та виявив те, що уможливило його виникнення і розвиток у Чеській Республіці. Науковець дійшов висновку, що розвиток цього типу активізму уможливила закордонна фінансова допомога [51].

Р. Хітілек та О. Ейб з Брненського університету у дослідженні «Чеські політичні партії у політичному просторі» прийшли до висновку, що політичний простір Чехії та симпатії виборців діляться на прихильників Сходу і Заходу. Аналогічні висновки зроблені П. Машкерінцем у дослідженні «Просторовий аналіз президентських виборів у Чеській Республіці у 2013 році». П. Машкерінець доводив, що К. Шварценберга підтримували чеські регіони, а М. Земана – Моравія, К. Шварценберга підтримували насамперед у Центральній Чехії (включно з Прагою) представники середніх класів, бізнесу, молодь, люди з вищою освітою та іноземці [52, с. 435-470].

Дослідження історичної пам'яті демонструють, що та частина чехів, яка декларує близькість до слов'янських народів у культурі, все ж у політиці ідентифікує себе з західним проектом. Розділ проходить між старшими і молодшими поколіннями, правими і лівими (у розумінні історичної свідомості). Йозеф Смолін у дослідженні

«Крайньо праві партії у країнах Вишеградської групи» доходять висновку, що республіканська партія Чехословаччини, очолювана М. Сладеком і спрямована проти німців та ромів, від 1998 року не бере участі у виборах «через невдачі».

В останні роки «Робітнича партія», яка є найбільш успішною, намагалася виступати з соціальними програмами, так само як Національна Партія (Narodni Strana), яка критикувала ЄС, ісламизм, глобалізм та мультикультуралізм. У квітні 2013 року партію було розпущено.

У цілому рівень правого екстремізму у ЧР вважається низьким, рівень негативного ставлення до євреїв дорівнює 13%, і у цьому сенсі країна вважається однією з найбільш благополучних у Європі, при тому, що рівень підтримки у суспільстві неформальних правих груп не перевищує 1,5% населення [52. с.385-411].

Разом з тим, право-лівий та західно-східний розколи у чеському суспільстві реально існують, так само як і більш відкрите, толерантне ставлення до іноземців у Празі співіснує з чеським провінціалізмом, про що попереджав В. Гавел ще у 1997 році у своїй промові в сенаті та палаті депутатів: «Чеська республіка вже існує 5 років і має надію, що упродовж подальших п'яти років вже буде реальною частиною інтегрованої демократичної Європи. Була б провина нас усіх, якби ми цю надію змарнували. Якщо ми не хочемо її змарнувати, мусимо – знову! почати зі своєї душі. Я маю тут на увазі потребу оголосити безжальну боротьбу чеському провінціалізму, ізоляціонізму та егоїзму, усім ілюзіям про якийсь лисячий нейтралітет, свій традиційний короткозорості, а також і всім типам чеського шовінізму. Хто сьогодні відкидає свою частину обов'язку за долю свого континенту та світу в цілому, той підписує смертельний вирок не лише своєму континенту і світу, але насамперед сам собі» [40, с. 75].

Якби, відповідаючи на ці слова, В. Клаус на Центрально-східноєвропейському форумі у Відні 19 січня 2010 року у доповіді «Європа та Центральна Європа: куди йде шлях?» заявив: «Держави Центральної та Східної Європи вже стали «нормальними європейськими країнами» – сумнівне благословення. Ми скоріше

нешасливі у цій «європейській нормальності». Європейські проблеми: недостатня продуктивність, занадто старе населення, непропорційний розподіл доходів, масова імміграція, послаблення ототожнення себе з національною державою, охороною здоров'я та освітою», – стали і нашими проблемами [53, с. 39].

Минуло ще два роки, і у статті Роберта Шустера, «головного редактора престижного часопису «Internationale Politik», яку він оприлюднив у австрійському часописі «Europäische Rundschau», у № 3 за 2012 рік, на с. 61 – 64, дається розгорнута характеристика чеської кризи під назвою «Чехія: погане пробудження колишньої зразкової країни».

Р. Шустер вважає, що для Чехії притаманні корупція, клієнтелізм та беззмістовна політика, що проблеми майбутнього залишилися на узбіччі, а у країні панують регіональні князьки та покровителі. Відсутність політичних цілей Р. Шустер пояснює тим, що великі цілі доби трансформації (вступ до ЄС та НАТО) вже виконано.

«Ще сумніший політичний кадровий склад цих партій. Тут домінують 23 роки після Оксамитової революції сірі апаратники, які дуже мало відрізняються від безбарвних функціонерів комуністичної партії кінцевого періоду перед розпадом реального соціалізму (...). Таким чином чеська політична еліта у пошуках Європи глибоко розколота, хоч якраз нині, у часи кризи всередині Євросоюзу, потребує об'ємної стратегії в інтересах Чехії, а також уявлень щодо майбутньої форми Союзу (...). Однак замість полеміки між різними концепціями від партії часто чути лише дешеву полеміку» [53].

Таким чином, ще до приходу М. Земана до влади ознаки кризи у чеському політичному середовищі були наявними, і спроби А. Вондри, колишнього міністра закордонних справ, пояснення українським читачам «Тижня» проблеми Чехії особистістю М. Земана та спадщиною тоталітаризму не можна сприйняти як глибокий аналіз ситуації.

Зближення з режимом Путіна, війна в Україні та анексія Криму дозволили назвати сучасну ситуацію у ЧР політичною кризою. В інтерв'ю чесько-єврейському часопису «Рош Ходеш» депутат парламенту Данієль Корт зазначає, що парламент перебуває у стані маразму: «Президент поводить як автократичний «государ», який

вирішив владу натягнути на себе і до парламенту привів своїх людей без будь-якої підтримки парламенту, а ці люди не мають з парламентом нічого спільного. Це спроба зміни Конституції, – з парламентської демократії на демократію президентську. Президент при цьому спирається на те, що конституційні процедури є «ідіотськими», що може казати лише ідіот» [54, с. 8].

Взагалі опозиційна преса, як єврейська, так і українська, підкреслює стан ідіотизму та маразму у зовнішній політиці Чехії.

«Рош Ходеш» у першому номері за 2015 рік у статті «Нагадування про Голокост і Чеська Республіка як представник Путіна у Європі» на с. 3 вважає блюзнірством будь-які спроби обілити агресію Путіна через участь у меморіальному заході на честь 70-річчя визволення концтабору Освенцим. Єврейський часопис у Чехії цитує [55, с. 22] слова чеського історика, а у 1997 – 2003 роках колишнього посла у Великобританії П. Сейфerta, який у британській газеті «Гардіан» оприлюднив статтю «Чехам і словакам було разом краще». На думку П. Сейфerta, чехи перетворилися на народ, що загубився у країні, яка заблукала і далеко не така цікава і важлива, як її попередниця, а світ не цікавиться нею. Він також підкреслює, що в країні наростає «малочеський» націоналізм та ксенофобія. Поряд зі зростанням негативізму щодо НАТО та ЄС, П. Сейферт вказує на дивовижне зростання проросійських симпатій як реакцію на українську кризу».

Відомий польський дисидент та засновник єврейського часопису «Мідраш» К. Герберт вважає, що «"Вишеград" як політичне об'єднання втратило свій сенс, тому що Чехія та Словаччина зайняли очікувану позицію, а Угорщина взагалі дивиться на Путіна як на взірєць» [56, с. 11].

Часопис української діаспори в Чехії «Пороги» оцінює М. Земана як «70-літнього шкідника», «археоптерикса* Граду», який замінив боротьбу за права людини «увагою до торгівлі з Китаєм», «темною конячкою Кремля» [57, с. 6–7]. Іржі Пеле у тому ж таки часописі від 20 серпня 2014 року у статті «Хто є

---

* Доісторичний птах.

чеським путінцем?» доходить висновку, що це, по-перше, члени Компартії Чехії та Моравії та Чеської соціал-демократичної партії, які поділяють антиамериканські та антинатовські настрої; по-друге, ультраправі – прихильники крайньоправої антиєвропейської орієнтації; по-третє, агенти ГРУ та ФСБ. Стаття завершується «оптимістичним» прогнозом: залишається тільки сподіватися, що БІС та інші чеські секретні служби оцінюють діяльність цих людей і що ми не будемо неприємно здивовані, хто вони, як були здивовані чехословацькі демократи у 1939 році.

Розгорнуту характеристику «маразму» у чеському суспільстві дав Петро Плацек, шеф-редактор радикального часопису «Бабілонія» та організатор пізніших антипутінських акцій. Напередодні війни в Україні П. Плацек заявив у «Рош Ходеш» [59]: «Усі разом тримають язика і йдуть одним кроком, женуть кар'єру, шукають гранти, очки аби не випасти зі системи. З цією метою знаходять все нові та нові правила, вигадують дію за дією, інституцію за інституцією, щоб обґрунтувати своє існування. Ідеалом є, щоб система функціонувала сама собою і ніхто б не мусив за неї відповідати. У цій країні знову розлізся якийсь soft-більшовизм, коли хоч нікого за їхні погляди не переслідують, але система, яка функціонує, набагато більш витончена, знову душить людську творчість, особисту ініціативу і здатність самодостатньо, вільно і творчо думати і діяти. Сьогодні, звичайно, чехи не можуть нарікати на верхні ешелони влади – рабство роблять самі раби, тому що не вміють існувати поза межами попередньо створеної системи» [58, с. 10–11].

Серед інших тем, з якими пов'язана сучасна європейська дійсність, крім війни в Україні, яка є окремою проблемою, – євреїв Чехії хвилює насамперед європейський антисемітизм, особливо у сусідніх Угорщині, Словаччині та Греції. Остання є не лише улюбленою країною туризму, але і духовним центром. Справа в тому, що чеський і словацький націоналізм, а євреї певною мірою сприйняли його цінності, – виводить своє духовне походження з кирило-мефодієвської традиції, оскільки солунські брати – греки Кирил і Мефодій – проповідували і створили кирилицю, алфавіт, яким користуються українці, а не чехи, у Великій Моравії IX сторіччя, яка

вважається прабатьківщиною чехів та словаків. Пізніше Солунь-Салоніки стали центром єврейської діаспори і Голокосту грецьких євреїв, а греки після громадянської війни разом з іншими мігрантами – закарпатськими євреями, чехами з Волині, угорцями, ромами у 1945 – 1948 рр. освоювали Судети, звідки було виселено німців.

Секретар єврейської громади Чехії Томаш Краус оприлюднив низку статей, присвячених проблемі правих радикальних рухів та антисемітизму в Греції, Угорщині, Словаччині та у загальноєвропейському контексті. У статті «Заря чи сутінки? Грецька дійсність» Т. Краус оцінює діяльність грецької радикальної партії «Золота зоря», яка мала успіх на виборах. Він дійшов висновку: «Згадані європейські вибори тому будуть дійсно ключовими і не лише для Греції, Угорщини, Франції чи Польщі, коли до парламентських лав прийдуть екстремісти, з правої та лівої сторони політичного спектра (а у тому, що вони це зроблять, ніхто не сумнівається, питання лише якою мірою), це може у своєму результаті означати поступову дезінтеграцію Європейської спільноти. І лише тоді це буде справжня криза!» [59, с. 3].

Т. Краус знаходить суперечність між формальним визнанням пам'яті героїв Голокосту європейськими політиками і реальним виявом насилля проти євреїв у Європі. У статті «Європейські ножиці» (траурне зібрання у Берліні та в Освенцимі) журналіст та політик задається питанням: «Чи вистачить постійно повторювати «ніколи більше», а в той самий час ігнорувати вияви ненависті у найрізноманітніших формах? Президент Європейського єврейського конгресу Моше Кантор у Брюсселі поставив усім політикам запитання: Чи думаєте ви, що після майже 70 років по закінченні війни євреї почуваються безпечно у ваших країнах?» [60, с. 3].

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо:

– політичне середовище сучасної Чехії все ще несе на собі значну постсоціалістичну спадщину попри рух у напрямі консолідованої демократії;

– за умов відмови від великих ідентичностей перспективним є розвиток «піклувальних громад», що зосереджені на локальних стратегіях та наративах;

– Єврейським організаціям з другої половини 1990-х рр вдалося розбудувати мережу релігійних громад, систему освіти та ЗМІ, що опікуються загальними суспільними проблемами, а також внутрішнім розколом між ортодоксальними та асимільованими євреями. Широких масштабів набула програма оновлення історичних єврейських пам'яток «12 зірок», музейна справа (Єврейський музей Праги – найбільш відвідуваний музей країни), завдяки юдаїці у Карловому університеті, університетах ім. Т. Г. Масарика (Брно), ім. Ф. Палацького (Оломоуц) та ін. з'явилося чимало висококласних фахівців. Розвивається єврейська освіта на початковому та середньому рівнях, вивчення Голокосту, єврейської ідентичності у рамках країн Вишеградської групи, видавнича програма «Сефер», низка суто єврейських ЗМІ та медіа, які традиційно висвітлюють єврейську проблематику (напр., сайт «Невідітельни пес», загальнонаціональні газети «Млада фронта днес», «Лідове новіни» та ін.). Газетою, що об'єднує Чехію та Словаччину, є «Рош Ходеш», обидві країни проводять спільні заходи (конференції «Лімуд» та ін.) На думку посла Ізраїлю в Чехії (колишній посол у Латвії) п. Й. Керена, Чехія, подібно до Латвії та Литви, має добре організовану єврейську громаду, влада і опозиція підтримують Ізраїль і бачать подібність історичної долі та ризики, які загрожують євреям та малим народам Європи. При цьому рівень антисемізму в країні – 13%, що значно нижче показників сусідніх країн, а Ізраїль давно вважається другою батьківщиною євреїв, асиміляція втратила свою привабливість, навпаки – багато євреїв прагнуть брати участь у відкритих, «солідарних» єврейських громадах, що породжує певні конфлікти на тему: «Хто такі євреї?» Не дивно, що під «празькою людиною» часто розуміється саме «єврейська людина». І хоч подібне явище існує також в Амстердамі, однак з такою інтенсивністю ототожнення з єврейством не спостерігається в інших метрополіях Європи. І все ж, чільних представників єврейської та неєврейської думки наводить на роздуми той факт, що

єврейське життя Праги – мізерне, порівняно, наприклад, з українським, що, на думку журналіста Адама Дрди, Голокост так і не став сприйматися як загальнонаціональна трагедія, що злочини тоталітарних режимів (у Празі є відповідний інститут) щодо євреїв доби 1948–1989 рр. не стали основою загальнонаціональної рефлексії, що Прагою править «цар-самодур», а «Москва занадто схожа на Прагу» (Верховний рабин Праги Ефраїм Кароль Сидон). І все ж, важко погодитися з думкою київського телеексперта Олега Жарова, що в Празі панує «націонал-соціалістичний режим», висловленою у популярній програмі «Громадянська оборона» з приводу відкриття в Оставі «представництва» «ДНР». За індексом свободи (= 1,0) Чехія давно належить до вільних країн з «дуже високим рівнем», а рівень безробіття – найнижчий у Центральній Європі – 6,6%. У рейтингу стабільності політичних інститутів Чехія на 154-й позиції (Фінляндія – на 178-й, Україна на 84-й). Це і є те, що ізраїльтяни, які мешкають у Празі, називають «zlatá česká nuda» («золота чеська нудьга»). Може, це і є кінець історії?

---

1. Краус Томаш. На прекрасному коричневому Дунаї, або Знову у Будапешті / Томаш Краус. – Roš-Chodeš – 2013. – № 6. – S. 3 (чеською).

2. Arnason J. Entangled Communities: Imperial Revolutions in Russia and China / J. Arnason // European Journal of Social Theory. – 2003. – Vol. 6. – №3. – P. 307–325.

3. Краутхамер Ч. Куда ведёт постсионистская альтернатива? / Ч. Краутхамер // Идеология еврейской национальной жизни в современном мире. – Москва–Иерусалим, 2003. – С. 38.

4. Bauman Zygmunt. Nowoczesność i zagłada / Zygmunt Bauman. – Kraków, 2009. – S. 18–19.

5. Див. : Craig A. Gordon. The Germans / Gordon A. Craig. – Penguin Pub. – London–New York, 1984. – P. 126–148.

6. Див. : Stav Arie. Czechoslovakia 1938: Israel Today / Arie Stav. – Jerusalem, Ariel Center for Political Research, 1997. – 355 pp.

7. Miles J. Nine lives of Otto Katz / J. Miles. – London, 2010.

8. Див. Roš Hodeš (Прага): 2014. – № 7. – S. 18; 2014. – № 3. – S. 22; 2013. – № 9. – S. 3; 2014. – № 4. – S. 21; 2014. – № 6. – S. 3; 2014. – № 2.

– S. 28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://haddashot.kiev.ua.Content/Simferopol> – Bratislava. Bilet v odin konec.

9. Див. : Лівінський О. Фата-моргана чесько-української дружби / О. Лівінський // Пороги, 2005. – № 13–3. – С. 19.

10. Roš Hodeš (Прага). – 2014. – № 3. – С. 12.

11. Soukupová B. Deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství / Modernizace, identita, stereotyp, konflikty / B. Soukupová // Etnické studie. Sešit 1 – Bratislava, 2004. – S. 31.

12. Див. : Béri-Lichtner, Janos, Együtt-élés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkon történetében, (1790–1918). – Bdp, Argumentum, 1995.

13. Koniec teorii socjologicznej: ponowoczesna nadzieja // Współczesne teorie socjologiczne. – T. 1. – Warszawa, 2006. – S. 44–45.

14. Králova Kateřina. Mláda pamět Holokaustu / Kateřina Králova // Roš Chodeš. – № 7/ 2014. – S. 6–7.

15. Див. : Reichman G. Eva. Max Horkheimer: The Critical Theory and Beyond / Eva G. Reichman // LBI Year Book XIX, 1974. – P. 181–197.

16. Bauman Zygmunt. Freud, Kafka, Simmel. Próba hermeneutyki sociologicznej / Zygmunt Bauman // Pojednanie tożsamości z różnicą? – Red E. Revers, Humaniora, Poznań, 1995.

17. Giddens Antony. Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizacji. Tłum. Piotr Raczka / Antony Giddens. – Prószyński i S-ka, Warszawa, 2000.

18. Bourdieu Pierre. Męska dominacja / Pierre Bourdieu. – Warszawa, Oficyna Naukowa, 2011 – S. 8.

19. Schechner Richard. Performatyka. Wstęp. Tłum Tomasz Kubikowski / Richard Schechner. – Wrocław, 2006.

20. Костян Н. Українське обличчя / Наталка Костян // Пороги 2013. – № 7–8. – С. 7.

21. Shenelly Kim Line. Eine potemkinsche Demokratie in Europa / Kim Line Shenelly. – Europäische Rundschau. – 2014. – № 2. – P. 39–44.

22. Кундера М. Трагедия Центральной Европы / Милан Кундера // Проблемы Восточной Европы. – № 41–42. – Вашингтон, 1994. – С. 84.

23. Руде право. – 1968. – 14 травня.

24. Руде право. – 1968. – 13 травня.

25. Крейчи О. Геополитика Центральной Европы / О. Крейчи. – Прага – Москва, 2008. – С. 308.
26. Вергелис А. 16 стран, включая Монако / А. Вергелис. – М. : Советский писатель, 1982. – С. 371.
27. Заремба О. В. Етнополітичний вимір Закарпаття: історіографічний огляд / О. В. Заремба, О. О. Рафальський // Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2008. – С. 18.
28. «Черным по белому»: сборник. – Москва, 1973. – С. 133.
29. Руде право. – 1968. – 5 липня.
30. Руде право. – 1968. – 22 травня.
31. Debord G. Społeczeństwo Spektaklu / Guy Debord. – Warszawa, 2006. – S. 166.
32. Baudrillard Jean. Symulakry i symulacja / Jean Baudrillard. – Warszawa, Sic!, 2005. – S. 8.
33. Prager deutsche Literatur als historisches Phänomen // Weltfreunde der Prager deutschen Literatur. – Praha, 1963.
34. Der Europa-diskurs im deutschen Exil 1933 – 1945. – München, 2004.
35. Skála I. S Franzom Kafkom proti socialismu / I. Skála. // Tribuna. – 1973. – Č. 9. – V. 30. – S. 9.
36. Празька весна міжнародного кризового року 1968. – Köln-Böhlau, 2008. – T. 1 – 1296 s.; T. 2 – 1589 s.
37. Spor o smysl českých dějin 2.1939 – 1989 / Ed. M. Havelka. – Praha, 2006. – S. 599 (Суперечки про сенс чеської історії).
38. Svitak I. Narod a dějiny / I. Svitak // Spor o smysl českých dějin 2.1938 – 1989 / Ed. M. Havelka. – Praha, 2006. – S. 208 (Суперечки про сенс чеської історії).
39. Dobossy Laszlo. Ket haza Között / Laszlo Dobossy. – Bdpt., 1981. – Old. 96.
40. Havel V. Europa jako ukol. Vyber z projevů. 1990 – 2004 / V. Havel. – Praha : Ed. Zamyšlení nad Evropou, 2005. – S. 115.
41. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. – СПб. : Серп, 1909.
42. Шпрингер Р. [Реннер К.]. Национальная проблема. (Борьба национальностей в Австрии) / Р. Шпрингер. – СПб. : Общественная польза, 1909. – С. 44.

43. Блох Йозеф Самуель. «Спогади» / Йозеф Самуель Блох. – Відень – Лейпціг, 1922 (нім. мовою).
44. Koczanowicz Leszek. Wspólnota i emancypacje. Spor o społeczeństwo postkonwencjonalne / Leszek Koczanowicz. – Wrocław, 2005.
45. Gramsci Antonio. Pisma wybrane / Antonio Gramsci. – Т. 1–2. – Warszawa, 1961; його ж Gramsci Antonio. Zeszyty filozoficzne / Antonio Gramsci. – Warszawa, 1991; Laclau Ernesto. Emancypacje / Ernesto Laclau. – Wrocław, 2009. – S. 66.
46. Laclau Ernesto. Hegemonia i socjalistyczna strategia. Przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej / Ernesto Laclau, Chantal Mouffe. – Wrocław, 2007.
47. Hospodařské noviny. – 1994. – Prosinec.
48. Stein Erik. Česko – Slovensko : Konflikty, roztržke, rozpad / Erik Stein. – Praha, 2000.
49. Pat Lyons, Alžbeta Bernardyova, «Satisfied, sceptical or simply indifferent?». –Europe-Asia Studies / Vol. 63. – 2011. – № 9. – November. – P. 1719–1744.
50. Nešporová Olga. Religion: An unsolved Problem for the Modern Czech Nation / Olga Nešporová, Zdeněk N. Nešpor // Sociologický časopis. – 2009. – Vol. 45. – № 6. – P. 1215–1239.
51. Cisarž O. Politický aktivismus v České Republice / O. Cisarž. – Brno, 2008.
52. Op. cit. // Sociologia. – 2013. – № 5. – S. 435–470.
53. Europäische Rundschau. – 2014. – № 2. – S. 39.
54. Rozhovor s Danielem Kortem // Roš Chodeš. – 2013. – № 9 – S. 8.
55. Roš Chodeš. – 2014. – № 10. – S. 22.
56. Roš Chodeš. – 2014. – № 11. – S. 11.
57. Фендрих Мартін. 70-літній шкідник / Мартін Фендрих. – Пороги. – 2014. – № 9. – С. 6–7.
58. Roš Chodeš. – 2014. – № 2. – S. 10–11.
59. Kraus T. Úsvit, nebo soumrak? / T. Kraus // Roš Chodeš – 2013. – № 3. – S. 3.
60. Kraus T. Evropské nůžky / T. Kraus // Roš Chodeš – 2014. – № 3. – S. 3.

ЧАСТИНА II

2.1. СУЧАСНИЙ ХАСИДИЗМ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ І ПРАКТИКИ ПІД ВПЛИВОМ ЧИННИКА ПРОТИСТОЯННЯ СІОНІЗМУ

Протягом багатьох століть творцями європейської суспільно-політичної думки були головним чином духовні наставники громад. Їх міркування щодо цієї теми здебільшого являли собою невеликі відступи у розлогіх судженнях, присвячених або порядку богослужіння, або теологічній проблематиці. При цьому основна увага приділялася подіям давнини, епохи виникнення зародків релігійної традиції. Сучасність осмислювалася лише як несуттєва модифікація того, що вже було раніше.

Руйнація традиційного життєвого укладу в новий час змусила тих, хто зважився залишитися вірним віковим підвалинам, переглянути свою позицію. З'явилася необхідність реагувати на виклики сучасності. Довелося визнати, що нині відбуваються події небачені і нечувані раніше. Такий стан речей змушував ґрунтовно переробити усталену схему концепцій політичного змісту. При цьому чинників, що стимулювали таку діяльність, не бракувало: масовий відхід людей від віри, стрімке зростання популярності лівих революційних ідей, успішне поширення нових антисемітських концепцій, Голокост євреїв у роки Другої світової війни і т. ін. Але найбільш значними серед них, судячи за кількістю текстів, написаних рабинами, став сіоністський рух і створена ним держава Ізраїль.

Серед багатьох причин, що визначили такий стан справ, слід насамперед назвати такі:

1. У той час як інші ворожі сили атакували традиційний світ ззовні, послідовники Теодора Герця розхитували його зсередини. Вони вміло асимілювали багато фундаментальних положень іудейського віровчення, надавши їм нового змісту. Вікові сподівання на повернення до рідної землі і створення там ідеального суспільства сіоністська доктрина зберігала. Однак вона стверджу-

вала, що станеться це не завдяки накопиченню заслуг тих, хто дотримується священного закону, а завдяки праці колоністів, що приїжджають на історичну батьківщину, а також через політичну активність лідерів нового руху. Вселенську значимість неприпустимості асиміляції єврейського народу сіоністи визнавали. Але для досягнення цієї мети, згідно з їх поглядами, необхідно будувати власну державу, а не дотримуватися традиційного способу життя.

2. Частина добропорядних рабинів підтримала ідеї Герцля і його послідовників. До 1902 р. оформився рух релігійних сіоністів. Його духовні лідери стали по-новому тлумачити авторитетні релігійні тексти. Вони також стали спонукати віруючих змінювати свій спосіб життя в ім'я нових виключно важливих завдань. Для тих, хто залишився вірним заповітам старовини, це стало найбільшою трагедією, оскільки релігійний розкол в єврейському суспільстві був явищем насправді рідкісним. Чинники, що можуть призвести до розколу, традиційно визнавалися за найгірше лихо*.

Успішне завершення проекту зі створення держави Ізраїль не пом'якшило ідеологічний конфлікт. За своїм характером єврейська держава є переважно світською. Поступки рабинському праву в його законодавстві незначні, вплив релігійних авторитетів на політику країни мізерний. При цьому культура Ізраїлю формує світогляд не тільки його громадян, а й мільйонів євреїв діаспори. На думку правовірних, ніякі інші вороги не могли б заподіяти більшої шкоди обраному народу. Вселенський обман послідовників Герцля страшніший за будь-які відкриті утиски. Таким чином, співпраця допустима з ким завгодно, але тільки не з сіоністами.

Така обставина визначає важливість дослідження ідеології крайніх іудейських ортодоксів з погляду на її відповідність європейській системі цінностей. З одного боку, світський характер європейської культури, толерантність щодо позашлюбних зв'язків, сексменшин і. т. п. не викликають захоплення у охоронців суворих

---

* Щодо протистояння релігійних лідерів за часів започаткування сіоністського руху див. : Salmon Y. Zionism and Anti-Zionism in Traditional Judaism in Eastern Europe / Y. Salmon // Zionism and Religion. – Brandeis University Press, 1998. – P.30–39.

релігійних законів. З іншого боку, політика толерантності стосовно національних і релігійних меншин створює сприятливі умови для життя і діяльності ортодоксальних єврейських громад. Не слід забувати також і про те, що згідно з іудейським віровченням ідеальний світоустрій буде встановлений у дні приходу месії завдяки божественному втручання. Неприємні явища, що відбуваються в повсякденному житті до тієї пори, розглядаються як тимчасові незручності, які неварті надмірної уваги.

Сама по собі наявність умов, сприятливих для зближення найбільш ортодоксальних єврейських кіл зі світом західної цивілізації, зрозуміло, не є гарантією того, що така можливість буде реалізована на практиці. Сучасні суспільно-політичні процеси надзвичайно складні. Прогнози та оцінки, зроблені на підставі міркувань загального порядку, найчастіше виявляються помилковими. Тільки ґрунтовне дослідження матеріалів, друкованих видань і фактів реальної діяльності дозволить з'ясувати питання про те, яким чином непримиренне протистояння із сіонізмом впливає на ставлення єврейського ортодоксального табору до європейської системи цінностей.

Слід зазначити, що в розробці зазначеної ідеології провідну роль відігравали хасиди. Духовні наставники цього релігійного руху традиційно були надзвичайно активними в розробці концепцій світоглядного змісту, в той час як прихильники рабинізму приділяли основну увагу детальній розробці сакрального закону. На початку XX ст. ситуація поступово почала змінюватися. Але донині хасиди залишаються лідерами щодо продукування ідеологічних доктрин єврейської ортодоксальної спільноти.

Консервативна ідеологія мукачівського цадика р. Шапіро та його послідовників

Одним з найбільш послідовних і непримиренних борців із рухом сіоністів був мукачівський цадик р. Хаїм Еліезер Шапіро (1872–1937). У своїх численних проповідях він незмінно повертався до теми надзвичайної небезпеки проживання євреїв у святій землі. Згідно з думками р. Хаїма Еліезера, землі, що призначені

Творцем у володіння праотців, є одночасно ще й брамою до небес, де відкривається справжня сутність божества, а також місцем небаченого ніде більше зосередження демонічних сил. Сам Сатана обрав цю землю місцем свого постійного перебування. Істинність цієї концепції підтверджується описом особистої зустрічі р. Хаїм Еліезера з ворогом роду людського в землі обітованій. Спочатку він побачив Сатану на кораблі, що готувався відплисти до Палестини зі Стамбула, і сказав йому, що якщо ти поїдеш, то я залишуся, а якщо ти залишишся, я поїду. Дух зла погодився залишитися. Але після прибуття до жаданого берега ребе знову побачив диявола в порту. У відповідь на закид про порушення договору спокусник сказав: «Тут моє постійне житло. А той, кого ти бачив у Стамбулі, був лише моїм заморським посланцем» [1].

Такий стан речей р. Хаїм Еліезер пояснював за допомогою поширеної в єврейській містиці концепції про природу сил зла. Відповідно до неї породження темряви не є самодостатніми. Щоб підтримувати своє існування, вони змушені харчуватися дрібками божественного світла. Відповідно, де більше святості, там і більше скупчується сил зла.

Багато авторитетних рабинів міркували подібним чином. Але тільки глава мукачівських хасидів наважився на цій підставі стверджувати, що перебування переважної більшості євреїв у землях праотців є небажаною [2]. Тільки деякі праведні, кращі з кращих, мають право приїжджати туди. Але при цьому вони повинні присвятити своє життя молитвам і вивченню Тори. Від фізичної праці, а також активної діяльності з облаштування свого побуту слід утримуватися. Інакше навіть благочестивим праведникам не вдасться вистояти у винятково важкій боротьбі із силами зла, що тут скупчуються [2, с. 68–70].

Порушення приписів священного закону в святій землі мають незрівнянно більш тяжкі наслідки, ніж аналогічні вчинки за її межами. «Випробування у побожності тут особливо тяжкі, і надзвичайно небезпечно селитися в землі (Ізраїлю) після нових емігрантів. Вони зображують сходження у святую землю, а насправді сходять у глибини пекла. Коли вони проживали там, у

вигнанні, вони вже були зламані хибними ідеями; але коли вони прибули в землю Ізраїлю, вони втратили всякий зв'язок з іудаїзмом, порушуючи святість суботи і Тору цілком» [2, с. 76].

Описані вище погляди мукачівського ребе остаточно визначили його громадянську позицію. Незважаючи на численні революції, перевороти і збройні конфлікти, що приголомшили Європу по завершенні Першої світової війни, він незмінно проповідував вірність будь-якій владі. До чехів він був лояльний так само, як і до угорців [3]. Р. Шапіро не вів активної боротьби проти комуністів, які залучили на свій бік значну кількість євреїв Закарпаття [3, с. 198]. Подібна терпимість до революційних рухів лідера вкрай ортодоксальної спільноти віруючих могла б здатися дивною, але, у світлі його вчення, вона є цілком обґрунтованою. Поки євреї перебувають поза межами святої землі, вони не в змозі своїми невірними діями, нехай навіть і богоборчими, завдати творінню неоправної шкоди. Тільки безпосередня близькість до першоджерела всього сущого, а також безпосередній контакт із главою темних сил загрожують нащадкам Якова незворотною загибеллю. Саме в місцях проживання праотців порушення заповідей Тори може досягти катастрофічної повноти.

Отже, головну небезпеку для обраного народу становить сіоністський рух. Усі сили істинно віруючих мають бути кинуті насамперед на боротьбу з ним, а з'ясування стосунків з іншими ворогами можна відтермінувати.

Таким чином, як це не парадоксально, ультраконсервативне релігійне єврейство виявилось здатним (зрозуміло, лише певною мірою), співпрацювати з революційними рухами, що зароджувалися в Європі.

У позаминулому столітті для ортодоксальних іудеїв головними ворогами були просвітителі, що пропагували філософію Канта або систему Коперника. Але з появою на історичній сцені прихильників програми Теодора Герцля все змінилося. Тепер ревнителі традиційних цінностей були готові терпіти навіть комуністів, не кажучи вже про всіляких лібералів. Такий стан речей зберігається аж до наших днів. При цьому сфери та формат спів-

праці визначаються авторитетними духовними лідерами, такими як р. Хаїм Елієзер. Іншим віруючим у всіх необумовлених випадках рекомендується дотримуватися політики ізоляціонізму. Її основи були найбільш послідовно і чітко викладені Єгошуа Ашером Марголісом, відданим послідовником мукачівського ребе, який писав в 20-ті – 30-ті роки минулого сторіччя. По-перше, добропорядний єврей має зберігати традиційний спосіб життя у всій його повноті, включаючи навіть нібито незначні звичаї. Слід суворо дотримуватися усталеного розпорядку дня, стилю одягу, зачіски, харчових рецептів і т.д. Бодай мінімальні зміни абсолютно неприпустимі, оскільки освячений традицією життєустрій має найглибший містичний зміст.

По-друге, правовірним належить пам'ятати, що проблеми, з якими їм щодня доводиться стикатися в сучасних умовах, не є породженням нового часу. З найперших днів існування богообразного народу стан речей був саме таким. Більшість людей, яких пророк Мойсей водив пустелею, безперервно бунтували проти нього. Лише нечисленні праведні у всьому були слухняні слову Божому. Справжнім лідером тоді був не той, хто відгукувався на сподівання широких мас, а той, хто безстрашно протистояв їм в ім'я вищої істини [2, с. 80–81]. Святе письмо багате на такі приклади. За днів славного біблійного минулого праведні невпинно повинні були боротися то із правителями інших народів, які гнобили євреїв, то із власними запроданцями-ренегатами. Славетні перемоги досягалися виключно діяннями відданої Богові меншини. При цьому всіх перерахованих ворогів р. Марголіс бачить спорідненими, не роблячи між ними принципової відмінності [4]. Тому ті, хто йде шляхами Тори, має відокремлюватися як від тих, хто не дотримується священних звичаїв, так і від тих, хто це робить не досить послідовно, якими б численними вони не були. Принципово важливо не переступати меж, що відокремлюють світло від темряви, праведне від гріховного [2, с. 80–81].

Хоча подібні заклики іноді трапляються у творах рабинської писемності періоду Талмуду та середніх віків, вони ніколи раніше

не формулювалися настільки розгорнуто, послідовно і безкомпромісно. Проповідники Тори минулих часів здебільшого шукали порозуміння зі спільнотою віруючих. Справжньому рабину належало бути добрим мудрим наставником, що спрямовую свою паству на шлях істинний. Однак радикальні зміни суспільно-політичної ситуації стимулювали не менше радикальну трансформацію ідеології. Тепер стратегії керівництва всім єврейським народом стали витіснятися програмою консолідації противників оновлення і їх якомога більш повній ізоляції від прихильників консервативних поглядів. На практиці це у відносно короткі терміни призвело до створення закритих релігійних громад.

Слід зазначити, що попри всю ворожість будь-яким формам оновлення доктрина вищезгаданих авторів добре вписується в модерні європейські проекти, що підтримують толерантність і мультикультуралізм. Адже ортодоксальний ізоляціонізм не закликає до насильницького викорінення інакомислення. Він припускає мирне співіснування з будь-якими культурами та політичними утвореннями. Його діяльність орієнтована лише на збереження status quo аж до настання ери месіанського визволення, коли з волі Господа буде встановлений ідеальний світоустрій.

Саме в прагненні сіоністів здійснити програму месіанського визволення самостійно, не чекаючи на божественну санкцію, р. Марголіс вбачав головний корінь зла. Ті, хто йде за їхніми закликами, є посланцями сатани, що навертають обраний народ до небаченого раніш гріха [5, с. 81]. Аналогічним чином оцінював ситуацію духовний наставник р. Марголіса р. Хаїм Еліезер Шапіро [2, с. 81]. Критикуючи створений Герцлем рух, цадик з Бяли Яків Іцхак Рабинович (1847–1905) писав: «Сіоністи також хочуть об'єднатися проти Бога і Його Месії. Фактично у народу Ізраїлю немає гіршого ворога, ніж ті, хто прагне відібрати в нього чисту віру в те, що наше спасіння і визволення виходять за рамки природи і незбагненне для людей; що Бог, най буде благословенний Він, уважно стежить за нами у Вигнанні і що, в якомусь сенсі, «кожній біді їх Він співчуває» (Ісайя, 63: 9) [6]. Теза про те, що існуючий статус єврейського народу може бути змінений тільки

надприродним чином, набув широкого поширення в повчаннях лідерів ортодоксального єврейства ХХ–ХХІ ст.

Розвиваючи його, один з найбільш впливових цадиків минулого століття, що замолоду був послідовником р. Шапіро, – Йоель Тейтельбаум із Сатмара стверджував: «Навіть якщо цар турецький – хай славиться він! – або будь-які інші правителі дозволять народу Божому відправитися в Святу землю, в землю спадку свого, як це було при попередньому визволенні за часів Езри; якщо це визволення не відбудеться від Самого великого Избавителя у славі Його... ми скажемо: «Це не шлях до істинного Визволення, до нашої бажаної мети». Ми розглядатимемо це навіть не як можливість тимчасового, випадкового порятунку, а лише як муху в дорогоцінному посуді пахощів» [6, с. 19].

Зі сказаного, крім усього іншого, випливає, що євреї перебувають у розсіянні не через злий намір земних правителів. Навіть якби ці могутні владики дозволили нащадкам Якова повернутися на історичну батьківщину, вони все одно б не прийняли таку пропозицію. Відповідно, причин бути нелояльними до держав, в яких нині проживають правовірні, немає. Ворожнечі та ненависті гідні лише ті, хто самовільно зазіхає на встановлений Всевишнім світоустрій. У писаннях ортодоксальних супротивників сіонізму така політична програма докладно обґрунтовується численними цитатами з повчань авторитетних рабинів колишніх часів.

Талмуд говорить про три клятви, що їх принесли перед тим, як залишок народу Ізраїлю був розсіяний по всіх кінцях світу: Всевишній закликав євреїв не повертатися до Землі Ізраїлю масово і організовано і не бунтувати проти влади інших народів; а народи Він закликав не гнобити євреїв надмірно [7]. Представники руху «побожних ашкеназів» (*хасидей ашкеназ*) ще в середньовічній Німеччині забили на сполох, коли дізналися про поселення євреїв у Землі Ізраїлю. Цим євреї не спокутували свої гріхи, а лише ризикували їх примножити [8].

Авторитетні вчені Тори Іцхак бен Шешет із Барселони (Рібаш; 1326–1408) і Шломо бен Шимон Дуран з Алжиру (Рашбаш, 1400–1467) постановили, що три клятви обмежують застосування запо-

віді селитися в Землі Ізраїлю [6, с. 211–234]. Рабі Йонатан Ейбшюц (1690–1764), один з провідних знавців Талмуда в Німеччині, засудив будь-які спроби наблизити визволення: «Навіть якщо весь народ Ізраїлю буде готовий прибути до Єрусалиму, і всі народи дадуть свою згоду на це – переселятися туди абсолютно заборонено. Адже нікому не відомі терміни Спасіння, і, можливо, час буде невідповідним. Адже завтра чи післязавтра євреї можуть знову согрішити, і знову їм треба буде, не дай Боже, піти у вигнання, причому більш важке, ніж нинішнє» [6, с. 229].

Хоча в творіннях класиків рабинської писемності траплялися також і висловлювання іншого змісту, але виконана лідерами ортодоксального табору вибірка в цілому відповідала духу традиційної ідеології. Ті, хто дотримувався зазначеної ідеології, вважали, нібито всі зміни, які відбуваються в сучасному світі, слід ігнорувати, належить залишатися вірним віковим підвалинам і боротися лише з тими, хто розхитує їх зсередини.

Багатьом єврейським мислителям така стратегія видавалася безнадійно програшною. Війни і революції першої половини ХХ ст. повинні були переконливо продемонструвати неспроможність викладених вище концепцій. Втративши істотну підтримку в суспільстві, вони, як здавалося, неминуче відімруть, стануть надбанням історії. Але нічого подібного не сталося [9]. Хоча кількість прихильників подібних поглядів з часом значно скоротилася, вона все ж не стала такою малою, аби нею можна було нехтувати. Ідеологія ортодоксії в своїх основних принципах залишилася незмінною аж до наших днів. Для її збереження критично важливим було впоратися з двома викликами:

1. Голокост євреїв у роки Другої світової війни;
2. Створення держави Ізраїль і її успіхи у війнах з ворогами.

Обидві парадоксальні, з традиційної точки зору, групи подій вимагали особливих пояснень, що впливають безпосередньо зі специфіки кожної із цих подій. Раніш сформована система аргументації не могла належним чином впоратися з цими завданнями. Необхідно було певне оновлення ортодоксальної ідеології. В ім'я

збереження основних принципів була потрібна істотна доробка деталей. Ключову роль у вирішенні цього завдання відіграв Сатмарський ребе Йоель Тейтельбаум. Унаслідок цього його біографія і вчення заслуговують на особливий розгляд.

Консерватизм і модернізм у вченні Сатмарського ребе Йоеля Тейтельбаума

Рабі Йоель Тейтельбаум (1887–1979) народився в сім'ї цадиків з міста Сігет, що було одним з регіональних центрів Підкарпатської Русі у складі Австро-Угорщини. Вже замолоду прославився він як глибокий знавець Тори і яскравий проповідник. Про визнання духовними авторитетами неабияких здібностей Йоеля Тейтельбаума красномовно свідчить факт його обрання рабином закарпатського міста Іршава у 24 роки (1911 р.). У 1922 р він взяв участь у з'їзді рабинів, скликаному мукачівським ребе Хаїмом Еліезером Шапіро. Метою зібрання була боротьба проти іншого ортодоксального руху Агудат Ісраель, що допускав створення землеробських поселень у британській Палестині [10].

З цього часу, судячи з усього, починається активна боротьба р. Йоеля із сіонізмом. У 1928 його обирають рабином трансильванського містечка Сатмар (Сату-Маре), який дав згодом ім'я очолюваній ним спільноті хасидів. Р. Йоель Тейтельбаум досить швидко здобув широку популярність у Трансильванії і Закарпатті. Багато їздили до нього з питаннями щодо тонкощів священного закону або з проханням про отримання схвалення до друку (гаскоми) своїх книг. З початком Другої світової війни був активний у справі організації допомоги єврейським біженцям, які прибували до Угорщини з країн, окупованих нацистами. Після німецького вторгнення в березні 1944 р. деякий час був в'язнем гетто, а пізніше концтабору Берген-Белзем. У грудні того самого року був вивезений до Швейцарії разом із групою своїх хасидів завдяки домовленості про викуп 1600, досягнутої одним з лідерів сіоністів Рудольфом Кастнером. У 1945 році емігрував до Палестини. Через рік перебрався до США, де оселився в Нью-Йорку в районі Вільямсбург. Там проживали тисячі хасидів різних напрямів, які емігрували з Європи. Багато хто з них побачив у

прибулому рабі гідного лідера і приєднався до створюваної ним громади, яка стала називатися «Сатмарські хасиди». Завдяки видатному таланту як проповідника і організаційним здібностям р. Йоеля Тейтельбаума кількість його прихильників швидко зростала.

Через кілька років район Вільямсбург став для них занадто тісний. Внаслідок цього, а також бажаючи вберегти своїх послідовників від згубного впливу великого міста, Сатмарський ребе ініціював створення нового поселення громади поблизу м. Монро в штаті Нью-Йорк, названого Кирьят-Йоель (містечко Йоеля). У 1977 р. була куплена ділянка землі, і перші 14 хасидів оселилися там. У 2006 році населення міста налічувало 3000 сімей (близько 20 000 чоловік). У цей же час загальна кількість послідовників Сатмарського ребе, за оцінками соціологів, досягла 120 тис. чоловік [11]. Вони, таким чином, є одним з найбільш численних хасидських рухів сучасності. Крім головних їхніх центрів у Вільямсбурзі і Кирьят Йоелі, існують значні сатмарські громади в Боро-Парк (Бруклін) і Монсі (Нью-Йорк). Менш чисельні громади знаходяться в інших містах Північної Америки (Лос-Анджелес, Лейквуд, Монреаль) і деяких європейських містах (Антверпен, Лондон і Манчестер), в Аргентині, Австралії та Ізраїлі.

За життя р. Йоеля Тейтельбаума його авторитет був визнаний багатьма духовними лідерами ортодоксального єврейства, що належали до різних угруповань.

У 1953 р він був обраний главою релігійного руху Нетурей Карта, широко відомого своїм ворожим ставленням до держави Ізраїль, який об'єднує в своїх рядах як прихильників традиційного рабинізму, так і хасидів, що проживають у землі Ізраїлю. Гідне благочестиве життя, виняткова стійкість у критичних ситуаціях і велика кількість послідовників забезпечили Сатмарському ребе той високий рівень авторитетності, за якого кожне його слово сприймалося сотнями тисяч вірян як беззаперечна істина в останній інстанції. Р. Йоель Тейтельбаум, поза всяким сумнівом, належить до числа найбільш впливових творців ідеології ортодоксального єврейства наших днів.

Однією з найбільш поширених у повчаннях Сатмарського ребе стала тема військових конфліктів, що виникли внаслідок діяльності сіоністських організацій і створеної ними держави Ізраїль. Обґрунтовуючи злочинність цих конфліктів, р. Йоель Тейтельбаум уміло поєднує рабинське вчення талмудичних часів з ідеологією сучасного пацифізму. Відповідно до його поглядів порок агресивності був властивий єврейському народу з давніх часів, але саме в наші дні він неймовірно примножився та став дуже небезпечний. «Хто став причиною того, що Ізраїль розсіявся серед народів? Ті з Ізраїлю, хто бажав битв» (псал. 118). Пояснював це Магарша: «Якби за часів Першого храму помирилися би з Науходносором, не були б вигнані в жодному разі. Більш це було очевидно за часів Другого храму. Якби не послухалися бунтівників Ізраїлю проти р. Іоханана бен Закаї і мудреців покоління та уклали б мир із Титом, не були б вони вигнані. Але битв і воєн забажали вони». Проте набагато-набагато більш за них зробили знахабнілі безбожники-вільнодумці в наші часи. Так, це вони привели вогонь страхітливий, що приніс стільки страху і метань і загибель багатьох життів в Ізраїлі» [12].

Така ідеологія відповідала вченням мудреців Талмуда. Одним з його ґрунтовних положень є вимога підтримувати мирне співіснування з народами світу. Благочестива людина зобов'язана присвятити життя вивченню священних текстів і дотриманню заповідей. З'ясування стосунків з сусідами незмінно називається серед чинників, що перешкоджають виконанню цих важливих завдань. При цьому, іновірців жодним чином не ідеалізували. Їх почасти зображують людьми схильними до агресії, причому такими, що відчують особливу ненависть до євреїв. Усунути цю проблему видається можливим виключно завдяки мудрому божественному втручання. Господь примусив обидві конфліктуючі сторони дати непорушні обіцянки, що забезпечують нормальне існування. Євреї поклялися, що не повставатимуть проти народів, а народи, що не будуть поневолювати євреїв надмірно [7, с. 111а]. Такий стан речей має дотримуватися аж до настання месіанської ери.

Однак Сатмарський ребе, багаторазово апелюючи у своїх працях до згаданих концепцій мудреців Талмуда, вносить до них одну істотну корективу. Всю провину за будь-які агресивні дії стосовно єврейського народу в ХХ ст. він покладає виключно на євреїв, що піддалися спокусі сіонізму. Зокрема, війна з арабами почалася виключно через небажання домовитися з ними про розподіл джерел води. «Якби навіть у самий останній момент поступилися своїм правом на воду, розбурхану бурю вдалося б заспокоїти. Хіба може спасти на думку нормальній людині через право на воду проливати кров Ізраїлю наче воду. У всякому разі їм треба було тут піти на поступки, щоб врятуватися від війни... Існують очевидні беззаперечні докази того, що якби поступилися правом на воду, війни б не було» [12, с. 11–12].

Злочинним було також рішення про проголошення єврейської держави в умовах конфлікту, що розгорявся. Замість цього, слід було очікувати допомоги від Організації Об'єднаних Націй. «Всі біди, і війни, і жахи, які впали на Ізраїль у тих краях, відбулися виключно з причини існування цієї держави. Якби відмовилися від цього, безумовно, не було б там воєн і бід. Об'єднані нації встановили б там порядок, щоб не була убита жодна людина з Ізраїлю. Тому вони (сіоністи) були причиною воєн та лиха, а не порятунку» [12, с. 10]. Міркуючи подібним чином, р. Йосель Тейтельбаум спирається на згаданий вище талмудичний переказ. Згідно з давнім договором зі Всевишнім народи світу зобов'язані піклуватися про безпеку євреїв, якщо ті поведуться належним чином. У той же час його позиція відповідає поглядам багатьох сучасних політиків і громадських діячів на близькосхідний конфлікт. Усі проблеми могли бути розв'язані завдяки посередництву ООН. Спроби Ізраїлю вирішити конфліктну ситуацію самостійно привели до військового конфлікту, якому немає кінця і краю. Тому в діях єврейської держави не слід вбачати лише необхідну самооборону. Ця держава за своєю суттю агресивна і заслуговує на осуд.

Подібні погляди набули значного поширення не тільки в середовищі прихильників ортодоксального іудаїзму, але також у

колах ліберальної єврейської громадськості Європи, Америки і самого Ізраїлю. Колишній голова Кнесету Авраам Бург заявляв: «Ми можемо вбивати в день по тисячі керівників терористів... але це нічому не допоможе, тому що керівники ці приходять з низів – зі свердловин ненависті і гніву, з «інфраструктур» несправедливості і морального розкладу. Якби все це було неминуче, зумовлено від Бога, незмінне, я б мовчав. Але все це могло бути по-іншому, і кричати про це – моральний обов'язок» [8, с. 436].

У 2008 р. 105 всесвітньо відомих євреїв, до числа яких входив лауреат Нобелівської премії з літератури Гарольд Пінтер, підписали відкритого листа у зв'язку з 60-річним ювілеєм створення держави Ізраїль. У ньому, зокрема, йдеться: «Ми не можемо святкувати день народження держави, заснованої на тероризмі, різанині, вигнанні людей з їх землі» [13]. Виправданість такого роду підходів до подій на близькому сході жодним чином не є беззаперечною як з погляду морально-етичного, так і з позиції політичної доцільності. Багатоскладові конфлікти, що відбуваються в територіально близьких Ізраїлю арабських країнах, дозволяють засумніватися в здатності цих спільнот підтримувати міцний мир у регіоні. Його поки що не вдається досягти навіть у відносинах угруповань, які жорстко ворогують між собою, хоча об'єднують людей близьких за мовою і віросповіданням.

Зазначена проблематика стала особливо актуальною у світлі подій, що відбулися внаслідок «Арабської весни» 2011 р. Тим більше складною є проблема пошуку миру цього співтовариства з державою, яку заснували вихідці з регіонів, де домінували інші цивілізації. Відповідно, покладати провини за військові конфлікти виключно на Ізраїль видається невинуватим. Але упередженість у справі пошуку винуватців кровопролиття і відсутність належного інтересу до ситуації в арабському світі не дають підстав бачити в р. Йоеле Тейтельбаумі людину, що укорінена виключно в архаїчному теологічному просторі, далекому від реалій наших днів. Наведені матеріали свідчать про те, що його позиція як за змістом, так і за способом вираження думки близька одному з напрямів сучасної ідеології західного світу.

Будучи близьким за поглядами щодо близькосхідного конфлікту до пацифістів та правозахисників, Сатмарський ребе в той самий час радикально розходиться з ними у визначенні причин Голокосту євреїв у роки Другої світової війни. Найбільша в історії єврейського народу трагедія, згідно з його думкою, сталася виключно з вини сіоністів. «Відомо, яке зло заподіяли ватажки сіоністів на початку правління лиходія проклятого німецького, та зітреться його ім'я, тим, що оголосили війну проти нього від імені всього Ізраїлю. І розтануло серце всього Ізраїлю від страху і жаху.

Безумовно не було в цьому мети досягти порятунку, ані користі для нього, бо багато хто з народу Ізраїлю перебував під владою жезла гніву його. У страху перед ним перебували народи і країни. Кроком цим своїм небезпечним пробудили вони ще більший гнів його на весь Ізраїль. І відповів їм той злодій на їхні слова, що він приймає їх виклик, і влаштував він війну проти всього Ізраїлю. Після цього біди примножувалися кожного дня, допоки не стали вони причиною жакливого знищення. І вся історія сіонізму взагалі від дня заснування його була єдиним довгим ланцюгом зневаги кров'ю Ізраїлю, як відомо» [12]. В іншому місці наш автор пише: «Ця секта сіоністів здійснила вирішальний внесок у вчинення гріха пролиття крові таким чином, якому не було подібного раніше в Ізраїлі. Відомо всім, хто суть справи розуміє, що всі жакливі вбивства, які були в Німеччині, безлічі людей Ізраїлю, найкращих з народу, – це жакіття сталося з причини брудного задуму створення цієї держави (Ізраїлю)» [12, с. 171]. Сатмарський ребе, як видно зі сказаного, стверджує, що якби послідовники Герцля не провокували Гітлера, він, незважаючи на ненависть до євреїв, не став би проводити політику їх масового знищення.

Така позиція, зрозуміло, не сумісна з тією, якої дотримується сучасна наука та респектабельне західне суспільство в цілому. Тим не менш, і в цьому разі спостерігається характерна для ребе тенденція переосмислення традиції в контексті проблематики нового часу. Багато авторитетних рабинів пояснюють трагедію Голокосту масовим відходом євреїв від дотримання приписів релігійного закону. Таким чином, демонструється відсутність усякого інтересу до життя

сучасного суспільства. Значущими визнаються лише ті події, які відбуваються у сфері сакрального ритуалу. На відміну від багатьох вельмишановних колег по цеху, р. Йоель Тейтельбаум бачить коріння зла у відмові від традиційної миролюбної політики щодо сусідів. Військові конфлікти не виправдані навіть у разі протистояння з таким унікальним лиходієм, як правитель Третього рейху. Таке розуміння священного переказу в чомусь співзвучне пацифізму наших днів. Крім того, сказане припускає, що інші відступи від традиції на догоду сучасності не могли б призвести до настільки трагічних наслідків.

Злочинні діяння, головним з яких є нестримна пристрасть до залучення єврейського народу у військові конфлікти, пояснюється їх безмірним нерозумним марнославством. Воно перемагає в цих людях навіть природне прагнення до самозбереження. «Велика була небезпека, і ніхто не міг знати, як обернеться справа на війні. Тому багато з них боялися і говорили, що не слід йти на війну. Однак шлях нечестивих, що узяли гору, був такий, що примара сумнівної перемоги вартує більшого в їхніх очах і пригнічує страх знищення, яке може статися. І скільки діянь вони вчинили таким чином, що занапали життя їх і життя всього Ізраїлю в ім'я сумнівного здобуття почесностей і слави завдяки сумнівним перемогам» [12, с. 171]. Такого роду вислови численні в повчаннях Сатмарського ребе. При цьому виникають природні запитання:

1. Чому люди, одержимі зазначеним пороком, спромоглися стати лідерами єврейського народу в наші дні?

2. Чим пояснюються їх успіхи у війнах і побудові держави?

Відповіді на них р. Йоеля Тейтельбаума надзвичайно важливі для розуміння як його вчення, так і шляхів розвитку сучасної хасидської думки в цілому.

Характерною рисою творчості Сатмарського ребе є ґрунтовна концептуальна розробка історії єврейського народу. Головна увага в ній приділяється подіям і реаліям ХХ ст. Віддаючи належне своєрідності нових історико-політичних реалій, р. Йоель Тейтельбаум, тим не менш, шукає корінь всього, що відбувається, в далекому минулому. Першопричиною усіх лих він, за прикладом багатьох рабинських авторитетів колишніх часів, вбачає в епізоді

поклоніння золотому тільці, що трапився під час мандрів пустелею богообраного народу. Бунтівні проти Мойсея євреї зробили ідола і проголосили: «Ось бог твій, Ізраїлю, який вивів тебе із півдня єгипетської» (Ісх.32: 4).

На відміну від багатьох тлумачів, Сатмарський ребе наполягає, що подія ця не була актом ідолопоклонства. Євреї бачили у тільцю не Бога, а лише явлення Його слави на землі, що була покликана керувати ними. «Згідно з їх думкою, прославляли вони Господа Благословенного, кажучи: «Ось Бог твій», бо була інтенція їх звернена до Господа Благословенного, який вивів їх з Єгипту. І думали вони, що цим прославляють і вихваляють Господа благословенного. Однак, оскільки до цього домішалася інтенція, звернена до посередництва форми тільця, замінилася слава, яку віддавали Господу Благословенному, на славу золотого тільця» [12, с. 4]. «Не було у них іншої інтенції по відношенню до бичка, попри тієї, що він ватажок їх, оскільки думали вони, що помер Мойсей, і думали про нього (тільця), що він є ватажком після смерті Мойсея» [12, с. 5]. Цим скористався Сатана і увійшов до тільця. Таким чином у нього з'явилася можливість вводити в оману правовірних і навіювати, нібито його злочинні настанови богоугодні.

«Зійшов Сатана в тільця... І був введений в оману Ізраїль, як було вказано вище. І всі ці люди створили об'єднання. І дійшла справа до того, що багато хто з правовірних (кошерних) з Ізраїлю, що думали нібито через цього тільця віддають хвалу Святому, нехай буде Він благословенний.... Так само і нині скоїлася мерзота ця в Ізраїлі. Бо є ті, що гадають, ніби оповідають про ті чудеса і діяння чудесні Господа, справжні дива єгипетські, і не звертають увагу на те, що слова ці підносять силу нечисті сіоністської» [12, с. 19].

Таким чином Сатмарський ребе пояснює передісторію і метафізичну основу сіоністського руху, а також причини його підтримки багатьма ортодоксальними рабинами*.

---

* Щодо підтримки сіонізму благочестивими духовними вчителями єврейських релігійних спільнот див. : Salmon Y. Zionism and Anti-Zionism in Traditional Judaism in Eastern Evrop. – P. 34–37 ; Shvartz D. Etgar u mashber be-hug ha-rav Kuk / D. Shvartz. –Bar-Ilan Press, 2001.

Пов'язавши діяльність своїх головних ідеологічних супротивників із підступами Сатани, р. Йоель Тейтельбаум всерйоз переймається питанням: яким чином і завдяки чому ворог роду людського став настільки успішним у збоченні носіїв істинної релігії зі шляху істинного?

У настановах ребе міститься детально розроблена концепція, відповідно до якої верховний дух зла сприяє успіху богоненавидного суспільно-політичного руху, вводячи людей в оману. Справжніх чудес у цьому випадку він творити не здатний.

«Хто знає, можливо, в наші часи дійшла справа до того, як це було в Іова, коли лиха та нещастя, але також і спасіння завдяки чудесам істинним були справою рук Сатани. І сталося від цього зло велике, як вже пояснювалося раніше... Але я думаю, що нині все відбувалося не так. Бо лиходії принесли тільки біди і нещастя, а порятунок прийшов від Господа Благословенного. Справа в тому, що через те, що гріхи примножилися, дано було право Самаелю* ввести форму, нібито від нього та воїнств його прийшло воно (порятунок), аби поширилися у світі ересь, і вірування помилкові, та інші першоджерела шкоди» [12, с. 17].

«Чому ж не болить серце їх (благочестивих) про велику ересь і безвір'я це. Відбувається це виключно завдяки зусиллям Самаеля і воїнств його, що сіють оману в серцях щодо тієї ересі і зневіри. Всі успіхи сіоністів організовані їм за схемою, формою і подобою чудес. Задумано це таким чином, щоб спокусити душі євреїв» [12, с. 17].

Протягом усієї історії євреїв злий дух намагається збити їх зі шляху істинного. Але саме в наші дні він досягає найбільшого успіху.

Причина цьому у законі деградації поколінь, який сформульований у Талмуді і багаторазово підтверджений рабинськими авторитетами всіх наступних часів. Відповідно до нього рівень благочестя кожного наступного покоління правівірних нижчий,

---

* Самаель (досл. – сліпе божество) – одне з імен Сатани у рабинських творах.

ніж у попереднього. Найбільш критичною ситуація стане в період, який безпосередньо передуватиме месіанському щодо порятунку. «І адже казали нам вже мудреці наші, нехай буде їх пам'ять благословенна, щодо ницості покоління п'яти Месійової. Важко для нашого покоління через слабкість протистояти силі порочних устремлінь, що атакують його» [12, с. 126].

На думку Сатмарського ребе, одним з найважливіших результатів деградації правовірних, що визначило ключові події сучасності, стало прагнення до насильства і бунту проти влади духовних наставників, що охопило суспільство. «Є причина велика, що веде до всіх цих бід. Це велике насильство і агресія, що запанували в наш час від одного краю землі до іншого. Справді, помисли переважної більшості в усіх громадах звернені на те, щоб залякати наставників усіма можливими страхами, обіцяючи заподіяти їм всякий можливий збиток. Все це для того, щоб примусити погодитися підняти прапор сіоністської держави. Прославляти і звеличувати славу цих лиходіїв і їх успіхи» [12, с. 126].

Так замикається порочне коло. Злочинна сутність сіонізму полягає у невпинному прагненні лідерів цього руху до невиннованої агресії. У той же час, сучасним єврейським суспільством опанувало безумство, що виражається в агресії проти традиційних цінностей. Тому новоявленим лиходіям вдалося заручитися підтримкою широких мас і здійснити свої гріховні задуми. Викриття ідеологічних супротивників є в цьому випадку також і уславленням правильного стану речей у минулому. Поки люди корилися волі вчителів Тори, їхнє співіснування один з одним і з сусідами-іновірцями складалися нормально. Ніхто нікого надмірно не пригноблював. Гострої необхідності міняти існуючий стан речей не було. Р. Йоель Тейтельбаум звичайно не заперечує рабинське вчення про пригноблений стан богообраного народу під владою іновірців і про необхідність його прийдешнього месіанського

порятунку. Тим не менш, в його писаннях, як видно зі сказаного, явним чином розробляється концепція консервативної утопії*. Ідеали буття в минулому високі і незаперечні. Нині вони під великою загрозою. Боротьба за їх збереження повинна для всякої гідної людини стати головною метою життя.

Між правильно облаштованим минулим і передвіщеним пророками світлим майбутнім розташувалося темне сьогодні. У творах рабинської писемності міститься достатньо матеріалу для пояснення причин такої ситуації. Згаданої нами теорії деградації поколінь цілком достатньо для відповіді на будь-які каверзні питання. Але Сатмарський ребе, віддавши належне традиційній історичній доктрині, приділяє належну увагу також і ролі сучасних політичних технологій у справі організації суспільства. Він стверджує, що нинішнє гнітюче становище речей стало можливим унаслідок вмілої маніпуляції свідомістю людей засобами масової інформації. «Ще є зла хвороба, яка є причиною ницості покоління, яке захоплюють сіоністи. Тому це, що весь світ насичується газетами, повними слів ересі і безвір'я. Вводять вони отруту нечистоти сіонізму в серця синів Ізраїлю, як знаючих, так і не обізнаних. Крім того, що всі газети і радіо поширюють ересь і зневіру, слова чванливі і мерзоту вуст, а все це заборонено, крім цього, вони всі знаходяться під впливом і тиском сіоністів. І здатні вони привести суспільство до будь-якої помилки, якої забажають. І самі вони не соромляться цього, бо сповіщають привселюдно і відкрито, що переважна більшість газет усього світу віддані під їхню владу. Тому вони поширюють шкідливі ідеї безперешкодно. Слизьким язиком своїм вони показують приголомшливі картини брехні і обману. Те, чого ніколи не було і бути не могло. Жахлива брехня їх проникає в усі закутки тіла (буквально живота). Це вони вводять в оману все це слабке покоління і штовхають його до

---

* Щодо концепції консервативної утопії див. : Мангайм К. Ідеологія та утопія / К. Мангайм. — Київ, 2008. — С. 246–255.

стану жакливого з усякого погляду. Не дивно, що весь світ полонений їх брехливими думками. Всьому, що виходить із уст їх, вірять без жодного роздуму про слова їхні» [12, с. 127–128].

Наведений текст являє собою приклад парадоксального поєднання двох радикально різних ідеологій, традиційно ворожих одна одній. Одна з них звеличує ультра-ортодоксальну систему цінностей. Відповідно до неї всі без винятку сучасні засоби масової інформації є злочинні за своєю суттю. Вони поширюють безбожні вчення, брехню і наклеп, відволікають людей від богоугодних помислів, сіють у суспільстві насіння безсоромності і розпусти. Такого роду повчання поширені в писаннях багатьох авторитетних рабинів нового часу. Але Сатмарський ребе, звертаючись до цієї теми, не обмежується традиційними настановами. Корінь зла він і тут вбачає у діяльності сіоністів, які захопили контроль над пресою всього світу. Слід зазначити, що одним з перших широко відомих викладів цієї концепції є книга «Протоколи сіонських мудреців». Цей твір, визнаний переважною більшістю дослідників за підробку, створену, судячи з усього, в департаменті розвідки таємної поліції Російської імперії, являє собою детальний план захоплення євреями влади над світом. Одним з найважливіших етапів реалізації цього плану мало бути захоплення контролю над пресою та іншими засобами масової інформації. Згадані ідеї траплялися в антисемітської публіцистиці й раніше. Але створення «Протоколів» традиційно пов'язувалося в цих колах із появою сіоністського руху [14]. Проф. Ч. де Міхеліс переконливо аргументував, що текст був створений невдовзі після російського сіоністського конгресу 1902 [15]. Автори, очевидно, використовували ідеї Т. Герцля [15, с. 114], відповідним чином перебріхуючи їх. Як наслідок, в антисемітських колах міф про те, що сіоністи прагнуть до світового панування і для досягнення цієї мети вони підкорили собі світові ЗМІ, став надзвичайно популярний. Він залишається впливовим і в наші дні.

До мети цього дослідження не належить з'ясування питання про те, чи був р. Йеель Тейтельбаум якимось чином ознайомлений з деякими положеннями антисемітської публіцистики або чи

деякий збіг у судженнях великого ребе з ними є лише історичною випадковістю. Але, у всякому разі, гідним уваги є факт збігу позицій крайніх екстремістів різного штибу, попри усі, здавалося б, нездоланні відмінності, що розділяють їх. Таким же чином часто ми спостерігаємо схожість гасел і методів боротьби з ворогами комуністів і нацистів, мусульманських і християнських фундаменталістів і т. ін. Для поборника традиції Сатмарського ребе світ активістів сіоністської революції настільки ж чужий, незрозумілий, ворожий і демонічний, як і для європейських антисемітів. Спроба євреїв відмовитися від деяких традиційних цінностей, а також створити організацію нового типу в ім'я радикального перетворення умов свого існування рівною мірою розлютила і тих, хто бачив у цьому народі першопричину вселенського зла, і тих, хто цей народ безмежно любив, убачаючи зло у прагненні до радикальних змін.

Наведене нами раніше судження ребе щодо управління сіоністами світовою пресою вимагає додаткового розгляду ще і в іншому ракурсі. Крім усього сказаного вище, слід зазначити також і те, що в цьому разі р. Йоель Тейтельбаум всерйоз звертається до проблеми неприпустимості монополізації засобів масової інформації. Корінь зла криється не в тому, що ідейні противники пропагують свої погляди, а в тому, що вони захопили всі газети, і в медіапросторі відсутня альтернативна точка зору. Саме внаслідок такого стану речей сіоністам вдається ввести в оману величезну кількість гідних людей, які, наче сліпці, бредуть за помилковими пастирями до безодні гріха.

Вказуючи на таку серйозну загрозу основам суспільного благополуччя, Сатмарський ребе в той же час не закликає до боротьби за засоби масової інформації. Зі сказаного ним випливає, що благочестиві євреї не повинні ані займатися брудною справою журналістики, ані споживати вироблений нею продукт.

Але в реальному житті вказаний ідеал повною мірою реалізувати не вдається. Багато євреїв, незважаючи на всі зусилля духовних наставників, прислухаються до думки преси. Тому важливо зосередити сили на боротьбі з монополізмом у ЗМІ. Нехай

принаймні люди усвідомлюють небезпеку такої ситуації, коли всі ЗМІ твердять одне й те саме. Нехай однодумство журналістів викликає у них особливу недовіру.

Обстоюючи цінності такого роду, р. Йоель Тейтельбаум, який за переконаннями був ортодоксом крайнього спрямування, парадоксальним чином зближується з позицією, що притаманна ліберально-демократичному співтовариству. Отже, система цінностей сучасного європейського суспільства виявляється деякою мірою прийнятною для нього.

Перебільшувати зазначену близькість звичайно ж не варто. Але й не помічати її було б великою помилкою. Слід враховувати, що багато ортодоксальних рабинів, торкаючись зазначеної теми, обмежуються виключно загальними міркуваннями про шкоду ЗМІ взагалі. Сатмарський ребе, навпаки, намагається зрозуміти специфіку проблеми, вказати, які саме з безлічі її аспектів становлять найбільшу небезпеку. Діючи таким чином, він сприяє певній модернізації ортодоксальної громади, визначає простір її співпраці з сучасними демократичними рухами. Найбільш небезпечним для благочестивих людей у сіоністської пропаганді, з погляду Сатмарського ребе, є твердження, що блискучі перемоги ізраїльської армії є результатом божественного дива. Брехливість цієї тези р. Йоель Тейтельбаум обґрунтовує за допомогою безлічі аргументів, що, однак, не утворюють єдиної послідовної системи. Різні судження, навіть якщо вони суперечать один одному, вважаються придатними, якщо вони корисні справі викриття ідеологічних супротивників.

Одним з напрямів зазначеної полеміки було обґрунтування того, що масштаб чуда був значно перебільшений пропагандою сіоністів. В історії XX ст. були куди більш значні божественні втручання, але вони виявилися несправедливо забутими. «У роки Шоа* серед тих, хто був у таборах знищення в руках у злочинців

---

* Мається на увазі в період Голокосту. Термін Шоа (в перекладі з мови івриту – нещастя, горе) використовується в сучасній ізраїльській та французькій історіографії для позначення тотальних переслідувань та вбивств євреїв нацистською Німеччиною в період Другої світової війни.

німецьких, хай зітреться їх ім'я, за безліч гріхів наших, більшість було вбито і загинуло смертями різними. Хай не так буде з нами. А всі ті, хто залишився в живих, ті, хто врятувався з цього жахливого зажерливого вогню, – кожен з них врятувався дивом лише завдяки втручанню згори. Бо всі виявилися захопленими тими жорстокими лиходіями, подібних яким світ не бачив. Вбивали вони юнака і старого безпомічного. Різали немовля без жалю. І усвідомлювали ті люди, що вони приречені на смерть. Що рішення суду небесного вже було підписано і передано ангелам виконавцям. І дано було право різникові прикінчити весь Ізраїль, Боже збав. Але не встигли вони завершити справу, бо утримали їх з небес. А за всіма тими, хто врятувався, був нагляд персональний з небес. Бо послав Господь ангела Свого вивести їх і врятувати їх від зубів левових. Усі вони свідчать про те, що визволення їх від меча було дивом, яке багато разів перевершує все те, що було в теперішній війні. І при всьому при цьому, ніхто ніколи не вимовляв слів і не перебільшував масштаби чуда в вістях, що розсилаються повсюдно, подібно до того, як це робиться зараз» [12, с. 13].

Хоча сама можливість чуда в цьому випадку не заперечується, але ж апеляція до нього тлумачиться як злодіяння. Суть його полягає в злочинному спотворенні справжнього стану речей. Вірні традиційним цінностям, євреї в дні Голокосту, коли на всіх чекала неминуча загибель, сподівалися лише на божественну допомогу. Так і належить чинити всякому правовірному. Гідні були врятовані небесами. Значимість такого чуда неможливо переоцінити. У дні арабських воєн, навпаки, ймовірність знищення нащадків Якова була незрівнянно меншою. Але брехлива пропаганда привчила людей все бачити у викривленому світлі. У суспільній свідомості подія незрівнянно меншого масштабу ствердилася як найбільше чудо, що спонукає у всьому коритися нечестивим вождям.

Так перебільшення і нехтування подіями минулого породило злочин. Розвиваючи зазначену тему, ребе наголошує, що творці справжнього дива часів арабо-ізраїльських воєн були богобоязливі люди, далекі від політичної діяльності і армійської служби. Рятуючи євреїв від загибелі, вони тим самим забезпечили успіх

почину своїх ідеологічних супротивників сіоністів. «У середині війни не було іншого шляху, попри посилювати молитви за Ізраїль, аби не розшматували його зуби їх (ворогів) і щоб не дійшла справа до знищення його жакливим чином, Боже збав. І Господь благословенний з великого милосердя свого, яке не припиняє милості Його, не бажав винищення через гріх віровідступників, які вводять душі Ізраїлю під гріх і розпалюють полум'я. Він врятував останок народу Свого від рук жорстоких лиходіїв, що наслідують з двох боків. І, можливо, також молитви, які примножив за них (жителів Ізраїлю) з великою силою весь Ізраїль, що перебуває в розсіянні, були зараховані йому (Ізраїлю) як заслуга немовлят дому рабинського*. Завдяки заслугі кошерних синів Ізраїлю, що, розтрощивши кліті сердець своїх, у квилінні та тужінні, що виливають серця свої наче воду перед Господом Благословенним, які страждають від страху і жаху кошмарного перед смертельною небезпекою, Боже збав, – через це відмінився обвинувальний вирок суду небес» [12, с. 13].

Крім аргументів, подібних до наведеним вище, р. Йоель Тейтельбаум під час полеміки вдається і до значно більш радикальних. «Про сутність тієї війни вже писав я, що не було там чуда взагалі, але велике везіння, яке ми часто спостерігаємо в буденному житті, коли багаті люди домагаються успіху і їм вдається заробити більш, ніж звичайно. Не спаде ж на думку з такої нагоди говорити, що це диво. Це надлишкове везіння, що відбулося через природні причини» [12, с. 188]. Це висловлювання є свідченням суттєвих змін, що сталися з появою держави Ізраїль у світогляді adeptів ортодоксального іудаїзму. Частина тлумачів Тори колишніх часів у принципі допускала, що завдяки виключно природним причинам людині може дуже сильно поталанити. Але коли мова заходила про долю всього обраного народу або його значної частини, то будь-які досягнуті успіхи незмінно припису-

---

* Відповідно до поширеного у талмудичних текстах переказах, через злодіяння дорослих світ усе ще існує виключно завдяки дітям, що вчать напам'ять слова Тори.

валися втручання вищих сил. При цьому саме хасиди захоплювалися містичними тлумаченнями подій світу долішнього більше, ніж інші релігійні групи східно-європейського єврейства. Послідовники Бешта вбачали чудеса в усіх без винятку сприятливих подіях, що відбувалися з правовірними. Сатмарський ребе, як впливає зі сказаного, відходить від цієї традиції. Відповідно до його поглядів війни єврейського народу і приватні побутові події, що відбуваються з окремими людьми, по суті своїй, є подіями, що підлягають одним і тим самим вселенським законам. Усі вони можуть бути з'ясовані природними причинами і випадковим збігом обставин. Таким чином пояснення р. Йоелем Тейтельбаумом того, що відбувається, виявляється цілком прийнятним для сучасної світської людини. Прагнучи захистити традицію від зазіхань нового часу, він, однак, помітним чином модернізує її.

Крім суджень, що викривають спроби сіоністів пояснити свої успіхи чудесним втручанням у природний хід подій, які ми розглянули раніше, у писаннях Сатмарського ребе присутні також висловлювання діаметрально протилежного змісту. Вони містять твердження про справжність чудес, що їх породили діяння творців держави Ізраїль. Але визнання цього факту жодним чином не означає, що політика лідерів руху за національне відродження є богоугодною. Р. Йоель нагадує з огляду на це про відоме біблійне застереження щодо лжепророків. «Та не схилиться серце людини при баченні їм речей чужих природі і чудових. Зразки чудес часом правляться тими, хто спокушає і веде зі шляху істинного, а також безбожниками. Про це говорить писання: «Бо повстане з твоєї середини пророк або сновидець, і дасть тобі ознаку або чудо. І збудеться те чудо» (Втор.13: 2–3). І не звертайся до діянь тих чудесних, і нехай не ослабне серце твоє у вірі твоїй через них, боронь Боже, бо написано «За Господом Богом вашим ходіть» (Втор. 13: 5). І нехай не увійде до серця твого страх ні перед ким, окрім Нього. Не повинно вишукувати і розслідувати, яким чином здійснилися ці чудові справи. Чи було це чаклунством і заклинанням, або хитрістю, що породжує ілюзії, тощо. Навіть якщо очевидно тобі, що це був зразок дива чистого без жодної підозри

на обман, – та не завмре серце твоє і нехай не рушить за ним слідом. І не наглядає за всіма ознаками й чудесами, що їх роблять спокусники і чудотворці, аби відхилити серце твоє від шляху Тори твоєї і віри твоєї... Навіть якщо зупинить пророк сонце в центрі неба, як Ісус Навин, не слухай його і не роби чужого служіння і не допускай, аби бодай одна буква з Тори була стерта» [12, с. 188]. Такого роду події стануть, на думку багатьох видатних вчителів Тори, надто поширеним явищем у часи, які безпосередньо передують приходу месії. «Спустився вогонь на гору Кармель і не зійшов він для пророків Ваала. За часів п'яти месії буде зворотне. Зійде вогонь з небес для пророків Ваала. І будуть випробування великі, сильні важкі й гіркі. І я повстаю і сповіщаю вам про це, аби знали ви і були обережні. Подібне цьому говорив кабалист учитель наш рабин святий із Ропшиці, завдяки заслугам його стоїть світ, і ще багато цадиків і святих» [12, с. 137].

Допускаючи надприродну допомогу діям сіоністів, Сатмарський ребе істотним чином суперечить сам собі. Адже йому вдалося розробити таку переконливу аргументацію, що заперечує будь-яку можливість вбачати чудеса в успіхах творців єврейської держави. Але зазначена двоїстість у цілому характерна для вчення основоположників хасидизму і продовжувачів їхньої справи. Послідовники Бешта традиційно схильні до осмислення будь-якого явища в двох ідеологічних просторах.

Один оперує реаліями світу цього, а інший обернений до містичних сутностей світів, прихованих від очей людини. Суперечності, які неминуче виникають внаслідок настільки різних стратегій тлумачення сенсу буття, мало хвилювали хасидів. Вони були схильні вважати, що різні способи усвідомлення шляху праведного, врешті-решт ведуть до однієї і тієї самої доброї мети. Правда, здебільшого обидва типи повчань присвячувалися поясненню необхідності богоугодних діянь. Р. Йоель, навпаки, пропонує як містичне, так і раціоналістичне тлумачення злочинницької суті досягнень ідеологічних супротивників. Але, по суті, він залишається вірним традиційним принципам викладу основ учення.

У той же час, слід відзначити суттєву корективу, яку привніс Сатмарський ребе до світогляду хасидів. Типовим для них було визнання права чудотворців змінювати встановлений раніше порядок. Зрозуміло, послідовники Бешта визнавали наявність у світі злих чародіїв. Але, як правило, описуючи подібні явища, мовилося про прихильників інших релігій. Надприродні явища, що супроводжували діяння лідерів єврейського народу, тлумачилися як вирішальний аргумент на користь визнання їх богоугодними. Р. Йоель Тейтельбаум, на відміну від багатьох попередників, привчав своїх хасидів керуватися законами традиції, а до всього незвичайного, що вражає уяву, ставитися з великою підозрою. Тут знову, як і в багатьох випадках, які ми відзначали раніше, спостерігається парадоксальне поєднання ортодоксальної апологетики з модернізацією.

Парадоксальність ця стимулювала незмінний інтерес до лідера Сатмарських хасидів у лідерів різних єврейських рухів, включаючи найбільш непримиренних ідейних супротивників. Згідно з відомостями, що їх опублікував дослідник хасидизму І. Альфасі, відомий діяч сіонського руху, послідовник Володимира Жаботинського Айзек Ремба говорив про ребе: «Він виступав проти всього, у що я вірив, проти всього, чому я присвятив свою молодість, свою енергію і своє життя. Але я був вражений тим, що не було у мене в серці щодо нього жодної відрази. Навпаки, він дуже мені сподобався. Я був зачарований ним» [10, с. 87]. У свою чергу, р. Йоель Тейтельбаум за всієї ненависті до сіонізму часто молився за те, щоб держава Ізраїль зникла, але жоден єврей при цьому не постраждав [8, с. 274]. Він бажав загибелі справи, яку вважав за зло, але не людей, що її чинили. Така позиція в цілому відповідає принципам толерантності нового часу. Але при цьому Сатмарський ребе був одним з найбільш яскравих апологетів ізоляції ортодоксальних євреїв від сучасного єврейського суспільства. Він наполегливо закликав людей, вірних традиції, ігнорувати все, що відбувається навколо. Жодним чином не піддаватися тиску з боку більшості, відданої новим ідеалам, і не лякатися своєї

нечисленності. «У дні Першого Храму, у дні пророків, ми знаходимо в писанні, що був час, коли залишилося тільки 300 чоловік, які не вклонились Ваалу. І якби ці 300 осіб потягнулися за своїм поколінням, ідучи за вимогою інших, таких численних, зрозуміло, що сталося б велике і жахливе знищення. Але через те, що ці 300 людей залишалися вірними своєму чистому та ясному переконанню, було завдяки їм велике спасіння, і світло велике Ізраїлю, як це пояснюється у Письмі» [12, с. 22]. Деякі з рабинів, бачачи масовий відхід людей від дотримання приписів Священного закону, погрожували відступникам масовим знищенням як цілком заслуженою карою. Лише невелика група праведників збережеться, а надалі нащадки тих людей продовжать справу обраного народу.

Але р. Йоель бачить ситуацію по-іншому. Нечисленні праведники можуть врятувати всіх. У цьому і полягає їх велика надзвичайно відповідальна місія. Таким чином, Сатмарський ребе дотримувався найгуманнішої з можливих стратегій обґрунтування ізолюваного існування сучасних ортодоксальних громад. Їх відокремлення і категорична відмова зрадити заповіді старовини відбуваються виключно заради загального блага.

Загалом слід зазначити, що основні положення вчення р. Йоеля Тейтельбаума здебільшого близькі принципам толерантності, що стали домінуючими в європейському суспільстві наших днів. Його настанови вплинули на багатьох сучасних ортодоксальних мислителів. Серед його послідовників найбільш скандальною репутацією користується товариство віруючих, що зветься Нетурей Карта. Його послідовників прийнято вважати спільнотою найбільших мракобісів і релігійних екстремістів. Позаяк аналіз крайнощів надзвичайно важливий для розуміння картини в цілому, в цьому дослідженні слід приділити увагу матеріалам, котрі проливають світло на обґрунтованість стереотипів, що описані вище.

Вчення і специфіка зовнішніх стосунків руху Нетурей Карта

Рух Нетурей Карта (досл. Вартові міста)* був заснований євреєм угорського походження Амрамом Блоєм, який народився в Єрусалимі у 1894 р. Спочатку він був прихильником організації помірних ортодоксів Агудат Ізраель, проте в 1935 р. порвав з колишніми соратниками через їхню терпимість до сіонізму. Р. Амраму вдалося зібрати групу послідовників, яка з плином часу розрослася до декількох тисяч чоловік. На сьогодні послідовниками Нетурей Карта є 400 сімей, що проживають в Ізраїлі, і ще близько тисячі сімей у Лондоні, Нью-Йорку, Манчестері і Торонто [16]. Враховуючи багатодітність ортодоксальних сімей, загальна кількість людей у них має становити близько 8–10 тисяч. Свою нинішню назву рух обрав у 1938 р. Його головним завданням є непримиренна боротьба проти сіонізму і держави Ізраїль. Ця боротьба ведеться мирними засобами, до числа яких належать: публікації, акції громадянської непокори, маніфестації і т. д. Як уже зазначалося, в 1953 р. Нетурей Карта обрали своїм главою Сатмарського ребе, хоча основоположник руху та його найближчі сподвижники були хасидами.

Р. Йеель Тейтельбаум відвідував Ізраїль зрідка і практично не втручався у справи своїх нових підопічних. Але його твори й публічні виступи стали беззаперечним зразком для лідерів громади «вартових міста». Внаслідок цього свою ідеологічну боротьбу вони ведуть, спираючись на ідеали миролюбності і прав людини. Особливу увагу через зрозумілі причини вони приділяють арабському питанню. Р. Амрам Блой, розвиваючи думку свого духовного наставника Сатмарського ребе, писав: «Сіоністський рух – це не тільки єретичний відхід від юдейства... Він жахливо сліпий

---

* Назва руху запозичена із Палестинського Талмуда, де наведена така оповідь: р. Хія і р. Аші якось прийшли до міста. Вони спитали його мешканців: «Хто варта міста?». Мешканці міста вказали на міську варту. На що мудреці їм відповіли: «Оці не *нетурей карта* (вартові міста), це – руйнівники міста. Справжні *Нетурей Карта* – мудреці і побожні люди. Завдяки їм місто захищено» (Jerusalem Talmud. Hagiga. – 76 с.).

щодо споконвічних мешканців Святої землі. У 1890-х рр., коли менше 5% населення Святої землі було єврейським, у Теодора Герця вистачило нахабства визначити свій рух як прагнення «народу без землі до землі без народу». Знову і знову, як ревізіоністи, так і соціалісти, перші відкрито, а другі – під маскою оманливої риторики, прагнуть виселення палестинського народу з його країни. Вони вже вигнали тисячі людей з їхніх будинків, позбавивши їх права на повернення або хоча б на мінімальну компенсацію... Ця агресія призвела регіон до порочного кола кровопролиття» [17].

Хоча священний закон і зобов'язує євреїв заселяти всю Святу землю, лідер руху Нетурей Карта стверджував, що його виконання в наші дні неможливо, оскільки провокує широкомасштабне протистояння з сусідами. «Вони вчинили безвідповідально, поширивши свою владу на ту частину Святої землі, яка була заселена арабами, тим самим втягнувши весь арабський світ у конфлікт з єврейською громадою» [17, с. 2].

«Наші страхи зростають щоразу, коли сіоністська держава вступає у війну. За всього нашого переконання в його майбутньому падінні ми можемо тільки молитися про те, аби його жителі уникли страждань» [8, с. 160]. Відзначимо, що така оцінка ситуації на Близькому Сході мало чим відрізняється від оцінки, яка належить перу всесвітньо відомого філософа, правозахисника єврейського походження Ханни Аренд: «Навіть якби євреї виграли цю війну... «звитяжні» євреї жили б в оточенні цілком ворожого арабського населення, замкнені у своїх кордонах, завжди перебуваючи під загрозою, поглинені постійним самозахистом... І така буде доля народу, який – дарма скільки ще іммігрантів прибуде в країну і наскільки розширяться її кордони (вся Палестина і Трансїорданія – це божевільна ревізіоністська вимога) – залишиться дуже маленьким народом, оточеним набагато переважаючими за чисельністю ворожими сусідами» [18].

Заради розв'язання конфлікту, що здатний породити багато воєн, р. Амрам Блой пропонує куди більш радикальні заходи, ніж так шанований ним Сатмарський ребе. Якщо р. Йоель Тейтель-

баум обмежується пропозицією відмовитися від усіх захоплених територій, то лідер Нетурей Карта висуває проект створення поліетнічної держави, яка має призвести до загального примирення. «Якби у сіоністів було хоч на йоту [більше] здорового глузду... вони запропонували б арабським державам утворити спільну конфедерацію, яка прийняла б палестинців, дозволяючи їм знайти права. Потрібно укладати мир, поки ти сильний. Тепер вони [сіоністи] в силі. Але вони не зроблять цього, оскільки горді і не готові піти ні на найменші поступки. Вони скоріше віддадуть перевагу поставити життя мільйонів євреїв на карту, ніж погодяться, щоб президентом такої конфедерації став араб. Після настільки ефектної, блискавичної війни вони уявляють, що перемогли. Безперечно, вони сьогодні на піку своєї могутності. Саме з цього моменту почнеться їх падіння. Дуже скоро вони побачать, які проблеми принесли їм їх завоювання. Ненависть арабів буде ставати дедалі сильнішою, вони захочуть відплати. Тепер сіоністи отримали сотні тисяч ворогів всередині своїх кордонів. Відтепер усі ми, що живемо тут, у великій небезпеці знаходимося» [19].

Цей проект розв'язання близькосхідного конфлікту був запропонований р. Блоем через кілька місяців після завершення шестиденної війни 1967 р. [8, с. 262]. Заслужовує на увагу той факт, що в травні 2015 р. він був підтриманий відомим ізраїльським політиком, одним з головних авторів та ідеологів мирної угоди з палестинцями в Осло Йосі Бейлінім. В опублікованій у Нью-Йорк Таймс статті він пише: «Ми знаємо, що мирна угода необхідна задля забезпечення майбутнього Ізраїлю, але повинні заново обміркувати кінцеву мету. Я повертаюся до ідеї ізраїльсько-палестинської конфедерації як заміни класичної схеми двох держав для двох народів. Визнаючи, що два народи живуть в занадто тісному сусідстві і не можуть бути повністю розділені, ми повинні спонукати обидві сторони піти на історичні поступки один одному... Сьогодні здається очевидним, що не досяжна постійна угода на базі повного поділу, поки немає згоди з питань безпеки та присутності поселенців на Західному березі Йордану. Однак конфедерація видається мені дуже перспективною ідеєю» [20].

У статті він також нагадує про те, що 22 роки тому цей проект був запропонований палестинським переговорником Фейсалом Хуссейні [21]. Незалежно від того, чи була ідея конфедерації придумана самим р. Амрамом, чи вона була підказана йому кимось з тих, хто ознайомлений із концепціями політичної науки, – у всякому разі слід визнати, що цей затятий поборник традиційних підвалин був не чужий сучасному ліберальному способу мислення. Його друга дружина Рут Блой, що прославилася своєю апологетикою руху Нетурей Карта, невпинно підкреслювала, що першоосновою системи цінностей істинно-правовірних євреїв є миролубність. «Приречені Богом на Вигнання, але озброєні вірою, єврейські громади під керівництвом рабінів ніколи не вважали безповоротно своєю землею, в якій вони жили. Століттями євреї вели тихе, благочестиве життя, дотримуючись законів країни, в якій мешкали. Вони молилися за добробут і процвітання своїх неєврейських сусідів як за своє власне... і їх єдиним бажанням, єдиною мрією було, щоб їх залишили в спокої і дозволили жити відповідно до законів Тори. Коли ж, з тієї чи іншої причини, їх життя ставало нестерпним і потрібно було покинути цю країну, вони схиляли голови і йшли. Такий був закон Вигнання, і євреї прийняли його до тієї пори, поки не прийде Месія і не здійсниться остаточне Позбавлення [19, с. 277]... Бог послав нас до Вигнання не за те, що у нас не було армії, а за те, що ми згрішили» [19, с. 249].

Звертаючись до теми специфіки єврейсько-арабських відносин, дружина р. Блоя відзначала протиприродність конфліктів між ними з огляду на близькість культур обох народів. Єдина їхня причина криється в порочності сіоністського руху: «Справжній єврей і араб мають між собою багато спільного. Тому їм легко зрозуміти один одного. Вони обидва – східні люди, обидва сприйнятливі до духовності. Сіоністи ж втратили свою споконвічну єврейську самосвідомість, вони стали західниками, матеріалістами. Саме тому їм не вдається зрозуміти арабів» [19, с. 276–277]. Згідно з її свідченням арабські влади були толерантні до ортодоксальних євреїв, а послідовники Герцля, що прийшли їм на

зміну, жорстоко гноблять правовірних, подібно найгіршим ворогам богообраного народу колишніх часів. «Араби, серед яких ми жили, нас не турбували, не порушували навіть найнезначніші з наших релігійних приписів. Навпаки, уряд визнавав нашу релігію, нашу віру і наші права. Якщо чиновник чи поліцейський заходив до нас у суботу, він не насмілювався навіть закурити або іншим чином споганити суботу. А тут до нас ставляться з презирством, змушують наш народ порушувати суботу. Вони знущаються над нами, сміються над нашими традиційними віруваннями, над нашими молитвами і над дотриманням заповідей святої Тори» [19, с. 271].

Хоча Рут Блой протиставляє східну духовність порочному матеріалізму заходу, її позиція стосовно єврейсько-арабського конфлікту, як не важко помітити, надзвичайно близька до тієї, якої дотримуються пацифістські кола Європи та Америки. Звеличувані цією жінкою ідеали ортодоксального єврейства, стверджуючи принципи мирного співіснування з іншими народами і поваги до прав людини, також цілком відповідають західній системі цінностей.

Європейську культуру Рут Блой пізнавала не у середовищі благочестивих іудеїв. За походженням вона французенка, яка народилася в католицькій родині. Іудаїзм прийняла у віці 30 років, що згідно з рабинським правом зробило її єврейкою. Часто-густо неофіти прагнуть бути правовірнішими за самих правовірних і, судячи з опублікованих текстів, дружина р. Амрама не була винятком. Її статті сповнені їдких випадів проти світу, в якому пройшли її дитинство і юність. Нові погляди Рут Блой цілком визначаються повчаннями іудейських духовних наставників. Відповідно, її твори є надійним джерелом свідчення щодо змісту зазначених повчань.

Правомірність такого висновку підтверджують вислови і діяння р. Амрама Блоя. Глава Нетурей Карта, шановний ашкеназійський рабин, підтримував тісні зв'язки з «Чорними пантерами», – рухом протесту, що зародився серед євреїв – вихідців з Північної Африки [8, с. 98]. Рух цей виступав за рівність східних євреїв (головним чином, марокканських євреїв) з ашкеназійськими

євреями, за соціальну справедливість і т. ін. Для «Чорних пантер» були характерні ліво-радикальні гасла. Але ця обставина, так само як і традиційна неприязнь різноманітних єврейських етнічних груп у ставленні одна до одної, не стали перешкодою для р. Блоя. Подібно до багатьох сучасних політиків ліберальних поглядів, він допускав співпрацю з лівими силами у боротьбі з деспотичною державою, що веде народ хибним шляхом. Гідною уваги дослідників є також і та обставина, що перед самою смертю р. Блой домагався зустрічі з президентом США Ніксоном, намагаючись забезпечити для євреїв-антисемітів захист з боку однієї з держав, що знаходяться за межами Ізраїлю [8, с. 345]. Він, мабуть, сподівався відтворити положення, яке існувало в османській Палестині, коли великі держави брали під своє заступництво деякі конфесії.

Ці спроби виявилися безплідними: ортодоксам не вистачило знань, засобів і культурних зв'язків з урядами великих держав, на допомогу яких вони сподівалися [8, с. 345]. Тим не менш, сам факт пошуків подібної співпраці надзвичайно важливий. Він свідчить про те, що керівництво розглянутого ортодоксального руху не тільки пропагувало погляди багато в чому близькі до системи цінностей західного світу, але також прагнуло укласти союз з його лідерами. Це істотно відрізняє р. Блоя і його послідовників від багатьох релігійно-консервативних рухів сусідніх з Ізраїлем країн, що проголошують західну цивілізацію своїм найголовнішим ворогом, а також першопричиною всіх лих, що загрожують людству. Такий стан речей красномовно свідчить про необґрунтованість стереотипів щодо ортодоксального єврейства взагалі, і Нетурей Карта зокрема, у яких вони постають як спільнота фанатиків-мракобісів, абсолютно чужих європейським ідеалам громадського життя.

У той же час було б неприпустимою помилкою випускати з уваги вплив близькосхідних політичних реалій на світогляд і спосіб дії послідовників розглянутого релігійного руху. Істотним чином цей вплив виявив себе, коли на зміну р. Амраму Блою прийшло нове покоління лідерів. Один з продовжувачів його справи, р. Моше Гірш (1930–2010), став широко відомий завдяки тому, що

був радником Ясіра Арафата і був удостоєний права називатися міністром з єврейських справ в уряді палестинської національної автономії [22]. Після смерті Арафата він налагодив співпрацю з урядом, сформованим організацією Хамас в Газі. Це породило численні скандали, оскільки уряд Ізраїлю і західних країн вважали Хамас терористичною організацією. Тим не менш, ця діяльність сприяла зміцненню зв'язків прихильників р. Гірша з європейськими політиками, які підтримували палестинський опір. Так, наприклад, у 2009 р. активісти Нетурей Карта супроводжували гуманітарну автоколонну «Лінія життя-2», організовану для допомоги жителям сектору Гази британським парламентарієм Джорджем Геллоуеєм. Глава створеного Хамас уряду Ісмаїл Ханійя, коментуючи допомогу, надану йому Нетурей Карта, сказав: «Ми вважаємо вас героями – ви відкриваєте світові очі на блокаду Гази» [22].

Контакти Нетурей Карта з ісламським світом не обмежуються співпрацею з екстремістським сунітським рухом Хамас. Продовжувачі справи р. Блоя активно розвивають відносини також і з шийтським Іраном. У грудні 2006 р. група прихильників Нетурей Карта відвідала скликану тодішнім президентом Ірану Махмудом Ахмадінежадом конференцію, присвячену запереченню Голокосту євреїв у роки Другої світової війни [16; 23]. Ще до офіційного відкриття конференції п'ять рабинів цього релігійного співтовариства – Давид Вайс, Пінхас і Давид Фельдмани з Нью-Йорка, Аарон Коен і Еліезер Хукхайзер з Лондона – відвідали Іран. Вони зустрілися зі студентами, представниками уряду та єврейської громади, а також відвідали синагоги. Іранські ЗМІ широко висвітлювали цей 10-денний візит. На знак особливої прихильності до рабинів з Нетурей Карта влада Ірану дозволила їм ввезти до країни суботнє вино і кошерну їжу і влаштувала для них політ у бізнес-класі. Виступаючи перед студентами в Тегерані, гості всіляко підкреслювали різницю між іудаїзмом і сіонізмом. По закінченні конференції представники Нетурей Карта удостоїлися аудієнції у президента Ірану Махмуда Ахмадінежада. Рабини брали участь також у конференції духовних лідерів Ірану, де зустрілися з колишнім президентом країни Мохаммедом Хатамі [16; 23].

Підсумком поїздки представників Нетурей Карта стало те, що Головний рабин Ізраїлю Йона Мецгер закликав рабинів усього світу бойкотувати членів єврейської релігійної секти Нетурей Карта, які брали участь у конференції в Тегерані. Мецгер заявив, що члени секти «саботували Ізраїль» і що їх не можна пускати до синагоги. «Вони зрадили єврейський народ і свою спадщину, вони поглумилися над пам'яттю про трагедію Голокосту, – сказав головний рабин. – Своєю ганебною поведінкою вони спробували зганьбити єврейський народ». Головний рабин закликав громади Ізраїлю і всього світу зміцнювати пам'ять про Голокост.

Рабини створеного хасидським рухом Хабад Всесвітнього штабу порятунку землі і народу Ізраїлю видали постанову, відповідно до якої кожен єврей, який з власної волі зустрівся з «Гітлером нашого часу» – іранським президентом Махмудом Ахмадінежадом, підлягає відлученню від іудейської громади. Сам цей візит був названий «абсолютно божевільною» акцією, а Сатмарських хасидів рабини закликали розмежуватися з Нетурей Карта і засудити візит до Тегерана як «глум над Всевишнім». Не менш жорсткою була реакція також і Сатмарським хасидів. Їх вищий рабинський суд справедливості опублікував постанову, підписану цадиком, що засуджує поведінку рабинів з руху Нетурей Карта, які приїхали до Тегерана для участі в конференції тих, хто заперечує Голокост [16; 23]. Така реакція недивна, зважаючи на ту обставину, що основоположник їхнього руху р. Йоель Тейтельбаум сам дивом уникнув смерті за часів Голокосту. Як вже зазначалося раніше, Сатмарський ребе був духовним вождем громади, заснованої р. Блоем. Але внаслідок згаданих подій усі хоч трохи значні рухи єврейського ортодоксального світу, включаючи колишніх союзників Сатмарських хасидів, розірвали відносини з Нетурей Карта. Спільнота, яка раніше користувалася певною повагою в колах правовірних, перетворилася на секту, яку всі зневажають. Однак частина угруповань її послідовників і далі прямує курсом співробітництва з Ісламською Республікою Іран. У 2014 р. окружний суд Єрусалима визнав представника Нетурей Карта Іцхака Бергель винним у

шпигунській діяльності на користь Ірану. Згідно з матеріалами кримінальної справи, у 2011 році Бергель, перебуваючи в Берліні, звернувся в посольство Ісламської республіки з пропозицією працювати на іранську розвідку [24].

Ці та інші подібні їм події визначили ставлення єврейської громадськості до Нетурей Карта як до екстремістської секти, для якої немає нічого святого.

Подібні оцінки не можна назвати необґрунтованими. Однак слід зазначити, що продовжувачі справи р. Блоя принципово не зраджували завітам основоположника. Вони залишилися вірними ідеалам мирного опору сіонізму і державі Ізраїль. У їх рядах не звучать заклики до збройної боротьби і терору. Логіка їхніх дій визначається головним чином об'єктивними політичними обставинами. Оскільки лідери першого покоління не досягли успіху у співпраці з політичним істеблішментом Заходу, довелося шукати нових союзників на Сході. Подальший хід подій розвивався у відповідності з планами глав держав і суспільно політичних рухів мусульманського світу.

Висновки

В ідеології найбільш консервативних кіл ортодоксального єврейства наших днів, які ставляться вороже до сіонізму і держави Ізраїль, співіснують дві тенденції.

Одна з них полягає в прагненні максимально ізолюватися від зовнішніх впливів та цілком зосередиться на традиційній системі цінностей, яку створили авторитетні духовні вчителі ще за давніх часів.

Інша, навпаки, вимагає приділення належної уваги суспільно-політичним процесам сучасності. У розробці зазначеної ідеології вирішальна роль належить лідерам хасидів. Її ґрунтовні положення відповідають європейським принципам толерантності та мирного співіснування людей різного походження та віросповідання. Консервативна доктрина стверджує, що Всемогутній Господь зобов'язав євреїв бути законослухняними і визнавати владу народів світу, якою б вона не була, аж до призначеного Їм терміну. У той же час, Він зобов'язав інші нації не бути з євреями надмірно жорстокими. Хоча це вчення цілком базується на повчаннях авто-

рів талмудичного корпусу і рабинів середніх віків, її специфічний зміст визначається продуманим підбором відповідних цитат. Тут здебільшого відсутня критика чужих релігійних культів і громадського порядку, яка характерна для древніх текстів. Таким чином полегшується можливість різних форм співпраці з іншими культурними спільнотами.

Модернізований варіант ортодоксальної ідеології дотримується тих самих принципів. Його відмінність полягає головним чином у незрівнянно більш ґрунтовному аналізі подій, що відбуваються в наші дні, і активному використанні сучасної термінології. До числа найбільш авторитетних і впливових творців нового стилю належить Сатмарський цадик р. Йоель Тейтельбаум. Він суворо засуджує розв'язання конфліктів шляхом розв'язування воєн і закликає вірити в успішність миротворчої місії організації об'єднаних націй. Пояснює велику небезпеку монополізації засобів масової інформації. Критикує надмірну довірливість до чудес. Його послідовники активно захищають права арабського народу Палестини, а також підтримують ідею створення єврейсько-арабської конфедеративної держави. Будучи затятими поборниками традиційних підвалин, автори цього кола безперечно посприяли вестернізації ортодоксального дискурсу, внаслідок чого його комунікабельність з європейським інформаційним простором помітно зростає. Зайве говорити про те, наскільки це важливо з політичної точки зору. Хоча формально лідери правовірних іудеїв не віддають перевагу якомусь певному типу з типів цивілізацій, що існують на сьогодні, переважна більшість їх мешкає, крім Ізраїлю, в країнах західного світу. Саме останні є їх природними союзниками, оскільки до держави, яку створили сіоністи, крайні ортодокси налаштовані вороже.

Такому стану речей сприяє також і спільність біблійних цінностей. Незначним винятком з цього правила стали факти співпраці нечисленної групи правовірних іудеїв Натурей Карта з лідерами руху Хамас та ісламської Республіки Іран. Але ця своєрідна громада, яка навіть у ортодоксальних колах користується репутацією крайніх екстремістів, дотримується принципів ненасильства і

лояльності до всіх країн проживання своїх послідовників, за винятком Ізраїлю.

Слід зазначити, що крайній фланг ортодоксального іудаїзму, незважаючи на свою відданість заповітам старовини східного походження, в плані ставлення до людей інших культур являє собою ґрунтовно вестернізовану спільноту. Участь активістів хасидських громад в українській революції стала наслідком такого стану речей.

1. Hayim Elazar Shapira. Tikun olam. – Munkacs, 1933. – P. 151.
2. Ravitzky A. Munkacs and Jerusalem : Ultra-Orthodox opposition to Zionism and Agudaism / A. Ravitzky // Zionism and Religion. – Brandeis University Press, 1998. – P. 74–77.
3. Елинек Й. Карпатская диаспора : Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948) / Й. Елинек. – Ужгород, 2010. – С. 193.
4. Yeshayaahu Margolis. Ashrey ha-Ish / Margolis Yeshayaahu. – Jerusalem, 1925. – P. 61–64.
5. Yeshayaahu Margolis. Amudey arazim / Margolis Yeshayaahu. – Jerusalem, 1932. – P. 81.
6. Ravitzky A. Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism / A. Ravitzky. – Chicago : The University of Chicago Press, 1996. – P. 18.
7. Talmud Bavly. Ktubot. – P. 111a.
8. Рабкин Я. Еврей против еврея: иудейское сопротивление сионизму / Я. Рабкин. – Москва, 2009. – С. 168.
9. Dan J. Hasidism: The Third Century // Hasidism Reappraised / Joseph Dan. – London : Littman Library of Jewish Civilization, 1997. – P. 416–417.
10. Alfasi I. Entziklopedya le-Hasidut (ot yud) / I. Alfasi. – Jerusalem, 2000. – P. 76–77, 83.
11. Powell M. Succession Unclear After Grand Rebbe's Death [Електронний ресурс] / M. Powell // Washington Post. – Режим доступу : <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/-2006/04/25/AR2006042502027.html>. 26-04-2006.
12. Teitelbaum Joel. Al ha-Geulah ve-al ha-thmurah / Joel Teitelbaum. – New-York, 1967. – P. 12.

13. We're not celebrating Israel's anniversary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theguardian.com/world/2008/apr/30/israelandthepalestinians>. 30-12-2-2008.

14. Марков Н. Е. История еврейского штурма России [Електронний ресурс] / Н. Е. Марков. – Режим доступу : http://pimtr.narod.ru/Istoria_evrejskogo_shturma_Rossii/IeshR_text.html.

15. De Michelis C. The non-existent manuscript : a study of the Protocols of the sages of Zion / C. de Michelis. – Lincoln : Univ. of Nebraska Press, 2004. – P. 76–80.

16. Чарный С. Ортодоксы против Израиля: Кто отрицает Холокост? [Електронний ресурс] / С. Чарный. – Режим доступу : http://www.religare.ru/2_36442.html. 22-12-2006.

17. Blau A. A Call from Jerusalem / A. Blau // The Guardian-№ 1. – New York, 1974. – P. 2–3.

18. Arendt H. To Save the Jewish Homeland / H. Arendt // Jew as Pariah. – New York, Grove Press, 1978. – P. 187.

19. Blau R. Les gardiens de la cite: histoire d'une guerre sainte / R. Blau. – Paris, Flammarion. –1978. – P. 234.

20. Confederation Is the Key to Mideast Peace [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nytimes.com/2015/05/15/opinion/yossi-beilin-a-confederation-for-peace.html?_r=2. 14-05-2015.

21. Див. також про це: Рабин Л. Новая инициатива Йоси Бейлина – израильско-палестинская конфедерация [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://il24.ru/israel/902-novaya-iniciativa-yosi-beylina-izrailsko-palestinskaya-konfederaciya>. html. 15-05-2015.

22. Умер основатель антисионистской иудейской общины «Нетурей карта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.islamnews.ru/news-24042.html>. 04-05- 2010.

23. Дерфнер Л. Еврейская гвардия Ахмадинежада? [електронний ресурс] / Л. Дерфнер. – Режим доступу : <http://newsland.com/news/detail/id/726252/>. 25-06-2011.

24. Ультраортодокс из «Нетурей карта» шпионил в пользу Ирана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://9tv.co.il/news/2014/01/28/167982.html>. 28-01-2014.

2.2. ЄВРЕЙСЬКИЙ ОБРАЗ І УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТТЕХНОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ. МЕТОДИ І УСПІШНІ КЕЙСИ

Присутність національного питання у виборчій агітації є одним зі значних маркерів ставлення суспільства до меншин і здатності міфів жити у громадській думці. Політична кампанія має чіткі часові рамки, коли кандидати можуть піддаватися атакам і виборчі штаби мають правильно керувати інформаційними потоками.

На жаль, антисемітизм досі присутній як фактор виборчих змагань. Короткострокові цілі піарників, особливо тих із них, хто займається «чорними технологіями», мають довгострокові наслідки у суспільній пам'яті.

Готуючи цей підрозділ, автор розумів усю провокативність і особливість використання образу «єврея» в українських політичних технологіях.

Для дослідження брався період з 2009 року по 2016-ті роки, приклади вибиралися суб'єктивно, до аналізу бралися матеріали лише з територій, підконтрольних Україні, а не терористичним утворенням «ЛНР» і «ДНР».

Для аналізу бралися інформаційні вкиди про таких політиків, як Арсеній Яценюк, Генадій Корбан і Вадим Рабінович, щоб показати три різні варіанти комунікаційної поведінки штабів. На цей вибір мене наштовхнули випадково побачені демотиватори (типу інтернет-картинок зі зображеннями та підписами під ними). На одному з них був розміщений напис на кшталт «Здобули!» та коментарями антисемітського характеру. Для ілюстрації тези невідомого автора було використано зображення Арсенія Яценюка (Прем'єр-міністр, партія «Народний фронт») з підписом «Влада», портрет Вадима Рабіновича (нардеп від «Опозиційного блоку») з написом «Опозиція» та обличчя Геннадія Корбана (лідер партії

«УКРОП») з написом «Патріоти». Автори такого візуального матеріалу намагалися зіграти на антисемітській риторичці.

Далі я на основі відкритих джерел коротко розгляну, як розвивався образ єврея щодо цих політиків і як штаби працювали у цій ситуації. Одразу зазначу, що сам факт того, що інформування про наявність до тієї чи іншої національності з метою зниження рейтингу кандидата є сигналом про певні проблеми у суспільстві. Аналізуючи подібні ситуації, блогер Євген Іхельзон вдало підмітив: «Насправді це схоже на те, якби Обама був змушений доводити, чому він не білий».

Використання у політичній комунікації фактора належності політика до тієї чи іншої національності, акцентування уваги на його кольорі шкіри або інших біологічних параметрах не є основною комунікаційною лінією, ці меседжі є допоміжними, проте наслідки їх є довгограючими, оскільки вони підживлюють існуючі в суспільстві міфи та національні забобони.

Поняття та основні канали поширення «чорного PR»

Андрій Вальчишин і Петро Охотін у своїй книзі «Виграти вибори: покрокова інструкція» [1] дають визначення: чорний PR – це інформаційна атака на кандидата з метою змусити виборців сумніватися у його якостях, що несе ризики для рейтингу. Успіхи кампанії можуть бути зруйновані цілеспрямованою чорною кампанією.

Застосування маніпулятивних технологій чорного PR розфокусовують меседж кампанії кандидата, а також б'ють по його бренду – імені, біографічній легенді тощо.

Для виявлення вразливостей кандидата аналізують:

- Можливість спотворення і перекручення імені та прізвища, їх аббревіатур.
- Уже наявні згадки про опонента в Інтернеті.
- Біографію на предмет незаконної діяльності та одіозних зв'язків.
- Бізнес на предмет порушень та соціальної невідповідальності.

– Зв'язки із одіозними особами (професійні, неформальні, родинні).

– Цільову аудиторію кандидата за проблемами, які є найбільш дратівливими для нього.

– Перевіряють зовнішність кандидата на схожість з відомими людьми, кіноперсонажами.

Для поширення інформації використовуються:

– Інтернет-реклама. Для цього замовляється кампанія в GoogleAdwords

(або працюють зі системою контекстної реклами Яндекс), щоб під час пошуку опонента з'являлася негативна інформація у вигляді рекламних блоків.

– Матеріали на сайтах-одноденках, які через банерну рекламу промотуються на більш популярних інтернет-ресурсах.

– Листівки, газети та інші друковані матеріали, які оперативно поширюються мобільними групами.

– «Партизанське» відео ситуацій за участі опонента.

– Сарафанне радіо. Чутки «запускаються» через людей літнього віку, продавців на базарі, таксистів тощо.

У випадку із творенням образу «єврея» набір інструментів використовується такий самий, як і для творення інших інформаційних вкидів.

Технологія протидії інформаційним атакам. Інструментарій

У своїй книзі «Виграти вибори: покрокова інструкція» на основі проаналізованих виборчих кампаній Андрій Вальчишин і Петро Охотін дають також приклади того, якими способами можна та потрібно протидіяти подібним інформаційним вкидам. Автори пропонують такі методи:

1. Метод брутальної атаки, доведення до абсурду обвинувачень. У такому разі для відбиття атаки від конкурентів можна поширювати абсурдні звинувачення на свою адресу власними силами. Наприклад, на виборах міського голови Львова у 2002 році на вулицях з'явилися листівки «Буняк – негр». Саме цей

кандидат у підсумку переміг, а провокативні матеріали приписували членам штабу Буняка для нейтралізації потоку негативу через зведення його до абсурдності.

У 2015 р. партія «Народний Фронт» мала низький рейтинг, кандидати від неї пішли в списках Блоку Петра Порошенка «Солідарність» [2] (далі – БПП «Солідарність»). Популярним зразком «чорного піару» на цих виборах стало виготовлення та розповсюдження фальшивих буклетів, де на підтримку кандидатів від БПП «Солідарність» нібито висловлювався А. Яценюк (у Прем'єр-міністра на той час збільшився електоральний антирейтинг у зв'язку з проведенням реформ і асоціацією його образу з падінням рівня життя населення). У відповідь співробітники штабів кандидатів від «Солідарності» випускали буклети, де на підтримку їх сили «висловлювалися» персонажі «Зоряних воєн», політики зі США тощо, формуючи абсурдну хвилю та таким чином відбиваючи атаку та звинувачення у зв'язку політиків із Арсенієм Яценюком.

2. Метод «спалаху згори». Цей метод полягає у тому, щоб створити подію, яка б мала вигляд більш яскравий, ніж тиражована штабом опонентів не вигідна для публічної фігури інформація. Головна модель поведінки – дати ситуації просто затихнути, не підживлюючи її інформаційними фактами.

3. Діалог виконавця та постраждалого. Виконавець може визнати свою помилку, а постраждалий – запропонувати йому співпрацю. У травні 2014 року в ефірі програми «Шустер Live» зустрілися экс-заступник Генпрокурора Ринат Кузьмін і Юлія Тимошенко. На запитання ведучого до Кузьміна, який займався при режимі Януковича обвинуваченням экс-прем'єра Тимошенко, чи може він сказати їй у вічі, що вона злочинець, Кузьмін відповів, що «це може встановити тільки суд». На ремарку Шустера про те, що суд повністю виправдав Тимошенко, Ринат Кузьмін резюмував: «Ви самі відповіли на своє запитання».

4. Публічне визнання спланованих дій щодо репутації, що також має назву «розбійник, що покався». Використання публіч-

ного покаяння, заяви про помилки колишнього співробітника штабу опонента, співробітника, який вибачиться перед атакованим політиком, зізнавшись у тому, що попередня атака була «чорним PR» і не відповідає істині.

5. Реакція міжнародної спільноти. Міжнародні організації, неурядові організації, які стоять на засадах захисту свободи слова, рівності та демократії, мають авторитет, а критика з їхнього боку може стати бар'єром для політичної реалізації тим, хто активно використовує наклепи, антисемітську риторичку. Для цього варто інформувати про прояви ксенофобії та гри на національному питанні міжнародних спостерігачів, правозахисників та інші моніторингові структури. Необхідно підготувати прес-реліз, написати короткий звіт про незаконні методи роботи у інформаційному полі, зафіксувати справжність (інколи потрібно зробити це нотаріально) та передати зразки «чорних» матеріалів.

Інформаційні атаки з використанням мови національної ворожнечі зазвичай відбуваються без прив'язки до «дня тиші» (завершення передвиборчої агітації), а починаються заздалегідь. Тому зазвичай є можливість реагувати та розвінчувати неправдиву інформацію.

Ефективними методами протидії у звинуваченнях є також публічне та масоване формування образу, який є повністю протилежний проти того, який намагаються сформувати «чорні технологи». Гарно працює також пояснення, хто стоїть за такою пропагандою та кому вона вигідна насправді.

Арсеній Яценюк: технологія нападу та контрпіар

6 квітня 2009 року про свої наміри балотуватися на пост Президента України оголосив 34-літній політик Арсеній Яценюк. На той час у політиці спостерігався великий запит на «нові обличчя». Лідер партії «Фронт змін» (саме так тоді називалася політична організація, очолювана Яценюком) вів кампанію в досить агресивній манері. Очевидно, технологи штабу вибрали цільовою аудиторією електорат, який був протестним щодо Віктора Ющенка, Юлії Тимошенка та Віктора Януковича – основних гравців у

кампанії. Також розігрувалася карта виходу України з економічної кризи радикальними методами.

«Чорний піар-хід» з оприлюдненням фактів єврейства мав ціллю забрати в Арсенія Яценюка ту частину населення, яка була налаштована досить радикально та була сприятливою для мілітарної риторики кампанії «Фронту змін» 2009 року.

Анатомія «вкиду» відбувалася в декілька етапів. Як часто бувало в історії антисемітизму, мало з'явитися першоджерело, на яке посилалися усі інші адепти «єврейського сліду».

Улітку 2009 року на простори Інтернету потрапила електронна версія книги, підписана Рудольфом Мирським і Олександром Найманом «Знамениті євреї України» [3]. Досить непримітна публікація одразу була розтиражована засобами масової інформації. При чому, деякі з них під час передруку виголошували власні версії такої ситуації – часто навіть вказуючи в останньому абзаці можливість політичного підґрунтя таких публікацій.

Другою важливою частиною розкрутки «єврейської теми» були публічні заяви Сергія Ратушняка – тогочасного мера Ужгорода та технічного кандидата у Президенти України. Заяви Сергія Ратушняка потрапляли в ЗМІ, викликали обурення демократичних блогерів і міжнародних організацій, але потрапляли до вух схильних до побутового антисемітизму виборців. Серед перлів Сергія Ратушняка можна знайти такі. Наприклад: «Знахабнілий єврейчик Яценюк, що успішно для себе прислужував злодюжкам при українській владі, на кримінальні кошти претяся у президенти України» [4].

Хвиля була підтримана кампанією в Інтернеті з розміщеннями повідомлень на форумах, а також створенням картинок, де політику домальовувалися атрибути, які асоціюються з єврейською національністю – пейси та ярмолка, які носять ортодоксальні юдеї.

Штабом Арсенія Яценюка була розроблена антикризова комунікація, яка передбачала пряму аргументацію та «вірусні» елементи, метою яких було би втягнути потенційний електорат у діалог і розвіяти сумніви щодо національності.

По-перше, Арсенієм Яценюком було записане відео-звернення [5], у якому він переконував виборців у тому, що є українцем за національністю, проте захищатиме права усіх жителів України, незважаючи на їх етнічне походження. Відео було розтиражоване в інтернет-ЗМІ.

По-друге, було використано вірусну технологію табloidного зразка. У серпні 2009 року проходила щорічна Сорочинська ярмарка, де політики часто купують сувеніри. Фотографії та відео, де Арсеній Яценюк приміряє вишиванку [6], були розтиражовані у ЗМІ. Особливістю був фокус на натільному хрестикі, який прикрашав груди політика.

По-третє, у агітаційних матеріалах було подано родовід Арсенія Петровича. У матеріалі було подано фотографії родичів Яценюка та вказано їх релігійну та національну належність.

Відголоски цієї кампанії до цього часу присутні у інформаційному просторі у тому чи іншому форматі, але в цілому хвилю було погашено стратегією діалогу та переконання, де заперечувалися закиди про єврейство Яценюка.

Сам Арсеній Яценюк і його політтехнологічна команда активно працюють для того, щоб звинувачення в належності до єврейської нації більше не могли стати предметом провокацій. Символічним є порівняння масштабу трагедій Голокосту та Голодомору, яке політик озвучив 28 вересня 2013 року у Бабиному Яру під час урочистостей на честь жертв нацистської політики. «Дві жахливі трагедії, що сталися у нас в Україні – це Голокост і Голодомор, – заявив Яценюк [7]. – Ті страждання і жахи, які пережили люди, повинні бути в нашій пам'яті, і ми повинні зробити все, щоб ніколи не допустити більше цього».

Таку комунікативну лінію Арсеній Яценюк продовжує надалі, закріплюючи свій образ як патріота Української держави та прихильника міжнаціонального діалогу у сучасному та у поглядах на історію. Зокрема, така сама риторика була закріплена 29 вересня 2015 року, де уже в статусі Прем'єр-міністра України Арсеній Яценюк підкреслив, що Бабин Яр – місце загальнолюдської трагедії, «де євреїв вбивали за те, що вони євреї. Де вбивали україн-

ців, ромів, поляків. Де нацисти своїми імперськими амбіціями просто знищували людську гідність і людське життя» [8].

Можна стверджувати, що станом на 2017 рік інформаційна атака з елементом антисемітської складової щодо Арсенія Яценюка уже не має впливу, адже його особистий рейтинг асоціюється з політичною історією цього діяча, а сумніви та спекуляції на його національному походженні було розвіяно попередньою роботою.

Геннадій Корбан: образ єврея-патріота України

У 2014 році в Україні почалися інспіровані російськими спецслужбами сепаратистські процеси. 2 березня 2014 року головою Дніпропетровської ОДА було призначено Ігоря Коломойського. Саме тоді у ЗМІ почала з'являтися інформація про Геннадія Корбана, якого називали фактичним керівником області. Варто зазначити, що сама постать Геннадія Корбана є досить суперечливою в юридичному плані, що пов'язано з його бізнес-діяльністю, проте цей аспект не підпадає під наш інтерес.

За моєю інформацією, до піару цієї постаті були долучені співробітники групи «Приват». Якщо у справі з Яценюком ми бачили стратегію діалогу з метою спростування, то стратегія щодо Корбана була іншою.

По-перше, використовувалася так звана стратегія «спалаху згори», коли було тиражовано події більш яскраві, ніж звинувачення у єврействі. Цього разу це була зупинка війни, допомога пораненим і підтримка добровольчих батальйонів, зокрема, «Правого сектору». Люди з оточення Г. Корбана, зокрема Борис Філатов, підтримали жартівливу форму «жидобандерівець», яку російські ЗМІ намагалися використати з метою дискредитації українського збройного опору на Сході України та участі євреїв у ньому.

Таким чином, відбулася семіотична заміна значення слова «жидобандерівець». «Не потрібно забувати, як ми на фейсбуці робили перепости того ж Коломойського у футболці «жидобандерівець» і казали, який він хороший. Ми забуваємо про це. Про те, що з олігархів або заможних українців дуже мало хто на той момент скинувся грошима настільки, щоб створити армію» [9], –

говорив у своєму інтерв'ю для видання «Новое время» від 27 серпня 2015 року український художник Андрій Єрмоленко. Варто зазначити також позицію українських громадських діячів єврейського походження – Карла Волоха та Олександра Ройтбурда, які наголосили на тому, що «те, що євреї жартома звать себе жидобандерівцями, не означає, що слово «жид» перестало бути образливим. Те, що антисемітизм як масове явище більше не загрожує Україні, не означає, що суспільство повинне бути лояльним до його поодиноких проявів» [10].

Звичними стали згадки в ЗМІ та фейсбук-дописах імені Геннадія Корбана в незвичному для єврейської спільноти поєднанні з іменами лідера «Правого сектору» Дмитра Яроша, одного з засновників батальйону «Азов» Вадима Трояна, колишнього члена ВО «Свобода» Андрія Денисенка тощо.

Про Дніпропетровську область почали говорити як про «український Ізраїль». Власне, саме завдяки тогочасній позиції Корбана та виходу його в велику політику під брендом створеної ним же партії «УКРОП» чи не вперше в Україні стали говорити про те, що євреї також можуть бути патріотами. Власне, назва партії «УКРОП» офіційно розшифровується як «Українське об'єднання патріотів» Тут варто зазначити, що атакою антисемітськи налаштованих користувачів неочікувано став символ партії – листок кропу (в Україні поширеною є розмовна назва цієї рослини – «укроп»). За версією «інтернет-конспірологів» зображення, яке прикрашало шеврони бійців АТО роботи художника Андрія Єрмоленка, є... схожим на менору.

Геннадій Корбан не ховав своєї єврейськості, його комунікативна стратегія всіляко підкреслювала те, що головною є політична належність до нації, а не етнічна. Комунікація обігрувала образ «жидобандерівця» на тлі військових подій і реальної проектної допомоги Україні.

Варто відзначити, що Геннадій Корбан особисто розвіяв міф, який люблять використовувати прихильники розкрутки «образу єврея» з метою дискредитації політиків – це міф про те, що євреям потрібна повна влада над українським суспільством. У своєму

інтерв'ю російському онлайн-виданню «Медуза» від 27 березня 2015 року [11] він заявив: «Україна – це не США, тут є титульна нація, і Президент повинен бути її представником. Буде неправильно, якщо єврей зараз буде Президентом України. Люди до цього поки не готові».

В уяві виборців Геннадій Корбан тісно асоціювався з бізнесменом, президентом Європейської єврейської ради Ігорем Коломойським і групою «Приват». Маркетинговий департамент «ПриватБанку» – станом на 2014 рік фінансова установа в межах групи «Приват» – також випустив ряд продуктів, які були націлені на патріотичну аудиторію. 23 вересня 2014 року було повідомлено про випуск безкоштовних банківських карток із дизайном у кольорах національного прапора України та написом «Слава Україні». «Наші найпопулярніші картки «Універсальна» тепер мають патріотичний дизайн, і ми впевнені, що ці картки сподобаються мільйонам наших клієнтів, які люблять Україну, – зазначав перший заступник голови Правління ПриватБанку Олег Гороховський. – Ми сподіваємося, що оформлення такої картки стане своєрідним флешмобом на підтримку незалежності та територіальної цілісності нашої країни» [12], – повідомила прес-служба банку.

У випадку Геннадія Корбана була задіяна ще одна технологія, яку часто використовують, формуючи «образ єврея» з метою дискредитації – фейкове, несправжнє тлумачення імені політика та спроба надати цьому негативного підтексту. У 2014 році на просторі Інтернету з'являлися дописи на кшталт запису користувача соціальної мережі «Живий журнал» під нікнеймом «blagin_anton». Юзер пише: «Є такий Геннадій Корбан, помічник Бені Коломойського, губернатора Дніпропетровської області. Корбан – це його прізвище, хоча, судячи з прізвища, це були посади його предків. Чому посади? Тому що корбан в іудаїзмі – кат, який приносить людські жертви» [13]. Запис було опубліковано 15 жовтня 2015 року – за 10 днів до дня виборів до місцевих рад, що дає привід припустити: поява цього запису була не випадковою, а підкреслення єврейськості політика було одним із інформаційних ходів його опонентів. Прикметно, що паралельно

до появи цього меседжу в Інтернеті ширилися слова Бориса Філатова про те, що «корбан» у перекладі з івриту означає «жертва». Уперше таке трактування імені з'явилося у липні 2015 року з уст Бориса Філатова (на той час – член партії УКРОП і соратник Геннадія Корбана) у зв'язку з використанням політиком неприкритої технології створення маркетингової мережі та роздачі пайків на дострокових виборах до парламенту у окрузі 205. «Корбан приніс у жертву свою репутацію, аби зняти маски з сьогоднішньої влади» [14], – пояснював Філатов.

Відкидаючи багато аспектів діяльності Корбана як політика та бізнесмена, висловлю припущення, що робота «дніпропетровської групи» зменшила рівень побутового антисемітизму в Україні, показавши на прикладах і діяльності, що євреї за походженням не втікають від проблем в Україні, а беруть активну участь у її політичному житті як патріоти. Потужним феноменом стало обрання від партії «УКРОП» у депутати міської ради міста Дніпра ортодоксального юдея, хасида за віросповіданням Ашера-Йозефа Черкаського, який був бійцем добровольчого батальйону «Дніпро-1». Мер Дніпра Борис Філатов написав про це у своєму Фейсбуку: «Він пройшов в депутати. Другим по результату в нашій партії. Випередивши адвокатів, волонтерів та лікарів. У робочому районі. Солдат, який захищав Піски. Ортодоксальний єврей, який тижнями на фронті їв кільку в томаті, тому що вона кошерна. Біженець з Криму, який не може обійняти свою матір» [15].

Геннадій Корбан і його команда змогли вдало обіграти обвинувачення в єврейськості, підкресливши їх, наголосивши на досвіді Ізраїлю в охороні прифронтових зон, а також особистим прикладом під час роботи в Дніпропетровській ОДА у період військового загострення у 2014 році. У інформаційному середовищі того часу з'явився іронічний мем «жидобандерівець» на означення єврея-патріота України, що було підхоплено самим політиком і групою «Приват». На прикладі Геннадія Корбана було застосовано та обіграно спробу тлумачення перекладу прізвища, де опоненти політика трактували це як слово «кат», а команда прихильників – як «жертва».

Вадим Рабінович: іронія та медіа-вплив

Вадим Рабінович давно мав упізнаваний образ, проте до Революції Гідності це був образ бізнесмена, громадського діяча, проте не політика. Довгий час він не виходив на перші ролі в українській політиці. Переконалий, що офіційною датою, коли Вадим Рабінович зарекомендував себе як політичного активіста, є 25 березня 2014 року, коли він подав до Центральної виборчої комісії документи для реєстрації у кандидати в Президенти України як самовисуванець.

Отримані результати були успішними. За кандидата Вадима Рабіновича віддали свої голоси 2,25% (406 301) виборців. Це більше, ніж, наприклад, результат Олега Тягнибока (лідер ВО «Свобода»), який контролював фракцію у Верховній Раді VII скликання, або Дмитра Яроша (лідера «Правого сектору»), який став популярним після подій на Майдані.

Рабінович у своїй особистій комунікативній стратегії використовує підкреслене, я би сказав акцентуйоване, виділення архетипової риси, з якою часто асоціюють єврейську націю – типовий гумор.

На згаданих виборах 2014 року саме гумор і іронія були основними факторами позиціонування Вадима Рабіновича. У інтерв'ю він багато говорив, жартував, іронічно та емоційно критикував владу. Із зовнішньої реклами на виборах було використано лише один білборд з написом російською мовою «Вадим Рабінович: Всего год без этих сволочей – и мы построим великую Украину!» на трасі Київ-Бориспіль [16].

За «несерйозністю» Вадима Рабіновича ховається великий менеджерський і ресурсний потенціал. Він робить і серйозні політичні заяви. Однак саме пряма та жартівлива форма комунікації робить його улюбленцем тих, хто любить яскравих політиків із нестандартною та емоційною риторикою.

Розглянемо контент-складову особистої сторінки політика в Фейсбук. У ній майже немає політики. Традиційний контент – анекдоти на кшталт «Совет от Рабиновича: Вы лучше выпитесь,

если поставите будильник не на 6:30, а, например, на лестницу в подъезде» [17].

На місцевих виборах 2015 року команда «Опозиційного блоку» запускала радіоролики з голосами різних спікерів. Олександр Пузанов (кандидат у мери від партії) говорив речі про підвищення рівня життя та встановлення справедливості. Спікер Рабінович доносив ті самі меседжі, однак жартівливо. У тому числі, замість політичних слоганів і програм політик розповідав анекдоти, де іронічно висміювалися ситуація в державі та дії уряду.

Медіа-вплив Вадима Рабіновича здійснюється через канал «NewsOne» і мережу інформаційних сайтів. На телеканалі ведучий веде шоу «Суб'єктивні підсумки тижня», де спілкування на серйозні теми відбувається в іронічному ключі, що помітно вирізняє політика з-поміж інших учасників політичного життя України.

Вдалим політтехнологічним кроком Вадима Рабіновича був продаж каналу «NewsOne» Євгену Мураєву у січні 2014 року [18]. Таким чином, прямої асоціації телеканала із політиком немає.

Вадим Рабінович ніколи не приховував своїєї єврейськості, тому «чорний PR» про нього як про представника єврейської національності не має відтінку конспірології, отже, є менш ефективним. З 1997 року Вадим Рабінович очолює громадську організацію «Всеукраїнський єврейський конгрес», відомим є також його дар Інститут Храму в Єрусалимі – золота менора. Таким чином, обвинувачення політика у прихованій належності до єврейства не видається драматичним і не має характеру викриття таємниці, що дуже важливо опонентам, які хотіли би зіграти на національному питанні.

Вразливою частиною політичного образу Вадим Рабіновича була його належність до партії «Опозиційний блок» Юрія Бойка та Бориса Колеснікова. «Опозиційний блок» став силою, яка об'єднала у своїх лавах велику кількість колишніх депутатів Партії регіонів. Риторика цього утворення сприймається як так звана «проросійська» через позицію до війни на Сході України. Таким чином, особисто для Рабіновича як політика більшу загрозу несе

не його належність до єврейської національності, а його участь у партії, яку звинувачують у зв'язках з Російською Федерацією. Саме як спосіб нейтралізувати цей аспект варто сприймати пост у особистому фейсбук-акаунті політика від 15 лютого 2016 року: «Прилетів до Москви. Мені зараз вручили папір, що в Росію я заїхати не можу і мене зараз депортують. Ось такий музей толерантності» [19]. Остаточню цей розрив було закріплено 13 травня 2016 року, коли політик покинув лави «Опозиційного блоку». Зараз спільно із Євгеном Мураєвим він розвиває політичний проект «За життя».

Висновки

Український електорат схильний звертати увагу на національність політиків, що викликано певними національними міфами, крайніми формами яких є ксенофобія та антисемітизм. В українській політичній комунікації питання національності та свідоме формування «образу єврея» – належності до єврейської нації є інструментом так званого «чорного піару», де ставиться мета посіяти сумніви у постаті політика та зашкодити його репутації.

Зазвичай спекуляція на національній належності політика не є основним меседжем. Така практика є вкрай негативною, адже в рамках ресурсів, витрачених на політичну боротьбу, підживлюються та актуалізуються форми нетерпимості, використання етнічної належності у політичній боротьбі не є етичним.

На прикладі аналізу політичного образу Арсенія Яценюка, Геннадія Корбана та Вадима Рабіновича було розглянуто декілька стратегій щодо того, як політичні штаби будують антикризову комунікацію.

Основною стратегією політичних команд у антикризових комунікаціях є діалог, надання фактів про відсутність певної національної належності, або ж інтерпретування факту належності як корисного для політичної нації в цілому.

У випадку Арсенія Яценюка було використано технологію доказів того, що він є патріотом України, через публікацію родоводу, демонстрування у публічному місці релігійного знаку –

православного хреста, наголос на політичній, а не етнічній складовій української нації в публічних виступах.

Геннадій Корбан і Вадим Рабінович не заперечували своєї належності до єврейства, проте у політичній комунікації всіляко демонструють свою прихильність до України. У контексті російсько-українського конфлікту обидва політики продемонстрували у публічному полі свою прихильність до України. Геннадій Корбан показував це під час роботи у Дніпропетровській ОДА, на його підтримку зіграла також маркетингова стратегія щодо патріотизму «ПриватБанку». Вадим Рабінович продемонстрував у соціальних мережах те, що є нев'їзним до Російської Федерації, та виходом із «Опозиційного блоку», який має конотацію проросійськості серед електорату.

---

1. Вальчишин А. Виграти вибори: покрокова інструкція / А. Вальчишин, П. Охотін. – Київ : Смолоскип, 2015.

2. «Солідарність» і «Народний Фронт» домовились іти на вибори разом – ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2015/08/17/novyna/polityka/solidarnist-i-narodnyj-front-domovylys-ity-na-vybory-razom-zmi>.

3. Мирський Р. Я. Знамениті євреї України / Р. Я. Мирський, О. Я. Найман // [Без місця видання] : [Без видавництва], [Без року видання]. – 96 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://politikym.net/biblioteka/knigi_dla_skachivaniya/znamenitue_evrei_ukrainu.pdf.

4. Ратушняк обізвав Яценюка «знахабнілим єврейчиком». ВІДЕО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2009/08/7/4129198/>.

5. Яценюк заявив, що он – не єврей, а Ратушняк – будет наказан. ВИДЕО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/video_news/97195/yatsenyuk_zayavil_cho_on_n_e_evreyi_a_ratushnyak_budet_nakazan_video.

6. Яценюк і Литвин обрали по вишиванці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/foto/yatsenyuk-i-litvin-obrali-po-vishivantsi.html?g=article&m=151851>.

7. Яценюк: Две ужасные трагедии, которые произошли у нас в Украине – это Холокост и Голодомор. ВИДЕО+ФОТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/video_news/-254786/yatsenyuk_dve_ujasnye_tragedii_kotorye_proizoshli_u_nas_v_ukraine_eto_holokost_i_golodomor_video_foto.

8. Яценюк: «Попытки радикальных сил по разжиганию межнациональной розни в Украине обречены на провал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/353973/-yatsenyuk_popytki_radikalnyh_sil_po_razjiganiyu_mejnatsionalnoyi_r_ozni_v_ukraine_obrecheny_na_proval.

9. Укроп гречкою не зіпсуєш. Корбан розповів НВ, чому після фіаско в Чернігові наважився на спробу № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/publications/krip-grechkoju-ne-zipsujesh-korban-rozpoviv-nv-chomu-pislja-fiasko-v-chernigovi-navazhivsja-na-sprobu-2-65995.html>.

10. Жидобандерівці як ознака політичної нації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theinsider.ua/politics/-547d89366b385>.

11. «Когда в стране идет война, закон нельзя не нарушать». Интервью заместителя Коломойского Геннадия Корбана спецгруппе «Медузы» Илье Азару [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://meduza.io/feature/2015/03/27/kogda-v-strane-idet-voyna-zakon-nelzya-ne-narushat>.

12. ПриватБанк випустив нові безкоштовні картки «Слава Україні!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://privatbank.ua/en/news/privatbank-vypustil-novyje-besplatnyje-karty-slava-ukraine>.

13. Сторінка в мережі LiveJournal.com користувача blagin_anton [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blagin-anton.livejournal.com/830735.html>.

14. Корбан приніс у жертву свою репутацію, аби зняти маски з влади – Філатов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pik.cn.ua/17170/korban-prinis-u-zhertvu-svoyu-reputatsiyu-abi-znyati-maski-z-vladi-filatov>.

15. Ортодоксальный еврей Ашер Черкасский прошел в Днепропетровский горсовет [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : http://jewishnews.com.ua/ru/publication/ortodoksalyniy_evrey_asher_cherkasskiy_proshel_v_dnepropetrovskiy_gorsoviet.

16. Вадим Рабинович: За мене голосували умные [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/-interviews/125092-vadim-rabinovich-za-menja-golosovali-umnye.html>.

17. Рабінович Вадим. Особиста сторінка в мережі Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/vadim.rabinovich.39/posts/536485783188123>.

18. Регионал Мураев купил у Рабиновича канал News One [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gordonua.com/news/money/regional-muraev-vyкупil-kanal-news-one-6031.html>.

19. Особиста сторінка Вадима Рабіновича у соціальній мережі Facebook.com [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/vadim.rabinovich.39/posts/513623668807668>.

2.3. РОСІЯ І ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ СХОДУ УКРАЇНИ

Дослідження процесів розвитку та взаємодії єврейських громад сьогоденної України не можуть оминати проблему ситуації, що склалася на тимчасово окупованих теренах Сходу нашої держави. Зайве казати, яким шкідливим для мирних мешканців будь-якої країни світу є перебування під владою невизнаних з точки зору міжнародного права самопроголошених утворень, які ведуть війну проти законного уряду. Проте ставлення сепаратистів до меншин буває різним, залежно від ідеологічної спрямованості та обставин. До кола найважливіших чинників, на підставі яких сучасна світова спільнота оцінює діяльність таких квазідержавних утворень, є їхня політика щодо єврейського питання. Наявність антисемітського тренду зазвичай є індикатором, за допомогою якого люди, що називають себе повстанцями, борцями за прогрес, визнаються екстремістами та терористами. Сказане повною мірою стосується угруповань, поставлених російськими окупантами при владі в окремих районах Донецької та Луганської областей. Тому

пропоноване дослідження є актуальним не лише з точки зору висвітлення долі єврейської спільноти України, але і для науково обґрунтованої оцінки характеру діяльності активістів самопроголошених республік «ДНР/ЛНР» та тих, хто насправді очолює ці «проекти».

Провідні положення ідеології сепаратистських утворень укорінені в доктрині, яка була оприлюднена керівництвом РФ під час української Революції Гідності. Вона до сьогодні використовується урядом як провідна концепція розвитку російського суспільства. Ця доктрина, як відомо, стверджує, що події на Майдані були організовані ворожими російському народу силами, подолання яких є першочерговим завданням справжніх патріотів державників. Але у визначенні того, ким є ці вороги, творці «руського мира» стикаються із складними проблемами внаслідок вимушеного використання ними ідеологом принципово протилежної спрямованості. З одного боку, вони постійно стверджують, що влада в Києві захоплена «фашистською хунтою» націонал-екстремістів, що таїть смертельну небезпеку для прав і свобод людей. Під фашизмом у цьому разі розуміється не вчення Беніто Муссоліні, маловідоме широкому українському загалу, а націонал-соціалізм Третього Рейху. Одним з ключових положень ідеології націонал-соціалізму, як відомо, була тотальна боротьба зі світовим єврейством. Лідери нацистів бачили в євреях втілення абсолютного зла. Безжальний терор щодо них і невинне викриття всіх форм їх громадської діяльності були одним з найважливіших напрямів діяльності нацистської держави. Необґрунтованість звинувачень нової української влади в симпатіях до «фашизму» (нацизму) очевидна. Громадянам нашої країни і світової громадськості добре відомо про її толерантне ставлення до всіх релігійних конфесій і представників усіх національностей, що мешкають в Україні. Широко відомими є факти участі євреїв (як і представників інших національних меншин) в органах державної влади всіх рівнів та активної співпраці єврейських організацій з урядовими структурами. Але згадані звинувачення є необхідною складовою кремлівської пропаганди, бо таким способом виправ-

довується необхідність військової агресії проти України. Водночас, потужний тренд повернення до цінностей Російської імперії веде до реанімації в лояльному до Кремля інформаційному просторі антисемітських міфологем минулого. Тут варто згадати, що в правлячих колах Російської імперії останнього періоду її існування (часи Олександра III та Миколи II) панувала думка, що єврейська спільнота становить велику небезпеку для добробуту і самого існування держави. Внаслідок цього влада всіма доступними їй засобами створювала у масовій свідомості образ юдея – підступного ворога. Один з найбільш відомих міфів тих часів твердив, що євреї мають таємне керівництво, яке прагне захопити владу над усім світом. У виконанні цієї програми важливу роль мають відіграти народні заворушення, спровоковані контрольованими євреями засобами масової інформації. Найбільш докладний опис цієї програми юдеїв-заколотників викладено в сфабрикованому царськими спецслужбами творі «Протоколи сіонських мудреців» [1]. Але не варто забувати, що подібні інсинуації поряд з роздумами про загальну шкідливість євреїв в усіх царинах життя були поширеним явищем в імперській пресі. Ідеологи «руського мира» широко використовують згадані міфологеми, розробляючи їх для потреб сьогодення. Зокрема, прокремлівські публіцисти стверджують, що Револуція Гідності була організована саме єврейськими олігархами.

Розглядаючи парадоксальну ситуацію щодо євреїв, яка склалася в російському інформаційному просторі невдовзі після подій на Майдані, старший науковий співробітник соціологічного факультету Університету Берна Аліна Полякова зазначала: «Нібито це безпорадні жертви, яких необхідно захищати від геноциду з боку фашистів. Але, можливо, це злочинці, що стоять за націоналістичним заколотом» [2]. Проте в подальшому саме антисемітський тренд став брати гору в пропаганді провладного руху російських патріотів. Як свідчать підрахунки, зроблені громадянськими активістами у березні 2015 р., у російському сегменті google знаходиться 11600 відеороликів з заголовком «єврейський заколот», а також 574000 сторінок публікацій, які містять гасло «Росія без

жидів». Варто зазначити, що такі результати дала перевірка лише по двох з багатьох тисяч можливих антисемітських заголовків [3].

Характерним прикладом змісту сучасної російської пропаганди зазначеного напрямку є вислів публіциста К. Мямліна, який, між іншим, на сьогодні вважається одним з найпопулярніших авторів блогосфери РФ: «Економічна причина «євромайдану» банальна – переважно єврейська олігархія, яка, проївши весь радянський спадок, вирішила здійснити рейдерське захоплення залишків національних багатств України. Додатковий тиск на олігархів здійснюють як міжнародні банки, так і західні політики, які контролюють закордонні активи укрокомпрадорії» [4]. Розвиваючи цю думку в іншій частині своєї статті, зазначений автор підкреслює, що однією з найбільших вад сучасного інформаційного простору Росії є брак висвітлення зв'язку подій на Майдані з діяльністю революціонерів-борців проти царської влади наприкінці XIX– початку XIX ст. «Сьогодні Соловйов та решта «діячів ефіру ліберальної національності» голосно обурюються бунтом на Майдані, але традиційно замовчують криваві «подвиги» величезної кількості терористів, які руйнували Росію у другій половині XIX ст. Їхні імена: М. Натансон, Лев Златопольский, Семьон Лурье, Аптекман, Л. Штернберг та ін. Ніхто з офіційних істориків та пропагандистів не засудив також кривавих терористів початку XX ст.: Азефа, Гершуні, Рутенберга, Гоца, Зільберберга, Гофмана та багатьох інших» [5].

Один з творців доктрини «русского мира» та провідних політологів РФ М. Дугін, оцінюючи в цілому події в Україні, наголосив, що вона вже остаточно знищена єврейським пануванням, породженим Майданом. Проте «Новоросію», створену на теренах колишньої України, очікує велике майбутнє. Саме вона спричинить відродження величі Росії. «Такими є наслідки «євромайдану». Все. Україна без України. Вона в руках гомосексуалістів і єврейських олігархів. Це просто фрік-держава, воно було би смішним, якби б воно не було кривавим... України більше не існує і ніколи її більше не буде...Новоросія – це порятунок від жаху українського розпаду, це – нове майбутнє великої Росії» [6].

Прикладів подібних оцінок ситуації в нашій країні як з боку активістів мас-медіа, так і аналітиків з науковими ступенями РФ існує безліч. Але й наведених матеріалів достатньо, щоб уявити собі зміст ідеологічної продукції «русского мира» щодо зазначеної теми. Здається зрозумілим, яким чином він впливає на ставлення до євреїв на окупованих російською армією теренах Сходу України. Проте Кремль категорично заперечує наявність будь-якого впливу на нібито незалежні самопроголошені республіки Донецького краю. Внаслідок цього, принаймні теоретично, можливо було б очікувати відмінностей у ставленні до єврейського питання з боку активістів сепаратистського руху. На превеликий жаль, численні факти, розгляду яких присвячене пропонуване дослідження, свідчать про зворотне.

У 2014 р. на інформаційних сайтах самопроголошених республік було опубліковано 25 статей та блогів, що містять матеріали антисемітської спрямованості або цілком присвячені цій темі – звичний набір звинувачень змови світового єврейства, що прагне поневолити весь світ і знищувати народи, нацьковуючи їх один на одного, що стали певним стандартом для антисемітської літератури нового часу [7]. У цих матеріалах доповнюються тлумаченням подій новітньої історії в Україні в світлі подібних поглядів. Постійно йдеться про те, що це саме євреї організували Майдан, захопили владу в країні і стравлюють братів-слов'ян в ім'я реалізації своїх злочинних задумів. Індикатором, що визначає сутність залятого ворога, виступають як релігійний, так і національний чинники. Отже, у науковому аналізі ідеології сепаратистів кожному з них потрібно приділити окрему увагу.

В інтерв'ю одного з командирів козацьких загонів, що прибули з Росії на допомогу сепаратистам, опублікованому інформаційним агентством «Новороссия» 1 листопада 2014 р., говориться: «Ім, як, утім, і нам, цю війну нав'язали. Захід. Світовий уряд. Хто на Україні зараз при владі? Жидаї... Це новий хрестовий похід. Війна проти Православ'я. Захід неодноразово намагався нас знищити. Тепер намагається зробити це нашими ж руками. Сьогодні часто православний вбиває православного. Це ж великий

гріх! І я не можу зрозуміти, як люди на Україні цього не розуміють?» [8]. Таким чином, йдеться про протистояння із західним християнством і іудаїзмом у боротьбі за світлі ідеали православ'я. Всі ті, хто дотримується неправильної релігії, ідентифікуються як вороги, але в ролі безпосереднього організатора виступають саме євреї (жиди), що виконують волю сил Заходу. Схожих поглядів на єврейське питання дотримується лідер проросійської організації І.С.Х.О.Д. О. Новіков, який проживає у Харкові. В інтерв'ю інформаційному агентству «Новоросси́я» він робить таку заяву: «Відбувається чисте знищення християнства – і на Донбасі, і тут за відсутності тепла, світла, а в майбутньому і їжі. Недарма наша назва – «Історико-соціальний християнський громадський рух» І.С.Х.О.Д.

– І хто ж за всім цим стоїть?

«Хаббад», як каже Ходос, – «жидовня», як кажу я, знову-таки за всієї моєї поваги до друзів-євреїв, яких безліч у Харкові. Я прекрасно розумію, що ті жиди в особі Порошенка, Яценюка, Коломойського і багатьох інших стравлюють нас один з одним, аби знищити нас і створити для себе чергову «землю обітовану» [9].

У статті В. Львова «События в Украине. Духовный взгляд» [10] єврейська релігія, разом із західними церковними конфесіями, масонами та США, входить до переліку найстрашніших диявольських сил, що загрожують людству. При цьому підкреслюється, що в ролі головних носіїв зла в сучасному світі виступають саме євреї. «Досить просто простежується релігійно-містичний ланцюжок від єврейської Кабали, через гностицизм, Тамплієрів, єзуїтів (римо-католиків, що одне і те саме) до масонських лож та подібних до них організацій у сучасному світі. Євреї протягом тисячоліть уперто намагаються втілити свою мрію про світове панування. У наш час саме євреї є втіленням світового зла, і значною мірою їм вже вдалося просунути в здійсненні своєї мрії». На думку В. Львова, спільнота релігійних євреїв змогла підпорядкувати собі всі основні напрями діяльності сучасного суспільства. «Перший висновок, який ви можете зробити з

прочитаного, – це засилля містичного юдейства, що проникло до усіх сфер людської діяльності. Сатана прагне підпорядкувати економіку і фінанси, релігію і політику, проникаючи до державних структур, сприяючи деградації людства. Мета ворога – заволодіти свідомістю кожної людини, аби ми прийняли помилкові цінності, сповідували помилкові релігії або стали атеїстами, щоб морально деградували». Головною силою, здатною перемогти це зло, є, на думку пана Львова, Росія. «Росії Богом наперед визначена сьогодні саме та територія, ті велетенські простори, що надають потугу протистояти силам зла. Багаті природні ресурси, людський потенціал, ще не втрачена духовність народу – все це складові нового відродження Росії». При цьому автор виразно висловлюється, що не всі євреї будуть ворогами в майбутньому протистоянні. «Передусім зазначимо, що не всі євреї представляють у цьому світі сатану, але тільки ті, про кого Ісус Христос каже: «... і лихослів'я тих, хто говорить про себе, ніби юдеї, а вони не такі, але зборище сатанинське» (Одкр. 2: 9)... Ці слова стосуються і сучасного юдейства, що зреклося Ісуса Христа як Спасителя». Зі сказаного випливає, що хрещення здатне виправити єврея і привести його до спільноти добрих людей.

Однак така позиція далеко не вичерпує всього спектра ставлення до євреїв як до релігійної групи в ідеології «Новоросії». Четвертого липня 2014 р. на інформаційному сайті Центрального інформаційного агентства Новоросії Novorus.info були опубліковані уривки з праці впливового російського ідеолога К. Петрова «Тайны управления человечеством» [11]. У наведених фрагментах ідеться про радикальну відміну євреїв від інших народів. Вони проголошуються набродом, що позбавлений усіх ознак повноцінної нації: спільної території, мови, історії і т.д. На думку автора, вони є суто штучною спільнотою, що прагне панувати над людством за допомогою спеціально виробленої ідеології. Хто з нею не ознайомлений, той, по суті, не є євреєм. Головним елементом цієї ідеології є Біблія. У публікації наводяться такі висловлювання: «Сутність біблійної концепції управління людством (полягає) у руйнуванні генетично зумов-

леної нормальної психіки більшості (згадайте генетично обумовлений потенціал розвитку). В інформаційному відношенні Біблія у культурі людства аналогічна інформаційним вірусам у комп'ютерних системах. Вона перекручує об'єктивно зумовлені нормальне світосприйняття і культуру мислення, поневолюючи духовно всіх, хто сприймає це самодурство як неспотворене Одкровення Небесного. Сучасна глобальна криза людства (екологія, політика і т.д.) породжена Євро-Американською цивілізацією. Її причина в тому, що Біблія антагонізує між собою (протиставляє, призводить до протиріччя) різні рівні в ієрархічній побудові психіки людини і руйнує тим самим єдність емоційного та смислового ладу душі, з яким більшість новонароджених входить у життя. У розділі «Егрегоры» стверджується, що 17% людей, які прочитали Біблію від початку до кінця, божеволіють. Біблія – засіб поневолення світу на догоду вузької над-«елітарної» групи знахарів, що становлять світову спільноту, демонічно протиставивши себе світовій спільноті людей, тобто людству. Така світова спільнота знахарів уже впродовж кількох тисяч років буде глобальну «елітарно»-невільницьку цивілізацію – піраміду придушення вільного особистісного розвитку людей у суспільстві» [12]. Розвиваючи цю тему, автор неминуче змушений торкнутися питання про християнство, що використовує ту саму Біблію. Релігію Нового Завіту він також визнає суспільно небезпечним єврейським породженням. «Іудаїзм і християнство в їх історично реальному вигляді – інформаційні підсистеми засобів цієї агресії, що взаємно доповнюють одна одну». Далі в публікації цитуються слова Е. Ренана: «Саме через християнство іудаїзм і завоював по-справжньому весь світ. Християнство – це шедевр іудаїзму, його слава і досконалість» («Мудрость столетий», Москва: Столетие, 1997. – С. 20). Зрозуміло, це не може бути поєднане з ідеологією, згідно з якою місія самопроголошених республік полягає в захисті ідеалів православ'я. Але самий факт такої публікації інформаційним агентством сепаратистів свідчить про те, що пропаганда ідеї універсального зла єврейської релігії вважається набагато важливішою, ніж усі інші концептуальні розбіжності.

На відміну від вищезазначеної статті, автор анонімної публікації «Днепропетровский синдром иудаизма» дотримується чіткого розмежування термінів євреї і їдеї. «Юдей – етнорелігійна група, що включає тих, хто був народжений євреєм, і тих, хто навернувся в іудаїзм. Людина, що вірить в єдиного Бога, суворо дотримується законів та приписів, які засновані на Танаху («Письмовій Торі») і Талмуді («Усній Торі»). Євреї – стародавній народ семітського походження, що походить від населення стародавнього Ізраїльського й Іудейського царств». У подальших міркуваннях постійно підкреслюється, що осередком зла є саме їдеї – тобто релігійна спільнота. Злочинність цієї спільноти полягає в тому, що вона в незалежній Україні служить інтересам ізраїльської розвідки «Моссад» і спецслужбам США. «Більшість синагог і центрів, проектів отримують фінансування з-за кордону, внаслідок чого є залежними від закордонних центрів, насамперед США, і контролюються американо-ізраїльськими спецслужбами. Показово, що Північноатлантичний альянс і «Моссад» офіційно сприяли Україні в гарантуванні безпеки під час Євро-2012». До головних підпор ізраїльських спецслужб, на думку автора, належать: «Сохнут» (Єврейське агентство для Ізраїлю), мережа шкіл та закладів «Хабад-Любавич», мережа ОРТ, Американський єврейський розподільчий комітет «Джойнт» та ін.». Міркування про сучасну політичну спрямованість єврейських релігійних установ доповнюються у зазначеній публікації загальними історичними оцінками діяльності осіб, які сповідують іудаїзм. «Ніколи їдеї не відплатили добром за добро, яке робили для них інші народи. Їдеї завжди зраджували тих, хто надавав їм дах над головою, тими чи іншими маніпуляціями відбирали добро господарів і часто разом з життям. Навіть те, що не було жодного народу, серед якого жили їдеї, який рано чи пізно, розкусивши їх паразитичну природу, не відкидав би їдеїв, говорить саме за себе. І причиною всього цього були тільки самі їдеї» [13]. На підтвердження правоти своїх слів автор наводить велику цитату з книги Н. Левашова «Россия в кривых зеркалах» [14]. Цей автор, що помер в 2012 р., був

скандально відомим російським окультистом. Зазначений твір було заборонено в Російській Федерації. Але в інформаційному просторі «Новоросії» подібні речі вважаються за припустимі.

Наведені матеріали свідчать про те, що у публіцистиці сепаратистів уже сформувалася чітка тенденція подання єврейської релігії в негативному світлі. У той же час, тут поки що відсутня ідеологічна єдність у визначенні головної причини, через яку іудаїзм слід вважати шкідливою і небезпечною силою. Релігія євреїв винна водночас і у ворожості до християнства, і в тому, що вона його породила. Втім, теологічні розбіжності з надлишком компенсуються єдністю в питанні про політичну спрямованість діяльності іудейських громад. Вони є провідниками політики Заходу, спрямованими проти слов'янського братства. Слід звернути особливу увагу на ту обставину, що розглянуті публікації ґрунтуються на ідеології російського походження. Матеріали антиіудейського змісту є або розробкою публічно висловленої думки громадян РФ, або передруком російських публікацій. Завдяки цьому конфлікт з іудейською релігією вводиться до контексту цивілізаційного протистояння між «руським миром» і «Заходом». При цьому національні аспекти конфлікту або не підкреслюються, або взагалі заперечуються. Єврей, далекий від традиційної культури та іудейської громади, не розглядається як ворог.

Але в публіцистиці сепаратистів спостерігаються також і матеріали відверто расистського змісту. Розглядаючи цю тему, передусім слід приділити увагу публікаціям, які пропагують відверто націонал-соціалістичну ідеологію. Так, опублікована центральним інформаційним агентством «Новоросії» від 17.06.2014 р. стаття «Наше возрождение» цілком присвячена обґрунтуванню необхідності націонал-соціалістичної революції в братських слов'янських країнах Росії, України і Білорусі. Пояснюючи сутність зазначеного суспільно-політичного вчення, автор статті зазначає: «Насамперед ми повинні відповісти на питання: що таке націонал-соціалізм? Націонал – це слово вказує на те, що зазначена ідеологія формує навколо себе Націю і ставить Націю в осно-

ві всього. Тобто своя Нація понад усе! Соціалізм – це соціальна і правова рівність усіх членів нації. Це нове суспільство без протиставлення класів, адже нації потрібні як робітники фізичної праці, так і працівники інтелектуальної сфери. Зрозуміло, що без перших і других Нація не може існувати. Опорою нашого нового суспільства стануть видатні, талановиті Особистості, які всім серцем, до фанатизму віддані своїй Нації!» [15]. Далі послідовно обговорюється програма політичного, економічного і культурного відродження братніх слов'янських народів. Головним винуватцем усіх проблем у минулому і противником прогресивних перетворень у майбутньому, на думку автора, є євреї. Боротьба з ними вимагає скасування ринкової економіки та демократії. «В умовах, коли сучасна «Українська» держава, окупована жидами, не тільки не виправдовує національних сподівань, але й сприяє поступовому і всебічному занепаду, деградації та вимиранню української Нації, а жидівська пропаганда підносить у брехливій упаковці міф про «права людини», виділяючи лицемірно інтереси окремих індивідуумів над загальнонаціональними інтересами, розчленовуючи єдине поняття Нації... Задля утвердження Права Нації можуть бути прийнятні які завгодно методи. Від публічних методів до підпільних методів, від місцево-локальних методів до глобально-масштабних методів, від пропагандистсько-агітаційних методів до озброєно-силових. Зволікання із затвердженням на практиці Права Нації (як реальної природної альтернативи так званій жидівській «конституції») може призвести до НЕ виправних наслідків» [15]. У зазначеній публікації чітко зазначається кінцева мета всіх перерахованих вище методів боротьби. «Пам'ятайте, брати і сестри по крові, що фізично знищивши всіх без винятку жидів на Землі, як носіїв диявольського духу, ми знищимо цим самим диявола – найстрашнішого ворога Бога. Як бачите: коли ми говоримо жид – маємо на увазі диявол, коли ми говоримо диявол – маємо на увазі жид! Це виразно говорить про те, що ми, націонал-соціалісти, робимо Богу угодну Святу Справу. З нами – Бог! Смерть жидам! Тобто – смерть дияволу! Пам'ятайте також про те, що євреї – це вроджені диявольські провокатори» [15]. В цілому

позиція автора надзвичайно близька до тієї, якої дотримувалися пропагандисти Третього Рейху. Від останніх його відрізняє нав'язливе прагнення невинно пов'язувати расову та релігійну концепції протистояння, що не було характерною рисою ідеології нацистів. Унаслідок зазначеної специфіки, стаття містить відступ, який визнає, що один хороший єврей у світовій історії все ж був. «Бог, знаючи те, що так звана «єврейська раса» диявола опущена, образно кажучи, нижче плінтуса в усіх відношеннях, спеціально обрав з цього паршивого народу одну достойну Людину – Ісуса Христа. Правда, відзначивши Його ще в утробі матері як носія Великої просвітницької місії: вклавши в уста Йому свої норми Духовних Законів. Сподіваючись на те, що Його «народ», може, схаменеться і прийме всім серцем Боже Вчення, повставши проти диявола. Однак «революція» не відбулася. Цей тупий, підлий народець НЕ зрікся свого батька – диявола. Він катував по-звірячому «свого брата по крові», а потім стратив Його, розіп'явши на хресті» [15]. Цей виняток, як видно зі сказаного, покликаний лише підтвердити правило і зміцнити ненависть читача до єврейської нації в цілому.

Ще один полум'яний патріот «Новоросії», опус якого опублікований на тому самому сайті місяць потому під псевдонімом «Ураган», також відвертий у своїй прихильності ідеалам націонал-соціалізму. У публікації з пафосною назвою «Срочно !!! Просыпайся, Вставай, Великая Русь !!! Грядет великая битва с силами тьмы !!!» [16] говориться: «Єдина ідеологія, здатна не тільки протистояти цій іудейській кабалі, але й перемогти її – Маніфест міжнародного Націонал-Соціалістичної Союзу Слов'ян». Автор у цілому дотримується національного підходу, але, як і в матеріалі, розглянутому нами раніше, називає євреїв виродками диявола. Примітним є і той факт, що серед злочинницьких сил, які очолюють єврейство, він згадує хасидський рух ХаБаД. Важливим аспектом зазначеної публікації є твердження про неймовірно велику кількість євреїв у сучасному світі. «Загальна кількість жидів у всьому світі становить 600 мільйонів (друга за чисельністю нація після китайців). Це вони нам, як лохам,

розповідають казки, що їх, «бідних», у усьому світі всього-то нещасних 25 млн... І ми, як ідіоти, цьому віримо. А насправді письменник Бадзьо правильно їх назвав – «ПІДПІЛЬНА НАЦІЯ». Що незрозумілого? Реально ж, в Україні загальна кількість жидів становить не менше 10 мільйонів. У Росії – не менше 30 мільйонів. У США – не менше 50 мільйонів. А у всій Західній Європі – не менше 80 мільйонів» [16]. Настільки велика чисельність дозволяє їм, на думку автора публікації, управляти всіма значними подіями людської історії. «ОСЬ ХТО ВІЧНО СТОЯВ ТА ЗДІЙСНЮВАВ ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ НА РУСІ в 1917, 1991, 2004, 2014 роках і в усі століття не тільки на нашій Священній Землі, а й у всіх державах Європи та інших країнах світу» [16].

Слід зазначити, що хоча переважна більшість антисемітських публікацій, опублікованих сепаратистами, не містить прямих схваленень ідеології націонал-соціалізму, тим не менш публікація подібних матеріалів на сайті головного інформгентства «Новоросії» і збереження їх там протягом 8 місяців свідчать про те, що подібні погляди сприймаються пропагандистами самопроголошених республік як достатньою мірою прийнятні.

Поряд з настільки радикальними закликами до нещадної боротьби з єврейством в інформаційному просторі самопроголошених республік присутня також тема негативного ставлення творців російської культури до євреїв. Здебільшого подібні ідеї висловлюються однією-двома фразами, включеними до ґрунтовних міркувань про духовне відродження «Новоросії». Але одна з публікацій зазначеної групи цілком присвячена судженням про євреїв Ф. Достоевського. Вона являє собою добірку з двох цитат без авторських коментарів. Ключові висловлювання цих цитат звучать так: «Жидки будуть пити народну кров і харчуватися розпустою і приниженням народним, але позаяк вони будуть платити бюджет, то, отже, їх треба буде підтримувати», «у нас тут у літературі вже безліч видань, газет і журналів видається на жидівські гроші жидами (яких напливає до літератури все більше і більше), і тільки редактори, найняті жидами, підписують газету або журнал російськими іменами – от і все в них російського. Я думаю, що це

тільки ще початок, але що жиди захоплять ще набагато більше коло дій у літературі; а вже щодо життя, щодо явищ поточної дійсності я не торкаюся: жид поширюється з жахливою швидкістю. Але ж жид і його кагал – це все одно що змова проти росіян!» [17]. Слід зазначити, що у Федора Михайловича присутні висловлювання, що визначають єврейство як релігію. Такий підхід у цілому був сумісний з домінуючою в Російській імперії політикою обмеження прав послідовників іудаїзму. Але у зазначеній добірці вони відсутні. Таким чином, створюється враження, що єврейство слід розуміти саме як шкідливий етнос.

Політологічний аналіз пропагандистських матеріалів сепаратистів вимагає, крім усього вищезазначеного, з'ясування питання про ставлення влади самопроголошених республік до того, що відбувається. Наведені матеріали свідчать про наявність в ідеології сепаратистів антисемітської складової. Але на це представники зазначених рухів можуть відповісти, що створені ними політичні утворення є республіками, а демократія зобов'язує толерувати суспільні погляди, які відрізняються від позиції влади. Для прояснення цього питання надзвичайно важливим є спільний виступ глав самопроголошених республік 2 лютого 2015 р. У заяві Захарченка та Плотницького говорилося, що Україною правлять «не ті люди», з подальшою згадкою відеоролика: «Єврейське козацтво повстало». Президент Євро-Азійського Єврейського конгресу Юліус Майнел оцінив цю подію як акт антисемітизму [18]. Хоча тон зазначених висловів, порівняно з матеріалами, розглянутими раніше, має вигляд стриманого і обережного, він, тим не менш, свідчить про прихильне ставлення лідерів сепаратистів до антисемітської за змістом пропаганди.

Проведене нами дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. В інформаційному просторі псевдодержавних утворень, створених на окупованих теренах Сходу України, ведеться потужна антисемітська пропаганда. Вона наразі позбавлена концептуального єдності. Внаслідок цього заяви, які стверджують, що ворогами є головним чином прихильники релігії іудаїзму,

поєднуються з екстремістськими звинуваченнями у всіх можливих лиходійствах єврейської нації в цілому. Зазначений дисонанс жодним чином не пом'якшує тієї обставини, що на підконтрольних сепаратистам територіях у суспільну свідомість послідовно впроваджується негативний стереотип щодо осіб єврейського походження.

2. Функціональне значення зазначеної пропаганди полягає у визначенні базових цінностей руху сепаратистів і створенні страхітливого образу ворога, у боротьбі з яким повинні згуртуватися і громадськість самопроголошених республік, і всі інші громадяни України, які співчують самопроголошеним псевдодержавним утворенням.

3. У публікаціях сепаратистів антисемітського змісту домінують матеріали і концепції російського походження. Їхня ідеологія щодо протистояння з єврейством дуже тісно пов'язана з насадженням цінностей «русского мира» в південно-східних регіонах України.

Насамкінець слід зазначити, що на сьогодні наявність помітних антисемітських тенденцій в інформаційному просторі самопроголошених республік є фактом маловідомим за межами нашої країни. Проведені дослідження надають необхідні відомості для інформування широких верств світової громадськості про цю проблему. Наразі така діяльність стає особливо актуальною у світлі спроб провідних держав Європи досягти угоди про повернення зазначених окупованих територій до складу України на правах широкого самоврядування. Слід усвідомлювати, що серед багатьох болісних проблем зворотної інтеграції регіонів, де фактично буде збережена влада активістів сепаратистського руху, не останнє місце посідає небезпека поширення антисемітизму російського взірця в українському суспільстві. Звичайно, неможливо стверджувати, що все населення окупованих територій Донецького краю змінило свої переконання під впливом пропаганди сепаратистів. Але треба враховувати, що значна ізоляція від цивілізованого світу і потужне промивання мізків протягом стількох років зазвичай призводять до помітного збільшення відсотка довіри до

нісенітниць екстремістської пропаганди. Це, в свою чергу, призведе до того, що тисячі носіїв шкідливих ідей, які скупчилися в окупованих регіонах, зможуть у майбутньому вільно пропагувати свої погляди на всіх теренах України. Тому як вітчизняній владі, так і представникам європейської спільноти треба, розробляючи плани з врегулювання ситуації на Донеччині, продумати низку заходів, спрямованих на запобігання зростання антисемітських настроїв у нашому суспільстві.

1. De Michelis C. The non-existent manuscript : a study of the Protocols of the sages of Zion / C. de Michelis. – Lincoln : Univ. of Nebraska Press, 2004. – P. 76–80.

2. Полякова А. Россия никак не может решить, украинские евреи – жертвы или злодеи? [Електронний ресурс] / А. Поляков. – Режим доступу : <https://inforesist.org/rossiya-nikak-ne-mozhet-reshit-ukrainskie-evrei-zhertvy-ili-zlodei/> 29.04.2014.

3. Обыкновенный расизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chumnoy.com/obyknovennyj-rashizm/> 06.03.2015.

4. Мямлин К. Еврейские олигархи, как скрытые двигатели «украинского бунта». Ч. 1 [Електронний ресурс] / К. Мямлин. – Режим доступу : <http://via-midgard.info/news/evrejskie-oligarxi-kak-skrytye-dvigateli.htm>. 20 февраля 2014.

5. Мямлин К. Еврейские олигархи, как скрытые двигатели «украинского бунта». Ч. 4 [Електронний ресурс] / К. Мямлин. – Режим доступу : http://communitarian.ru/publikacii/sng/evreyskie_oligarhi_kak_skrytye_dvigateli_ukrainskogo_bunta_chiv_hvatit_li_mu_zhestva. 7 ноября 2014.

6. Мезенцев Д. Александр Дугин: «Украина в руках гомосексуалистов и еврейских олигархов» [Електронний ресурс] / Д. Мезенцев. – Режим доступу : c-pravda.ru/newspapers/-2014/05/29/Aleksandr-Dugin-Ukraine-v-rukakh-gomoseksualistov-i-evrejjskikh-oligarkhov. 27 ноября 2016.

7. Rossman V. Russian intellectual antisemitism in the post-communist era / V. Rossman. – Lincoln, 2002 ; Maccoby H. Antisemitism and modernity: innovation and continuity / H. Maccoby. – London,

2006 ; Messmer M. Antisemitism in Post-Communist Russia / M. Messmer. – Cape Town : Kaplan Centre for Jewish Studies and Research, 1998 ; Лихачев В. Антисемитизм на постсоветском пространстве (2005–2006) / В. Лихачев // Евразийский еврейский ежегодник. – 2007. – С. 260–280.

8. Гончаров Т. Все наши трудности – ничто по сравнению со светлой идеей Новороссии [Электронный ресурс] / Т. Гончаров. – Режим доступа : <http://novorossia.su/ru/node/8906>. 1 ноября 2014.

9. Новиков О. Харьков запуган, народ стравливают [Электронный ресурс] / О. Новиков. – Режим доступа : <http://novorus.info/news/policy/31695-novikov-harkov-zapugan-narod-stravlivayut.html>. 21-12-2014.

10. Львов В. События в Украине. Духовный взгляд [Электронный ресурс] / В. Львов. – Режим доступа : <http://novorus.info/news/interesno/26713-sobytiyav-ukraine-duhovnyy-vzglyad.html>. 17-08-2014.

11. Петров К. Тайны управления человечеством [Электронный ресурс] / К. Петров. – Режим доступа : <http://tainy-upravleniya-chelovechestvom.ru>.

12. Тайна национальной розни. Кто такие русские? Кто такие евреи? Кто такие жида? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://novorus.info/news/interesno/24690-tayna-nacionalnoy-rozni-kto-takie-russkie-kto-takie-evreikto-takie-zhidy.html>. 4-07-2014.

13. Днепропетровский синдром иудаизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://novorus.info/news_newslava-dnepropetrovsk_newslava/21774-dnepropetrovskiy-sindrom-iudaizma.htm. 3-06-2014.

14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru-an.info/новости/защищаем-россию-в-кривых-зеркалах/>. 05 августа 2014.

15. Наше возрождение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://novorus.info/news/interesno/23671-nashe-vozrozhdenie.html>. 17-06-2014.

16. Срочно!!! ПРОСЫПАЙСЯ, ВСТАВАЙ, ВЕЛИКАЯ РУСЬ !!! ГРЯДЕТ ВЕЛИКОЕ СРАЖЕНИЕ С СИЛАМИ ТЬМЫ !!! [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://novorus.info/>

news/interesno/24997-srochno-prosypaysyavstavay-velikaya-rus-gradet-velikoe-srazhenie-s-silami-tmy-.html. 10-07-2014.

17. СВОБОДА устами классика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novorus.info/news/rusmir/32692-svoboda-ustami-klassika.html>. 23-01-2015.

18. Заявление ЕАЕК в связи с провокационным выступлением Александра Захарченко и Игоря Плотницкого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eajc.org/page6/news49703.html>. 03.02.2015.

2.4. ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Автор висловлює глибоку подяку генеральному директору Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) Володимиру Паніотто, який не лише люб'язно надав у наше розпорядження бази даних опитувань КМІС, а й знайшов час ознайомитися з першою версією цієї статті та висловити низку суттєвих зауважень. Ми також вдячні співробітникам КМІС Євгену Ільєнку та Станіславу Зленку, які виконали усі необхідні для цього дослідження розрахунки.

Громадські спекуляції на тему антисемітизму, так само як і політичні спекуляції на самому антисемітизмі, супроводжують усю історію незалежної України. При цьому і громадські активісти, і політтехнологи, і часто-густо незалежні експерти виходять з апіорного переконання, якщо не в закоріненості антисемітизму ледь не в генетичному коді українців, то в культурно спадковому й неподоланому його характері, що, начебто, демонструє багатовіковий досвід погромів і переслідувань євреїв на українських землях.

Безумовно, історія співіснування українців та євреїв знає багато прикрих сторінок. І хоча роки прямого насильства, очевидно, становлять невелику частку цієї історії, залишається

відкритим питання, чому саме вони зумовлюють історичну пам'ять і суспільно-політичну поведінку євреїв у часи мирного співжиття. Адже, приміром, два сторіччя постійного переслідування та пригноблення євреїв російською та радянською державами не призвели до так само негативного ставлення з боку євреїв до росіян, а навпаки, останні півтора сторіччя супроводжувались активною добровільною російською асиміляцією євреїв, їх співчуттям до долі й проблем російського народу, постійним намаганням взяти активну участь у політичному та культурному житті Росії та СРСР.

Останній Майдан нібито засвідчив початок нового етапу співжиття двох народів в Україні. Активна та подекуди демонстративна участь єврейських активістів у Революції Гідності мала, здавалось би, сприяти подоланню негативних стереотипів і закласти підвалини нових стосунків. Проте, як показують соціологічні дослідження, зміни уявлень і симпатій людей відбуваються набагато повільніше, ніж того, можливо, хотілось би. Отже, якщо українцям і євреям судилося нарешті вийти на новий рівень стосунків, підвалини цьому мали б бути закладені раніше. Проблема в тому, що виявити ці підвалини науковими засобами буде досить складно, адже комплексних релевантних досліджень ми просто не маємо.

Системні дослідження ставлення до євреїв у незалежній Україні

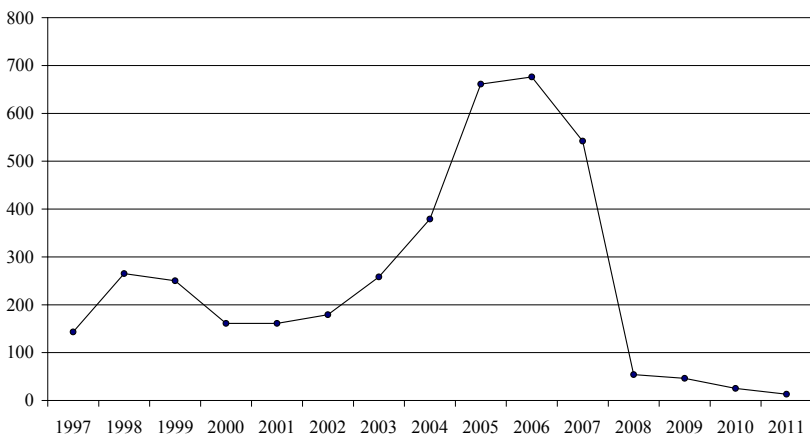
Протягом української незалежності більш-менш системні дослідження українсько-єврейських стосунків проводилися лише в напрямках моніторингу єврейської теми та антисемітизму в українських ЗМІ, моніторингу проявів антисемітизму та виміру рівня антисемітизму за допомогою т. зв. шкали Богардуса. Неважко побачити, що усі ці дослідження стосувалися виключно ставлення українців до євреїв, отже, для висновків про динаміку єврейського ставлення до українців у незалежній Україні ми взагалі не маємо будь-якого систематизованого матеріалу.

Моніторинг антисемітизму в українських ЗМІ проводився з 1992 р. Інститутом юдаїки, Єврейською конфедерацією України, Асоціацією єврейських організацій та общин (Ваадам) України та Євразійським єврейським конгресом на основі візуального перегляду понад 60 періодичних видань центральної та регіональної преси, а також окремих книг і брошур. Час від часу він доповнювався моніторингом взагалі єврейської та ізраїльської тем, але головним чином був зосереджений саме на антисемітських публікаціях. Так чи так, публікації в ЗМІ є, швидше, не так показником стану масової свідомості, як одним з факторів, що на неї впливають. У будь-якому разі, за даними цього моніторингу, вже наприкінці 2000-х років антисемітські публікації, практично, зникли з українських ЗМІ. Як зазначав В. Лихачов у звіті за 2011 р. (останньому, в якому аналізуються ці дані), «у сфері антисемітської пропаганди триває спад, що почався понад чотири роки тому. Згідно з даними моніторингу пропаганди антисемітизму, що проводить Володимир Міндлін для Вааду України, за перші дев'ять місяців 2011 року було зафіксовано 13 антисемітських публікацій. Основні рупори антисемітської пропаганди серед українських видань – газети «За вільну Україну плюс» (Львів), «Сота свободи» (Львів), «Інформаційний бюлетень» (Кременчук). Для порівняння, 2010 року, за підрахунками Міндліна, було опубліковано 25 антисемітських статей... Протягом 2009 року було опубліковано 46 антисемітських статей, 2008 року зафіксовано 54 такі публікації, 2007-го – 542. 2006 року було зафіксовано 676 антисемітських публікацій, 2005-го – 661 публікацію, 2004-го – 379. 2003 року їх нарахували 258, а на рік раніше – 179» [1].

Динаміку за попередні роки було наведено у звіті В. Лихачова за 2006 рік: 1997 рік – 143 публікації, 1998 – 265, 1999 – 250, 2000 – 161, 2001 – 161 (до речі, тут подано іншу цифру за 2002 рік – 149, а не 179 публікацій) [2].

Які процеси відбивають ці цифри? Як зазначає В. Лихачов, «на початку 2000-х років антисемітські матеріали публікували, в основному, маргінальні видання: йшлося, переважно, про щомісячні ультранаціоналістичні газети накладом близько тисячі

примірників. Від 2002 року починається новий етап, що характеризується різким зростанням масштабів антисемітської пропаганди. Колосальне зростання кількості антисемітських публікацій у 2002–2006 роках було викликане активною діяльністю Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП). У виданнях МАУП публікувалося до 90% від загальної кількості антисемітських матеріалів у друкованих ЗМІ. У 2002–2005 роках кількість антисемітських матеріалів щороку зростала в 1,5–2 рази, на перший план вийшли видання з накладом у десятки чи навіть сотні тисяч примірників. Восени 2007 року через низку обставин Академія згорнула антисемітську кампанію так само різко, як і почала її. З вересня 2007 року фіксується різкий спад кількості антисемітських публікацій (що викликало зменшення їх кількості в українських періодичних виданнях удесятеро)» [1].

Рис. 1. Динаміка антисемітських публікацій в українських ЗМІ

Наведений аналіз доводить пов'язаність зливи антисемітських публікацій у високотиражних ЗМІ у першій половині 2000-х років з діяльністю одного конкретного закладу, що підтверджує версію щодо

штучного суспільно-політичного, а не масово-соціального її характеру. Хоча, з іншого боку, як зазначає В. Лихачов, «антисемітська, так само як і загалом ксенофобська та неонацистська пропаганда, останніми роками все більше переходить з друкованих ЗМІ до Інтернету, де її обсяг просто не підлягає повноцінному огляду» [1]. Очевидно, що Інтернет, з його соціальними мережами та розвинутою системою коментування, набагато більше відповідає уявленню про дзеркало масових настроїв. Але на сьогодні ми не маємо системного аналізу мережевого контенту із зазначеної тематики, який би враховував, зокрема, постійну присутність у дискусіях професійних провокаторів, завданням яких є штучно роздмухувати контроверсійні теми.

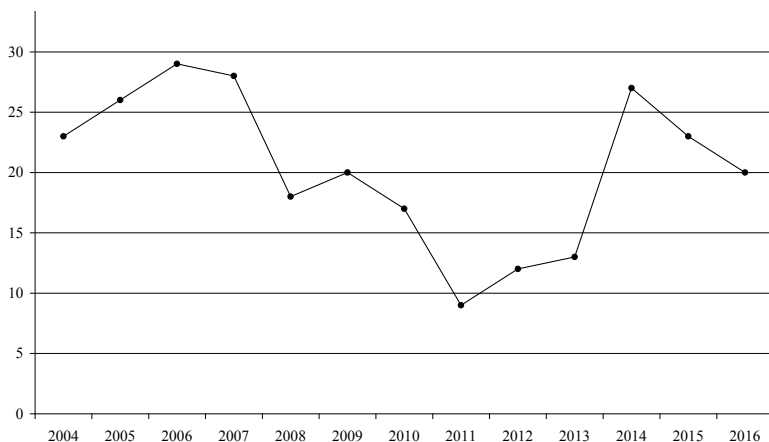
Проте, як би не розглядати природу зливи антисемітських публікацій першої половини 2000-х років, не можна ігнорувати той факт, що вони повинні були мати певний вплив на читачів видань, де вони з'являлися, та на коло їх спілкування. Перше, що має впадати в очі спостерігачеві, це прямі акти насильства та вандалізму проти євреїв та об'єктів єврейської спадщини (синагог, цвинтарів, меморіалів тощо). Такий моніторинг для Асоціації єврейських організацій та общин (Вааду) України і Євроазійського єврейського конгресу В. Лихачов веде з 2002 р. При цьому він відверто зазначає, що «ні в кого в Україні немає інформації про всі расистські напади... Будь-які дані громадських організацій... – це лише надводна частина айсберга. До підсумкової статистики потрапляють лише ті випадки, про які ставало відомо з різних джерел і в яких було достатньо інформації, щоб впевнено казати саме про расистський характер нападу.

Щодо держави, то вона, як і раніше, не веде будь-якої адекватної статистики актів насилля та вандалізму, вчинених на ґрунті ненависті. За поодинокими винятками, майже ніколи правоохоронні органи не кваліфікують адекватно расистське насилля як злочини, вчинені на ґрунті ненависті. Стосовно вандалізму це можна стверджувати ще категоричніше. Жодного разу за період моніторингу [написано 2012 р. – *В.Н.*] не було розцінено як вчинений на ґрунті ненависті будь-який акт вандалізму. Спаплюжені меморіали пам'яті жертв Голокосту, пошкоджені та розмальовані свастиками й образливими та ксенофобськими написами надгробки на єврейських

та мусульманських цвинтарях, розбиті вікна синагог та мечетей чи навіть підпали культових споруд – нічого з цього, на думку держави, не було вмотивовано національною чи релігійною ненавистю» [3].

Що стосується динаміки таких інцидентів, то, згідно зі звітом В. Лихачова за 2012 р., «неонацизм, агресивні молодіжні расистські субкультури та пов'язані з насильством злочини на ґрунті ненависті у 2002–2005 роках не мали в Україні характеру дійсно серйозної проблеми... Але, на жаль, починаючи від осені 2006 року в Україні було зафіксовано різкий викид вуличного насилля на ґрунті ненависті» [3, с. 1]. При цьому, зазначає він, «динаміка кількості пов'язаних з насильством злочинів на ґрунті расизму в Україні не була лінійною. До початку 2008 року спостерігалось стрімке зростання таких проявів, особливо потужною «хвиля» стала з кінця 2006 року. З весни 2008 року до осені 2010 року фіксувався спад таких злочинів... З осені 2010 року до весни 2012 року знову зафіксовано зростання расистських нападів – не таке стрімке, як у 2006–2008 роках, проте більш помітне після періоду спаду. Але в останній рік, з весни 2012 року, я знову констатую зменшення кількості расистського насилля на вулицях українських міст» [3, с. 4].

Проте, як показують його дані за наступні роки, після періоду стабільності у 2011–2013 роках кількість випадків вандалізму з антисемітським підтекстом стрімко зростає. Так, кількість випадків антисемітського насилля за час моніторингу становила в середньому 4–8 постраждалих на рік (2004 р. – 8 осіб, 2005 р. – 13, 2006 р. – 8, 2007 р. – 8, 2008 р. – 5, 2009 р. – 1, 2010 р. – 1, 2011 р. – жодного випадку, 2012 р. – 4 особи (3 інциденти), 2013 р. – 4, 2014 р. – 4, 2015 – 1, 2016 – 1 особа) [4]. При цьому кількість випадків антисемітського вандалізму була значно більшою і, за винятку спаду у 2011–2013 роках, становила у середньому 15–20 зафіксованих випадків на рік (2004 р. – 15 випадків, 2005 р. – 13, 2006 р. – 21, 2007 р. – 20, 2008 р. – 13, 2009 р. – 19, 2010 р. – 16, 2011–2013 рр. – по 9 випадків, 2014 р. – 23, 2015 р. – 22, 2016 р. – 19 випадків) [4, с. 2]. Зведену динаміку антисемітської агресії (сукупність актів насильства та вандалізму) демонструє такий графік:

Рис. 2. Динаміка антисемітської агресії в Україні

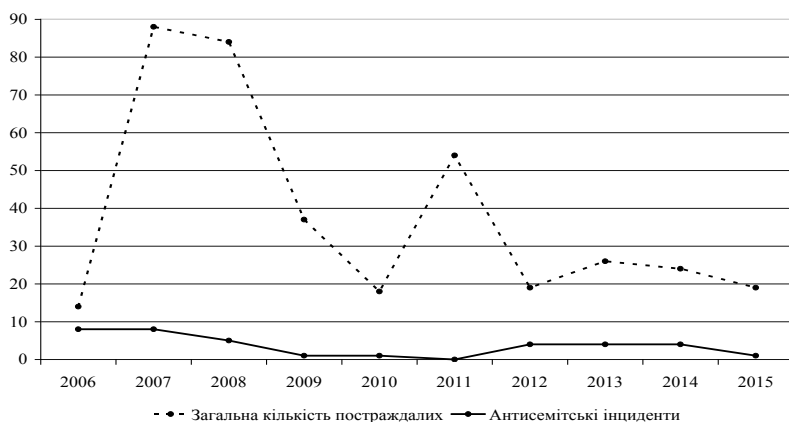
Разом із тим варто розглянути антисемітські інциденти на загальному тлі ксенофобської агресії. Такий моніторинг група В. Лихачова веде з 2006 р. [5]. Нижче ми подаємо порівняльну таблицю та графік насильницьких інцидентів за попередні десять років:

Таблиця 1

Ксенофобське насильство в Україні

<i>Рік</i>	<i>Кількість постраждалих</i>		<i>Частка антисемітських інцидентів</i>
	<i>Загальна (у т.ч. убито)</i>	<i>В антисемітських інцидентах (летальних випадків не зафіксовано)</i>	
2006	14 (2)	8	57%
2007	88 (6)	8	9%
2008	84 (4)	5	6%
2009	37	1	3%
2010	18 (1)	1	6%
2011	54	0	0%
2012	19	4	21%
2013	26	4	15%
2014	24	4	17%
2015	19 (1)	1	5%
Загалом	383 (14)	36	9%

Рис. 3. Ксенофобське насильство в Україні

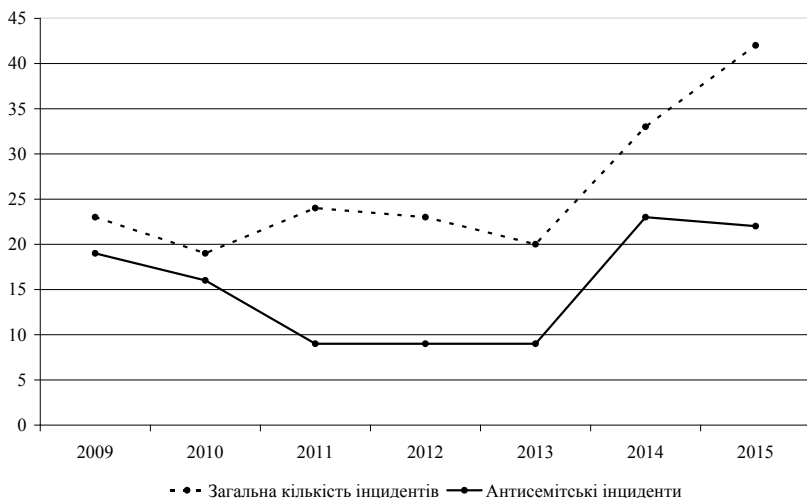
Ми бачимо, що антисемітське насильство очевидно не є домінуючим в Україні. Виняток становить 2006 р., але тут незрозуміло, чи не йдеться про вади моніторингу, що розпочався лише того року.

Інша картина з вандалізмом на ґрунті ксенофобії. Зведені дані оприлюднено лише від 2009 р. [5, с. 14], але й вони достатньо показові:

Таблиця 2

Ксенофобський вандалізм в Україні

Рік	Кількість інцидентів		Частка антисемітських інцидентів
	Загальна (у т.ч. в окупованому Криму)	Антисемітські	
2009	23	19	83%
2010	19	16	84%
2011	24	9	38%
2012	23	9	39%
2013	20	9	45%
2014	33 (6)	23	70%
2015	42 (8)	22	52%
Загалом	184 (14)	107	58%

Рис. 4. Ксенофобський вандалізм в Україні

Впадає в очі, що, на відміну від ксенофобського насильства, антисемітський вандалізм становить в середньому від половини до трьох чвертей усіх інцидентів такого ґатунку. Пояснити це нескладно. Євреї, як такі, є набагато менш помітною групою, порівняно з представниками несвропейських народів. Виняток становлять лише релігійні євреї-ортодокси, але їх, по-перше, небагато, а по-друге, вони в основному мешкають поблизу синагог і не впадають в очі. І навпаки, єврейські кладовища, синагоги та пам'ятники, по-перше, становлять лівову частку неукраїнських та нехристиянських об'єктів такого роду, а по-друге, наочно вирізняються у просторі населеного пункту.

Разом із тим слід взяти до уваги той факт, що цвинтарі, пам'ятники та храми взагалі являють собою «вандалопривабливі» об'єкти. Хоча у нашому розпорядженні й немає відповідної статистики, повідомлення ЗМІ переконливо доводять відсутність у суспільстві поваги до них, незалежно від національної чи конфесійної належності. За таких умов важко з відповідальністю розрізнити в аналізі акти вандалізму, спричинені, з одного боку, суто етнічною або

етнорелігійною ксенофобією, з іншого – етно- або релігійно-політичними мотивами (як-от руйнування пам'ятників героям українського національно-визвольного руху або паплюження православних церков Московського патріархату), а з третього – просто низькою культурою населення або чиновників, що, наприклад, залюбки дають дозвіл на руйнування та забудову кладовищ.

Усі ці моніторинги демонструють наочні виявлення агресивного антисемітизму. Але для того, щоб оцінити можливий потенціал його зростання або, навпаки, зменшення, виробити шляхи протидії та запобігання, слід зрозуміти, хто саме є тими людьми, які вчиняють напади на євреїв чи їх майно, підтримує тих, хто їх вчиняє або хоча б подумки їм «аплодує». Коротко кажучи – хто такі українські антисеміти сьогодні, що живить їх антисемітизм і хто в суспільстві становить їм опозицію?

Для цього треба звернутися до соціологічних досліджень. На жаль, єдиний інструмент, що системно використовується в Україні для аналізу ситуації у цій галузі, – це т. зв. шкала Богардуса.

Нагадаємо, що під час опитування за цією методикою респондентам ставлять питання «Чи згодні Ви допустити представників названої національної групи як:

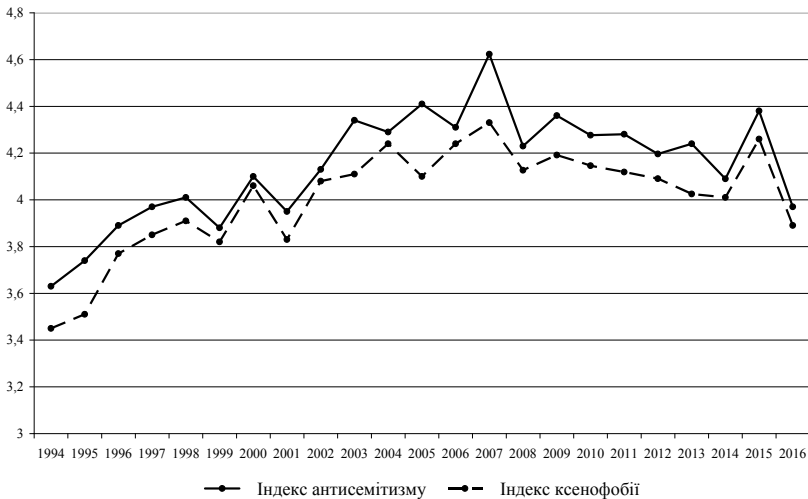
- 1) членів Вашої родини?
- 2) близьких друзів?
- 3) сусідів?
- 4) колег по роботі?
- 5) жителів України?
- 6) відвідувачів України?
- 7) Не пускав би в Україну» [6, с. 199].

Перелік національностей може бути різний, і, насправді, включає не лише етнічні, а й національні, у сенсі громадянства (наприклад, американці та французи), і расові (негри) групи. Коректність вибору груп для порівняльного аналізу вже само по собі є проблемою [7], але, у будь-якому разі, всі переліки включають євреїв. Позитивна відповідь на кожне запитання отримує бал від 1 (готовність взяти в родину) до 7 (відмова у відвіданні України), а середнє арифметичне визначається як індекс соціаль-

ної дистанції до певної національної групи [6, с. 200]. Середню соціальну дистанцію до всіх груп дослідники визначають як індекс ксенофобії [6, с. 201–202], а дистанцію до євреїв – як індекс антисемітизму [6, с. 204]. Дослідження за цією методикою, адаптованою до українських реалій Н. Паніною [8], постійно проводяться під керівництвом В. Паніотто Київським міжнародним інститутом соціології та Інститутом соціології НАН України під керівництвом Н. Паніної (за її життя) та Є. Головахи. При цьому, наприклад, В. Паніотто зазначає, що «далекий від того, щоб розглядати цей індекс (і соціальну дистанцію взагалі) як валідний показник рівня ксенофобії. І ксенофобія як упередження щодо чужих взагалі, і антисемітизм як один із виявів ксенофобії є складними багатовимірними явищами, їх не можна описати лише одним-двома індикаторами. Для виміру рівня ксенофобії та антисемітизму потрібні спеціальні дослідження, що включатимуть як мінімум 40–60 змінних» [6, с. 202]. Але, оскільки таких академічних досліджень в Україні не проводять, доводиться використовувати те, що є. Адже, вважає В. Паніотто, «соціальна дистанція Богардуса та заснований на ній індекс ксенофобії, хоча й не можуть слугувати гарним вимірювачем рівня ксенофобії, але, безумовно, пов'язані з цим рівнем... Таким чином ми не можемо дати абсолютну оцінку рівня ксенофобії, але відносну оцінку дати можемо, можемо порівнювати за рівнем ксенофобії різні соціально-демографічні групи між собою і можемо надати адекватну картину динаміки цих процесів» [6, с. 203]. На жаль, слід зазначити, що для широкого загалу усі ці міркування залишаються невідомими, отже, у ЗМІ та публічному обговоренні ці індекси сприймаються як справжні показники рівня ксенофобії та антисемітизму. Це призводить до зайвих спекуляцій науковими даними, чого б не сталося, якби соціологи від початку називали їх якимось інакше, хоча б індексами соціальної дистанції. Але оскільки на сьогодні назви є усталеними, ми будемо вживати їх й у цьому дослідженні.

Як зазначав 2008 р. В. Паніотто (пізніших підсумкових аналітичних робіт з цього питання українські соціологи не пуб-

лікували), «рівень ксенофобії в Україні з 1994-го по 2007 рік істотно зріс. З чим це може бути пов'язано? На жаль, бракує наявних даних, щоб відповісти на це питання» [6, с.204]. «Що ж до динаміки рівня антисемітизму, – пише він далі, – то, як бачимо, зміни індексів ксенофобії та антисемітизму йдуть дуже синхронно.., що свідчить про те, що зростання рівня антисемітизму від 1994-го по 2003 рік пов'язаний із загальним рівнем ксенофобії в Україні і назагал не є специфічним саме стосовно до євреїв... Але в останній період (2004–2006 роки) зміна рівня антисемітизму нескорельована зі змінами рівня ксенофобії та підпорядкована якимось власним закономірностям» [6, с. 205]. Слід зазначити, що дані подальших досліджень КМІС свідчать, що після 2006 р. практично відновилася синхронність змін індексів ксенофобії та антисемітизму в Україні, а від 2009 р. спостерігається тенденція до поступового зниження, яку, здається, не зміг перервати навіть негативний сплеск 2015 р.:

Рис. 5. Індеси ксенофобії та антисемітизму в Україні

Зазначимо, що вищий рівень індексу антисемітизму, порівняно з середнім індексом ксенофобії, зумовлений тим, що останній розраховується з включенням ставлення до власної етноконфесійної групи респондента. Якщо її виключити, то середній індекс ксенофобії виявиться вищим, ніж індекс антисемітизму. І взагалі, як зазначав В. Паніотто, «соціальна дистанція до євреїв є мінімальною після українців, росіян і білорусів» [6, с. 204].

Найвищого значення (4,62) індекс антисемітизму набував у 2007 р., за рік після того, як досягла свого піку злива антисемітських публікацій у ЗМІ (676). На ці самі роки припадають максимуми антисемітського насильства (по 8 випадків) і вандалізму (21 випадок 2006 р., 20 – 2007 р.). Черговий пік антисемітської агресії (тобто актів фізичного насильства та вандалізму разом) спостерігався у 2014–2015 рр. (27 і 23 випадки, відповідно). А на 2015 р. припадає новий сплеск у значенні індексу антисемітизму (4,38). Попри хронологічну близькість цих явищ, логіка їх незрозуміла, адже загальне зростання антисемітизму в суспільстві мало б передувати масовим виявам агресії. Виникає природне запитання: якою мірою взагалі пов'язані між собою динаміка змін індексу антисемітизму, вирахованого за шкалою Богардуса, кількості антисемітських публікацій та масштабів антисемітської агресії. На жаль, якщо дані щодо індексу антисемітизму в нас є за 1994–2016 рр., то моніторинг антисемітських публікацій в ЗМІ здійснювався лише у 1997–2011 рр., а антисемітської агресії – у 2004–2016 рр. Так чи так, ми можемо констатувати відносно 8 років (2004–2011), за які є дані обох моніторинрів, що коефіцієнт кореляції між кількістю антисемітських публікацій та антисемітської агресії становив 0,88, тобто статистична залежність між цими двома явищами є дуже високою. Натомість, їх зв'язок з індексом антисемітизму виявився набагато нижчим. Коефіцієнт кореляції між індексом антисемітизму та кількістю антисемітських публікацій становив 0,42, а між індексом антисемітизму та кількістю актів антисемітської агресії – взагалі лише 0,34. Це наново підтверджує думку щодо високої проблематичності використання середнього індексу соціальної дистанції для оцінки рівня антисемітизму в суспільстві.

Антисемітизм та юдофілія за даними української соціології

Попри усе вищесказане ми все ж таки можемо використати дані соціологічних опитувань за шкалою Богардуса для нашого дослідження. Адже, хоча сама по собі шкала питань, яку використовують українські соціологи, є, на нашу думку, дуже недосконалою [7], але з неї ми можемо виокремити для подальшого аналізу дві «чисті» групи: тих, хто готовий бачити євреїв членами власної родини, і тих, хто не пускав би їх в Україну. Перших ми вважаємо за можливе визначити як «юдофілів», других – як «антисемітів». Оскільки під час опитування за шкалою Богардуса завжди встановлювалися базові соціально-демографічні характеристики респондентів, ми спробуємо з'ясувати, які з них пов'язані з радикальним (позитивним чи негативним) ставленням до євреїв.

Для аналізу візьмемо дані опитувань за 6 років: 1994, 1999, 2004, 2009, 2013 та 2016. Вибір 2013 р. пов'язаний з тим, що того року нами у співпраці з КМІС було проведено велике порівняльне соціологічне дослідження виборців ВО «Свобода» та інших партій– переможців парламентських виборів 2012 р. [9]. Відтак ми матимемо можливість частково порівняти дані двох опитувань за 2013 р.

Спочатку подивимося на загальний масив даних, з яким маємо працювати:

Таблиця 3

Антисеміти та юдофіли в Україні за даними опитувань

Рік	Антисеміти		Юдофіли		Усі респонденти	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	Індекс антисемітизму
1994	162	7,4%	436	20,0%	2181	3,63
1999	120	7,6%	277	17,4%	1588	3,88
2004	148	7,2%	190	9,3%	2044	4,39
2009	166	8,3%	196	9,8%	1997	4,36
2013	165	8,1%	273	13,4%	2044	4,24
2016	131	6,4%	300	14,7%	2040	3,97

Перші спостереження полягають у тому, що частка антисемітів серед населення залишається, практично, незмінною (6–8%) протягом усього досліджуваного періоду і майже не залежить від змін середнього індексу антисемітизму (коефіцієнт кореляції 0,38). Натомість з юдофілами ситуація інша. Зворотний зв'язок їх частки з середнім індексом антисемітизму є, практично, абсолютним (від'ємний коефіцієнт кореляції $-0,98$)*. Найбільшу їх кількість (20%) ми спостерігаємо в середині 1990-х років, потім вона починає знижуватися, причому у першій половині 2000-х досить стрімко. До кінця 2000-х вона залишається на одному рівні (9–10%), а потім починає повільно зростати, і на сьогодні вже наближається до значень кінця 1990-х (15%)** . Це дає нам підстави для висловлення гіпотези, що загальні зміни в індексі антисемітизму пов'язані не зі зростанням ворожого ставлення до євреїв, тобто антисемітизму як такого, а зі збільшенням (або зменшенням) особистої закритості на етнічному ґрунті (тобто саме соціальної дистанції), коли в сімейному та дружньому колі для людей починають більше (або менше) важити питання національної традиції, віри, мови, звичаїв тощо. Той факт, що відсоток антисемітів та юдофілів є складовою індексу антисемітизму, лише підвищує значущість отриманих результатів. Адже за стандартних умов кореляція мала бути більш-менш однаковою для показників обох виокремлених груп. Натомість, виходить, що частка антисемітів бере участь у створенні індексу антисемітизму, практично, як константа, що просто підвищує його на певну постійну величину. Ця гіпотеза потребує подальшої перевірки на всьому масиві опитувань та стосовно усіх складових індексу, проте, зважаючи на певні проблеми з побудовою шкали і алгоритмом розрахунку індексу, такий перевірці має передувати обговорення її методики.

---

* Коли ми додали до розрахунку наявні у нас дані за 2006–2008 та 2010–2012 рр., то зв'язок між часткою юдофілів та індексом антисемітизму дещо впав (від'ємний коефіцієнт кореляції $-0,82$), а між часткою антисемітів та індексом антисемітизму зник взагалі (коефіцієнт кореляції 0,08).

** Слід взяти до уваги, що різниця до 5% не є значущою за розміром вибірки до 400 респондентів.

Спробуємо тепер більше детально з'ясувати, з чим пов'язані чіткі антисемітські чи, навпаки, юдофільські настанови респондентів. У нашому розпорядженні є дані щодо 11 характеристик: стать, вік, національність, мова спілкування (мова інтерв'ю), освіта, сфера зайнятості, оцінка власного фінансового становища (від 2009 р.), розмір (кількість мешканців) і характер (сільський/міський) населеного пункту, область і макрорегіон проживання.

Свого часу залежність рівня ксенофобії й антисемітизму (тобто значення відповідних середніх індексів) від соціально-демографічних характеристик респондентів досліджував В. Паніотто, спираючись на весь масив досліджень КМІС за шкалою Богардуса за 1994–2007 рр. Він дійшов висновку, що «головними факторами, що впливають на рівень ксенофобії, є рівень освіти, місце проживання та вік. Чим вища освіта, тим нижчий рівень ксенофобії; на селі рівень ксенофобії вищий, ніж у місті, при цьому, чим більше місто, тим нижчий рівень ксенофобії. ...розбіжності у рівні ксенофобії між україномовними українцями (найвищий рівень ксенофобії), російськомовними українцями (нижчий рівень ксенофобії) та російськомовними росіянами (найнижчий рівень ксенофобії)... значною мірою можна пояснити розбіжностями у типі поселення (частка українців, особливо україномовних, вища у селі, ніж у місті). І, нарешті, чим вищий вік респондентів, тим вищий рівень ксенофобії, і найнижчий він серед молоді...

З чотирьох основних факторів, що впливають на рівень антисемітизму, три – освіта, лінгво-етнічна належність і тип поселення – впливають так само, як і на рівень ксенофобії... Проте характер залежності рівня антисемітизму від віку суттєво відрізняється від закономірності, знайденої для ксенофобії. Якщо загальний рівень ксенофобії є найвищим серед старших вікових груп і молодь у віці 18–20 років виявляє найнижчий рівень ксенофобії порівняно з іншими віковими групами, то рівень антисемітизму серед них є найвищим, порівняно з іншими віковими групами» [6, с. 211–212].

Аналіз факторів, що зумовлюють антисемітські та інші ксенофобські настанови, був проведений також Н. Паніною, що

спиралася на дослідження за шкалою Богардуса Інституту соціології НАН України за 1992–2005 рр.^{*} Вона дійшла аналогічних з В. Паніотто висновків стосовно залежності рівня антисемітизму від віку, рівня освіти, етнічної належності (Н. Паніна не виокремлювала україно- та російськомовних українців), населеного пункту, а також регіону проживання респондентів (за її спостереженнями у Західній Україні він був помітно вищим). Але вона зробила ще декілька спостережень.

«Неочікуваними, – зазначає вона, – є дані, що стосуються взаємозв'язку матеріального статусу і національної толерантності. Чим вище люди оцінюють свій матеріальний стан, тим більше вони дистанціюються від низки національностей загалом та від євреїв зокрема. ... антисемітські настанови, – пише вона далі, – пов'язані з орієнтацією на закритість суспільства загалом. Ця теза знаходить підтвердження й під час розгляду геополітичних орієнтацій людей у їх зв'язку з міжнаціональними настановами. Антисемітизм пов'язаний з негативним ставленням до будь-яких «інокультурних» контактів... Що ж до особливостей зв'язку ставлення до євреїв з внутрішньополітичним вибором, то слід відзначити, що серед прибічників В. Ющенка антисемітські настанови є поширенішими, порівняно з прибічниками В. Януковича» [10, с. 41–42].

На відміну від Н. Паніної та В. Паніотто, ми будемо, по-перше, досліджувати дві конкретні «крайні» групи, а по-друге, не будемо об'єднувати масиви, а робитимемо порівняння між даними за кожен обраний рік окремо.

Стать респондентів, очевидно, не впливає на їхнє ставлення до євреїв, хоча тут спостерігаються певні відхилення. Так, у цілому статевий розподіл серед усіх груп був тотожний і дорівнював такому за даними Держкомстату (чоловіки становлять 41–45% респондентів, жінки – 55–59%). Але серед антисемітів у деякі роки

---

^{*} Слід зазначити, що результати досліджень КМІС та Інституту соціології не збігаються між собою у визначенні абсолютних значень індексів, хоча й подібні за динамікою їх змін у часі, причини – чому встановити поки що не вдалося [6, с. 202].

спостерігалася суттєва зміна співвідношення чоловіків і жінок, що не завжди вкладалося у межі статистичної похибки. Так, у 1999 р. серед них було 51%, 2009 р. – 57%, а 2016 р. – 60% чоловіків. Єдине пояснення, яке спадає на думку, це те, що у зазначені роки серед опитаних чоловіків виявилось більше тих, кому властиві інші показники, що впливають на рівень антисемітизму.

З віковим розподілом ситуація така. 1994 р. в усіх групах він був однаковий, тобто жодної залежності антисемітизму чи юдофільії від віку не спостерігалось. У 1999 р. чітко вирізнялася найстарша вікова група – тих, кому за 70, було 23% серед антисемітів і, навпаки, лише 9% серед юдофілів, за 15% в середньому серед усіх опитаних. А ось з 2004 р. серед антисемітів спостерігається стаке викривлення у бік частки молоді віком до 29 років. Вона становить 27–29%, за середнього по виборці 21–22%. Серед інших вікових груп антисемітів значущих відмінностей від середньої частки по загальній вибірці не спостерігається. Що стосується юдофілів, то від 2004 р. їх віковий розподіл повністю збігається з середнім. Отже, по-перше, ми можемо констатувати, що рівень молодіжного антисемітизму зріс десь на початку 2000-х років, після чого залишається на одному й тому самому рівні, а по-друге, він не стає сталим переконанням певного покоління українців, адже з віком зникає. Так, якщо 2004 р. частка молоді віком до 29 років становила 28% антисемітів та лише 20% усіх опитаних (і ця різниця є статистично значущою), то у 2013 р. частка осіб віком 30–39 років становила 21% серед антисемітів за 17% серед усіх опитаних (різниця у межах похибки).

На нашу думку, підвищений рівень молодіжного антисемітизму слід пов'язувати з загальною різновекторною радикалізацією молоді, часто-густо схильної до пошуку простих рішень складних питань. Адже саме у середині 2000-х років ми спостерігаємо різке збільшення антисемітського насильства та, особливо, вандалізму, хоча в цілому молодіжний радикалізм успішно знаходить собі інші виходи, насамперед, у двох Майданах, активному добровольчому та волонтерському рухах.

І навпаки, підвищений антисемітизм старшого покоління, що спостерігався у другій половині 1990-х років, протягом наступних півтора десятиріч років повністю зник. Розбіжності з даними, отриманими В. Паніотто, ми пояснюємо тим, що йому йшлося про середні індекси ксенофобії та антисемітизму, тобто про рівень соціальної дистанції, який з віком, дійсно, має, напевно, зростати через загальний віковий консерватизм. Але радикальний антисемітизм є не просто черговою стадією соціальної віддаленості, а феноменом іншої природи, отже, з віком він автоматично не з'являється.

Сталі розбіжності спостерігаються у розподілі антисемітів та юдофілів залежно від рівня освіти. Так, частка тих, хто має повну вищу освіту, серед антисемітів у середньому нижча на 6% від показника по всій вибірці. Навпаки, серед юдофілів ця частка зазвичай вища, хоча різниця значно коливається (1994 р. – на 7% більше за середню за вибіркою, 1999 р. – на 4%, 2004 р. – на 10%, 2009 та 2013 р. – різниці не було, 2016 р. – знову на 10% більше). І навпаки, серед антисемітів до середини 2000-х років було більше людей з неповною середньою освітою (1994 р. – на 5% більше за середню частку по вибірці, 1999 р. – на 11%, 2004 р. – знову на 5%, 2013 р. – на 4%, хоча 2009 та 2016 рр. різниці не спостерігалось). Серед юдофілів частка осіб з неповною середньою освітою зазвичай була на 3–5% меншою за середню по вибірці, хоча у 2009 р. їх навпаки було на 3% більше, а 2016 р. різниці не було. Слід знову нагадати, що усі розбіжності, менші 5%, є статистично незначущими і цікаві нам лише як можливі вияви тенденцій. З цього погляду, ми можемо констатувати, що відсутність навіть повної середньої освіти певною мірою сприяє розвитку антисемітизму, а отримання повноцінної вищої освіти, навпаки, до певної міри може бути запорукою від нього. Зрозуміло, що освіта розширює загальний кругозір і покращує розуміння складності світоустрою, отже, освічена людина менш схильна до пошуку простих рішень та безпідставних упереджень на етнічному ґрунті.

Маємо підстави вважати, що розбіжності в розподілі за сферою зайнятості пов'язані з такими за рівнем освіти. Так, серед

антисемітів у середньому на 7% вище, ніж загалом у вибірці, була частка робітників у промисловості, сільському господарстві, торгівлі тощо. А ось частка пенсіонерів серед них була вищою (на 6%) за середню лише у 1999 р., саме тоді, коли вищою серед антисемітів була і частка людей похилого віку. В інші роки вона була дещо меншою за середню по вибірці (на 2–3% до середини 2000-х років та 4–6% пізніше). Це може бути пов'язане з вищим рівнем освіти серед пенсіонерів (адже значна частина літніх людей, особливо у селі, могла ідентифікувати себе як «робітників» або «домогосподарок»). Так само з освітнім рівнем можна пов'язати той факт, що частка службовців, спеціалістів та осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, серед антисемітів зазвичай була нижчою на 5–9% за середню по вибірці. Відповідно, ця категорія становила на 6–9% більшу за середню по вибірці частку серед юдофілів. А ось щодо частки пенсіонерів чи робітників – сталої тенденції серед юдофілів ми не спостерігаємо.

Проте відзначеної Н. Паніної сталої зворотної залежності між антисемітизмом/юдофілією та майновим станом респондентів нам виявити не вдалося. Так, наприклад, у 2009 р. серед антисемітів була на 7% нижчою за середню частка тих, кому бракувало грошей навіть на їжу, та на 8% вищою тих, кому грошей на їжу вистачало, але купувати одяг було вже важко, а у 2013 р. на 7% менше, ніж загалом за вибіркою, було серед них таких, хто міг навіть дещо відкладати. Серед юдофілів ми взагалі не спостерігаємо жодного відхилення, що перевищувало б статистичну похибку або хоча б становило певну тенденцію. Розбіжності, з даними Н. Паніної, ми знов-таки пояснюємо тим, що вона простежила залежність між майновим станом і середнім індексом ксенофобії, а нам ідеться про конкретні крайні вияви ставлення до євреїв.

А ось залежність ставлення до євреїв від місця проживання респондентів вирізняється досить чітко. Так, у середньому частка тих, хто проживав у селах або селищах міського типу, становила 39–43% опитаних. При цьому серед антисемітів майже в усі роки таких було значно більше (1994 р. – на 9%, 1999 р. – на 19%, 2004 р. – на 5%, 2009 р. – на 7%, 2016 р. – на 11%). Виняток стано-

вив 2013 р., коли різниці не спостерігалось. І навпаки, серед юдофілів частка мешканців сіл та селищ міського типу майже завжди була помітно нижчою за середню (1994 р. – на 9%, 1999 р. – на 14%, 2004 р. – на 13%, 2016 р. – на 9%). Але виняток становили 2009 і 2013 рр., коли ця частка серед юдофілів виявилася, навпаки, більшою за середню, відповідно, на 9% та на 3%. Проте зворотна залежність є не такою вираженою. Частка юдофілів серед мешканців мегаполісів (міст з кількістю населення понад 500 тис.) далеко не завжди була вищою за середню (1994 р. – на 19%, 1999 і 2016 рр. – на 5%. 2009 та 2013 рр. вона виявилася нижчою на 6% і 9%, відповідно, а 2004 р. не відрізнялася від середньої). Що ж стосується антисемітів, то серед них частка мешканців дуже великих міст була більш-менш помітно нижчою за середню 1994 р. – на 5%, 2004 р. – на 12% та 2016 р. – на 7%. В інші роки вона, практично, збігалася з середньою по вибірці. Така відсутність сталої картини або чіткої тенденції приводить нас до висновку, що розмір населеного пункту не є первинним фактором у радикальному ставленні до євреїв, а на суттєву різницю у ступені антисемітизму/юдофільії селян і мешканців великих міст впливає, зокрема, різниця у рівні освіти та структурі зайнятості конкретних груп респондентів.

Але пояснення різниці у ставленні до євреїв за рахунок винятково демографічних і соціальних характеристик, як-от вік, освіта, сфера зайнятості, починає вже наочно бракувати, коли ми переходимо до порівняння регіональних розбіжностей. При цьому варто брати до розгляду не макрорегіони (Східний, Західний, Центральний та Південний), як зазвичай роблять українські соціологи. Звісно, за такого укрупнення ми отримуємо набагато більш репрезентативні вибірки, але при цьому втрачається суттєва різниця у міжнаціональних стосунках, притаманна історичним мікрорегіонам, через «взаємозалік» протилежних тенденцій. Отже, які сталі тенденції спостерігаються у мікрорегіональному розрізі?

Однозначною є ситуація у Галичині та Західній Волині, де частка антисемітів не просто стабільно є вищою за середню, а юдофілів – нижчою, а й де ці показники у 2010-ті роки стрімко зростали. Частка

антисемітів, що в середині 1990-х років не відрізнялася тут від частки населення мікрорегіону в його загальному складі, у середині 2000-х перевищувала її на 8%, 2013 р. – на 11%, а 2016 р. – на 24%. І навпаки, якщо частка юдофілів до середині 2000-х була нижчою за частку населення у його загальному складі не більше як на 8%, то вже наприкінці 2000-х ця різниця становила 13%, а 2016 р. – 16%. Очевидно, що саме таку динаміку не можна пояснити суто історичними причинами, адже ми маємо справу з певними сучасними процесами.

Показники у Києві, попри очікування від нього як мегаполісу, перебували у цілому в межах статистичної похибки (тобто частка антисемітів і юдофілів не відрізнялася від частки населення у його загальному складі), у той час як в Київській області, знов-таки досить несподівано, спостерігалися сталі юдофільські настрої, які в 2010-ті роки стрімко зросли. У середині 2000-х частка юдофілів перевищувала частку населення у його загальному складі на 5–6%, 2013 р. – на 15%, 2016 р. – на 23%. І навпаки, високотехнологічне Нижнє Подніпров'я останнім часом втратило свою юдофілію 2000-х років, коли частка юдофілів перевищувала частку мікрорегіону у загальному складі населення на 7–10%.

Історично багатонаціональні Крим і Причорномор'я загалом вирізнялися меншим антисемітизмом (у Причорномор'ї частка антисемітів була стабільно нижчою на 5–6%, у Криму – в середньому на 3% за частки мікрорегіонів у загальному складі населення), а Крим ще й значно більшою юдофілією мешканців (частка юдофілів з кінця 1990-х років була вищою на 10% за частку населення у його загальному складі).

Що ж стосується промислового Донбасу, то настрої тут стрибали як на гойдалках. Максимум антисемітизму спостерігався у середині 2000-х – перевищення частки антисемітів на 14% над часткою мікрорегіону в загальному складі населення – після чого він почав стрімко падати (хоча показники 2016 р. не є репрезентативними, позаяк опитування проводилося лише на підконтрольних Україні територіях). А пік юдофільії припав на кінець 2000-х – перевищення частки юдофілів на 18% над часткою у загальному складі населення – після чого так само різко впав.

Усі наведені дані вимагають від нас звернення до суто культурних факторів, які впливають на ставлення населення до євреїв, насамперед, до їх національної та мовної самоідентифікації.

Що стосується етнічної самоідентифікації, треба відзначити, що взагалі частка респондентів, що визначають себе як українців, постійно зростає. Якщо 1994 р. вона становила 71% опитаних, 2004-го – 79%, 2013-го – 83% (2016 р. вона зросла до 89%, але це вже пов'язано з тим, що опитування не проводилося на окупованих територіях Криму і Донбасу). Частка ж росіян серед опитаних за той самий період зменшилася з 23% 1994 р., до 17% 2004-го та 11% 2013-го (2016 р. їх взагалі залишилося лише 6%). Але нас це стосується лише побіжно. Що ж до національного розподілу антисемітів і юдофілів, то серед перших частка українців була більшою у середньому на 7% за середню по вибірці, а серед других, навпаки, меншою на 9–10%. Відповідно, меншою/більшою була серед тих та інших частка росіян та представників інших національних меншин.

Цікаво відзначити, що зміни національної самоідентифікації майже не впливають на мовну практику громадян. Так, якщо 1994 р. українською під час опитування відповідало 43% респондентів, то навіть 2016 р. ця частка збільшилася лише до 48%, причому динаміка не була лінійною (1999 р. цей показник дорівнював 49%, 2004-го – впав до 42%, далі знову почав потроху зростати). З цього можна зробити висновок, що українізація має насамперед політичний (громадянський), а не етнічний (культурний) характер (можна припустити, що картина була б іншою, якби респондентам ставили питання, яку мову вони вважають рідною). Що стосується мовних уподобань антисемітів та юдофілів, то серед перших частка україномовних була в цілому вищою, а серед других – нижчою за середню. Але сталої картини ми не спостерігаємо. Так, у 1994 і 2009 рр. серед антисемітів україномовних було лише на 2–3% більше за середній показник по вибірці, у 1999 і 2016 рр. – їх було більше на 6%, а 2004-го – взагалі менше на 5%, ніж загалом по вибірці. Усі ці розбіжності перебувають у межах похибки і є статистично незначущими. Лише у

2013 р. ця різниця була суттєвою – серед антисемітів відсоток україномовних був на 10% вищим за середній по вибірці. Мовні уподобання юдофілів вирізняються чіткіше, хоча і тут ми не можемо констатувати наявність сталої картини. У 1994 р. російськомовних серед них було більше на 13% за середній показник по вибірці, 1999-го – на 18%, 2004-го ця різниця впала до 5%, 2009-го знов зросла до 17%, 2013-го впала до 6%, а 2016-го взагалі була меншою на 3% за середню по вибірці.

Зважаючи на ці цифри, а також спостереження Н. Паніної та В. Паніотто, ми можемо висловити таку гіпотезу. Ставлення до євреїв (та інших національних меншин, що історично мешкають на теренах України) значною мірою пов'язано з дихотомією «свій – чужий» не лише в етнічній, а й національно-політичній площині. Одне із загальних протистоянь в Україні зафіксоване між прибічниками національно-українського та інтернаціонально-пострадянського політичних проєктів. Зазвичай їх ототожнюють з проросійським чи проєвропейським вибором, що, насправді, є хибним спрощенням. Обидва проєкти мають консервативно-авторитарний та ліберально-демократичний різновиди. Націонал-ліберали є щирими прибічниками європейського вибору, а інтернаціонал-ліберали готові його підтримати лише за умови неодмінного збереження спільного пострадянського культурного простору. Консервативні інтернаціоналісти прагнуть союзу з Росією, а консервативні націоналісти – збереження максимальної незалежності України (а їх проєвропейськість є лише вимушеною відповіддю на російську загрозу).

За цих обставин євреї та інші нацменшини значною мірою залишаються і сприймаються як частина саме інтернаціонально-пострадянської спільноти (в обох її різновидах), однією з ознак якої є російськомовність. Тобто євреї є «своїми» для російськомовних українців, росіян та інших національних меншин не через більшу апіорну толерантність останніх, а через їх спільну зденаціоналізовану постімперську ідентичність, за якої етнічна належність є другорядною, порівняно з мовно-культурною. Позиція значної частини відомих представників єврейської общини під

час Революції Гідності та війни з Росією змінила це сприйняття. І хоча євреї ще не стали «своїми» для консервативної частини національно-української більшості, вони значною мірою вже перестали бути такими для консервативної постімперської спільноти.

Ці загальні міркування призводять нас до необхідності більш детально прослідкувати залежність ставлення до євреїв від політичних настанов українців. Такий аналіз ми, насамперед, зробили під час підготовки до опитування виборців 2013 р. на матеріалах опитувань, проведених КМІС за шкалою Богардуса у 2006, 2008, 2009, 2011 і 2012 рр. При цьому ми розділили політичні сили (партії та кандидатів у Президенти), які підтримували респонденти, на три умовні групи: проєвропейські*, прорадянські** та «третю силу»***. Це суперечить накресленій нами вище структурі українського електорату, але на той момент його ліберальна частина взагалі ще жодного разу до того не виявила себе як активна самостійна сила, здатна отримувати постійний високий результат на виборах. Відтак ліберали, що раз у раз позиціонували себе як «третю силу», змушені були у парламенті ставати молодшими партнерами консервативних націоналістичних чи прорадянських партій. Лише Революція Гідності, нарешті, привела до ситуації, коли Україна отримала ліберального Президента та ліберально-національну більшість у парламенті.

Отримана картина виявляється цікавішою, ніж можна було очікувати згідно з попередніми дослідженнями українських соціологів. Так, назагал, соціальна дистанція до євреїв серед прихильників проєвропейських (точніше, націоналістичних у широкому

---

* БЮТ («Батьківщина»), «Наша Україна» (та блоки на її основі), «Фронт змін» (та блоки на його основі), «Свобода», Соціалістична партія (до липня 2006 р.), ПОРА–ПРП, Українська народна партія (та блоки на її основі), «Народна самооборона», «Громадянська позиція» та їх лідери.

** Партія регіонів, Комуністична партія, Прогресивна соціалістична партія (та блоки на її основі), Блок «НЕ ТАК!» та їх лідери.

*** Блок Литвина (або Народна партія), «Віче», Соціалістична партія (від липня 2006 р.), Блок Черновецького, «Сильна Україна», Блок Кличка (або УДАР), Українська соціал-демократична партія (або «Україна – Вперед!»), Радикальна партія та їх лідери.

розумінні) партій була більшою, ніж у решти виборців*. Отже, членами родини (юдофіли) готові були бачити євреїв у середньому 7%, близькими друзями, сусідами та колегами по роботі – 38%, а взагалі жителями України – 57% з них. У той же час серед виборців прорадянських партій юдофілів було в середньому 11% (серед прихильників «третьої сили» – 12%), близькими друзями, сусідами та колегами по роботі готові були бачити євреїв 50% (серед прихильників «третьої сили» – 46%), а взагалі жителями України – 70% з них (серед прихильників «третьої сили» – 63%). Отже, прорадянський та ліберальний електорат, дійсно, виявився значно прихильнішим до євреїв, ніж проєвропейський (націоналістичний). Але, якщо ми подивимося на відсоток антисемітів, тобто тих, хто взагалі не пускав би євреїв в Україну, то їх частка в усіх трьох групах була, практично, однаковою і становила в середньому ті ж самі 7–8% [9, с. 58–64]. Така стабільність у показнику вимагає пояснень.

Ставлення до євреїв українських виборців 2013 року

Спробуємо більш детально розібратися у залежності ставлення до євреїв від політичних симпатій українців, звернувшись до результатів згаданого опитування виборців різних політичних сил, проведеного нами спільно з КМІС 2013 р. Одразу слід зазначити, що його порівняння з результатами опитувань за шкалою Богардуса ускладнюється принциповою різницею у формуванні вибірки. Для регулярних опитувань КМІС буде вибірку, яка б відповідала поточному розподілу населення України за статтю, віком та місцем проживання. Для постелекторального опитування 2013 р. вибірку було побудовано за іншим принципом. З загальної кількості опитаних (1945 осіб) майже половину (905 осіб) становили виборці «Свободи». Їх було вибрано з усіх областей відповідно до відсотка, який «Свобода» отримала там під час виборів. Але при цьому у чотирьох мікрорегіонах було

---

* Ми не аналізуємо наразі коливання у результатах за різні роки, оскільки на загальне співвідношення показників між групами вони не впливали. При цьому за деякими показниками коливання сягали 7%, що перевищує статистичну похибку.

зроблено підвищені вибірки для цілеспрямованого аналізу ситуації саме в них: у Галичині* – 338 осіб, у Києві та на Київщині** – 202, на Донбасі*** – 51, у Причорномор'ї**** – 53 особи. Крім того, було опитано 200 виборців «Батьківщини» у Галичині, 200 виборців УДАРу в Києві та на Київщині, 200 виборців Компартії у Причорномор'ї, 201 виборець Партії регіонів на Донбасі, а також 239 осіб, які не взяли участі в голосування, з чотирьох зазначених мікрорегіонів [9, с. 10–11]. На статі і вік респондентів при цьому не зважали. Отже, порівняння даних різних опитувань може відбуватися лише за тенденціями, а не за абсолютними цифрами.

Метою дослідження було виявити різні за мотивацією сегменти виборців «Свободи» та порівняти їх із виборцями інших партій. Для цього респонденти мали відповісти на 35 запитань (груп питань), що мали висвітлити такі чинники їх політичного вибору: особисті характеристики, рівень задоволення наявним станом речей, цивілізаційні цінності, цивілізаційна орієнтація, рівень толерантності, оцінка діяльності «Свободи» [9, с. 14]. За результатами дослідження ми виділили п'ять сегментів виборців «Свободи» зразка 2012 р.: вузьке ядро (7%): постійні виборці цієї партії – радикальні націоналістсько-ксенофоби; розширене ядро: ідейні націоналісти, які голосували за «Свободу» з програмних міркувань (32%), та безідейні ксенофоби, які голосували за партію, виходячи з її іміджу (27%); периферія: розчаровані націонал-ліберали, які шукали нові обличчя в націоналістичному спектрі і голосували за «Свободу» із загальнополітичних міркувань (31%) та незадоволені громадяни, які ситуативно проголосували за цю партію (10%) [9, с. 197–199].

Безпосередньо ставлення до євреїв торкалися лише чотири питання:

– «Як Ви оцінюєте становище євреїв в українському суспільстві?» (запитання ставилося стосовно 7 народів: українців, росіян, євреїв, кримських татар, молдован, поляків та ромів);

---

* Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області.

** Київська, Черкаська і Житомирська області та м. Київ.

*** Донецька і Луганська області.

**** Миколаївська, Одеська і Херсонська області.

– «Як Ви оцінюєте становище юдеїв в українському суспільстві?» (запитання ставилося стосовно 10 конфесій та церков: греко-католиків, католиків, мусульман, православних УПЦ – КП, УПЦ(МП) та УАПЦ, прихильників РУН-віри, протестантів, юдеїв та атеїстів);

– «Чи потрібно на державному рівні відзначати в Україні Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту?» (запитання ставилося стосовно 13 пам'ятних днів, встановлених на той час: Дня Соборності, Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, Дня пам'яті героїв Крут, Дня захисника вітчизни / Дня Радянської армії, Міжнародного жіночого дня, Дня міжнародної солідарності трудящих, Дня Перемоги, Дня пам'яті жертв депортації кримсько-татарського народу та інших народів Криму, Міжнародного дня голокосту ромів, Дня Незалежності України, Дня Українського козацтва / Свята УПА, Дня Жовтневої революції (як традиційного радянського свята) та Дня пам'яті жертв Голодоморів);

– «Чи вважаєте Ви, що євреї становлять загрозу для існування і розвитку України?» (запитання ставилося стосовно 11 груп: чорношкірих, циганів, євреїв, росіян, комуністів, націоналістів, католиків, мусульман, хворих на СНІД, наркоманів і гомосексуалістів) [9, с. 206–215].

Почнемо з останнього питання, адже саме позитивна відповідь на нього може, на нашу думку, слугувати показником чистого антисемітизму. Найбільше антисемітів (29%) виявилось серед вузького ядра свободівського електорату – радикальних націоналістів-ксенофобів. Разом із тим, треба визнати, що це набагато менше, ніж можна було очікувати, виходячи з поширеного іміджу «Свободи» як насамперед радикально антисемітської партії. Серед ідейних націоналістів антисемітів було 18%, навіть більше, ніж серед безідейних ксенофобів та незадоволених громадян (по 13%). А очікувано найменше їх виявилось серед розчарованих націонал-лібералів – 8%.

Середній показник серед виборців «Свободи» становив 13% опитаних, причому у Причорномор'ї (18%), на Донбасі (17%) та в Галичині (15%) їх було значно більше, ніж у Києві та на Київщині (8%). Втім, це пов'язано з різним співвідношенням окремих сег-

ментів прихильників «Свободи» у цих регіонах, адже на Київщині розчаровані націонал-ліберали становили половину всіх, хто проголосував за цю партію, тоді як на Донбасі й у Причорномор'ї – третину, а в Галичині – лише чверть. Натомість радикальні націоналісти-ксенофоби становили п'яту частину прихильників «Свободи» у Причорномор'ї та чверть – на Донбасі, тоді як на Київщині їх було лише 3% [9, с. 199].

Серед прихильників інших партій найближче до свободівського електорату за часткою антисемітів наблизилися галицькі виборці «Батьківщини» (11%), тоді як серед решти опитаних цей показник був значно менший: по 5% – серед виборців УДАРу у Києві та на Київщині й тих, хто не голосував, 3% – серед причорноморських прихильників комуністів та лише 2% – серед виборців Партії регіонів на Донбасі (знову підкреслимо, що результати опитування були репрезентативними у всеукраїнському розрізі лише для виборців «Свободи», для прихильників інших партій їх дані відбивали ситуацію тільки в конкретних мікрорегіонах).

Водночас певній частині респондентів було «важко сказати», чи є євреї загрозою для України. Так, чітке «ні» на це запитання дали 95% прихильників Партії регіонів, по 90% виборців УДАРу, комуністів і тих, хто не голосував, та лише близько 80% виборців «Батьківщини» та «Свободи». Серед останніх щодо безпечності євреїв не мали сумнівів 88% розчарованих націонал-лібералів, по 82% безідейних ксенофобів та незадоволених громадян, 76% ідейних націоналістів та лише 62% радикальних націоналістів-ксенофобів.

При цьому ставлення до євреїв усіх категорій виборців було кращим, ніж до більшості меншинних груп. Серед прихильників «Свободи» зі зрозумілих причин меншим було і побоювання націоналістів (хоча серед виборців «Батьківщини» – навіть у Галичині – націоналісти опинилися за цим показником на одному рівні з євреями), а також католиків, до яких взагалі майже в усіх груп було найкраще ставлення. Це стосується також і всіх сегментів виборців «Свободи», за винятком радикальних націоналістів-ксенофобів, які євреїв побоювалися більше ніж мусульман. Серед виборців Компартії України, знов-таки, зрозуміло, кращим було ставлення до комуністів.

Прихильники КПУ, Партії регіонів і УДАРу також дещо менше боялися росіян, ніж євреїв [9, с. 150–157].

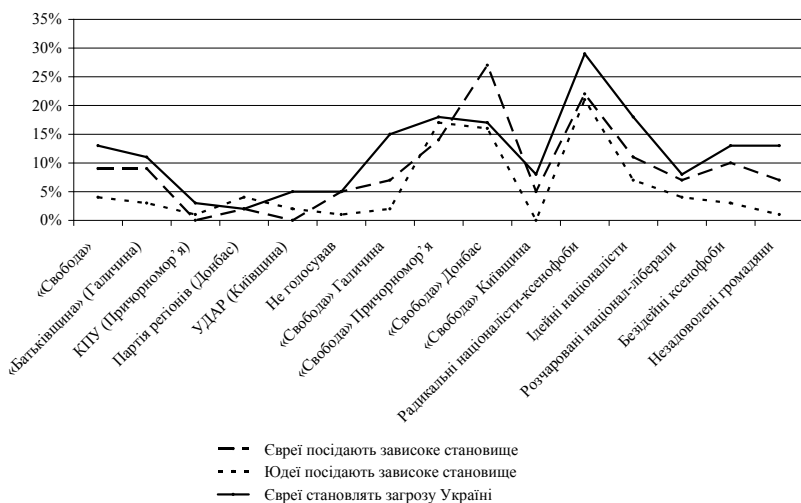
Разом із тим, слід зазначити, що серед виборців усіх партій дуже високим був зв'язок між негативним ставленням до євреїв та інших меншинних груп*. Майже стовідсотковою була кореляція між баченням загрози у комуністах, росіянах та євреях (коефіцієнти 0,97–0,99). На нашу думку, це підтверджує гіпотезу про сприйняття євреїв як частини пострадянської спільноти – «п'ятої колонії» неоімперської агресії. Але цим мотивація антисемітизму не обмежується, адже високою була також залежність між відчуттям загрози від євреїв і циган (коефіцієнт кореляції 0,82) та євреїв і чорношкірих, а також чорношкірих і циган (коефіцієнти кореляції 0,7). Це демонструє вже інший, суто етнорасовий контекст антисемітських настанов. Слід зазначити, що ці два аспекти ксенофобії в Україні досить сильно пов'язані одне з одним. Так, високою була залежність між ненавистю до циган і комуністів (коефіцієнт кореляції 0,83), дедалі меншою між ненавистю до циган і росіян (коефіцієнт кореляції 0,76), чорношкірих і комуністів (коефіцієнт кореляції 0,71) і, нарешті, чорношкірих і росіян (коефіцієнт кореляції 0,61). У цьому контексті треба звернути увагу на зворотну кореляцію між очікуванням загрози від євреїв, росіян, чорношкірих і комуністів, з одного боку, та націоналістів, з іншого (від'ємні коефіцієнти від –0,72 до –0,77), хоча для пари цигани / націоналісти від'ємна залежність значно менша (коефіцієнт –0,48). У цілому це, очевидно, демонструє пов'язаність у свідомості українців націоналістичних переконань з традиційними фобіями політичного і етнічного походження. При цьому для пари євреї / націоналісти залежність є найвищою (від'ємний коефіцієнт –0,77), що, очевидно, є наслідком сталого ставлення ворожості до євреїв одночасно у двох площинах.

---

* Ми розраховували коефіцієнт кореляції для шести груп опитаних: виборців «Свободи» (в цілому), «Батьківщини», УДАРу, КПУ, Партії регіонів та тих, хто не голосував. Кількість об'єктів, звісно, невелика, але покриває усю вибірку.

А от статистичного зв'язку між гомофобією та іншими проявами ксенофобії, зокрема антисемітизмом, ми взагалі не побачили, що є наслідком іншої природи негативного ставлення до гомосексуалістів. Що ж стосується нової для України ісламофобії, то вона досить щільно пов'язана з расизмом (коефіцієнт кореляції 0,74), але не з рештою фобій.

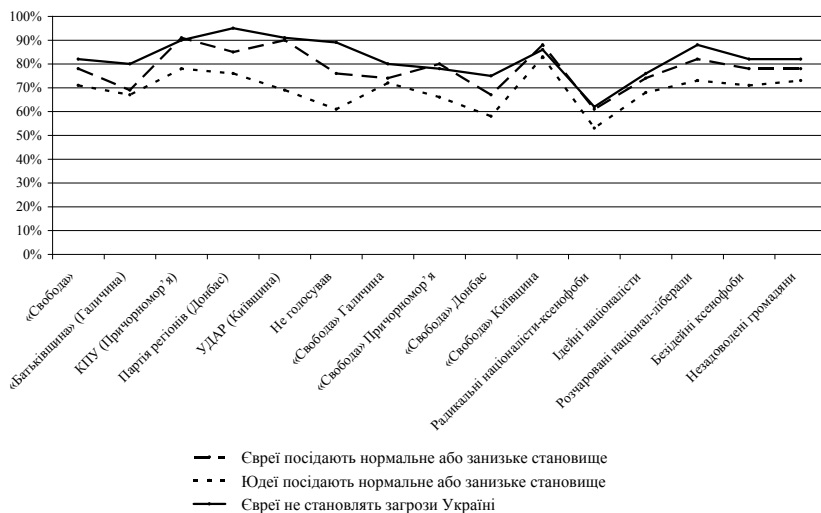
Чи були заздрість та комплекс меншовартості основними причинами антисемітизму? На перший погляд, здається, що саме так. Порівняння серед усіх груп опитаних частки тих, хто вважав євреїв загрозою, та тих, хто вважав становище у суспільстві євреїв та юдеїв завишеним, виявляє дуже високий ступінь залежності. Для пари тверджень «Євреї посідають у суспільстві завишене становище» / «Євреї становлять загрозу для України» коефіцієнт кореляції становив 0,82. Для пари «Юдеї посідають у суспільстві завишене становище» / «Євреї становлять загрозу для України» коефіцієнт кореляції становив 0,78. При цьому для пари «Євреї посідають у суспільстві завишене становище» / «Юдеї посідають у суспільстві завишене становище» коефіцієнт кореляції становив 0,85. Наочно це демонструє така діаграма:

Рис 6. Зв'язок негативного ставлення до євреїв з оцінкою їх становища у суспільстві

Це спостереження справедливе і для зворотної залежності, тобто між тими, хто вважав становище євреїв та юдеїв у суспільстві нормальним або заниженим, і тими, хто однозначно не вважав євреїв загрозою для України. Так, для пари тверджень «Євреї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» / «Євреї не становлять загрози для України» коефіцієнт кореляції становив 0,84. Для пари «Юдеї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» / «Євреї не становлять загрози для України» коефіцієнт кореляції становив 0,68. При цьому для пари «Євреї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» / «Юдеї посідають у суспільстві нормальне або занижене становище» коефіцієнт кореляції становив 0,8. Це також наочно демонструє така діаграма:

Рис 7. Зв'язок нейтрального ставлення до євреїв з оцінкою їхнього становища у суспільстві

Щодо оцінки становища у суспільстві євреїв та юдеїв слід зазначити декілька речей. По-перше, в цілому частка тих, хто вважав, що євреї посідають у суспільстві високе становище, була

невисокою. Серед прихильників «Свободи» та «Батьківщини» їх було по 9%, серед тих, хто не голосував, – 5%, серед виборців Партії регіонів – 2%, а серед прихильників КПУ та УДАРу не було взагалі. Серед виборців «Свободи» очікувано найвищим був відсоток незадоволених становищем євреїв серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 22%, серед ідейних націоналістів і безідейних лібералів їх було 10–11%, серед розчарованих націонал-лібералів і незадоволених громадян – по 7%. Ситуація в мікрорегіонах знов-таки була пов'язана з місцевою структурою виборців «Свободи». На Донбасі вважали становище євреїв зависоким 27%, у Причорномор'ї – 14%, у Галичині – 7%, у Києві та на Київщині – 5% прихильників цієї партії. Слід зазначити, що за цим показником євреї дорівнювали полякам серед усіх, крім виборців «Свободи», серед яких зависоким становище поляків вважали лише 3% опитаних. Разом із тим, перше місце зі значним відривом посідали росіяни. Зависоким їх становище у суспільстві вважали 23% виборців «Свободи», 29% прихильників «Батьківщини», 11% тих, хто не голосував, 7% виборців УДАРу та навіть 4–5% прихильників КПУ та Партії регіонів [9, с. 84–92].

По-друге, коли йшлося про становище у суспільстві юдеїв, слід відзначити великий відсоток тих, хто не міг чітко визначитися з оцінкою. Їх частка зростала від 21% серед виборців КПУ та Партії регіонів, 25% прихильників «Свободи» (причому цей показник був стабільним для всіх сегментів), 30% – «Батьківщини» й УДАРу та майже 40% серед тих, хто не голосував [9, с. 96–103]. На нашу думку, це характеризує як реальне місце релігійної проблематики у свідомості населення, так і ступінь інтегрованості релігійних юдеїв до українського суспільства.

Можна було б очікувати, що рівень антисемітизму прямо впливає на готовність відзначати на державному рівні Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Але тут ми спостерігаємо абсолютно відмінну картину. Жодної статистичної залежності між цими показниками немає. Абсолютно очевидно, що тут на позицію респондентів впливають інші чинники. На нашу думку, це загальний концепт історичної пам'яті та чутливість до

національних проблем. Так, серед виборців «Свободи» і «Батьківщини» по 84% опитаних вважали за потрібне відзначати цей день, серед виборців УДАРу – 80%, серед тих, хто не голосував – 60%, а серед прихильників КПУ та Партії регіонів – лише 47–49%. Абсолютно очевидно, що відзначення пам'яті жертв нацистського геноциду євреїв суперечить традиційній радянській моделі пам'яті, що прагнула ігнорувати особливу долю цього народу під час Великої Вітчизняної війни та ховала її за безликими «мирними радянськими громадянами». У той же час, для ліберальних виборців УДАРу вшанування пам'яті жертв Голокосту – це частина сучасного європейського контексту, а для націоналістів – бажана запорука зворотної поваги до українських жертв тоталітарних режимів. Різниця у цьому показнику серед представників різних сегментів прихильників «Свободи» була дуже малою (від 81% до 86%), а от регіональний чинник впливав сильно. Так, у Києві та Київщині та Галичині відзначати цей день воліли 88–89% опитаних, тоді як на Донбасі 79%, а у Причорномор'ї – взагалі лише 62%. Цілком очевидно, що прихильники «Свободи» у цих двох мікрорегіонах перебували під значним впливом оточуючого ідеологічного контексту стосовно історичної пам'яті.

При цьому готовність відзначати пам'ять жертв Голокосту була значно вищою, ніж вшановувати пам'ять жертв депортації кримськотатарського народу або нацистського геноциду ромів. День пам'яті жертв депортації вважали за необхідне відзначати від 12% виборців Партії регіонів до 34% виборців «Батьківщини», а Міжнародний день голокосту ромів – від 6% прихильників Партії регіонів до 28% прихильників «Батьківщини» (загальне співвідношення між виборцями різних партій зберігалось) [9, с. 165–168]. Очевидно, це може слугувати відображенням багатьох чинників: поширеності інформації про ті чи інші геноциди; значення, яке надають їм на Заході; ступеню інтегрованості різних національних меншин до українського суспільства (цікаво було б отримати аналогічні дані сьогодні, на тлі анексії Криму та нових переслідувань кримських татар).

Якщо ж подивитися на загальний пам'ятевий контекст, то готовність офіційно відзначати Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту була у прихильників «Свободи» і «Батьківщини» на тому самому рівні, що й День Перемоги (86%) чи День пам'яті героїв Крут (75–80%), хоча й поступалася Дню Незалежності (97–98%), а серед виборців «Свободи» також Дню Соборності та Дню пам'яті жертв Голодоморів (по 90%). При цьому, серед виборців «Батьківщини» ставлення до останніх двох дат було на одному рівні зі ставленням до Дня пам'яті жертв Голокосту (85–86%). А от серед прихильників УДАРу, так само як КПУ і Партії регіонів, все ж таки на першому плані, крім Дня Незалежності (85–99%) і Дня пам'яті жертв Голодоморів (66–89%), стояли і традиційні радянські свята: 100% з них прагнули відзначати День Перемоги, 95–100% – 8 Березня, 91–96% – День Радянської армії, 88–91% – 1 Травня [9, с. 142–143].

Українські антисеміти та ксенофоби 2013 року

Постелекторальне опитування надає нам можливість системно дослідити настанови саме антисемітів, як окремої групи*. Такий аналіз має ґрунтовно доповнити та розширити той, що ми провели за матеріалами опитувань за шкалою Богардуса. Приводить він до досить цікавих висновків.

Усього антисемітів, тобто тих, хто однозначно вважав євреїв загрозою для існування і розвитку України, виявилось 168 осіб. Серед них було 117 виборців «Свободи», 21 – «Батьківщини», 11 тих, хто не брав участі в голосуванні, 9 виборців УДАРу, 6 – КПУ та 3 – Партії регіонів. Отже, частка прихильників «Свободи» становила 70%, але це й не дивно, адже вибірка дослідження була сильно викривлена на їх користь (47% опитаних). Дивно інше, а саме те, що навіть за таких умов частка антисемітів становила лише 9% з-поміж усіх опитаних, що, практично, дорівнює серед-

---

* Це не входило до завдань дослідження 2013 р., тож необхідні розрахунки було зроблено спеціально для цього підрозділу монографії.

ньому відсотку антисемітів згідно з опитуванням за той самий рік за шкалою Богардуса (8%). Отже, ми знову маємо констатувати, що хоча радикальний антисемітизм і пов'язаний певним чином з політичними переконаннями, але його носії в цілому становлять порівняно сталу частку суспільства.

Вивчаючи антисемітів зразка 2013 р., ми будемо порівнювати їх з усіма опитаними, з прихильниками «Свободи» в цілому, а також, насамперед, з вузьким ядром виборців «Свободи» – радикальними націоналістами-ксенофобами. Саме серед останніх спостерігалася найвища частка антисемітів, таким чином, можна очікувати, що їх характеристики будуть найближчими з усіма антисемітами взагалі. Разом із тим, треба взяти до відома, що до цієї групи ми віднесли лише 67 респондентів, отже, статистична похибка щодо неї може бути дуже значною.

Почнемо з соціально-демографічних даних. За статтю серед антисемітів було 52% чоловіків, що дещо більше, ніж у середньому серед усіх опитаних (50%), але дещо менше, ніж серед виборців «Свободи» (54%), і значно менше, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (68%). З віком ситуація така. Частка молоді (18–29 років) серед антисемітів становила 22%, що вище, ніж у середньому за вибіркою, і серед прихильників «Свободи» (17–18%) та більш ніж удвічі вище, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (10%). Частка літніх людей серед антисемітів (31%) так само була дещо вищою, ніж в інших трьох групах (26–28%). А ось частка осіб віком від 30 до 39 років серед антисемітів була помітно нижчою (10%), порівняно з іншими групами (15–18%).

За освітою серед антисемітів практично (з урахуванням статистичної похибки) не було відмінностей з усіма опитаними, але частка людей з вищою освітою серед них (46%) була значно меншою, ніж серед виборців «Свободи» (53%) та, особливо, радикальних націоналістів-ксенофобів (65%). І, навпаки, серед антисемітів було більше людей із загальною середньою освітою (16%), ніж серед виборців «Свободи» (13%) та радикальних

націоналістів-ксенофобів (8%). За родом занять серед антисемітів спостерігалася одна суттєва відмінність: серед них було значно менше найманих працівників (34%), ніж серед інших трьох груп (46–48%). Слід зазначити, що до цієї категорії входили як робітники, так і спеціалісти.

За місцем проживання серед антисемітів селян дещо більше (31%), ніж серед усіх опитаних (26–28%). А ось мешканців обласних центрів серед них дещо більше (42%), ніж серед усіх опитаних (39%), але менше, ніж серед виборців «Свободи» (46%) та, особливо, серед радикальних націоналістів-ксенофобів (50%). Що стосується мікрорегіону проживання, то тут чіткої картини не спостерігається. Частка мешканців Галичини серед антисемітів (48%) дорівнювала такій серед радикальних націоналістів-ксенофобів, але була вищою, ніж серед виборців «Свободи» (42%) та значно вищою, ніж серед усіх опитаних (32%). Навпаки, мешканці Києва та Київщини серед антисемітів становили 15%, що менше, ніж серед прихильників «Свободи» (20%) та усіх опитаних (23%), але більше, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (9%). Мешканці Причорномор'я та Донбасу серед антисемітів становили 10% та 5%, відповідно, тоді як серед усіх опитаних їх було по 15%, серед виборців «Свободи» – 2–3%, а серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 3–6%.

Що стосується самоідентифікації, то частка українців серед антисемітів становила 93%, що помітно більше, ніж серед усіх опитаних (86%), але дещо менше, ніж серед виборців «Свободи» (95%) та радикальних націоналістів-ксенофобів (97%), але статистично ця різниця незначуща. Мовою спілкування визначили українську 80% антисемітів, що знов-таки значно вище за усіх опитаних (60%), але дещо нижче, ніж серед виборців «Свободи» (84%) та радикальних націоналістів-ксенофобів (86%), але й тут різниця не виходить за межі похибки. За конфесійною належністю серед антисемітів було найбільше православних Київського патріархату (30%), греко-католиків (28%) та взагалі православних без визначеної належності до певної церкви (20%). Перших було

помітно більше, ніж серед усіх опитаних (23%), других – значно більше (19%), а третіх – помітно менше (33%). Разом із тим православних Московського патріархату серед антисемітів майже не було (3%), тоді як з-посеред усіх опитаних вони становили 12%. За цими ознаками антисеміти виявилися в цілому подібними до виборців «Свободи», зокрема ідейних націоналістів, а ось серед радикальних націоналістів-ксенофобів частка греко-католиків була значно вищою (37%), а «взагалі православних» – значно нижчою (11%). Важливо відзначити, що антисеміти не перевищували інші групи за часткою православних, тобто ми не маємо підстав зв'язувати їх антисемітизм з традиційним православним антиюдаїзмом.

У цілому ми можемо констатувати, що за віковими й освітніми характеристиками, сферою зайнятості, місцем проживання та самоідентифікацією антисеміти демонструють ті самі особливості, що були встановлені на основі аналізу матеріалів опитувань за шкалою Богардуса. При цьому, з одного боку, очевидно, що за сукупністю соціально-демографічних характеристик антисеміти суттєво відрізняються від прихильників «Свободи» загалом та радикальних націоналістів-ксенофобів, тобто становлять окрему соціальну групу. З іншого, усі вони близькі між собою за етнотною і конфесійною самоідентифікацією та, певною мірою, за регіонами мешкання.

Перейдемо до порівняльного аналізу світоглядних та політичних настанов обраних груп. Зважаючи на вже виявлений нами щільний зв'язок між антисемітизмом та іншими видами ксенофобії, почнемо саме з цього. Але якщо вище йшлося про смислову пов'язаність ворожості до різних меншинних груп, то тепер ми порівняємо абсолютний рівень ксенофобських настанов між антисемітами та окремими групами виборців:

Таблиця 4.1

**Частка тих, хто вважав певну групу загрозою для
існування та розвитку України**

	<i>Анти-семіти</i>	<i>Виборці «Свободи»</i>		<i>Усі опитані</i>
		Радикальні націоналісти-ксенофоби	Усі	
Євреї	100%	29%	13%	9%
Наркомани	86%	70%	73%	70%
Гомосексуалісти	80%	56%	59%	56%
Цигани	79%	39%	23%	18%
Чорношкірі	73%	44%	24%	19%
Комуністи	71%	65%	41%	26%
Росіяни	68%	37%	19%	12%
Хворі на СНІД	53%	35%	32%	31%
Мусульмани	49%	21%	15%	14%
Націоналісти	22%	9%	9%	19%
Католики	19%	5%	4%	4%

Головне, що впадає в очі, це незрівнянно вищий рівень загальної ксенофобії серед антисемітів. Вони не любили не лише євреїв, вони не любили та боялися майже всіх. Порівняно з ними радикальні націоналісти-ксенофоби з-поміж виборців «Свободи» – просто зразок толерантності. Навіть у негативному ставленні до наркоманів, до яких відчували відразу всі опитані без розрізнення політичних симпатій, антисеміти були набагато агресивніші. Єдине, в чому постійні виборці «Свободи» хоча б наближалися до антисемітів – це у ненависті до комуністів. Можна зазначити також, що у ненависті до націоналістів антисемітів значно перевершували прихильники Партії регіонів (44%) та Компартії (48%). Але в обох випадках йдеться насамперед про наслідки політичних настанов.

Отже, порівнювати антисемітів за рівнем ксенофобії з різними групами виборців не випадає. Тому краще порівняємо їх з іншими ксенофобами:

Таблиця 4.2

	<i>Анти-семіти</i>	<i>Русофоби</i>	<i>Ромофоби</i>	<i>Ісламофоби</i>	<i>Расисти</i>	<i>Гомофоби</i>
Євреї	100%	48%	37%	31%	33%	12%
Наркомани	86%	77%	88%	78%	85%	95%
Гомосексуалісти	80%	71%	75%	70%	77%	100%
Цигани	79%	50%	100%	47%	57%	25%
Чорношкірі	73%	47%	59%	53%	100%	26%
Комуністи	71%	84%	51%	49%	43%	31%
Росіяни	68%	100%	33%	30%	30%	15%
Хворі на СНІД	53%	44%	53%	43%	44%	48%
Мусульмани	49%	34%	35%	100%	38%	17%
Націоналісти	22%	19%	28%	29%	18%	23%
Католики	19%	13%	12%	19%	10%	4%

І на цьому тлі антисеміти аж ніяк не губилися. Їх було найменше, але вони були найбільшими ксенофобами серед усіх їх видів. При цьому будь-які послідовні ксенофоби (крім гомофобів) у своїх загальних ксенофобських настановах значно випереджали тих самих радикальних націоналістів-ксенофобів з числа виборців «Свободи». Але антисеміти були попереду всіх. Вони на другому місці у рівні будь-якої ненависті: у відразі до чорношкірих після расистів, у відразі до циганів після ромофобів, у відразі до росіян після русофобів, у відразі до мусульман після ісламофобів і у відразі до гомосексуалістів після гомофобів. Антисеміти були густою концентрацією усіх видів ксенофобії разом.

Слід зазначити, що дослідження за шкалою Богардуса також демонструють високий зв'язок радикального антисемітизму та, навпаки, юдофільії з загальним рівнем ксенофобії відповідної групи:

Таблиця 5

Середній індекс ксенофобії серед антисемітів та юдофілів
(без урахування ставлення до євреїв та власної етно-мовної групи^{*})

	<i>Антисеміти</i>	<i>Юдофіли</i>	<i>Усі респонденти</i>
1994	5,10	2,17	3,97
1999	5,52	2,40	4,37
2004	6,40	2,85	4,94
2009	5,67	2,70	4,86
2013	5,52	2,07	4,56
2016	5,16	2,12	4,31

Ксенофобія антисемітів знаходила відбиток у їх позиції щодо конкретних питань державної політики. У внутрішній етнонаціональній політиці необхідність створення рівних умов для представників усіх народів України підтримувало 89% з них, за середнього показника серед опитаних, включно з виборцями «Свободи», 95–96% (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 87%). Курс на підтримку розвитку культур усіх народів України підтримувало лише 60% антисемітів, за середнього показника 76%, серед виборців «Свободи» – 68%, а серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 63%.

А от у ставленні до історичної пам'яті національних меншин антисеміти виявилися прихильнішими за більшість опитаних. 29% з них підтримувало відзначення на державному рівні Міжнародного дня голокосту ромів, за середнього показника 17% та 23–26% серед виборців «Свободи», у т.ч. радикальних націоналістів-ксенофобів. Відзначення Дня пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу та інших народів Криму підтримувало 41% антисемітів, за 24–29% усіх опитаних, включно з виборцями «Свободи», та 47% радикальних націоналістів-ксенофобів. Нарешті,

---

^{*} Індекс ставлення до євреїв для антисемітів завжди має значення 7, а для юдофілів – 1. Індекс ставлення до власної етно-мовної групи майже завжди має значення 1. Отже, занесення цих двох показників суттєво спотворює картину.

Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту вважали доцільним відзначати 80% антисемітів, за 73% усіх опитаних та 84–86% виборців «Свободи», у т.ч. радикальних націоналістів-ксенофобів. Це знову підтверджує нашу тезу щодо непов'язаності загального ставлення до національних меншин зі ставленням до історичної пам'яті про їх трагедії.

Що стосується зовнішнього аспекту етнонаціональної політики, то по 58% антисемітів вважали за необхідне боротися з впливом як російської, так і західної культури. При цьому, серед усіх опитаних відповідні показники становили близько 40%, серед виборців «Свободи» – близько 50%, а ось серед радикальних націоналістів-ксенофобів вимагали запобігання впливу російської культури 57% опитаних, а західної – лише 46%. У цьому питанні позиція антисемітів виявилася, практично, тотожною позиції безідейних ксенофобів з-поміж виборців «Свободи»: російську культуру не толерували 58%, а західну – 55% з них.

Далі, 87% антисемітів вважали, що держава має цілеспрямовано запобігати імміграції з країн Азії та Африки, за середнього показника серед усіх опитаних 74%, а серед виборців «Свободи», включно з радикальними націоналістами-ксенофобами – 78–79%. Нарешті, 70% антисемітів вважали необхідним на державному рівні запобігати всиновленню дітей-сиріт іноземцями, що знов-таки дорівнює показнику серед безідейних ксенофобів, тоді як серед усіх виборців «Свободи» в цілому, у т.ч. радикальних націоналістів-ксенофобів, так вважали лише близько 60%, а серед усіх опитаних – 56%.

Очікувано негативним було ставлення антисемітів до гомосексуалізму. Так, 97% з них вважали, що держава має боротися з пропагандою гомосексуалізму та заборонити одностатеві шлюби. І хоча, в принципі, у цьому питанні усі опитані були одностайні (92%), рівень категоричності серед антисемітів був найвищим (серед радикальних націоналістів-ксенофобів цей показник був навіть менший – 86%, серед безідейних ксенофобів – 94%). При цьому більше половини з них (53%) вважали причиною гомосексуалізму особисту розбещеність, тоді як серед усіх опитаних

цей показник становив 48% (серед радикальних націоналістів-ксенофобів цей показник був також менший – 44%, серед безідейних ксенофобів – 50%), хоча статистично ці розбіжності не є значущими.

Вибір українських антисемітів 2013 року: куди, чому, як

Нагальним залишається питання, якою мірою антисемітизм пов'язаний з українським націоналізмом. Ми пам'ятаємо, що зі 168 респондентів-антисемітів 138 (82%) на виборах 2012 р. голосували за націоналістичні партії – «Свободу» та «Батьківщину». І якщо виборці «Свободи» від початку становили майже половину опитаних, то кількість антисемітів серед 200 опитаних виборців «Батьківщини» у Галичині (21 особа) була ненабагато меншою сукупної кількості антисемітів серед 840 виборців решти трьох партій разом з тими, хто не брав участі в голосуванні (29 осіб). Тенденція наочна, але що все ж таки було мотивом такого голосування?

Дані щодо антисемітів серед прихильників «Свободи» показують, що 44% (51 особа) з них підтримали партію через її політичну програму, 27% (31 особа) через імідж лідера і членів партії або були наведені передвиборчою кампанією «Свободи», для 14% (17 осіб) головним мотивом було розчарування в інших опозиційних партіях та бажання побачити у парламенті ще одну опозиційну силу і ще 10% (11 осіб) голосували ситуативно. Можна побачити, що частка антисемітів, які голосували за «Свободу» з огляду на її політичну програму, була на чверть вищою, ніж серед усіх опитаних прихильників цієї партії (32%). І навпаки, відсоток тих, хто підтримав її із загальнополітичних міркувань, серед антисемітів був удвічі меншим, ніж серед усіх виборців «Свободи» (31%). Частка двох інших груп була тотожною.

Отже, ми можемо констатувати, що частка поміркованих націоналістів серед антисемітів (прихильники «Батьківщини» та розчаровані націонал-ліберали, які голосували за «Свободу» із загальнополітичних міркувань) становила 23% (38 осіб), тоді як 49% (82 особи) з них орієнтувалися на програму та імідж

«Свободи», які широкий загал сприймає не просто як націоналістичні, а саме як антисемітські та взагалі ксенофобські.

Поглянемо на проблему з іншого боку, через призму цивілізаційної орієнтації. Зосередимося на трьох питаннях, які є найбільш контroversійними у сучасній Україні: мовному питанні, геополітичному виборі та історичній пам'яті.

У мовному питанні 86% антисемітів вважали, що українська мова має бути єдиною державною мовою без будь-яких підвищених статусів для російської та інших мов меншин. У цьому вони були подібні до виборців «Батьківщини» та «Свободи», хоча серед усіх опитаних такої думки дотримувалися лише 66% респондентів. Разом із тим, 11% антисемітів виступали за надання російській мові суттєвих преференцій, від перетворення її на єдину державну або одну з двох державних до надання їй статусу регіональної в російськомовних регіонах. Серед прихильників «Батьківщини» та «Свободи» такі ідеї знаходили підтримку лише 4–5% респондентів, хоча серед усіх опитаних їх частка становила 22%. Натомість, ідея надати мовам різних меншин статусу регіональних у районах їх компактного проживання знайшла підтримку лише в 3% антисемітів, тоді як серед виборців «Батьківщини» та різних сегментів прихильників «Свободи» вона приваблювала від 6% до 10% респондентів, так само як серед усіх опитаних.

Що стосується геополітичного вибору, то лише 59% антисемітів вважали, що Україна має якнайшвидше стати членом Євросоюзу, тоді як серед виборців «Батьківщини» і «Свободи» таку позицію поділяли 65–67% опитаних, а у трьох ядерних сегментів прихильників «Свободи» – навіть 69–71%. При цьому, серед усіх опитаних до Євросоюзу прагнула тільки половина респондентів. І навпаки, 7% антисемітів вважали, що Україна має якнайшвидше стати членом Митного союзу або взагалі возз'єднатися в одну державу з Росією та Білоруссю. Серед виборців «Батьківщини» і «Свободи» частка прихильників таких ідей не перевищувала 3%, хоча в цілому серед усіх опитаних вона становила 13%.

Нейтральний статус України підтримувало 15% антисемітів, що приблизно дорівнювало показникам «Батьківщини» і «Свободи», але було в півтора раза менше, ніж серед усіх опитаних (22%). Нарешті, самостійним регіональним лідером прагнули її бачити 12% антисемітів, що було дещо вище, ніж серед виборців «Свободи» і «Батьківщини» (за винятком радикальних націоналістів-ксенофобів), і вдвічі більше, ніж серед усіх опитаних (6%). Але в цілому частка антисемітів, які воліли б бачити Україну поза межами будь-яких наддержавних об'єднань, становила 27%, що, практично, не відрізнялося від показників ані серед усіх опитаних (28%), ані серед виборців «Батьківщини» і «Свободи» (25%). Отже, ми не можемо підтвердити тезу Н. Паніної щодо особливого зв'язку антисемітизму з ізоляціоністським зовнішньополітичним вибором. Але тут, знов-таки, йдеться про різні об'єкти дослідження. Н. Паніна відзначила зростання ізоляціоністських настроїв паралельно зі збільшенням середньої соціальної дистанції стосовно євреїв, тобто пов'язаності етнічної та державно-політичної закритості. Це абсолютно логічно, але радикальний антисемітизм, який вивчаємо ми, не є просто однією з форм етнічної дистанції, отже, зазначеної обов'язкової залежності тут і не варто очікувати.

Оцінити позицію у сфері національної пам'яті допоможе аналіз відповідей на питання щодо доречності відзначення тих чи інших пам'ятних дат на державному рівні. Оскільки про пам'ятні дні, пов'язані з трагедіями національних меншин, йшлося вище, розглянемо дві інші групи: нові українські та старі радянські свята та річниці. У ставленні до них антисеміти виявилися дуже схожими з ідейними націоналістами, але значно поступалися у своїй антирадянській налаштованості радикальним націоналістам-ксенофобам. Разом із тим, у цьому аспекті вони помітно випереджали націонал-лібералів з-серед як виборців «Свободи», так і прихильників «Батьківщини».

Так, відзначення на державному рівні нових українських свят та пам'ятних днів серед антисемітів прагнуло від 98% (День Незалежності) до 75% (День Українського козацтва / Свято УПА) респондентів. І хоча саме до цих дат ставлення виборців «Батьків-

щини» було тотожним, але решту пам'ятних днів були готові відзначати лише від 85–86% (День пам'яті жертв Голодоморів і День Соборності) до 75% (День пам'яті героїв Крут) з них, тоді як серед антисемітів ці показники коливалися в межах від 93% до 84%.

У ставленні до старих радянських свят прихильність антисемітів коливалася від 75% щодо Дня Перемоги, 55–66% стосовно 8 Березня, Дня Радянської армії та 1 Травня до 19% стосовно річниці Жовтневої революції. Практично, такими самими були показники й у ідейних націоналістів. Натомість у радикальних націоналістів-ксенофобів частка прихильників цих свят була на 10–20% нижчою, а у розчарованих націонал-лібералів, так само як й у виборців «Батьківщини», – на 10–15% вищою (за винятком Дня Жовтневої революції, де різниці у ставленні між антисемітами і лібералами не було).

Отже, ми можемо констатувати, що як за політичним вибором, так і за цивілізаційною орієнтацією антисеміти у переважній більшості були ідейними націоналістами, причому у питаннях історичної пам'яті більш, а у мовному та геополітичному питаннях менш послідовними. Проте, хоча український антисеміт швидше за все був досить радикальним націоналістом, лише шоста частина ідейних українських націоналістів була радикальними антисемітами.

Чи здатні ми за результатами нашого дослідження все ж таки дати однозначну відповідь на питання про причини радикального антисемітизму? Ми пам'ятаємо про щільний статистичний зв'язок між ставленням до євреїв та оцінкою їх становища у суспільстві. Але якщо ми подивимося на цей показник в антисемітів, ситуація виявиться далеко не такою однозначною. Так, серед антисемітів 25% вважали становище євреїв зависоким (юдеїв – лише 14%), при цьому половина вважала його нормальним (юдеїв – так само), 11% – занижким (юдеїв – 6%), а 14% вагалися з відповіддю (стосовно становища юдеїв – цілих 32%). Щодо оцінки становища євреїв це, практично, повністю дорівнює показникам радикальних націоналістів-ксенофобів (зависоким становищем юдеїв вважало навіть менше – 21% з них), але ж серед них антисемітів було лише 29%.

Не дає повного пояснення і оцінка антисемітами інших аспектів свого особистого та суспільного життя. Своїм становищем у суспільстві була повністю або скоріше не задоволена половина антисемітів, що дорівнює показнику серед безідейних ксенофобів з-серед виборців «Свободи», тоді як серед інших груп та сегментів опитаних він знаходився в межах 40–44%. Власним матеріальним становищем були повністю або скоріше не задоволені 75% з них, що дорівнює показникам інших груп та сегментів виборців. Але варто зазначити, що серед антисемітів частка повністю не задоволених становила 45%, тоді як серед решти досліджуваних груп вона коливалася в межах 35–38%. Отже, рівень антисемітизму пов'язаний не так з фактичним майновим станом респондентів, як з його відмінністю від бажаного.

Занизьким становищем українців у суспільстві вважали 58% антисемітів, що, практично, дорівнює показнику серед радикальних націоналістів-ксенофобів та ідейних націоналістів (60%), хоча помітно перевищує такий серед виборців «Свободи» в цілому (51%) та усіх опитаних (40%). Водночас, третина антисемітів вважала зависоким становище у суспільстві росіян, що було нижче, ніж у радикальних націоналістів-ксенофобів (44%), але практично дорівнювало показнику серед ідейних націоналістів (30%) і було значно вище, ніж серед усіх виборців «Свободи» (23%).

Що ж стосується становища української мови, то занизьким його вважали 57% антисемітів, що, практично, дорівнює показнику серед виборців «Свободи» в цілому (55%), але є значно нижчим за такий серед радикальних націоналістів-ксенофобів (74%) та ідейних націоналістів (67%). Зазначимо, що серед безідейних ксенофобів становище української мови непокоїло 49%, а серед усіх опитаних – лише 39% респондентів. Водночас, становище російської мови вважали зависоким 55% антисемітів, що, знов-таки, хоча й було менше, ніж у радикальних націоналістів-ксенофобів (63%), практично дорівнювало показнику серед ідейних націоналістів (53%) і було помітно вище, ніж серед усіх виборців «Свободи» (45%).

Статус «українських» церков та вірувань значно менше бентежив антисемітів: 15% з них вважали занижким становище УПЦ Київського патріархату (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 23%), 14% – становище автокефалів та прихильників РУН-віри (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 17–18%), 7% – становище греко-католиків (серед радикальних націоналістів-ксенофобів – 19%). При цьому становище УПЦ Московського патріархату вважали завищким 26% антисемітів, тоді як серед радикальних націоналістів-ксенофобів таких було 39%. У цьому аспекті антисеміти також виявилися найближчими до ідейних націоналістів з-серед виборців «Свободи».

Щодо песимізму в оцінці власних можливостей впливати на дії влади, то в антисемітів він був дещо нижчим, ніж у прихильників «Свободи». Так, серед перших 87% однозначно вважали, що владі в Україні байдужа думка таких людей, як вони, тоді як серед других – 91–92%.

Цей аналіз призводить нас до висновку, що, хоча незадоволення наявним станом речей в антисемітів у цілому знаходилося на рівні найбільш радикальних сегментів виборців «Свободи», їх, насамперед, бентежив особистий дискомфорт – незадовільне матеріальне та суспільне становище. Проблеми власного народу, мови та церкви були в них на другому місці. Але основна відмінність полягала в тому, що у той час, коли прихильники «Свободи» шукали причини власних та суспільних негараздів насамперед у політичних противниках, антисеміти знаходили їх у різних етнічних, расових, релігійних «ворогах» тощо. Отже, ми не можемо констатувати наявності однозначного причинно-наслідкового зв'язку антисемітизму із загальним незадоволенням життям у різних його складових.

Напевно, найбільш актуальною проблемою є оцінка потенціалу відкритої антисемітської агресії. До певної міри це можна зробити за допомогою аналізу відповідей на питання, за яких умов, на думку респондентів, громадяни мають право на силові акції спротиву. При цьому ми пам'ятатимемо, що більшість

антисемітів з-поміж опитаних належало до прихильників партій, що на той час перебували в опозиції до чинної влади, а опитування відбулося за півроку до Революції Гідності. Таким чином, готовність з їхнього боку виправдати силові акції непокори могла бути вищою, ніж за інших політичних обставин.

Отже, лише 25% антисемітів вважало, що громадяни за будь-яких умов не мають права на силові акції. Це дорівнює середнім показникам виборців «Батьківщини» і «Свободи», за винятком радикальних націоналістів-ксенофобів, серед яких такої думки дотримувалися лише 17%, хоча зі статистичного погляду ця різниця не є значущою. Разом із тим, серед усіх опитаних таких настанов дотримувалася третина респондентів. Найбільшу готовність виправдати силові акції антисеміти виявляли заради утвердження національних інтересів свого народу (77%). Це менше, ніж серед радикальних націоналістів-ксенофобів (82%), але більше, ніж серед інших виборців «Свободи» (70%), хоча, знов-таки, ці розбіжності знаходяться в межах похибки. Виборці «Батьківщини» у цьому були значно поміркованішими і ближчими до загального показника серед усіх опитаних (близько 60%). Майже такою самою високою була готовність антисемітів виправдати силові акції, здійснені для запобігання свавілля окремих впливових осіб (олігархів, землевласників, чиновників тощо) – 75% – практично, стільки само, скільки серед радикальних націоналістів-ксенофобів (79%) та усіх прихильників «Свободи» (72%). Серед виборців «Батьківщини», так само як серед усіх опитаних, цей показник був близько 60%.

На нашу думку, саме «утвердженням національних інтересів українців» шляхом боротьби з реальними та уявними євреями, що «обсіли всю політичну та економічну владу», може бути насамперед «ідейно» вмотивована відкрита антисемітська агресія. Звісно, те, що три чверті антисемітів готові виправдати силові акції зі зазначених причин, не означає, що усі вони готові брати в них участь. Але це означає, що такі акції знайдуть у них щонайменше мовчазну, а може й публічну, підтримку.

Менш актуальним сьогодні є питання про готовність підтримати антисемітські заходи з боку держави. Але загальний європейський тренд у бік політичного націоналізму, у т.ч. досить радикального, примушує наперед замислитися над такою перспективою. Отже, подивимося, як антисеміти відповідали на запитання щодо права держави на порушення прав людини. Для початку зазначимо, що, на думку 16% з них, права людини взагалі не становлять цінності. Лише серед радикальних націоналістів-ксенофобів була така сама частка тих, хто повністю відкидав ідеї прав людини (15%). Серед усіх опитаних, зокрема серед виборців «Свободи», їх було вдвічі менше (8–9%). І навпаки, серед антисемітів, як і серед радикальних націоналістів-ксенофобів, лише 63% вважали, що держава не має права порушувати права людини за будь-яких умов, тоді як серед усіх опитаних, зокрема серед виборців «Свободи», таких було три чверті.

На підтвердження своєї репутації, по 29% антисемітів вважали, що держава має право порушувати права людини для підтримки етнічних українців та української культури та для захисту традиційних сімейних цінностей (що, очевидно, є зворотним боком гомофобії). У першому питанні радикальні націоналісти-ксенофоби були з ними повністю солідарні, щодо другого, то право на порушення державою прав людини підтримувало лише 22% з них (різниця в межах похибки). Серед усіх виборців таку позицію з обох питань поділяла вдвічі менша частка опитаних (13–14%), а серед різних категорій виборців «Свободи» – приблизно по 20%. Отже, якщо до влади в Україні прийдуть радикальні націоналісти, значна частина антисемітів буде підтримувати введення тих чи інших обмежень для євреїв на державному рівні. При цьому чверть з них уже станом на 2013 р. вважала, що Україна потребує диктатури, що на третину більше, ніж серед усіх опитаних, зокрема виборців «Свободи» (15–17%), приблизно стільки само, скільки серед радикальних націоналістів-ксенофобів (21%).

Висновки

Підіб'ємо підсумки. Насамперед, ми маємо констатувати, що наявні матеріали моніторингів і соціальних досліджень не надають достатньо даних для створення всебічної картини не лише українсько-єврейських стосунків, а й хоча б усієї палітри ставлення українців до євреїв. Отже, ми спробували зосередитися на дослідженні двох крайніх його проявах – юдофільії та антисемітизмі. При цьому ми далекі від того, щоб усю палітру ставлення до євреїв штучно прив'язувати лише до цих двох варіантів, що притаманне суспільній свідомості, яка схильна спрощувати картину світу. Так, під юдофільією ми розуміємо готовність до найбільшого зближення з євреями в контексті інтимних (родинних) особистих стосунків, а під антисемітизмом – сприйняття євреїв як прямої загрози для власної країни і, як наслідок, небажання взагалі бачити їх в її межах.

Перше, на що ми маємо звернути увагу, це те, що юдофільія є органічною складовою загального спектра варіантів соціальної дистанції до євреїв, а її рівень коливається синхронно з рівнем цієї дистанції. Натомість, антисемітизм є, очевидно, якимось іншим соціальним феноменом, зокрема, зберігає, практично, один й той самий рівень протягом усього часу спостережень і дуже слабо пов'язаний з загальними змінами в індексі соціальної дистанції.

По-друге, як юдофільія, так і антисемітизм не є винятковими настановами у ставленні саме до євреїв, а пов'язані із загальним підвищеним рівнем ксенофільії або, навпаки, ксенофобії. При цьому антисеміти як ксенофоби хоча й становлять найменшу частку у суспільстві порівняно з ненависниками інших меншинних груп, але є найбільш радикально налаштованими у своєму негативному ставленні до будь-яких об'єктів суспільного страху та ненависті. Антисемітизм, фактично, виявляється апогеєм та точкою концентрації усіх видів ксенофобії. Оскільки стосовно інших ксенофобів спостерігається та сама картина синергії різних видів ненависті, складається враження, що різні види ксенофобії від початку живлять одне одного. На жаль, на сьогодні нам бракує аналогічних порівняльних даних стосовно різних видів ксенофільії.

Відкритим залишається питання щодо визначення певних особистих ознак як таких, що сприяють виникненню антисемітизму чи юдофільії, або, навпаки, таких, що є їх наслідками. Із чинників суто демографічних значущим виявився лише віковий, а саме – схильність до антисемітизму стосовно більшої частки молоді. Оскільки з віком такі настанови зникають, ми можемо стверджувати, що йдеться про суто психологічні причини, а саме – загальну схильність молодих людей до радикалізму. З-серед чинників соціальних, на нашу думку, найважливішим є освітній. Чим нижчий рівень освіти, тим частіше ми стикаємося з антисемітизмом, чим вищий – тим більший рівень юдофільії. Це зрозуміло, адже освіта є ґрунтом для широкого кругозору та загальної толерантності. Залежність рівня антисемітизму та юдофільії від сфери зайнятості та характеру населеного пункту, на нашу думку, пов'язана саме з загальним рівнем освіти мешканців сіл та великих міст, робітників і службовців. Разом із тим, більш патріархальний спосіб життя у селі так само може слугувати ґрунтом для підвищеного рівня ксенофобії. Гадаємо, саме із цим фактором пов'язаний і різний рівень антисемітизму в окремих мікрорегіонах України. І, навпаки, розвитку юдофільії сприяє руйнування усіх історичних традицій національного життя у великих містах і промислових мікрорегіонах.

Набагато більше впливає на рівень антисемітизму психологічний дискомфорт – насамперед незадоволеність особистим матеріальним і суспільним становищем. Засобом знайти відповідь на власне незадовільне становище стає для певної частини людей націоналізм, але не як поштовх для розвитку та утвердження власної культури та держави, а як спосіб знайти винних в особистих негараздах. Саме тому занепокоєність станом українського народу, мови та церков, прихильність до політичних партій націоналістичного спрямування та підтримка їх програмних настанов є для радикальних антисемітів вторинними порівняно зі заздрістю та ненавистю до інших народів і меншинних груп. На відміну від просто підвищеної соціальної дистанції, радикальний антисемітизм, як і взагалі будь-яка радикальна ксенофобія, має, швидше,

психологічний, а не програмний, зв'язок з націоналізмом через намагання замістити ірраціональні заздрість, страх і ненависть до «іншого» «раціональним» протистоянням «чужому».

Усе це призводить нас до висновку, що, насправді, ми не здатні знайти вичерпного раціонального пояснення виникненню феномену радикального антисемітизму лише у сукупності демографічних, соціальних, політичних та ідеологічних чинників. Таке враження, що ми маємо справу насамперед з психологічним феноменом, певним типом особистості, що стає ґрунтом для виникнення різних видів ксенофобії, одним з яких є антисемітизм. Ця теза, звісно, потребує перевірки відповідними дослідженнями, але якщо це так, то ми маємо змиритися з тим, що завжди будемо жити поруч з ксенофобами, байдуже яких ворогів вони знайдуть собі завтра.

Проте це не означає, що ми маємо так само спокійно толерувати агресивні вияви такої ксенофобії, зокрема, антисемітизму. Але щоб тверезо оцінити перспективи зростання антисемітської агресії та знайти можливості їй протидіяти, ми маємо усвідомити притаманні їй закономірності.

Пряма антисемітська агресія, як ми бачили, слабо пов'язана як з загальним рівнем соціальної дистанції до євреїв, так і з рівнем власне антисемітизму, який, у принципі, залишається незмінним. Разом із тим, вона має щільний зв'язок з масштабами відкритої антисемітської пропаганди у ЗМІ, яка, у свою чергу, також не пов'язана ані з соціальною дистанцією, ані з латентним антисемітизмом, а має джерелом свідомі політичні рішення. При цьому ми вважаємо, що пропаганда у респектабельних ЗМІ не так провокує відкриту агресію, як створює тло «суспільної санкції» на агресивні антисемітські дії – сприйняття євреїв як «законної здобичі». Відкритим залишається питання, якою мірою пов'язана відкрита агресія зі збільшенням загальної соціальної дистанції щодо євреїв, чи відчують активні антисеміти відповідні зміни у настроях суспільства.

Слід пам'ятати, що соціальна база агресивного антисемітизму, в принципі, є досить обмеженою, і основним її ресурсом є антисемітськи налаштована частина пасіонарної молоді. Разом із тим вона спирається на не публічну підтримку основної маси «побутових антисемітів», радо готових їх виправдати та морально заохотити.

Саме ці люди можуть становити соціальну базу і державного антисемітизму. Така проблема теоретично може постати за умов приходу до влади радикальних націоналістів. Цю можливість не варто відкидати, зважаючи як на поточні внутрішні та зовнішні проблеми України, так і на сучасний західний тренд, що проявився у приході націоналістів до влади в Угорщині, Польщі, США.

Але навіть за таких умов використання радикальними націоналістами антисемітської риторики та провадження антисемітської політики абсолютно не є обов'язковою умовою, що підтверджує досвід низки європейських націоналістичних авторитарних режимів міжвоєнної доби (Італія, Іспанія, Португалія). Адже антисемітизм не є провідною та невід'ємною складовою як програмних настанов націоналістичних чи, навіть, радикально-націоналістичних партій, так і особистих поглядів переважної частини їх прихильників. Це залежатиме від загального тла українсько-єврейських стосунків, насамперед від ставлення до євреїв основної частини українського суспільства. Отже, ми маємо зважати на наявні контексти антисемітизму – політичний (національно-історичний) та культурний (етнорасовий).

Перший зумовлений історичними та політичними чинниками і пов'язаний зі сприйняттям тих чи інших етнічних, релігійних чи політичних спільнот як поневолювачів і визискувачів України та українців. Так, у XVII–XVIII ст. тріада основних політичних ворогів українців складалася з поляків, католиків та «жидів» (швидше, юдеїв за віросповіданням, ніж євреїв за етнічною належністю), причому перші дві групи сприймалися як, практично, тотожні. У XX ст. їх змінила тріада комуністи, євреї, росіяни, причому практично тотожними у першій половині минулого сторіччя сприймалися перші дві. Можна сподіватися, що утвердження Україн-

ської держави і стала прихильність євреїв до українського проекту призведе до того, що євреїв, нарешті, припинять сприймати як політичного ворога.

Проте це не вплине на другий контекст антисемітизму – етно-расовий. Він пов'язаний з конкуренцією цивілізаційних моделей: традиційної моноетнічної та постмодерної полікультурної. При цьому, за панування жорсткої традиційної моделі навіть масова асиміляція не є запорукою подолання етнорасової ксенофобії. Адже йдеться не лише про культурні, а про ментальні розбіжності між народами, які впливають на поведінку і реакції в особисто та суспільно значущих або просто помітних ситуаціях. Такі розбіжності у загальному випадку викликають певне соціальне дистанціювання, а в найбільш радикальному прояві – ксенофобію, зокрема, антисемітизм. Проте слід взяти до уваги, що розбудова полікультурного суспільства сучасного західного зразка неминуче приведе до появи в Україні потужної мусульманської спільноти, вихідців з країн Азії та Африки, які принесуть із собою вже нові форми антисемітизму.

Разом із тим, шанобливе ставлення абсолютної більшості українських націоналістів, узагалі, та антисемітів, зокрема, до вшанування історичної пам'яті про Голокост приводить до втішного висновку щодо відсутності сьогодні в Україні ґрунту для поширення трансцендентного антисемітизму нацистського штибу, коли євреї органічно не сприймаються не лише на рівні фізичного соціуму, а й на рівні духовних цінностей.

Отже, хоча в принципі неможливо повністю викоренити в суспільстві антисемітизм (як і будь-яку ксенофобію), але можна запобігти масштабній антисемітській агресії на суспільному та, насамперед, державному рівнях. З одного боку, для цього потрібно ефективно переслідувати за напади на євреїв та їх общинні об'єкти і протидіяти антисемітській пропаганді в ЗМІ. З іншого (і це, напевно, набагато важливіше), у довгостроковій перспективі треба активно і позитивно висвітлювати єврейську історію та культуру, насамперед, засобами освіти, а також послідовно працювати з

єврейською спільнотою, зокрема єврейськими громадськими організаціями і освітніми закладами, задля сприяння їх політичній і культурній дерусифікації та, що важливіше, дерадянзації й зближення з українцями.

---

1. Лихачев В. Антисемитизм-2011. Предварительные итоги [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : <http://old.vaadua.org/Antisemitism%202009/2011-predv%20itogy%20-%20had11-12.html>.

2. Лихачев В. Антисемитские акции и публикации в периодических изданиях Украины 2006 года [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : <http://old.vaadua.org/Antisemitism%202009/antisem%202006/2006%20izdan.htm>.

3. Лихачев В. Ксенофобия и национал-экстремизм в Украине – 2012: Доклад по результатам мониторинга. – С. 4–5 [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : http://eajc.org/data//file/Xenophobia_in_Ukraine2012_Report.pdf.

4. Лихачев В. Антисемитизм в Украине, 2016. Предварительный доклад. – С. 1 (У тексті пагінація відсутня) [Електронний ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу : http://eajc.org/data//file/Antisemitism_in_Ukraine2016Rus.PDF.

5. Лихачев В. Два года войны: Ксенофобия в Украине в 2015 г. Информационно-аналитический доклад по результатам мониторинга. – С. 5 [Електронний ресурс] / В. Лихачев, Т. Безрук. – Режим доступу : http://eajc.org/data//file/Xenophobia_in_Ukraine_2015.pdf.

6. Паниотто В. Динамика ксенофобии и антисемитизма в Украине (1994–2007) / В. Паниотто // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 199.

7. Докладно див. про це: Нахманович В. Уявна ксенофобія, або Пастки шкали Богардуса. Що рахують українські соціологи? // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6. – С. 82–89.

8. Паніна Н. В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні [Електронний ресурс] / Н. В. Паніна. – Режим доступу : <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html>.

9. Результати дослідження див.: Мазурок А. Чинники електоральної популярності ВО «Свобода» / А. Мазурок, В. Паніотто, Н. Харченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 2. – С. 82–100; Нахманович В. Феномен «Свободи»: Виборці радикальних націоналістів у дзеркалі соціології / В. Нахманович. – К. : КМІС, 2016. – 224 с.

10. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Н. Панина / Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 41–42.

2.5. УКРАЇНСЬКІ АКАДЕМІЧНІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: НОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ТЕНДЕНЦІ І ПОЛІТИЧНІ ПІДТЕКСТИ

Протягом останніх трьох-чотирьох років академічні студії з історії трагічної долі українського єврейства в роки Другої світової війни та німецької окупації піднялися на якісно новий, вищий рівень, який полягає не тільки в тому, що самі наукові дослідження та здобутки стали більш фаховими, але й сприйняття цієї теми в сучасному українському суспільстві стало принципово іншим. Воно характеризується багатьма чинниками, одним з головних є поступове сприйняття цієї проблематики, як, власне, частини української національної історії. Такий результат, очевидно, є наслідком ґрунтовних академічних здобутків останніх років у царині студій з історії Голокосту.

Зважаючи на соціально-політичний та культурний розвиток єврейської громади та її інститутів у сучасному українському суспільстві та державі, а також на постійні дискусії в середині цієї громади та відкриті публічні дискурси, що перманентно точаться

навколо питання єврейської ідентичності в модерний час у сучасній Україні та на європейському континенті загалом, не складно дійти висновку, що пам'ять про жертви Голокосту в добу панування нацизму та в часи Другої світової війни, а відтак вивчення, викладання та дослідження проблематики історії Голокосту є на сучасному етапі фактично одним з головних дискусійних питань сучасної історії України та визначальних чинників національної ідентичності євреїв України в роки суверенності нашої держави. Саме тому розгляд останніх академічних ґрунтовних розробок і публікацій європейських і американських істориків, політологів, що студіюють історію Голокосту на теренах України, та спроба сформулювати певні узагальнення щодо розвитку зарубіжної гуманітарної науки в царині досліджень цієї проблематики буде певним внеском у розуміння політичних та культурних орієнтирів українського єврейства сьогодні, а також стану українсько-єврейських взаємин початку нинішнього століття та, разом з цим, дасть змогу проаналізувати і порівняти досягнення українських науковців, що працюють в царині вивчення історії Голокосту.

Для початку це буде важливо та цікаво зробити на прикладі колективної монографії наших західних колег: «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення», українське видання якої зараз готується видавництвом «Дух і літера». Загалом ця книжка вперше побачила світ англійською мовою п'ять років тому завдяки наполегливій праці Рея Брендона та Венді Лауер і цілого колективу авторів [1], що є відомими західними істориками та знаними фахівцями в царині історії Голокосту на теренах Східної Європи і, зокрема, України. Книжка насправді є збірником наукових праць, присвячених різним та важливим аспектам долі українських євреїв за часів нацистської окупації теренів України. Як зазначають у передмові до першого оригінального видання наукові редактори збірника, темою книжки є Голокост в Україні, намагання комплексного дослідження цієї проблематики західною історіографією (європейською та американською), чого раніше фактично не траплялося в академічних студіях з історії Голокосту.

Ідея написання текстів для такої колективної монографії виникла в 1999 році під час Літньої дослідницької школи з Holocaust Studies в Меморіальному музеї Голокосту в Вашингтоні (важливо відзначити, що під егідою саме цієї всесвітньовідомої наукової інституції в останнє десятиріччя публікується більшість праць західних істориків з теми Голокосту в Україні – *А.П.*). Знадобився тривалий час для пошуку авторів і кропіткої роботи з ними та їхніми текстами, перекладу частини матеріалів з німецької мови, і, врешті-решт, 2008 року збірник був виданий. Авторами книжки є дослідники історії Східної Європи, Другої світової війни та Голокосту, передовсім з Німеччини та Сполучених Штатів Америки, а також Нідерландів та Великобританії, всього десять авторів. Головною загальною рисою майже всіх авторів є багаторічна (принаймні з початку чи з середини 90-х років минулого століття – *А.П.*) фахова зацікавленість історією України часів її окупації Третім Рейхом, історією та обставинами тотального вбивства українських євреїв під час Голокосту. Про це яскраво свідчать їх наукові праці, присвячені німецькій окупації та Голокосту на українських землях, що з'явилися в останнє десятиріччя [2]. Так, у дослідженнях та наукових розвідках про окупаційну політику та злочини націонал-соціалістів і Голокост на східноєвропейських територіях Дітера Поля, Тімоті Снайдера, Андрея Ангріка Україна посідає центральне місце. В працях Франка Гольчевського та Мартіна Діна, що студіюють міжетнічні взаємини та проблематику колабораціонізму періоду Голокосту, українські сюжети часто густо домінують. Для Венді Лауер та Карела Беркгофа дослідження історії нацистської окупації та долі євреїв у роки війни в Україні є взагалі головною темою, фокусом їх наукової роботи. Також слід зазначити, що автори книжки працюють з джерелами українською, російською, польською, румунською мовами, що, звісно, робить рівень досліджень ґрунтовнішим. У збірнику, крім західних істориків, задіяний також один історик з України. Це харківський дослідник Олександр Круглов. Його дослідження присвячені кількості єврейських втрат на теренах України в добу Голокосту, на всіх окупованих українських

територіях, розділених на різні зони окупації гітлерівським режимом. Внесок О. Круглова у збірник матеріалів представників західної історичної науки про Голокост в Україні допомагає реалізації ідеї наукових редакторів книжки про створення більш-менш повної картинки про події з історії трагічної долі євреїв за часів нацистської окупації на теренах всієї України, в її сучасних кордонах.

Наскрізною метою книжки «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення», її редакторів і авторського колективу, на мою думку, є дати якомога ціліснішу картину та уявлення про історію Голокосту на українських теренах, що входять сьогодні в сучасну державу Україна, поновити чи, скоріше, встановити термін «Голокост в Україні» для історичної науки. Цей термін до повалення Берлінського муру та розпаду Радянського Союзу існував у західній історіографії дуже фрагментарно і тільки для позначення подій стосовно східних та центральних українських областей (за нацистським поділом: Райхскомісаріат Україна та території німецької військової адміністрації), а в українській радянській історіографії й годі було казати про нього. Для абсолютної більшості українських радянських істориків, що студіювали події війни та окупаційний режим, просто не існувало такого терміна, як і не було жахливої та трагічної історії брутального вбивства близько півтора мільйона їх співвітчизників – українських євреїв. З середини 90-х років минулого століття історична наука в Україні та за її межами поступово почала досліджувати особливості історії Голокосту в Україні й формувати у свідомості, передовсім українського суспільства, а також в Європі та світі визнання, що Голокост українського єврейства – це невід’ємна частина історії України та європейської історії XX століття. У Вступі до цієї книжки Рей Брендон та Венді Лауер справедливо зазначають, що незалежно від державної належності чи нацистського територіально-адміністративного поділу і на теренах Східної Галичини, Закарпаття, Буковини, Західної Волині, і в східних, центральних, південних областях України головна лінія людських взаємин періоду Голокосту, в екстремальних небезпечних умовах для життя, створених

нацистською владою, проходила між українцями та євреями. І сьогодні всі ці землі – держава Україна. Ми не уникнемо, і не варто цього робити, історичних порівнянь перебігу подій Голокосту на теренах Трансністрії та Північної Буковини з Румунією, в Східній Галичині з Польщею, на території Закарпаття з Угорщиною чи дій айнзацгруп СС та Вермахту в Райхскомісаріаті Україна (РКУ) і зоні німецької військової адміністрації з переслідуванням та загибеллю євреїв в інших радянських регіонах: Білорусі, Росії, Литви, Латвії. Такі наукові компаративні студії тільки збагатять наше розуміння історії Голокосту в Україні, про що йдеться в книжці.

Наукові матеріали збірника хронологічно охоплюють життя єврейських громад на українських землях та взаємини євреїв з неєвреями до подій Другої світової війни та німецької окупації, в період окупації та Голокосту, післявоєнний період. У статтях Тімоті Снайдера (розділ II. «Життя і смерть західноволинських євреїв», 1921–1945 рр.) і Франка Гольчевського (розділ III. «Відтінки сірості: рефлексії на тему єврейсько-українських та німецько-українських взаємин у Галичині») йдеться про історію євреїв та їх взаємин з українцями та поляками до війни, що є надто важливим та полегшує розуміння читачем особливостей Голокосту та різної поведінки людей у період окупації в цих регіонах. Матеріал Омера Бартова (розділ X. «Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини») присвячений в основному питанню збереження культурної спадщини євреїв та пам'яті про Голокост на теренах сучасної Західної України, викликам сьогодення щодо єврейської минувшини цього регіону України. Переважна ж більшість текстів книжки присвячена історії Голокосту і подіям 1941–1944 років, нацистської окупації різних регіонів України. Географічно матеріали збірника охоплюють території центральних областей України, а також Західної Волині, що були під контролем РКУ (цим регіонам присвячені розділи, написані Д. Полем, Т. Снайдером, А. Ангріком, В. Лауер, М. Діном, К. Беркгофом), східні українські землі під управлінням Вермахту (розділ Д. Поля та частково А. Ангріка), південні терени,

що були частиною Трансністрії (розділ Д. Делетанта) та Східну Галичину (розділи Ф. Гольчевського та О. Бартова).

Важливим і цінним у текстах цієї книжки є те, що вони дають нам пізнати та зрозуміти, з одного боку, як діяли під час Голокосту всі інституції Третього Райху (підрозділи СС, Вермахт, поліція, цивільна, військова адміністрації тощо), яке місце в їх співпраці посідало вбивство єврейських чоловіків, жінок, дітей та як вони залучали до цієї злочинної, антилюдської та незбагненої роботи неєврейське місцеве населення окупованих українських теренів, чи був вибір у тих чи у тих; з другого боку, маємо приклади, серед матеріалів збірника, вражаючих свідчень очевидців та тих, що пережили Голокост. Завдяки поєднанню величезного обсягу джерел багатьма мовами, як архівних документів, матеріалів судових процесів, так і різноманітних свідчень (це стосується всіх розділів книжки – *А.П.*) автори збірника надають читачеві певну загальну та водночас дуже детальну історію Голокосту в Україні. Варто дещо сказати про внесок в історіографію цього видання. Незважаючи на те, що оригінальний, перший вихід книжки датований 2008 роком, за цей час, що минув, вона абсолютно не втратила своєї актуальності для істориків, що студіюють проблематику Голокосту в Східній Європі та в Україні. Український переклад «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» взагалі надто важливий, тому що відкриває для дослідників теми з України, котрим був недоступний англomовний варіант книжки, багато серйозних матеріалів та напрямів для досліджень. Проте треба враховувати, що рівень української історіографії з історії Голокосту за цей період, після виходу книжки (2008–2013 роки), піднявся на новий щабель та з'явилося багато праць, які автори збірника, зрозуміло, не мали можливості використати в своїх текстах. Ідеться частково про деякі нові регіональні дослідження з історії Голокосту в Україні, а також переклад та публікацію спогадів тих, хто пережив Голокост на українських теренах [3]. Знову-таки маю наголосити, що українським історикам, авторам та упорядникам цих нових книжок української історичної науки про Голокост не вистачало текстів і матеріалів цього збірника. Це

зайвий раз свідчить про актуальність появи українського видання книжки. Також в останні декілька років в українському гуманітарному просторі з'явилися загальні фундаментальні історичні праці, як-от: енциклопедії, ґрунтовні колективні монографії чи університетські підручники з історії геноцидів – де були включені цілі розділи, присвячені історії Голокосту в Україні [4]. Думаю, що цей факт можна відзначити як нову позитивну тенденцію у ставленні до теми Голокосту з боку сучасної української історіографії.

І, нарешті, одне з головних досягнень у вивченні та осмисленні історії Голокосту в Україні в останні п'ять років, з мого, безперечно, суб'єктивного погляду, – це поява українських перекладів книжок західних істориків, присвячених темі Голокосту та її різним аспектам. І не дивно, що це насамперед українські видання наукових праць авторів цього збірника [5]. Також позитивним явищем в Україні для тих науковців, що студіюють різні аспекти та питання історії Голокосту, став періодичний (два рази на рік – *А.П.*) фаховий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», що його видає Український центр вивчення історії Голокосту [6]. Ще одна важлива тенденція останніх років – це публікації доповідей і тез конференцій та круглих столів за участі західних та українських дослідників з дражливих питань історії Другої світової війни, історії геноцидів та Голокосту на теренах України [7]. Вихід у світ українського перекладу книжки «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» є очікуваним та важливим для українських гуманітаріїв, дослідників та викладачів, що працюють у царині вивчення історії Голокосту в Україні. Книжка, безсумнівно, буде спонукати до нових досліджень цілої низки сюжетів та аспектів цієї теми, про які написали у своєму Вступі редактори цього ґрунтовного збірника, і, врешті-решт, сприяти формуванню культури пам'яті про Голокост у сучасному українському суспільстві, в усіх його прошарках, як органічної частини історії України періоду Другої світової війни та ХХ століття в цілому.

Хотілося б зупинитися детально на такому надто важливому аспекті сучасної історіографії історії Голокосту, про який у цій розвідці вже йшлося, а саме – компаративні студії з історії Голокосту та інших геноцидів минулого століття. На сьогодні загально-відомий факт, що в Україні тоталітарні режими Гітлера і Сталіна протягом XX століття скоїли величезні злочини – Голодомор, Великий терор, Голокост. Ця історія важлива і жахлива. На жаль, ми ще недостатньо розуміємо її. Як усе це сталося? Чому? Що повинні знати про ці події громадяни України та інших держав Європи? Який рівень наукових досліджень цієї проблематики? Як викладати цю тему?

Попри те, що останнім часом серед українських та західних науковців точиться дискусія щодо порівняння злочинів двох тоталітаризмів в історії України минулого століття на сторінках академічних часописів та в інтернет-ресурсах [8], висновки цих інтелектуальних змагань та наукових спорів поки що не потрапляють до навчальної літератури чи принаймні не публікуються окремими збірками статей. Сьогодні, на превеликий жаль, в університетських підручниках з історіографії для майбутніх українських істориків ми не знайдемо концептуального аналізу академічної вітчизняної та зарубіжної порівняльної літератури з історії Голокосту, Голодомору чи загалом сталінських репресій, що відбувалися на теренах України. Навіть бібліографії таких наукових праць відсутні. Цей факт демонструє підхід (чи, радше, його відсутність) державних інституцій до творення історичної картини минулого України.

Проте в сучасному українському суспільстві серед науковців, освітян, викладачів, студентів є цілковите розуміння необхідності побудови правдивої картини історії України XX століття, включення її в європейський контекст, історичної оцінки жахливих геноцидів цього періоду, що стали наслідком ідеології та практики сталінського та гітлерівського режимів. Сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, надто повільно відбувається процес «подолання історії», зокрема, визнання і вивчення комуністичного чи сталінського терору. Але цей незворотний та необхідний процес триває. Для модерної України відкрите вивчення злочинів нацизму та

комунізму є сьогодні фактором власної ідентичності, конструювання суспільних цінностей викликом колективної пам'яті [9].

Нині, досліджуючи історико-політичні, філософські, психологічні контексти злочинів тоталітаризму на українських теренах протягом минулого століття, вибудовується концептуальне для сучасних українців питання: наскільки можливо сьогодні в Україні побудувати правдиву, об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину (зокрема, про XX століття), Голодомор, політичні репресії, про Другу світову війну, таку модель, де було б місце не тільки етнічним українцям, а й українським полякам, євреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо. Йдеться про визнання (чи невизнання) Українською державою, суспільством власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної – з усіма позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин, що впливають звідти. Або, наприклад, згоду на моноетнічну модель пам'яті про історичну минувшину своєї країни, що автоматично вилучає спільну пам'ять різних етнічних спільнот, які багато часу мешкали на тих самих теренах. За такого підходу в процесі творення індивідуальної чи колективної пам'яті в сучасній Україні невідвратно визначатимуться ті історичні контексти, реалії, події, котрі треба забути чи викреслити з історичної пам'яті [10].

Відомий учений Цветан Тодоров зазначав, що нам нікуди не сховатися від тої дійсності, що минуле століття, крім іншого, стало часом геноцидів та винайдення концентраційних таборів, ми маємо це знати та відповідати на виклики минулого, можливо, заради майбутнього. Зокрема, він писав: «...у XX сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі... Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей, а й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Не думаю, що людська порода зазнала якогось перетворення чи що з'явився якийсь новий фанатизм із небаченою силою. Це страшне зло уможливили цілком загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків» [11].

Культура історичної пам'яті в Україні про ХХ століття, відповідальності за пам'ять про минуле неможливі без дослідження злочинів тоталітаризму. Вивчення злочинів тоталітарних режимів торкається проблеми повернення минулого в Україну, в наповнену трагізмом українську історію ХХ століття, правдивого минулого, забороненого минулого.

Чи можна вбачати пряму спорідненість – або структурну подібність – між цими двома режимами, між сталінським комунізмом і гітлерівським нацизмом, які значний час панували на теренах Європи та великою мірою визначили її подальшу – і сучасну – історію? [12]. З теоретичного погляду, відповідь на ці питання може бути знайдена в активному розвитку протягом останніх десятиліть тієї міждисциплінарної галузі, яка сформувалася навколо терміна «тоталітаризм». Терміна, що з'явився майже одночасно з появою першого в історії ХХ століття державно-політичного устрою в Італії та який будувався на засадах, що їх пізніше, у 1956 р., було виокремлено дослідниками тоталітаризму К. Фрідріхом та З. Бжезінським у книзі «Тоталітарна диктатура і автократія»:

1. Наявність однієї всеохоплюючої ідеології, на якій побудована політична система суспільства.

2. Наявність єдиної партії, як правило, керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією.

3. Надто велика роль державного апарату, проникнення держави практично в усі сфери життя суспільства.

4. Відсутність плюралізму в засобах масової інформації.

5. Жорстка ідеологічна цензура всіх легальних каналів надходження інформації, а також програм середньої і вищої освіти. Кримінальне покарання за поширення незалежної інформації.

6. Велика роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення.

7. Заперечення традицій, зокрема, традиційної моралі, і повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям (побудувати «нове суспільство»).

8. Масові репресії і терор з боку силових структур.
9. Знищення індивідуальних громадянських прав і свобод.
- 10.Централізоване планування економіки.
- 11.Майже всеосяжний контроль правлячої партії над збройними силами та розповсюдженням зброї серед населення.
- 12.Прихильність експансіонізму.
- 13.Адміністративний контроль над здійсненням правосуддя.
- 14.Прагнення стерти всі кордони між державою, громадянським суспільством і особистістю [13].

Незважаючи на те, що майже одночасно або пізніше різними дослідниками феномену тоталітаризму (Г. Арендт, К. Поппер, представники т.зв. «Франкфуртської школи» та ін.) були запропоновані дещо відмінні тлумачення виникнення та природи цього явища, у цілому всі вони згодні в одному – СРСР часів Сталіна та Німеччина часів Гітлера сприймаються багатьма як яскраві та класичні зразки тоталітарної системи [14]. Плідні дискусії у цій галузі тривають. Утім, дуже важливим та новим чинником у європейському гуманітарному просторі останніх років є те, що дискусії навколо феномену тоталітаризму та, зокрема, суспільна увага до значущості злочинів комуністичних режимів (поряд з фашистськими та нацистським) вийшли за межі суто академічних досліджень. У контексті пошуку нової європейської ідентичності та фундаментальних загальнолюдських цінностей активізувалися ініційовані як різними політичними секторами, так і осередками громадянського суспільства спроби активніше винести уроки з нещодавнього минулого Європи та втілити знання про злочинні вчинки тоталітарних режимів у систему освіти у різних країнах, розробити спільні комеморативні практики з цього приводу. Красномовним прикладом цього є ухвалена 25 січня 2006 р. резолюція ПАРЄ № 1481 з закликом до засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів [15], а згодом резолюція Європарламенту від 2 квітня 2009 р. про спільну свідомість країн континенту й комунізм, на виконання якої мали постати Платформа європейської пам'яті та свідомості – головний координаційний орган ЄС у вивченні тоталітаризму, а також пан'європейський центр-меморіал жертв

тоталітарних режимів. Цим документом запровадили спільну комеморативну практику на рівні органів та інституцій ЄС щодо вшанування Дня пам'яті жертв сталінізму й нацизму [16].

Тенденція до втілення загальної «пан'європейської» моделі пам'яті триває не без ускладнень; цьому заважає певна різниця у історичному досвіді між західно- та східноєвропейськими суспільствами, адже останні, на відміну від перших, мають за плечима також травматичний досвід «соціалізму в дії», який значною мірою визначає їхній сучасний світогляд. Утім, включення «східноєвропейського» травматичного минулого до загальноєвропейського історичного наративу все ж відбувається на різних рівнях – наприклад, на академічному, прикладом чого є значний успіх та широка суспільна увага до нещодавньої книги Тімоті Снайдера «Криваві землі» [17].

Що це означає для українського суспільства, яке також прямує тернистим шляхом інтенсивних пошуків власної ідентичності, розбудови власної версії національної історії? Ситуація тут ускладнюється не лише існуванням вищезазначеного травматичного досвіду потерпання з боку обох режимів, але й тим, що всередині українського суспільства відсутній консенсус щодо трактування природи комуністичного минулого та тієї міри, до якої суспільство згодне вважати методи та інструменти керування цим суспільством (тобто собою), що використовувалися у нещодавньому минулому як прийнятні та допустимі. Конструктивності процесу пошуку примирення з власною спадщиною заважає, не в останню чергу, надто активна інструменталізація історії політичними діями різних кольорів, які радо та, на жаль, ефективно використовують суперечливі сторінки історії задля легітимації власних сучасних інтересів. Спекуляції та навмисне спотворення історії можливе, не в останню чергу, тому, що протягом тривалого часу багато явищ та процесів історичного життя України були табуованими для ретельного вивчення фахівцями, внаслідок чого громадськість досі не має багатогранної уяви про значущі економічні, політичні та суспільні події, які відбувалися на українських землях.

Саме тому сьогодні дуже актуальним є академічне фахове дослідження злочинів тоталітаризму на теренах України. В останні чотири – п'ять років можемо сміливо відзначити проведення в Україні декількох фундаментальних наукових конференцій та публікації академічних праць. Тут варто проаналізувати найяскравіші з цих заходів.

Передовсім, конференція «Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд». Це був спільний захід Українського центру вивчення історії Голокосту (м. Київ) і Центру досліджень Голокосту та геноциду (м. Амстердам), який пізніше був об'єднаний із Нідерландським інститутом воєнної документації, внаслідок чого був створений Нідерландський інститут студій з історії війни, Голокосту та геноциду Королівської академії наук (NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies). Конференція проводилася у Вінниці, що, на мою думку, досить символічно. Адже саме у цьому подільському місті нацисти розкопали таємні масові могили жертв НКВС у 1943 році і саме там вони ж провели масові розстріли, які були зафіксовані на світлинах, вірогідно, того самого року. Важливою метою конференції було розширення контактів та обміну професійним досвідом між дослідниками й викладачами історії та суспільних дисциплін*.

Концепцію конференції та, відповідно, збірки матеріалів було запропоновано поділити на дві загальні частини (розподіл на них можна вважати досить умовним, але він видається доцільними з огляду на методику аналізу теми заходу). Увагу першої з них було сфокусовано на більш ретельному вивченні методів та інструментарію встановлення економіко-політичного, господарського, ідеологічно-пропагандистського та карального ладу та реакції різних груп населення України на ці процеси. На відміну від першої, учасники другої конференційної сесії намагалися проаналізувати не стільки ці трагічні події саме у конкретно-історичному вимірі, як те, яким чином відбувалося досягнення цих

---

* Міжнародна наукова конференція «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд», що проходила в Україні, в м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 року.

подій у подальшій, новітній історії України, як воно змінювалося з плином часу під впливом різноманітних чинників та якою мірою сьогодні осмислення сторінок минулого визначає сучасне бачення Україною своєї спадщини. Абсолютно блискучим результатом конференції у Вінниці був виданий науковий збірник доповідей учасників цього академічного зібрання, що на сьогодні є одним з позитивних прикладів стану дослідження історії тоталітаризмів в Україні [18].

Дозволю собі ще один приклад з царини студій з історії Голокосту, які безсумнівно є складовою вивчення злочинів тоталітаризму в нашій країні. В жовтні 2011 року в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього», що стала чи не єдиною найважливішою академічною подією, присвяченою 70-м роковинам розстрілів у Бабиному Яру. Ініціаторами та організаторами цього наукового форуму виступили Посольство Франції в Україні, Національний центр наукових досліджень в Парижі, Український центр вивчення історії Голокосту і Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру*.

Фактично, конференція була присвячена проблематиці історії Бабиного Яру, різноманітним її аспектам, стану пам'яті, сучасній українській та світовій історіографії цієї теми, історичній долі місця, що уособлює собою один з жахливих та моторошних символів злочинів тоталітаризму в історії Європи минулого століття. На мій погляд, така наукова конференція певним чином презентувала суспільству, насамперед науковому співтовариству, неоднозначну та надто складну картину вивчення та дослідження історії Бабиного Яру, стан та рівень історіографії проблеми в останні роки як в Україні, так і за її межами. Достатньо навіть уявити собі, що остання, фактично, фундаментальна праця з історії Бабиного Яру була опублікована в Україні понад 10 років тому, в 2004 році.

---

* Докладний аналіз змісту та роботи конференції було зроблено в статті: Бінерт О. Міжнародна конференція «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього» (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) // Уроки Голокосту: Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту. – 2011. – № 3 (27). – С. 9–13.

Ідеться про ґрунтовний збірник документів і матеріалів «Бабин Яр: людина, влада, історія», що включав, крім величезного документального корпусу, декілька концептуальних наукових статей та розвідок українських учених [19]. Проте ця значна та об'ємна книжка не враховувала результати наукових пошуків та досліджень істориків за межами України, що працюють в царині вивчення історії Другої світової війни, нацистського окупаційного режиму, історії Голокосту на українських теренах. Таким чином, на мою думку, цей захід та збірник праць, авторами якого є українські та зарубіжні вчені-історики, є не тільки колекцією доповідей та, очевидно, очікуваним і логічним результатом міжнародної наукової конференції, але й своєрідним, хоча неповним, відображенням стану досліджень історії Бабиного Яру в Україні та в світі на сьогодні [20]. Скажімо, ці тексти віддзеркалюють рівень вивчення проблеми в останнє десятиріччя. Одразу відзначимо, що він такий, який є, але саме цей збірник матеріалів дає нам змогу проаналізувати стан досліджень та історіографію проблеми.

Декілька слів про значення Міжнародної наукової конференції «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього» та видання її матеріалів, як певний приклад та ознака стану речей в українській гуманітарній науці щодо дослідження злочинів тоталітарних режимів на сучасному етапі. Конференція та її матеріали не є всеохоплюючими, такими, що торкаються всіх аспектів історії Бабиного Яру. Проте завдяки конференції та її змісту ми побачили декілька важливих речей: у вивченні цієї проблематики слід враховувати міждисциплінарні наукові зв'язки, зокрема, літературна спадщина може слугувати допомогою історичним розвідкам; ми побачили можливість порівняння та співпраці української та зарубіжної історіографії історії Бабиного Яру, хоча поки вона, ця співпраця, ще дуже слабка; історія Бабиного Яру потребує нашої спільної відповідальної пам'яті.

Українські студії з історії Голокосту в останню декаду стали принципово розвиватися в бік концептуалізації та компаративістики. На мій погляд, це є об'єктивним та очікуваним процесом, який, у свою чергу, є наслідком розвитку української історичної

науки, української історіографії історії Другої світової війни. Одним з кардинальних чинників цього абсолютно важливого процесу є поступове формування нової генерації дослідників в царині Holocaust Studies в Україні. Ці молоді історики є представниками всіх регіонів України, випускниками різних університетів, проте їх об'єднує високий рівень фахових знань, володіння іноземними мовами та професійне бажання зробити ґрунтовні та історично чесні дослідження [21]. Такий підхід до справи створює перспективне поле для майбутніх студій з історії Голокосту в Україні.

---

1. The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Ray Brandon and Wendy Lower eds. (Bloomington: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008).

2. Див., напр. : Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens / D. Pohl. – München: Oldenbourg, 1997 ; Berkhoff K.C. Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids, Part II / K.C.Berkhoff. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45 (1997). – № 2. – P.299–304 ; Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943 / A. Angrick. – Hamburg: Hamburger Edition, 2003 ; Lower W. Nazi Empire–Building and the Holocaust in Ukraine / W. Lower. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005 ; Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / K. C. Berkhoff. – Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 2004 ; Bartov O. Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present Day Ukraine / O. Bartov. – Princeton: Princeton University Press, 2007.

3. Див., напр. : Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. / В. Р. Нахманович // Український історичний журнал. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–97 ; Євстаф'єва Т. О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України / Т. О. Євстаф'єва // Архіви

України. – 2011. – № 5. – С. 137–158 ; Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К. : Український центр вивчення історії Голокосту, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012 ; Радченко Юрій. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) / Юрій Радченко // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 2 (10). – С. 46–87 ; Світло в темряві: Розповідь Симона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним для Філіс Стерлінг Якобс ; [пер. з англ.]. – К. : Український центр вивчення історії Голокосту, 2012 ; Дойч Міна. Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост / Міна Дойч ; [пер. з англ. А. Півлишин]. – К. : Дух і літера», 2011 ; Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. – Вып. 4. – Днепропетровск: Центр «Ткума», 2011 ; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / К. Левін ; [пер. з англ.]. – Львів : Свічадо, 2007 ; Ковба Ж. Останній рабин Львова Єзекіль Левін / Ж. Ковба. – Київ – Львів : Дух і літера, Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», 2009.

4. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) / А. Козицький. – Львів : Літопис, 2012 ; Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. Гон. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009 ; Політична енциклопедія України. – К. : Парламентське видавництво, 2012 ; Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2 кн. – К. : Наукова думка, 2011.

5. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / О. Бартов ; [пер. з англ. С. Коломійця]. – К. : Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010 ; Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф ; [пер. з англ.]. – К. : Критика, 2011 ; Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця]. – К. :

Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010 ; Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер. – К. : Грані, 2011 ; Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Н. Наймарк. – К. : Видавництво НАУКМА, 2011 ; Мочарський К. Бесіди з катом / К. Мочарський ; [пер. з польськ.]. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2009 ; Безансон А. Лихо століття / А. Безансон. – К. : Пульсари, 2009.

6. Науковий часопис Українського центру вивчення історії Голокосту «Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі». – К. : Зовнішторгвидав, 2005 – 2011. – №№ 1–10.

7. Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ : НІОД ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012 та ін.

8. Україна модерна (Війна переможців і переможених). – Ч. 13(2). – Київ, 2008. – 392 с. ; Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). – Ч. 15(4). – Київ – Львів, 2009. – 360 с. ; Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – Видання Українського центру вивчення історії Голокосту. – 2009. – № 1 (5). – К. : Зовнішторгвидав, 2009. – 194 с.

9. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер. – К. : Грані, 2011. – 448 с. ; Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Н. Наймарк. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с. ; Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. Гон. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 124 с.

10. Шаповал Ю. І. Друга світова війна як предмет викладання, дослідження та суспільно-політичного інтересу / Ю. І. Шаповал // Сучасні дискусії про Другу світову війну. – Львів : Асоціація «Нова Доба», 2012. – 226 с.

11. Тодоров Ц. Обличчям до екстремі / Ц. Тодоров. – Львів : Літопис, 2000. – 416 с.

12. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер. – К. : Грані, 2011. – 448 с. ; Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Н. Наймарк. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

13. Friedrich Carl. J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy / Carl. J. Friedrich, Zb. Brzezinski. – Cambridge (Mass.) : Harvard university press, 1965. – 438 p.

14. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М. : Центрком, 1996. – 671 с. ; Безансон А. Лихо століття / А. Безансон. – К. : Пульсари, 2007. – 136 с.

15. Резолюція ПАРЕ № 1481 (2006 р.): «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : офіційний сайт Президента України : http://www.president.gov.ua/content/pace_resolution1481_ukr.html.

16. Декларація Європейського парламенту щодо проголошення 23 серпня Днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму на інформаційному порталі Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khp.org.ua/ru/-index.php?id=1247940636>.

17. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер. – К. : Видавництво «Грані», 2011. – 448 с.

18. Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ : НІОД ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – 144 с.

19. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. В 5 кн. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К. : Внешторгиздат Украины, 2004. – 597 с.

20. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К. : Український центр вивчення історії Голокосту; Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012. – 256 с.

21. Михальчук Р. Літня школа «Історія Голокосту в Європі та Україні (3–13 липня 2016 р.). Рефлексії учасника [Електронний ресурс] / Р. Михальчук. – Режим доступу : <http://www-historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1961-roman-mykhalychuk-litnya-shkola-istoriya-holokostu-v-yevropi-ta-ukrayini-3-13-lypnia-2016-r-refleksii-uchasnyka>

ПІСЛЯМОВА

Проблема розвитку та взаємодії єврейських громад на європейському просторі є дуже важливою і перспективною для сучасної вітчизняної політичної науки. Вивчення політичних аспектів існування та розвитку єврейських громад на сьогодні є новим у Європі та окремим науковим напрямом, який вивчається низкою спеціально створених наукових установ. Ситуація з антисемітизмом, яка викликала початок масової еміграції євреїв Франції до інших континентів, оцінюється багатьма експертами як катастрофічна та порівнюється з періодом панування нацизму у Європі. У Європарламенті протягом останнього року декілька разів проводилися дискусії та слухання, присвячені ситуації, яка склалася навколо єврейської спільноти Європи.

Вивчення цієї теми також важливе для формування в Україні експертного середовища, яке може оцінити прояви антисемітизму в Україні та діяти незалежно від впливів політиків і влади, а також для початку формування нових засад національної політики держави, відмінних від радянського досвіду, коли набув поширення державний антисемітизм, принижувалися національні меншини та під прикриттям червоних прапорів розквітав великоруський шовінізм.

Велику користь може принести дослідження цієї теми для реформування єврейської спільноти України, яка досі живе за принципами національно-культурних громад початку 1990-х років. У країні, на жаль, немає навіть єдиної зонтичної структури, яка б об'єднала ізольовані одна від одної єврейські організації та громади. Від цього страждає сама громада, яка не має єдиної позиції щодо ОУН–УПА, праведників світу та інших актуальних для українського суспільства тем. Поза увагою громад залишаються представники соціально незахищених її членів, якими піклуються лише закордонні організації за наявності серед єврейських бізнесменів України великої кількості мільярдерів та мультимільонерів.

Подальше вивчення взаємодії єврейських громад Європи та України, як її частини, пов'язане з аналізом їх досвіду з підвищення рівня національної свідомості, розвитку культурно-освітніх закладів, духовності та розвитку в контексті інтеграції європейських країн до єдиного європейського співтовариства.

Сучасний розвиток єврейської громади Європи є важливим прикладом для процесу реформування та трансформації інститутів єврейської громади України, яка завершила процес масової імміграції до Ізраїлю та інших країн світу та почала формуватися як стійка спільнота, що розвивається в умовах розвитку демократичного суспільства та інтегрується до української політичної нації.

Основною проблемою, яка існує на сьогодні у єврейському житті Європи, є питання безпеки та протидії тероризму. Виходячи з цього, в Україні потрібно створити єдину організацію, яка б дбала про безпеку усіх єврейських установ за прикладом країн Європи. Це пов'язано з тим, що більшість терактів у Європі, які пройшли у Франції, Бельгії, Данії, були спрямовані саме проти єврейської громади. Потрібна координація спеціальних служб України та країн Європи з метою запобігання масовим терористичним актам щодо єврейських установ та окремих патріотично налаштованих громадян єврейської національності.

Завдяки аналізу розвитку єврейських громад Європи, проведеному в цьому дослідженні, можливо скласти перелік корисних для держави України нормативних актів, які мають силу у законодавствах країн Європи, зокрема, кодексів про працю, підзаконних актів щодо дотримання вимог іудаїзму, що стосуються заборони працювати у суботу та в релігійні свята, дотримування кашруту тощо. Нами визначені основні проблеми, на які потрібно звернути увагу Україні, виходячи з досвіду європейських країн останніх років. Ці тенденції потрібно враховувати у розвитку національної політики та виробити систему забезпечення прав віруючих з боку держави. Потрібно розробити перелік заходів, які допоможуть реформувати сферу між-національних відносин згідно з існуючою європейською системою дотримання прав національних меншин та боротьби зі злочинами, скоєними на ґрунті расової ненависті. Розроблені елементи нової концепції державної політики щодо єврейської громади України, які

відповідають сучасним європейським стандартам, можуть стати протягом найближчих років важливим елементом розвитку міжнародних відносин в Україні.

Важливим результатом пропонованого дослідження є науково обгрунтоване доведення суттєвої модернізації сучасної ідеології найбільш ортодоксальних течій юдаїзму. Протистояння зі світською єврейською державою значною мірою сприяє їхньому наближенню до суспільств країн західного світу, в яких вони перебувають. Унаслідок цього відбувається процес навернення їх до європейських цінностей сьогодення. Насамперед ідеться про активну підтримку у проповідях та публікаціях ідей пацифізму, захисту прав національних меншин, неприпустимості монополізації засобів масової інформації та ін. Ідеологічні зміни тягнуть за собою переформатування практичної громадсько-політичної діяльності. Одним з найбільш яскравих прикладів такого стану справ є активна участь представників хасидських громад у Революції Гідності та антитерористичній операції на Сході України.

Проведені дослідження також доводять, що антисемітські концепції, якими рясніє ідеологія «руського мира», набули значного поширення в інформаційному просторі маріонеткових сепаратистських держав, створених на окупованих теренах нашої країни. Відповідно, однією зі складових процесу реінтеграції тимчасово окупованих районів України мають стати спеціальні програми щодо викорінювання штучно насадженого ворогом антисемітського світогляду.

Важливо також зазначити, що у рамках студій зі зазначеної проблеми розроблено методологію дослідження стану культури пам'яті про жертви Голокосту як складову самоідентифікації та ідентичності сучасної єврейської громади України. Також розроблено навчальний курс з історії Голокосту, дослідження та осмислення цієї проблематики для вищих навчальних закладів України.

Дослідження виявилось достатньо масштабним, з важливими висновками, врахування яких має сприяти посиленню ефективності подальшого вивчення історії та культури єврейських громад України в контексті їх європейського розвитку та формуванню громадянського суспільства і міжетнічної толерантності в сучасному українському суспільстві та Українській державі.

Наукове видання

Монографія

Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі

Підписано до друку 07.08.2017 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 27,44. Обл.-вид. арк. 23,26.
Тираж 300 прим. Зам. № 1437

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідectво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.